

İnsanoğlunun barınma amaçlı mekân inşa etmesi başta fizyolojik temelli bir eğilim olsa da, zamanla mekâna farklı kazanımlar katarak, mekânı barınma ihtiyacının dışına taşan çok yönlü bir yapıya dönüştürmüştür. Bu dönüşüm sonucunda çok geniş mekânlar olarak kabul edebileceğimiz şehirler ortaya çıkmıştır. Öte yandan, toplumların kendilerini bir mekân üzerinden var edip gerçekleştirdikleri düşünülecek olduğunda, insanlığın kendi arasındaki mücadelelerinin büyük bir kısmının bir mekâna egemen olma mücadelesi olduğu görülür; bu yüzden, tarih, iktidarların olduğu kadar, mekânların da hikâyesi olarak tanımlanır. Asur Kalesi, Diyarbakır Surları, Hevsel Bahçeleri, Birkleyn Mağaraları, 10 Gözlü Köprü, Hz. Süleyman Camii, Sipahiler Çarşısı, Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı, Sülüklü Han, Gazi Köşkü, Cahit Sıtkı Tarancı Evi ve daha pek çok eser veya mekân, Diyarbakır'ın tarihteki serüveninin birer hikâyesi sayılır.

Mekân ve toplum arasındaki ilişki devamlılık arz eden bir ilişkidir. Toplum, insan ilişkilerinin yoğun olarak yaşandığı, kültürün içinde büyüdüğü ve karakterini kazandığı bir alandır. İbn-i Haldun'a göre toplum, "yatağı hiçbir zaman kurumayan bir ırmak" gibidir. Yatağında ilerlerken tepelere rastlar ve eğilmek zorunda kalır. Bu eğiliş bir şehir söz konusu olduğunda, o şehrin farklı kültürlerin etkisine uğraması veya farklı siyasi yönetimlerin güdümüne girmesi olarak değerlendirilebilir. Tarihi süreçte şehrin büründüğü kültürel ve siyasi kimlik, onu kimi zaman ilerleme ve kimi zaman da gerileme süreçlerine soksa da, şehrin öznesi olan toplum her zaman vardır ve sürekli yenilenerek kalıcılığını sürdürür.

DIYARBAKIR

Mekân, Toplum, Ekonomi

Editörler
İbrahim Özcoşar
Ali Karakaş
Mustafa Öztürk
Ziya Polat

DIYARBAKIR

Mekân, Toplum, Ekonomi

Editörler
İbrahim Özcoşar Ali Karakaş
Mustafa Öztürk Ziya Polat

ensar

ISBN: 978-605-2174-85-2

9 786052 174852

www.ensarnesriyat.com.tr

siparis@ensarnesriyat.com.tr

DİYARBAKIR

Mekân, Toplum, Ekonomi

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN : 978-605-2174-85-2

Sertifika No : 17576

Kitabın Adı

Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAN

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Ziya POLAT

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KAHRAMAN

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı - Cilt:

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul

Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17

Sertifika No: 40421

1. Basım

2018 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sk.

No: 7 Eyüp Sultan / İstanbul

Tel: (0212) 577 66 67

www.ensarneyriyat.com.tr

DİYARBAKIR

Mekân, Toplum, Ekonomi

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Ziya POLAT

İstanbul 2018

İÇİNDEKİLER

Takdim	IX
Önsöz	XI
ZERZEVAN KALESİ VE ÇEVRESİNDE JEOMORFOLOJİ ARAŞTIRMALARI.....	1
Sabri Karadoğan Aytaç Coşkun	
DİYARBAKIR'DA (MERKEZ) ŞADIRVAN MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	17
Sahure Yariş	
20. YÜZYIL BAŞLARINDA DİYARBAKIR ŞEHİRİ SURLARININ YIKILMASINI DÜŞÜNDÜREN GEREKÇELER.....	65
Fatih Özçelik Nurdan Seda Özçelik	
KÜLTÜRÜN MEKÂNSAL TEMSİLİ VE TARİHSEL AKTARIMI İŞLEVİ BAĞLAMINDA MİMARİNİN ROLÜ: DİYARBAKIR'DA ÇOK KÜLTÜRLÜ MEDENİYET MİRASI ÖRNEĞİ	83
Ahmet Vedat Koçal	
DİYARBAKIR HASIRLI MESCİD REKONSTRÜKSİYONUNA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ	105
Evindar Yeşilbaş	

TARİHİ YAPILARI KORUMAK YA DA KORUYAMAMAK: HASAN PAŞA HANINDA GÖRSEL ANALİZ ÖRNEĞİ 127

**Mehmet Cebe
Nurtekin Özen
C. Tuncay Akın**

DİYARBAKIR'DA BİR KİMLİK UNSURU OLARAK DİN KAPI YAZILARI ÖRNEĞİ- 157

Ejder Okumuş

TAŞRANIN MERKEZE İNTİSABI: DİYARBAKIR GAR BİNASI..... 173

Gülbin Fırat Onat

DİYARBEKİR TARİHİ SU KAYNAKLARI 187

Recep Çelik

DİYARBAKIR'DA DİNİ SOSYALLEŞME SÜREÇLERİNDE GENÇLİĞİN GELENEKSEL DİNİ OTORİTELERE ROL MODEL OLARAK BAKIŞI 207

**Ejder Okumuş
Abdussamet Kaya**

MÜSLİM - GAYRİMÜSLİM MÜNASEBETLERİ BAĞLAMINDA DİYARBAKIR'DA YAHUDİ - MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ..... 231

Süleyman Şanlı

GÖÇ VE KENTLEŞME BAĞLAMINDA SUÇ VE ŞİDDET OLGUSU: DİYARBAKIR İLİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME 245

Kasım Tatlılıoğlu

SURİÇİ'NDE (SUR/DİYARBAKIR) 2015-2016 YILLARINDA GÖÇ EDEN İNSANLARIN GELECEĞE İLİŞKİN BEKLENTİ VE UMUTLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 271

**Mazlum Örmek
Sedat Benek**

İSTATİSTİKLERE GÖRE 1927 YILINDA DİYARBAKIR'IN EKONOMİK YAPISININ DAĞILIMI 289

**Ahmet İlyas
Ebru Çoban**

ENERJİ PLANLAMASINDA AKILLI SAYAÇLARIN İŞLEVİ VE KAYIP ELEKTRİĞİN ÖNLENMESİNDE İLK UYGULAMA DİYARBAKIR DURUM ÇALIŞMASI 303

M. Rıda Tür

ERGANİ BAKIR İŞLETMESİ'NİN DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNE ETKİLERİ 329

Özkan Demir

DİYARBAKIR KALESİ VE HEVSEL BAHÇELERİ KÜLTÜREL PEYZAJININ DESTİNASYON REKABETÇİLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ 347

Faruk Seyitoğlu

DİYARBAKIR İLİNİN TURİZM POTANSİYELİ VE PAZARLAMA SORUNLARI 363

**Sadık Serçek
Gülseren Serçek**

ÜRETİM İŞLETMELERİNDE BİLGİ TEKNOLOJİLERİNİ KULLANIM DÜZEYLERİ: DİYARBAKIR ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİNDE BİR ARAŞTIRMA 379

**H. İbrahim Şengün
Nurettin Mentеşi**

TAKDİM

Peygamberler yurdu, sahabeler şehri, evliyalar durağı bir şehir; ilim, irfân ve edebiyatta sayısız âlim, ârif ve edîp yetiştirmiş emsâlsiz bir uygarlık merkezi; sultanların gözdesi, seyyâhların uğrağı, sanatkârların ilhâm kaynağı Diyarbakır ...

Diyarbakır, tarihi süreçte sayısız kültür ve medeniyetin hafızasını benliğinde özümserken nice milleti kucaklayıp, sayısız topluluğu da bağrına bastı. İslâm öncesinde Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Büyük Tigran İdaresi, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar. 639 yılında Hz. Ömer döneminde fethedilen Diyarbakır, İslâmî idârelerle tanışarak sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdâniler, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisânoğulları, Artuklular, Eyyubîler, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlıların egemenliğinde nakış nakış işlenip, ilmek ilmek dokundu.

Tüm bu süreçte coğrafyanın kader olduğu sözünü doğrulayan bir kanıt olarak Karacadağ'dan Dicle'ye uzanan geniş kara bazalt platonun doğusunda, kayalık kütlelerin (Fis Kaya) üstünde gelişen Diyarbakır, tarih boyunca geniş bir hinterlandın merkezi olarak ön plana çıktı. Şehir Anadolu ile Mezopotamya arasında bir köprü olarak yüzyıllar boyunca coğrafyalar arası ekonomik ve kültürel akışın da merkezi oldu. Kuşkusuz şehrin bu özelliklerinde Dicle Nehri'nin büyük payı vardır. Şehri bir kemer gibi kuşatan Dicle, şehrin sadece coğrafyasını, iklimini, ticaretini değil ufkunu, efsanelerini, hikâyelerini yani ruhunu da şekillendirdi.

Ve insan... Ali Emiri'den Sezai Karakoç'a uzanan güzide şahsiyetler. Farklı zaman, dil ve mekânlarda eser üretmiş olsalar da bütün bu şahsiyetlerin ortak noktası Diyarbakır'ın ilim ve irfanından beslenerek yine bu şehrin birikimine değerli katkılar sunmuş olmalarıdır. Şehrin âlimi, arifi ve edibi olarak tanımladığımız bu şahsiyetlerin beslendikleri toplumsal yapıyı derinlikleriyle incelemek, farklı dinden

toplumsal grupların katkılarını, küçe küçe mekânın şekillenmesi ve şekillendirmesini anlaşılır kılmak önemliydi.

“Diyarbakır: Tarih, Toplum, Ekonomi Kongresi” de bu amaçla düzenlendi. Diyarbakır’ın bilimin evrensellik, derinlik, tahammül ve irfan gibi, aslında şehirde tecessüm bulmuş değerlerle ele alındığı kongre, şehrin eski ve yeni ilişki biçimlerini anlama amacı taşıyordu. Ayrıca kongre, Diyarbakır’ı Diyarbakır yapan noktaların ontolojik, tarihi ve mekânsal kodlarını çözümlmek ve şehre gelecek projeksiyonları tutmak gibi bir amaca matuftu.

Elinizdeki kitap, 8 ülkeden ve Türkiye’nin farklı üniversitelerinden mümtaz şahsiyetlerin bu kongrede sundukları bilimsel çalışmalardan oluşuyor. Kitapta geniş bir yelpazede hazırlanan makaleler, şehrin çok farklı yönlerine ışık tutuyor. Bu çalışma ve benzerleriyle ortaya çıkan ufkun şehrin bugününü anlamaya ve geleceğini inşa etmeye katkı sunacağımı ümit ediyorum. Bu çalışmanın yapılmasında emeği geçen Diyarbakır İYC Başkanı Dr. Ali Karakaş’a, Kadim Akademi Başkanı Prof. Dr. İbrahim Özcoşar’a ve Kayapınar Belediye Başkan Yardımcısı Mustafa Çelik ile ekibine teşekkür ederim. Bu çalışmaya makaleleriyle katkı sunan tüm bilim insanlarına teşekkür ediyorum. Ayrıca Dr. M. Mehdi Eker ve Doç. Dr. İbrahim Kalın’a da değerli katkıları için teşekkürlerimi sunuyorum.

Dr. Ozan Balcı
Kayapınar Kaymakamı

ÖNSÖZ

İbn-i Haldun'un, "medeniyetin beşiği" olarak tanımladığı şehir kavramını tanımlayan en önemli üç terim mekân, toplum ve ekonomidir. Uzun soluklu tarih ve kültür arenasında bir şehirdeki medeniyet üretimlerini ortaya koyan bu üç unsur, aynı zamanda o şehre ait değerler bütünü olarak da kabul edilebilir.

İnsanoğlunun barınma amaçlı mekân inşa etmesi başta fizyolojik temelli bir eğilim olsa da, zamanla mekâna farklı kazanımlar katarak, mekânı barınma ihtiyacının dışına taşan çok yönlü bir yapıya dönüştürmüştür. Bu dönüşüm sonucunda çok geniş mekânlar olarak kabul edebileceğimiz şehirler ortaya çıkmıştır. Öte yandan, toplumların kendilerini bir mekân üzerinden var edip gerçekleştirdikleri düşünülecek olduğunda, insanlığın kendi arasındaki mücadelelerinin büyük bir kısmının bir mekâna egemen olma mücadelesi olduğu görülür; bu yüzden Foucault, tarihi güçlerin olduğu kadar, mekânların da hikâyesi olarak tanımlar. Asur Kalesi, Diyarbakır Surları, Hevsel Bahçeleri, Birkleyn Mağaraları, 14 Gözlü Köprü, Hz. Süleyman Camii, Sipahiler Çarşısı, Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı, Sülüklü Han, Gazi Köşkü, Cahit Sıtkı Tarancı Evi ve daha pek çok eser veya mekân, Diyarbakır'ın tarihteki serüveninin birer hikâyesi sayılır.

Mekân ve toplum arasındaki ilişki devamlılık arz eden bir ilişkidir. Toplum, insan ilişkilerinin yoğun olarak yaşandığı, kültürün içinde büyüdüğü ve karakterini kazandığı bir alandır. İbn-i Haldun'a göre toplum, "yatağı hiçbir zaman kurumayan bir ırmak" gibidir. Yatağında ilerlerken tepelere rastlar ve eğilmek zorunda kalır. Bu eğiliş bir şehir söz konusu olduğunda, o şehrin farklı kültürlerin etkisine uğraması veya farklı siyasi yönetimlerin güdümüne girmesi olarak değerlendirilebilir. Tarihi süreçte şehrin büründüğü kültürel ve siyasi kimlik, onu kimi zaman ilerleme ve kimi zaman da gerileme süreçlerine soksa da, şehrin öznesi olan toplum her zaman vardır ve sürekli yenilenerek kalıcılığını sürdürür. Bu anlamda bir şehir olarak Diyarbakır ve onun öznesi olan Diyarbakırlı toplum, yatağı hiçbir zaman kurumamış, tarihin ilk dönemlerinden başlayarak Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdâniler, Mervaniler, Selçuklular, İnalıoğulları, Nisânoğulları, Artuklular, Eyyubîler, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlılar gibi temel tarihsel dönemler ile varlığını devam ettirmiştir.

Üretime, işgücüne ve her çeşit ekonomik organizasyon ağlarına uygun ortamlar sağlayan mekân/şehir; değiş-tokuş ağı ve hammadde akışı bakımından geniş bir üretim alanıdır. Toplumun ürettiği ekonomik ürünler; üretim gücünden, tekniğinden, sosyal işgücünden, tabiattan ve devlet yapısından ayrı düşünülemez. Bir mekân/şehir olarak Diyarbakır, dünden günümüze, bütün tarihî süreçlerdeki ekonomik etkinliklerini mekân ve toplum denkleminde ortaya koyarak medeniyet olgusunun temel şartlarından önemli birini yerine getirmiştir; zira her türlü ekonomik etkinlik ve ticari hayatın başlaması gibi nedenler sonucu ilk şehirleşme ortaya çıkmış ve bundan dolayı da “Medeniyet ve Şehir” bağlantısı ortaya atılmıştır.

XII | Kadim Akademi, Diyarbakır İYC ve Kayapınar Belediyesi paydaşlığında Diyarbakır’da 26-28 Ekim 2018 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası Diyarbakır Tarih, Toplum, Ekonomi adlı kongreyle Diyarbakır’ın çeşitli cephelerine bilimsel bir çabıyla katkı sunulmaya çalışıldı. Adı geçen kongrede çeşitli araştırmacıların sundukları tebliğler konu ve kapsamlarına göre tasnif edilerek dört ayrı kitapta toplandı. Bunlardan mekân, toplum ve ekonomi başlıklarında Diyarbakır’a yeni perspektifler sunan çalışmalara bu kitapta yer verildi.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeklerinden bahsetmeden geçemeyeceğimiz isimleri burada anmak gerekir. Kongre sürecinin düzenleme kurulunda katkı sunan Doç. Dr. Oktay Bozan, Dr. Ahmet Kayaoğlu, Dr. Caner Yelbaşı, Dr. Evindar Yeşilbaş, Dr. Fikret Özçelik, Dr. M. Rıda Tür ve Dr. Tahsin Kula’nın akademik katkıları her türlü takdirin üstündedir. Kayapınar Belediyesi başkan yardımcısı Sayın Mustafa Çelik’e hem düzenleme kurulundaki rolü hem de kongrenin gerçekleşmesindeki emekleri için teşekkür ediyoruz. Sürecin mutfağındaki gizli kahramanlarımız Sabri Mengirkaon, Dr. Hakan Asan ve Abdusselam Ertekin’e gayretleri için teşekkür ediyoruz. Kayapınar Kaymakamı Dr. Ozan Balcı’nın desteği ve pratik yaklaşımı olmasaydı ne kongre ne de bu çalışma ortaya çıkmayacaktı. Kendisi en çok teşekkürü hak eden isimlerin başında geliyor. Kongre sürecinde desteklerini esirgemeyen Dr. Mehdi Eker ve katılımıyla kongreye anlam katan Doç. Dr. İbrahim Kalın’a teşekkür ediyoruz. Son olarak; makaleleriyle bu kitabın ortaya çıkmasını sağlayan yazarlarımıza da şükranlarımızı sunuyoruz.

ZERZEVAN KALESİ VE ÇEVRESİNDE JEOMORFOLOJİ ARAŞTIRMALARI

Sabri Karadoğan
Dicle Üniversitesi,
Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi

Aytaç Coşkun
Dicle Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

| 1

Özet

Mardin-Midyat Platosu ile Diyarbakır havzası sınırında, Suriye-Arabistan düzlükleri ile Diyarbakır havzasının sınırında, antik kral yolu üzerinde bulunan Zerzevan Kalesi, lokasyonu itibariyle önemli bir askeri garnizon yerleşmesidir. Yerleşmenin kuruluş yeri coğrafi çevre koşulları ve kuruluş amacı dikkate alınarak akıllıca tespit edilmiştir. İnsanların doğal koşullara önemli derecede bağlı olduğu eski çağlarda yerleşmelerin konumları ve yer seçimleri doğal çevre koşullarından ayrı düşünülmemiştir. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz jeomorfolojik koşullardır.

Bu çalışmada Diyarbakır kentinin yaklaşık 45 km. güneydoğusunda Çınar ilçe merkezi yakınlarında yer alan antik yerleşme çevresinde jeomorfolojik amaçlı yapılmış saha çalışmaları gözlemler, bulgular ve sonuçları ele alınmıştır.

GEOMORPHOLOGY RESEARCHES AT ZERZEVAN CASTLE AND SURROUNDING

Abstract

Zerzevan Castle, which locates at the edge between Mardin- Midyat Plateau and Diyarbakır basin, and on the ancient royal road uniting the Syria and Arabian flats and Diyarbakır Basin- thus Anatolia's high plateaus- to each other, is an important military garris on settlement. The location of settlement had been determined considering the geographical environment conditions. Ancient periods which people attached to natural conditions, the settlements' locations and place selections cannot be thought as separated from the natural environment conditions. The most important of these are the geomorphological conditions.

In this study, the ancient settlement which is located about 45 km south of Diyarbakır city near Çınar district was evaluated in terms of environmental geomorpology.

Giriş

Her çağın özelliğine göre yerleşmelerin yer seçimi öncelikleri ve tercihleri olmuştur. Söz konusu öncelik ve tercihler bazen savunma, bazen ulaşım ve gözetleme gibi askeri nedenlere bağlı, bazen de ekonomik ve sosyal nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Yukarı Dicle Havzası, önemli yolların kavşak noktasında olması ve doğal ortam koşulları nedeniyle tarih ve tarih öncesi dönemlerde ilgi odağı haline gelmiş, havzada çeşitli dönemlerde önemli yerleşmeler kurulmuştur. Bunlardan biri de Diyarbakır havzası güney sınırında bir garnizon yerleşmesi olan Zerzevan Kalesi'dir. Mardin-Midyat Platosu ile Diyarbakır havzası sınırında, Suriye-Arabistan düzlükleri ile Diyarbakır havzasını, dolayısıyla Anadolu yüksek platolarını biri birine kavuşturan antik kral yolu üzerinde bulunan Zerzevan Kalesi, lokasyonu itibariyle önemli bir askeri garnizon yerleşmesidir.

Kale, Diyarbakır-Mardin karayolunun geçtiği vadi tabanından 120 m. Nisbi yükseklikte bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale duvarları ve burçların bir kısmı ayakta olan yerleşimde, saray olabilecek büyük bir yapı kompleksi, konutlar, hamamlar, tahıl - silah depoları, büyük su depoları, işlevi şu an belirlenemeyen birçok yapı ve dinsel mimari kalıntılar yer almaktadır. Bununla birlikte kale çevresinde, kaleye su sağlayan kanallar, kaya mezarları ve tonozlu mezarlar mevcuttur¹. Bütün bu özellikleriyle kalenin fonksiyonel bir yerleşme olduğu ve önemli bir nüfusu barındırdığı söylenebilir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı adına, Diyarbakır Müzesi başkanlığında, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Aytaç Coşkun bilimsel danışmanlığında Ağustos 2014 tarihinde başlanan kazı, belgeleme ve restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir.

Bu çalışma Zerzevan Kalesi ve çevresinde jeomorfolojik anlamda topoğrafya, litoloji, yapı ve morfojenetik koşulların özellikle kale yerleşmesine etkileri

1 Aytaç Coşkun, "Zerzevan Kalesi 2014 Yılı Kazı Çalışmaları: İlk Sezon" *Kazı Sonuçları Toplantısı* 37, 2015, 2016, 101-128.

perspektifinde 2016 yılında gerçekleştirilen arazi ve haritalama çalışmalarının özet yorumunu içermektedir.

1. Jeolojik-Litolojik Özellikler

Zerzevan Kalesi Diyarbakır havzası ile Mardin Platosu arasındaki jeolojik-jeomorfolojik geçiş alanında yer aldığından, yakın çevresinde birçok jeolojik formasyonu gözlemlenmek mümkündür. Ancak Kale çevresinde yüzlek veren en yaygın birimler Eosen yaşlı tabakalı denizel kalkerlerdir. Birimi Altınlı² "Midyat Tabakaları", Perinçek ve Özkaya³ ise "Midyat Kalkerleri" olarak adlandırmıştır.

Birime Hoya Formasyonu adı ilk kez Sungurlu⁴ tarafından verilmiştir. Ancak Hoya Formasyonu diğer Midyat Grubu formasyonlarını da kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

4| Hoya (Midyat) formasyonu kalkerleri oldukça kalın olup gayet düzenli tabakalanma ve yer yer karstik yapı göstermektedir. Midyat kalkerlerinin denizel ortamda oluşmuş olması Orta Eosen'de deniz olan sahanın bir transgresyona (deniz basması) sahne olduğunun belirtisidir⁵. Hoya Formasyonu, Güneydoğu Anadolu'da mostra verdiği yerlerde, genelde dik yamaçlar oluşturan kireçtaşları ve bunların diyajenetik değişimleri ile oluşan yaygın dolomitlerden meydana gelir. Bu dolomitler, zayıf ve iyi hazne kaya özellikleri sunar⁶.

Kireçtaşları; krem, bej, gri ve beyaz renkli, orta-kalın tabakalı, bazen masif, iyi gözenekli, sertçe, köşeli kırılmalı ve yer yer dolomitik özelliklidir. Dolomitler ise; krem ve grimsi beyaz renkli, sertçe, orta-kalın tabakalı, ince-orta kristalli, çörtlü ve ara bantlı, ince kalsit damarlı ve iyi gözeneklidir. Genellikle birimin alt seviyeleri

2 İ.Enver Altınlı, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi" *MTA Dergisi*, No: 66, 1966, 35-77.

3 Doğan Perinçek, ve İsmail Özkaya, "Arabistan Levhası Kuzey Keneri Tektonik Evrimi" *Yerbilimleri Bülteni*, Hacettepe Üniversitesi, c. 8, 1981, 91-101.

4 Sungurlu Ozan, "VI. Bölge Kuzey Sahalarının Jeolojisi" *Türkiye İkinci Petrol Kongresi*, 1974, 85-107, Ankara.

5 A.Selçuk Biricik, "Mardin ve Mücavir Mıntıkasının Strüktür ve Jeomorfolojisi" *Türk Coğrafya Dergisi*, s.26, 1975,121-134, İstanbul.

6 Erhan Yılmaz, Orhan Duran, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Otokton ve Allokon Birimler Stratigrafi Adlama Kılavuzu "Lexicon"*. Türkiye Petrolleri A.O. Araştırma Merkezi Grubu Başkanlığı, Eğitim Yayınları No. 31, 460 p. 1997 Ankara.

marn, orta seviyeleri masif kireçtaşı, üst seviyeleri ise tebeşirli ve çörtlü tabakalı dolomitik kireçtaşları ile temsil edilir⁷.

Birimin inceleme alanın çevresini de kapsayan seviyeleri yer yer 2-3 m ortakalın tabakalı olup kuzeye doğru 5-10° eğimlidir. Üste doğru yumrulu-çakıllı kireçtaşı litolojisine geçilir. Bu kısımların topografyası karstik özellikte olup, sıklıkla şahitkayalar ve tepeler oluşmuştur.

Midyat kalkerleri tüm Mardin platosu ve çevresinde kırsal ve kentsel sivil mimaride olduğu gibi Zerzevan Kalesi için de önemli bir yapı malzemesi unsurudur. Birimin tabakalı oluşu hem yer altına doğru işlenmiş mekânların oluşturulmasında hem de taş ocaklarının işlenmesinde elverişli imkânlar sunmuştur.

Demirölçek ve Aşağıkonak köyleri çevresinde Hoya (Midyat) formasyonu üzerine uyumsuz gelen Germik formasyonu, konglomera ile başlayıp ince ve kaba detritiklerden sonra yer yer tavan konglomerasıyla son bulan bir çökeltme devresi göstermektedir. Birim tebeşirli kalkerler üzerine transgresif olan jipsli tabakalar, çakıl taşı ve alacalı marnlar ile örtülmüştür. Birim karasal-gösel Şelmo formasyonu ile geçişlidir (Çizim 1).

Üst Miyosen-Pliyosen yaşlı Şelmo formasyonu, altta marn, bej renkli kalker ve jips karışımı, üste doğru pembe renkli kumtaşı, marn, kalker, çimentolu kumtaşı araldanmasından meydana gelmektedir.

Havza tabanına doğru kuzeye dalımlı bu dolguların üzerine Alt Pleyistosen konglomeratik flüviyal depolar yığılmıştır. Epirojenik yükselmeye bağlı olarak güneye, plato alanına gidildikçe bu birimlerdeki yarılmalar belirginleşir.

2. Topoğrafik Koşullar, Konum, Yer Seçimi

Kale kuzeye doğru eğimli tabakalardan oluşan, yüzeyi bu yapısal düzlüğe ait basamaklarla alçalan, yamaç eğim değerleri oldukça yüksek bir şahit tepe (taniktepe) üzerindedir (Resim:1, 2). Yapısal tepenin tüm yüzeyini kaplayan ve geniş bir alana yayılan kale ve üniteleri topoğrafya ile uyum içindedir. Üzeri yapısal bir düzlük olan tepenin yüzeyi kalker tabakaların eğimli düzlemlerine bağlı olarak kuzeye doğru

7 Orhan Duran, Doğan Şemşir, İsmet Sezgin, Doğan Perinçek, "Güneydoğu Anadolu'da Midyat ve Silvan Gruplarının Stratigrafisi, Sedimentolojisi ve Petrol Potansiyeli", *TPJD Bült.* 2, 1988, 99 - 126

alçalan basamaklar şeklindedir. Bu nedenle en alçak tabaka basamağının yüzeyinin denizden yüksekliği 890 metre, bugün kısmen ayakta olan burçların bulunduğu tabaka yüzeyinin yükseltisi ise 925 metredir.

Bu şekildele tepe Diyarbakır-Mardin karayolunun da geçtiği batıdaki vadi tabanından (810 m) ortalama nisbi yükseltisi 80 ile 115 metre arasındadır. Dolayısıyla batı yamaçları % 50-60 gibi yüksek eğim değerlerine sahiptir.

Doğu yamaçları ise gittikçe yükselen bir vadi tabanına kavuşur. Bu yamaçların ortalama eğimi ise %30 civarındadır. Doğudaki vadinin en aşağı kesimlerine kavuşan kuzey yamacının ortalama eğimi ise %25-30 civarındadır. Zerzevan Kalesi'nin üzerinde kurulduğu tepenin güneydeki tepelik alan ile bu tepelerin yamaçlarında kalıntıları tespit edilen sunak, kaya mezarları gibi yapılar ile bağlantısını sağlayan ortalama 900 metrelerde dar bir boyun bulunur. Çevresiyle sadece bu boyun ile bağlantı kurmasından dolayı kalenin güney ve doğu surları oldukça yüksek inşa edilmiştir. Bu boyun seviye açısından kalenin su ihtiyacını karşılayan ve yaklaşık 400 metresi ortaya çıkartılan su iletim kanalının inşası ve suyun kaleye iletilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Zerzevan Kalesi bugün Diyarbakır –Mardin karayolunun geçtiği güzergaha karşılık gelen tarihi yolun kontrolünü elinde tutabileceği bir noktada bulunmaktadır. Tarihi yolun buradan geçmesi tesadüfi değildir. Doğal koşulların, özellikle topoğrafya ve jeomorfolojik koşulların bir sonucudur. Nitekim mezopotamya düzlüklerinden Diyarbakır havzasına geçilmek istendiğinde en uygun güzergah Mardin platosunun yükseltisinin nisbeten azaldığı bu topoğrafik eşiktir. Platonun daha doğu kesimleri Dicle Nehri'nin dar boğazlardan aktığı oldukça parçalanmış engebeli ve yüksek yer şekillerini barındırmaktadır. Batıdaki Karacadağ kütesinin, yamaç eğimleri düşük kalkan şeklinde yayvan bir topoğrafya olduğu akla gelebilir ancak, Karacadağ kütesinin Diyarbakır havzasının aynı zamanda sınırını oluşturan güneybatı kesimleri volkanizmanın en son evresini oluşturan “Ovabağ” volkanitlerinden meydana gelmektedir. Ovabağ volkanitlerinin yayıldığı bu arazi yürümenin bile zor olduğu risklerle dolu oldukça arızalı çoğunlukla piroklastikler ve leçeliklerden oluşmaktadır. Dolayısıyla güney bölgelerinden havzaya ulaşmanın en uygun yeri Mardin-Midyat platosunun dar ve derin olmayan, aynı zamanda akarsu

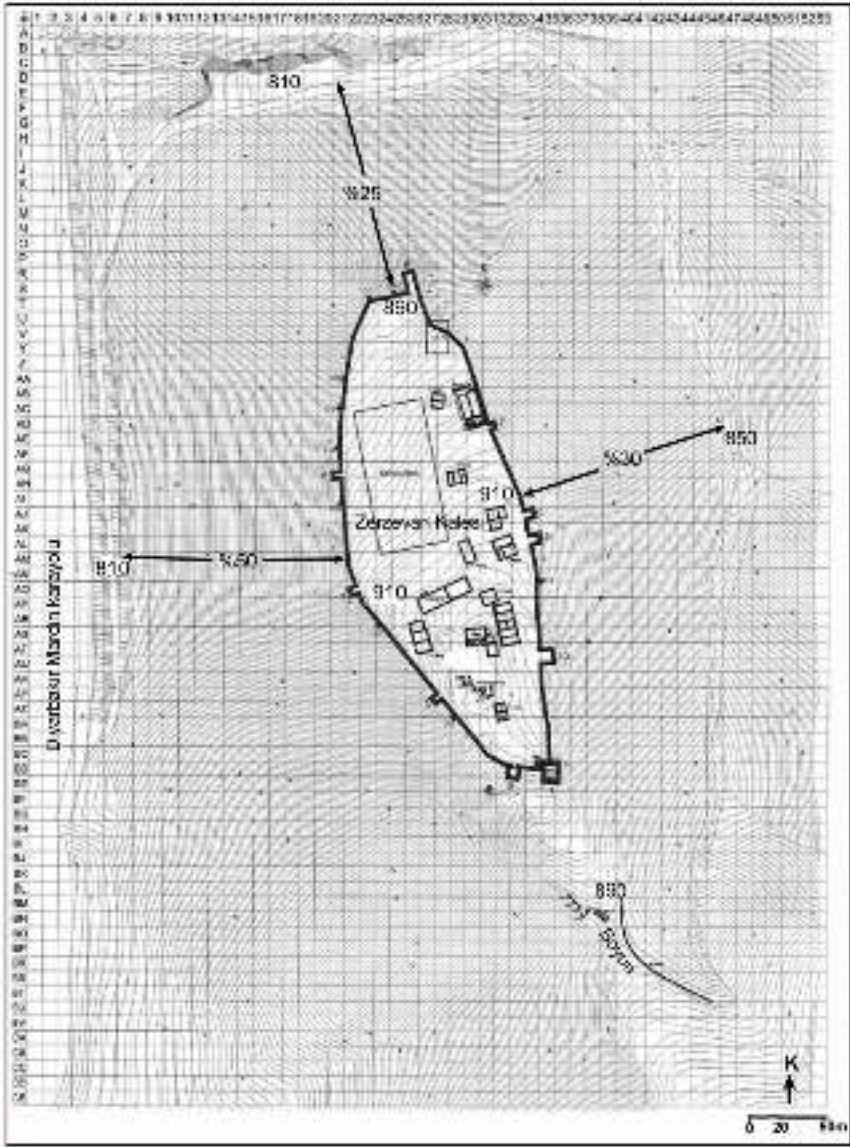
geçişini zorunlu kılmayan bir koridor olmalıdır. Bu da bugünkü karayolu güzergahının geçtiği ve civarında Zerzevan Kalesi'nin kurulduğu koridordur.

Kalenin kurulduğu tepe, güneyindeki boyun kısmı bir tarafa bırakılırsa eğim dereceleri oldukça yüksek yamaçlarla çevrilidir. Buna rağmen kale yerleşimi sur duvarlarıyla tahkim edilmiştir. Boyun kısmının bulunduğu güneyi ile yamaç eğiminin nispeten düşük olduğu doğu kesimlerindeki sur duvarlarının daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu konumuyla Zerzevan kalesi yol kontrol ve denetimi yanında savunma ve korunma açısından da elverişli bir yere kurulmuştur.

Stratejik bir konum hedefleyen Zerzevan Kale yerleşiminin yer seçiminde ne derece isabetli bir seçim yapıldığını anlamak ve alan hakimiyet derecesini belirleyebilmek için GIS ortamında “Point to point Visibility” fonksiyonu kullanılarak haritalar oluşturuldu. Bu amaçla ASTER uydu görüntülerinden yararlanılarak Diyarbakır havzası ve çevresine ait 30mx30m çözünürlükte sayısal arazi modelleri (DEM) üretildi. Zerzevan Kalesi merkez alınarak tüm havzanın taranabilmesi için görüş açısı 360°, maksimum görüş alanı ise 100 km olarak girilerek kaleden görülebilen ve görülemeyen, başka bir ifadeyle hakimiyet ve etki alanı belirlendi (Harita 1). Haritaya bakarak civarından geçen tarihi yolun kontrolünün yanı sıra, Diyarbakır havzasının oldukça geniş bir kesiminin Zerzevan kalesi görüş alanı içinde kaldığını ve bu konuda isabetli bir seçim yapıldığını söylemek mümkündür.

Harita 1: Zerzevan Kalesi'nin lokasyonunu ve havzadaki görüş alanının gösteren topoğrafya haritası

Harita 2: Zerkewan Kalesi'nin üzerine kurulduğu tepenin topoğrafya haritası, kale planı ve yamaç eğim değerleri

3. Jeomorfoloji

Zerzevan Kalesinin bulunduğu Diyarbakır havzasının güneyi veya Mardin-Midyat platosu kuzeyinin jeomorfolojik gelişimi monoklinal yapı ile karstik ve fluvial süreçlerin denetimindedir.

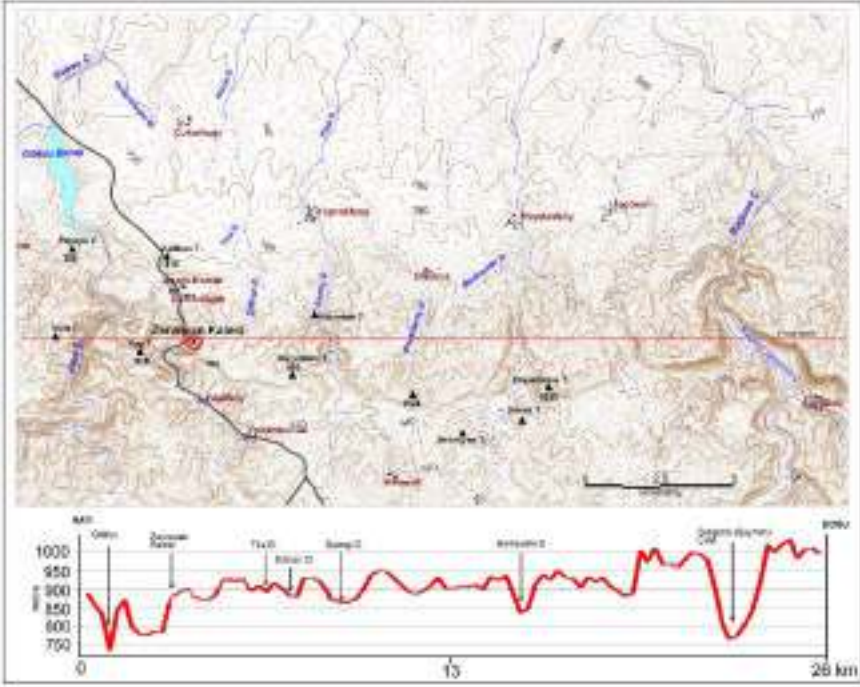
Dirençleri farklı olan jeolojik formasyonlar hafif eğimli bir dalımla ardalanmalı olarak dizilmişlerse bir tarafa eğimli yapı anlamına gelen “monoklinal” yapılar (structure monoclinale) ortaya çıkar⁸. Böyle bir yapıda aşınma sürecinde farklı dirençteki tabakaların farklı aşınmaları sonucu enine vadiler oluşur (Yeşilköy, Yukarıkonak, Kemerli, Sürgücü depresyonları gibi). Bu vadiler için *sübsekant vadiler*, vadi içinde akan akarsuya da *sübsekant akarsu* ifadesi kullanılır. Asimetrik olan bu vadilerin iki tarafında yamaç eğimleri farklı tepe ve sırtlara da *kuesta* (*cuesta*) adı verilir (Kuçemure T., Kevikiberiş T., Diyarıkurre T. gibi). Bu tepelerin eğim değerleri daha yüksek olan sarp ve çıkıntı şeklindeki yamaçlara da *kuesta alnı* denir. Tabakaların eğimine uygun akan ilk akarsulara da *konsekan akarsu* adı verilir (Göksu Çayı, Sürgücü veya Bağluca Çayı gibi). Konsekan Akarsu sistemlerinde görülen diğer bir özellik *gömük menderesli* yapıdır. Bu özellik uydu görüntülerinden rahatlıkla izlenebilmektedir. yataklarında sürekli su bulduran bu akarsular epirojenik hareketlerin de etkisiyle yataklarına derin bir şekilde gömülmüşlerdir. Dolayısıyla boğaz şeklindeki derin vadilerden geçerek havzaya açılmaktadırlar. Gömük menderes sistemi bugünkü rölyef ortaya çıkmadan önce akarsuların kuestaların üzerindeki Neojen’e bir örtü tabakasına yerleşmeleri, dolayısıyla Neojen’deki bir peneplen safhası ile ilgilidir. Başlangıçta topoğrafyanın asıl eğimine uygun olarak oluşmuş güney-kuzey doğrultusunda akış gösteren Göksu Çayı ve Bağluca (Sürgücü) Çayı, daha sonra alttaki monoklinal yapıya sürempoze olarak gömülmüşlerdir (Harita 2; Çizim 1).

Konsekan akarsuların akış doğrultularına uygun diğer bir akarsu tipi ise kuesta sırtlarındaki sert tabakalar üzerinde oluşan ve güçsüz olduklarından dolayı boylarını uzatamamış *resekant* akarsulardır (Sihiran Deresi, Kevikiberiş Deresi, Sarnıç Deresi gibi). Resekant akarsu vadileri geriye aşındırmayla boylarını uzatamamış ve derinleşmemiş vadilerdir. Dolayısıyla yatağını derinleştirmiş ve boğazlar açmış

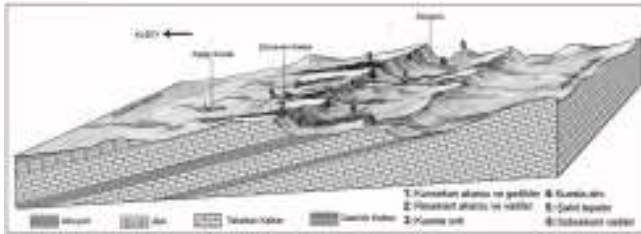
8 İsmail Yalçınlar, *Strüktürel Jeomorfoloji*, Cilt:1, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, no:800, İstanbul 1985.

komşu *konsekan* akarsu vadilerine göre daha yüksek bir kotta bulunurlar. Bu durum su temini ve iletimi konusunda Zerzevan Kalesi'ne önemli avantajlar sağlamıştır. Kuesta yapıları ve farklı vadi yapıları dışında monoklinal strüktürde, *kapma dirsekleri ve boyunları, şahit ve ön tepeler* gibi rölyef şekilleri de oluşur⁹. Zerzevan kalesi kuesta göçüyle ortaya çıkmış bir *şahit tepe (taniktepe)* üzerindedir (Şekil 4).

10

Harita 2: Zerzevan Kalesi yakın çevresinin topoğrafya haritası ve kale üzerinden alınan doğu-batı doğrultulu topoğrafik profil

Çizim 1: Zerzevan Kalesi ve çevresinin jeolojik-jeomorfolojik 3 boyutlu blok diyagramı

4. Karst Topoğrafyası ve Hidroğrafyası

Karst topoğrafyası *kalker, jips, dolomit, kayatuzu* gibi sular tarafından kimyasal yolla çözünebilen kayaçların oluşturduğu özel bir topoğrafyadır.

Zerzevan Kalesi'nin kuzey kenarında yer aldığı Mardin Midyat platosunun yüzeyi bütünüyle Eosen kalkerlerinden meydana geldiği için Plato yüzeyinde karstik çözünme şekillerinden *lapyalar, dolinler ve uvalalar* gelişmiştir. Yüzey dolinleri yanında yamaç dolinleri de görülür. Bazen yuvarlak, kimi yerde ise parmak dolin özelliği kazanmış bu şekillerin tabanları kırsal nüfusun kısıtlı tarım alanlarıdır. Litolojik özelliklerinden ve su sıkıntısından dolayı plato yüzeyindeki yerleşmeler dolinlerin birleşerek oluşturdukları daha geniş *uvala* gibi karstik düzlükler üzerine veya *sübsekant* depresyonlarda yer altı sularının açığa çıktığı yamaçlarda kurulmuştur. Platonun güney yamacında *karstik mağaralara* da rastlanır (Kırkdirek ve Deriş çevresi). İçinde *sarkıt, dikit* ve *sütunların* da olduğu çok geniş ve birbirine bağlı bu mağaralar köylüler tarafından depo ve mesken olarak ta kullanılmaktadır¹⁰.

Karstik sahaların en belirgin özelliği yüzeyde akan akarsuların çok nadir olmasıdır. Bu sahalardaki sular yer altına geçer. Yer altına geçen sular mağara, tünel ve yer altı galerilerinin oluşmasına neden olur.

Karstik yapısı nedeniyle Mardin platosu akarsular bakımından fakirdir. Platonun yüzey suları genellikle güneydeki karstik kaynaklardan beslenen *Göksu, Bağluca (Sürgücü) Çayı* ve *Savur Çayı* gibi akarsulardır.

Toprak genellikle karstik ve sübsekant depresyonlarda gelişmiştir. Plato yüzeyinin önemli bir bölümü taşlık olup ancak *dolin* ve *uvala* tabanlarında *terra-rossa* torakları görülür. Bu topraklar karstik sahalarda tarımın yapıldığı ender arazilere karşılık gelir. Bu toprakların kalker boşluklarında da oluşmasından dolayı plato, çevresine göre bitki örtüsü bakımından (özellikle meşe toplulukları) nisbeten zengindir. Yoğun tahribata rağmen yüksek yamaçlarda meşeler, depresyon tabanlarında ve akarsu boylarında ise kavak, söğüt, sakız, dişbudak, çınar, badem, menengiç, ceviz, sumak, kiraz ve mahlep gibi ağaçlar görülür¹¹.

10 Sabri Karadoğan, Ahmet Yıldırım, "Mardin-Midyat Platosunun Ekoturizm Açısından değerlendirilmesi" *Ankara üniversitesi Türkiye coğrafyası Araştırma ve uygulama Merkezi "TÜCAUM-V- Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, 16-17 Ekim 2008", 439-450.

11 Karadoğan, Yıldırım, 2008, 439-450.

Resim 1: Zerzevan Kalesi'nin Diyarbakır-Mardin karayolundan görünümü

Resim 2: Zerzevan Kalesi ve çevresinin havadan görünümü

Sonuç

2016 ve 2017 yıllarında Zezevan Kalesi çevresinde jeomorfolojik amaçlı gerçekleştirilen çalışmalarının sonuçlarını özetlemek gerekirse:

1. Zerzevan kalesi konumu itibariyle güneydeki Mezopotamya düzlüklerini Diyarbakır havzasına, oradan da Anadolu platolarına bağlayan tarihi yolların geçtiği Mardin platosunun güney kenarında havzaya ve tarihi yola hakim elverişli bir lokasyonda kurulmuştur.

2. GIS ortamında yapılan analizler sonucu, civarından geçen tarihi yolun kontrolünün yanı sıra, Diyarbakır havzasının oldukça geniş bir kesiminin Zerzevan Kalesi görüş alanı içinde kaldığını ve bu konuda isabetli bir seçim yapıldığını söylemek mümkündür.

3. Kale, kuzeye doğru eğimli tabakalardan oluşan, yamaç eğim değerleri oldukça yüksek savunmaya elverişli bir şahit tepe (tanıktepe) zerindedir. Yapısal tepenin tüm yüzeyini kaplayan ve geniş bir alana yayılan kale ve mekan üniteleri topoğrafya ile uyum içindedir.

4. Yakın evre litolojisinin kalker formasyonlardan meydan gelmesi kale ve içindeki mimari yapılar için gerekli olan malzemenin kolaylıkla temin edilmesini sağlamıştır. Kalker formasyonların tabakalı oluşu yer altında oluşturulmuş mekanların düzenlenmesi konusunda elverişli imkanlar sunmuştur.

5. Zerzevan Kalesi'nin bulunduğu Diyarbakır havzasının güneyi veya Mardin-Midyat platosu kuzeyinin jeomorfolojik gelişimi monoklinal yapı ile karstik ve fluviyal süreçlerin denetimindedir. Bu durum su temini ve iletimi konusunda Zerzevan kalesi için hem olumlu hem de olumsuz koşullar hazırlamıştır.

6. Yoğun bir nüfusu barındıran kalede sadece yağışlarla sarnılarda biriken suyla gereksinimin karşılması mümkün değildir. Kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan devasa su depoları ve su kanalları, kaleye uzak bir mevkiden yüksek bir debiyle su getirildiğini göstermektedir. Kaleye su temini ve iletimi konusunda

doğudaki vadilerin mikro havzaları (Tira Deresi ve Sihiran Deresi vadileri) rezervuar olarak kullanılmış veya karstik yapılardan faydalanılmış olmalıdır

Katkı ve Teşekkür: Saha çalışmalarında destek ve yardımlarından dolayı Zerzevan Kalesi kazı ve araştırma ekibine, özellikle Süleyman Ünlü ve Mehmet Bilen'e teşekkür ederiz.

Kaynaklar

- Altınlı, İ. Enver, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi” *MTA Dergisi*, No: 66, 1966, 35-77, Ankara.
- Biricik A. Selçuk, “Mardin ve Mücavir Mıntkasının Strüktür ve Jeomorfolojisi” *Türk Coğrafya Dergisi*, s.26, 1975,121-134, İstanbul.
- Coşkun Aytaç, “Zerzevan Kalesi 2014 Yılı Kazı Çalışmaları: İlk Sezon” *Kazı Sonuçları Toplantısı 37*, 2015, 2016, 101-128.
- Duran Orhan, Şemşir Doğan, Sezgin İsmet, Perinçek Doğan, “Güneydoğu Anadolu'da Midyat ve Silvan Gruplarının Stratigrafisi, Sedimentolojisi ve Petrol Potansiyeli” *TPJD Bült.* 2, 1988, 99 -126.
- Karadoğan Sabri, Yıldırım Ahmet, “Mardin-Midyat Platosunun Ekoturizm Açısından değerlendirilmesi” *Ankara üniversitesi Türkiye coğrafyası Araştırma ve uygulama Merkezi "TÜCAUM-V- Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, 16-17 Ekim 2008", 439-450.
- Perinçek Doğan, ve Özkaya İsmail, “Arabistan Levhası Kuzey Kenerı Tektonik Evrimi” *Yerbilimleri Bülteni*,Haccettepe Üniversitesi, c. 8, 1981, 91-101.
- Sungurlu Ozan, “VI. Bölge Kuzey Sahalarının Jeolojisi” *Türkiye İkinci Petrol Kongresi*, 1974, 85-107, Ankara.
- Yalçınlar İsmail, *Strüktürel Jeomorfoloji*, Cilt:1, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayımları, no:800, İstanbul 1985.
- Yılmaz Erhan, Duran Orhan, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Otokton ve Allohton Birimler Stratigrafı Adlama Kılavuzu "Lexicon"*. Türkiye Petrolleri A.O. Araştırma Merkezi Grubu Başkanlığı, Eğitim Yayınları No. 31, 460 p. 1997 Ankara.

DİYARBAKIR'DA (MERKEZ) ŞADIRVAN MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Sahure Yariş
Dicle Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

| 17

Su, bütün medeniyetlerde olduğu gibi İslam medeniyetinde de önem taşımaktadır. Sanat eserleri arasında su yapıları, farklı hizmetlere uygun, sanatkârane biçimleri, yapım ve kullanımlarına yönelik inanç ve gelenekleri ile yüzyıllar boyunca zengin bir su medeniyeti meydana getirmiştir. Genellikle hayır amaçlı yapılan yapılar arasında çeşme, sebil ve şadırvanlar yapılmaktadır. Şadırvanlar, su mimarisinin çeşmelerden sonra en yaygın yapılarıdır. Şadırvan kelimesi, Farsça kökenli olup, sevinçli anlamına gelen “şad” ve akar anlamına gelen “revan” kelimelerinin birleştirilmiş şeklidir.

Şadırvanlar yüzyıllardır saraylarda, köşkların bahçelerinde, camilerde, hamamlarda, hanlarda, meydanlarda önemli bir su mimarisi elemanı olarak kullanılmıştır. Özgün mimarisi olan şadırvanlar bazen sosyal içerikli yapıların bünyesinde, bazen de tek başlarına inşa edilmişlerdir. Bildiride, Diyarbakır'da merkezdeki yapıların avlusunda bulunan şadırvanlar tanıtılmaya çalışılacaktır. Bu yapılar arasında cami ve hanlar yer almaktadır. Diyarbakır Ulu Cami, Parlı Safa Cami, Aynalı Minare Cami, Fatih Paşa Cami, Ali Paşa Cami, İskender Paşa Cami, Behram Paşa Cami ve Nasuh Paşa Cami, Hasan Paşa Hamı gibi yapılarıdır.

Şadırvan, avluların ortadaki havuzun çevresindeki musluklardan ve göbeğindeki fıskiyeyle su akan, üzeri kubbeli mimari elemanlardır. Şadırvanların biçimlenişinde bulunduğu yörenin geleneksel mimarisi, inşa ettiren kişi, ustası ve ait olduğu yapının mimari üslubu etkili olmuştur. Üst yapıları kâgir, ahşap veya bu iki türün karması olarak inşa edilen şadırvanlar çeşitli biçimlerde olabilmektedir. Şadırvan yapılarının mimari öğeleri, su haznesi, çanak, ayna bölümü, ayna bölümünde bulunan ayna taşı, musluk, yalak, üst örtü, alem, oturak, süsleme ve kitabedir. Bu çalışmada Diyarbakır'daki şadırvan mimarisi ana hatlarıyla tanıtarak, mimari özellikleri tahlil edilip, her birinin geleneksel mimari içerisindeki gelişimi belirlenmeye çalışılacaktır.

AN EVALUATION ON THE ARCHITECTURE OF FOUNTAIN IN DİYARBAKIR (CENTER)

Abstract

Water, as in all civilizations, is also important in the Islamic civilization. Among the works of art, water structures, suitable for different services, forms of craftsmen, beliefs and traditions for their construction and usage have brought a wealth of water civilization for centuries. Fountains, fountains and fountains are usually built between charitable structures. Fountains are the most common structures of water architecture after fountains. The phrase "fad" is a combination of the words "revel" and "şad" which means joy and Persian origin.

| 19

Fountains have been used for centuries in palaces, in the gardens of the mansions, in the glass, in the baths, in the hans, in the squares, as an important water architectural element. The original architectural fountains are sometimes built in the context of social structures and sometimes alone. The declaration will try to introduce fountains in Diyarbakir, which are located in the courtyard of the buildings in the center. Among these structures are mosques and inns. Diyarbakır Ulu Mosque, Parlı Safa Mosque, Aynalı Minare Mosque, Fatih Pasha Mosque, Ali Pasha Mosque, Iskender Pasha Mosque, Behram Pasha Mosque and Nasuh Pasha Mosque, Hasan Pasha Inn.

The fountain is a domed architectural element with water flowing from the faucets around the middle pool of the hunters and from the fountain in the belly. The architectural style of the traditional architecture, the person who built it, the master and the structure that it belonged became influential in the way that the fountains were formed. The upper buildings are made of masonry, wood, or a combination of these two treads. The architectural features of the fountain constructions, the water reservoir, the bowl, the mirror part, the mirror stone in the mirror part, the faucet, the trough, the top cover, the world, the seat, the decoration and the book. In this report, architectural characteristics of Diyarbakır fountain architecture will be introduced with the main lines, and the development of each one in traditional architecture will be tried to be determined.

Giriş

Uygarlığın gelişmesinde çok önemli rolü olan su, insanlık tarihi boyunca yaşamın temel gereksinimlerinden biri olmanın yanı sıra bütün dinlerde de kutsal sayılmıştır. Tevrat, İncil ve Kurân-ı Kerim gibi kutsal kitaplarda genel olarak anlatımlarda Tanrı, önce suyu yaratmış ve daha sonra tüm gerekenleri oluşturmuştur¹.

M.Ö. III. ve II. binlerde özellikle akarsuların kenarlarında, var olan sudan yararlanmak amacıyla geliştirilen birçok mimari eser yapılmıştır. Suyu hem kullanmak hem de gücünden yararlanmak için inşa edilen mimari eserler arasında 20| kanallar, setler, sarnıçlar, kuyular, suyolları, çeşmeler, şadırvanlar, hamamlar, su değirmenleri, barajlar vb. gelmektedir².

Tarih boyunca bütün Türk-İslam şehirlerinde başta yöneticiler ve halktan hayırsever kişilerin gayretleriyle birçok eser meydana getirilmiştir. Genellikle hayır amaçlı yapılan yapılar arasında çeşme, sebil ve şadırvanlar yapılmaktadır. Şadırvanlar, su mimarisinin çeşmelerden sonra en yaygın yapılarıdır. Şadırvan kelimesi, Farsça kökenli olup, sevinçli anlamına gelen “şad” ve akar anlamına gelen “revan” kelimelerinin birleştirilmiş şeklidir³.

Şadırvanlar yüzyıllardır saraylarda, köşkerin bahçelerinde, camilerde, hamamlarda, hanlarda, meydanlarda önemli bir su mimarisi elemanı olarak kullanılmıştır. Özgün mimarisi olan şadırvanlar bazen sosyal içerikli yapıların bünyesinde, bazen de tek başlarına inşa edilmişlerdir.

Şadırvan, içmek veya temizlik için kullanılan suyun, aynı zamanda sesi ve görünüşü ile zevk verecek, estetik bir biçimde hemen her türlü yapının içinde veya dışında yer almıştır⁴. Cami, mescit, medrese ve tekke gibi dini yapılarda öncelikle

1 Şerife Tali, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, Kariyer Matbaacılık Ankara 2011, 8-9.

2 Yılmaz Önge, “Vakıf Müessesinde Su ve Önemi”, I. Vakıf Haftası, Ankara 1984, 23-24.

3 Doğan Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yem Yayınevi İstanbul 1979, 475.; Yılmaz Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, Türk Tarih Kurumu Ankara 1997, 27.

4 Tali, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, 19.

abdest almak için inşa edilen şadırvanlar saray, köşk, hamam, han gibi sivil yapılarda ise görüntüsünden ve etrafa verdiği serinlikten dolayı yapılmışlardır⁵.

Bu bildiride, Diyarbakır'da merkezdeki yapıların avlusunda bulunan şadırvanlar tanıtılmaya çalışılacaktır. Bu yapılar arasında cami ve hanlar yer almaktadır. Parlı Safa Cami, Aynalı Minare Cami, Fatih Paşa Cami, Ali Paşa Cami, İskender Paşa Cami, Behram Paşa Cami, Nasuh Paşa Cami ve Diyarbakır Ulu Cami, Hasan Paşa Hanı, Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı gibi yapılarıdır.

Camiler

1. Parlı Safa Cami

Parlı Safa Cami, Melik Ahmet Mahallesi Kara Cami Sokak'ta bulunmaktadır. Günümüzde yenilenmiş olan şadırvanın üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Parlı Safa Cami⁶, inşa tarihi kesin olarak belli değildir. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt Sâfi'nin isteği üzerine Uzun Hasan (1453-1478) tarafından yaptırılmıştır⁷. İlk şadırvanın muhtemelen cami ile birlikte Akkoyunlular döneminden (15. yy.)⁸ kalmış olmalıdır.

Parlı Safa Cami, giriş kapısı üzerindeki kitabeğe göre 938 H. / 1513 M. yılında Diyarbakırlı Abdurrahman oğlu Hacı Hüseyin tarafından onarıldığı yazmaktadır. Kitabede mimar ve mühendis adı olarak Üstad Ahmed'ül Amidî ismi geçmektedir⁹. Cami, 1992-1993 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır¹⁰.

5 Yılmaz Önge, "Mimar Koca Sinan'ın Şadırvanları", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1986, 189.

6 Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, 106.

7 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Ankara 1990, 443.; Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Camileri", Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları İstanbul 1999, 214.; İlhan Akşit, Tarihin Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Aksit Yayıncılık İstanbul 2007, 162.; Bizirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 23.; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 88-89.; Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Ankara 2014, 2-3.

8 Metin Sözen, "Sinan Öncesi", Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 1975, 41.; Savaş Maraşlı, "15. Yüzyıl Kitap Cildlerindeki Süsleme Tasarımlarının Mimari Süslemelere Etkisi (Diyarbakır Safa Parlı Camii Işığı Altında)", Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol. 5 (3), 2013, 83.

9 Metin Sözen, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, Diyarbakır'ı Tanıtım ve Turizm Derneği Yayınları İstanbul 1971, 48.; Gülsen Baş, Diyarbakır'daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme, Türk Tarih Kurumu Ankara 2013, 101.

10 Vakıflar Genel Müdürlüğü

Avlu ortasında yer alan şadırvanın yenilenmeden önce sekizgen planlıydı (Foto. 1). Sekizgen havuzun etrafında, taştan silindirik gövdeye sahip sekiz sütunlu bir revak yer almaktaydı. Revakları oluşturan sütunlarda kaide ve başlık olmayıp, üst örtü doğrudan bu taşıyıcılar üzerine oturtulmuştur. Üst örtü iki kademeli olarak düzenlenmiş. İçteki ilk kademeyi sütunlar taşıırken en üstteki kademe dışarıya saçak olarak yansımıştır.

Genel olarak sade bir mimariye sahip olan şadırvan dört kademeli olarak düzenlenmiştir. İlk kademe alt kısımda tek sıra bir silme ile yapılmıştır. Bu silmeden sonra muslukların yerleştirildiği ikinci kısım gelmektedir. Bu kısım sekiz levhadan oluşmaktadır. Her bir levhada birer musluk yer almaktadır. Muslukların karşısında ise silindirik gövdeli birer oturak yapılmıştır. Muslukların yapıldığı kısımdan sonra üst üste iki kafesli kısım gelmektedir. Her bir levhada birer kafesli alan yapılmıştır. Üst örtünün üzeri düz betonla tamamlanmıştır¹¹.

Parlı Safa Cami şadırvanı, 2018 tarihinde eski kalıntılar tamamen yıkılarak yenilenmiştir (Foto. 2). Sekizgen bir plana sahip olan şadırvan üç bölümlü düzenlenmiştir. Alt kısımda iki sıra silme ile zeminden yüksek bir alan oluşturulmuştur. Bu alanın üzerine muslukların yer aldığı bölüm yapılmıştır. Muslukların karşısında birer sekizgen oturak yapılmıştır. Musluklar ve oturakları ayıran suyun aktığı bir yalak yer almaktadır (Çizim 1).

Havuzu oluşturan sekizgen gövde üzerinde 70 cm genişlikte panolar yapılmıştır. Bu panolar üzerinde başlangıç kısımlarından içe doğru kıvrım yapan yüzeysel sivri kemerler yapılmıştır. Bu kemerlerin orta kısımlarında ise birer musluğa yer verilmiştir. Muslukların üst kısmında kafesli bölüm oluşturulmuştur. Şadırvanın her bir panosu geniş bir silme ile birbirinden ayrılmaktadır (Çizim 2).

Şadırvan içten ahşapla, dıştan ise geniş saçak şeklinde ileriye doğru taşırılmış, üzeri kurşun kaplı sivri bir külahla örtülmüştür. Külahın üst kısmında ise âlem yapılmıştır.

Parlı Safa Cami şadırvanı, süsleme programı bakımından çok sadedir. Tamamen yenilenmiş olan şadırvanın tek süsleme ögesi, sekizgen planlı havuzun her bir panosunda yüzeysel birer sivri kemere yer verilmiştir.

11 Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, A Grafik Diyarbakır, s.64.; Diyarbakır Vakıflar Genel Müdürlüğü.

2. Aynalı Minare Cami (Ayni Minare Cami)

Aynalı Minare Cami, Diyarbakır'ın güneybatısında Abdal Dede Mahallesi'nde bulunmaktadır. Şadırvanın üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. 1489 tarihli vakfiyeye göre caminin Hoca Ahmet tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Bu şahsın Akkoyunluların Diyarbakır'a hâkim olduğu yıllarda yaşamış olduğu bilinmektedir¹². Şadırvanında cami ile birlikte yaptırılmış olabileceği mümkündür.

Şadırvan, Aynalı Minare Cami'nin dikdörtgen formlu avlusunun ortasında yer almaktadır (Çizim 3). Tamamen taş malzemeden inşa edilmiş olan yapı, altıgen planlı bir havuzdan oluşmaktadır. Taş havuz üzerindeki her bir kenar 75 cm. genişliğe sahiptir. Şadırvan iki kademeli olarak düzenlenmiştir. İlk kademe zeminden kafesli kısma kadar yükselen alandır. Zeminden yarım metre kadar yükseklikte musluklar yerleştirilmiştir. Şadırvanın ikinci kademesini altıgen havuz gövdesinin üst kısmına yapılmış olan kafesli alandır. Altıgenin her bir kenarında yapılmış olan kafesli kısımların sonradan üç kenarının kapatılmış olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Şadırvanın her bir kenarında ikişer musluk ve muslukların karşısında ise silindirik formlu birer oturak yapılmıştır. Şadırvanın yalak kısmı derin tutulmuştur (Foto. 3).

Şadırvanın üst örtüsü sekizgen formda düzenlenmiştir. İç ve dışta taşla yapılmış olan üst örtü, dıştan sivri bir külahla kapatılmıştır. Aynalı Minare Cami şadırvanında süsleme programına yer verilmemiştir (Çizim 4).

3. Fatih Paşa Cami (Kurşunlu Cami)

Fatih Paşa Cami, Fatih Paşa Mahallesi, İç Kurşunlu Sokak'ta yer almaktadır. Fatih Paşa Cami'nin inşa kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır ve çevresini fethiyle birlikte 922–925 H. / 1516–1520 tarihleri arasında Diyarbakır'ın ilk Osmanlı Valisi Bıyıklı Mehmet Paşa¹³ tarafından

12 Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 1975, 41.; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Diyarbakır 1996, 91.

13 Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, 115.; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II*, 520-521.; M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, 1518 Tarihli Defter-i Mufassal, *Türk Tarih Kurumu Ankara 2000*, 81-84.; M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatih ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 1981, 137-143.; Akşit, *Tarihin Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, 165.; Bizbirlik, 16. *Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, 20.; Yılmazçelik, XIX. *Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 91.

yaptırılmış olan ilk Osmanlı camisidir¹⁴. Avlu dış kapı üzerinde bir inşa kitabesinin olduğu söylene de 1819 yılında bu kapının yıkılmasıyla birlikte kitabe de kaybolmuştur. Fatih Paşa Cami Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1960, 1975–1976, 1981–1983 ve 2008 yıllarında onarılmıştır¹⁵.

1960 yılına ait bir fotoğraf yapının o döneme ait bilgilerini vermektedir. Şadırvan sekizgen bir plana sahiptir (Foto. 4). Birbirine köşeli profillerle bağlanan, her birinde birer panonun bulunduğu sekizgen bir havuzu vardır. Tamamen taş malzeme ile yapılmış olan havuz, alt ve üst kısımda yatay silmelerle sınırlandırılmıştır. Havuzun üzerindeki panolarda birer musluk yapılmıştır. Her bir musluğun karşısına ise silindirik formda birer oturma taşı konulmuştur. Havuzun etrafını çeviren, suyun akmasını sağlayan yalak kısmı derin tutulmuştur.

24| Sekizgen planlı havuz, etrafında başlık ve altlık kısımları olmayan, silindirik gövdeli taş malzemeden yapılmış sekiz sütunlu bir revakla çevrilmiştir. Şadırvanın üst örtüsü, geniş saçaklı sekizgen bir formda revakları oluşturan sütunların üzerine oturmaktadır. Şadırvanda her hangi bir süsleme bulunmamaktadır.

2015 tarihinde meydana gelen patlamalardan şadırvanın yıkılmıştır. Günümüzde sekizgen havuzun ve sekizgen revak kısmının kaide bölümleri ayakta (Foto. 5). Fatih Paşa Cami şadırvanı temel seviyesinde olduğundan dolayı süsleme programının olup olmadığı tespit edilememiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından şadırvanın projeleri yapılmıştır. Şadırvan, klasik özelliklerde kafesli sekizgen havuzlu, havuzun etrafında silindirik sekiz sütunla yapılmış revak sistemli olarak düzenlenmiştir (Çizim 5-6).

4. Ali Paşa Cami

Ali Paşa Cami, Ali Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. Şadırvan üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Cami, 1534-1537 yılları arasında Vali Hadım Ali Paşa

14 Tuncer, “Diyarbakır Camileri”, Diyarbakır: Müze Şehir, 217.; Ahmet Akgüç, “Bıyıklı Mehmed Paşa (Fatih Paşa) ve Kabri”, Diyarbakır Ansiklopedisi, C.1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 192-194.; Kazım Baykal, “Fatih Paşa Camii ve Minareleri”, Karacadağ, 1 (5), Diyarbakır 1938, 11.; Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, 108.

15 Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, 67.; Albert Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, (Çev.: İdil Çetin), Dipnot Yayınları Ankara 2014, 179.; Nejat Göyünç, “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimatı”, Tarih Dergisi, S.23, İstanbul 1969, 34.; M. Mehdi İlhan, “Diyarbakır Fatih ve Baylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa”, Atatürk ve Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır 1981, 137-143.; Orha Cezmi Tuncer, Diyarbakır Camileri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Diyarbakır 1996, 107.

tarafından yaptırılmıştır¹⁶. 12 Nisan 1658 tarihli bir vakfiyede, Silahdar Murteza Paşa'nın bu tarihte cami havuzunu tamir ettirdiği ve bir de çeşme yaptırdığı yazılıdır¹⁷. Cami, Tuhfet-ül Mimarın de Mimar Sinan'ın eseri olduğu yazılıdır¹⁸. Ali Paşa Cami, 19. yüzyılın sonlarına doğru kısmen onarım geçirmiştir. Bu onarımda şadırvanın üst örtüsü de bugünkü durumunu almıştır. Aynı yıllarda harap olan su yolları da vakıf gelirlerinden karşılanmak üzere onarım görmüştür. Cumhuriyet döneminde de camiyi Vakıflar Umum Müdürlüğü restore ettirmiştir. Son zamanlarda da yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilmiştir¹⁹.

Avlu ile aynı zeminde yer alan şadırvan tamamen taş malzemeden inşa edilmiş olup klasik özelliklere sahiptir (Foto. 6). Şadırvan havuzu, altıgen planlıdır. Havuzu oluşturan her pano 1 m. genişliğindedir. Panolar üç kademe şeklinde düzenlenmiştir. Zeminden kafes kısmına kadar ilk bölüm yer alır. Bu bölümde üç adet musluk yapılmıştır. Muslukların üst kısmında ikinci bölüm olan kafes bölümü bulunmaktadır. Üçüncü bölüm havuzun üst örtüyle birleştiği kısımdır. Süslemesiz olarak düzenlenmiş olan havuz panoları her bir yüzde tekrar edilmiştir. Muslukların karşısında birer adet silindirik formda taş oturaklar yer almaktadır. Suyun aktığı yalak kısmı fazla derin tutulmamıştır (Çizim 7).

Altıgen havuzun etrafında altı silindirik sütunun oluşturduğu revak bulunmaktadır. 1,75 m. aralıklarla yerleştirilmiş olan sütunlar birbirlerine düz arşitravlarla bağlanmıştır. Zemine aşağıya doğru genişleyen, gövdeye doğru kısmında dışa doğru yapılmış bir silme ile tamamlanan bir altlığa oturan sütunların gövdelerinde üç adet metal bilezik yer almaktadır. Sütunu sağlamlaştırmak amacıyla yapılmış olan bu bilezikler, sütun altlığının gövdeye geçtiği yerde, gövde de ve sütun başlığına geçmeden önce yapılmışlardır. Sütun başlıkları gövdeden üst örtüye

16 Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, 219.; Tuncer, Diyarbakır Camileri, 135.; Gabriel, Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler, 179.; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 552.; Ali Boran- Zekai Erdal, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, A Grafik Diyarbakır 2011, 272.; Nebi Butasın, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Taş Mihrapları", Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları Diyarbakır 2017, 272-273.; Akşit, Tarihin Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu, 164.

17 Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 101.

18 Sözen, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, 76.; Tuncer, "Diyarbakır Camileri", Diyarbakır: Müze Şehir, 218.; Ali Boran, "Ali Paşa Camii", Diyarbakır Ansiklopedisi, C.1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 57-59.; Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, 112.

19 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 558.; Gülrü Necipoğlu, Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2017, 619.; Bizirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 37.

doğru genişleyen baklava şeklinde yapılmıştır. Altı sütun şadırvanın üst örtüsünde iç kısımdaki kademeye yapılmıştır. Bu sütunlardan sonra dışa doğru genişçe uzayan saçak kısmı gelmektedir. En üstte ise altıgen havuzun üzerine denk gelecek şekilde yukarıya doğru örülmüş üç sıra taştan yapılmış kasnak kısmından sonra sivri bir külahlı üst örtü tamamlanmıştır. Ali Paşa Cami şadırvanında süsleme programı uygulanmamıştır (Çizim 8).

5. İskender Paşa Cami

İskender Paşa Cami, İskender Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır. Diyarbakır'da 1551-1565 yılları arasında valilik yapan İskender Paşa tarafından 958 /1551 yılında yaptırılmıştır²⁰. Vakfiyesi M. 1565 tarihinde düzenlenmiştir. Yapı, Tuhfet-ül - Mimarın'de Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. İskender Paşa vakfiyesi günümüze ulaşmıştır²¹.

26|

Vakfiye; Caminin vakfiyesi 27 R. Evvel 973 /22 Ekim 1565 tarihlidir. Vakfiyede “Diyarbakır'da murabba şeklinde, yüksek kubbeli, minareli, kuzeyinde yedi kemer üzerinde dış cemaat yeri olan, kubbesi, kubbe etrafı ve cemaat yeri kireçlendikten sonra kurşunlanmış bir cami. Kuzey tarafında doğu ve batı rükünlerinde (köşelerinde) ilim ehli için iki hücre, kuzeyde boşlukta, kapının karşısında demir parmaklıklarla çevrili sekiz köşeli bir havuz, havuzun her bir kenarında abdest almaya mahsus ikişer kurna, batı tarafında bir tuvalet ve abdest almağa mahsus bir sofa daha vardır. Diyarbakır'da suyu ile beraber Yeni Hamam, hamama bitişik 39 dükkân, Aynı yere yakın arsası ile beraber 7 odalı bir köşk, 1 bahçe, 3 konak, 3 mahzen, 1 arsa, 11 değirmen, 1 dink, Urfa'da 1 değirmenin ½ hissesi ve bu değirmene bitişik sulak tarla ve bostanın yarısından elde edilen gelirle vakıf; müderris, talebe, vâiz, hatip, imam, müezzin, hafız, Kur'an okuyan, temizlik görevlisi, kandilci gibi hizmetliler ve alacakları ücretler belirtilmiştir”. Ayrıca

20 Tuncer, Diyarbakır Camileri, 143.; Tuncer, “Diyarbakır Camileri”, Diyarbakır: Müze Şehir, 220.; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 596.; Ali Boran, “İskender Paşa Camii”, Diyarbakır Ansiklopedisi, C. 3, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 112-116.; Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, 116.; Butasım, “Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Taş Mihrapları”, 273.; Akşit, Tarihin Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu, 164.

21 Gabriel, Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler, 179.; Reşit İskenderoğlu, Beylerbeyi Gazi İskender Paşa (1494- 1571), San Matbaası Ankara 1989, 3.; Oktay Aslanapa, Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1988, 84.; Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılâp Yayınları İstanbul 2004, 271.; Aptullah Kuran, “Mimar Sinan'ın Camileri”, Mimar Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988, 194.; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 94.

çocuklarının da vakfın galle fazlasından istifadesi şart koşulmuştur. Vakfın Diyarbakır dışında İstanbul, Ardanuç ve Ahlat'ta hayratları olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıf günümüzde İskender Paşanın torunlarından Reşit İskenderoğlu ve ailesi tarafından idare edilmektedir²². İskender Paşa Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1959, 1971 ve 2010 yılında onarılmıştır.

Klasik özellikler gösteren şadırvan sekizgen bir plana sahiptir (Foto. 7). Avlu zemininden yükseltelen şadırvan tamamen taş malzeme ile inşa edilmiştir. Sekiz panodan oluşan şadırvan havuzu yatay olarak dört bölüm halinde düzenlenmiştir. Her bir panosu 85 cm. genişliğinde olan havuzun ilk bölümü yalaktan yükseltelen hafif bombeli bir silme ile musluk kısmından ayrılan bölümdür. İkinci bölüm her birinde birer musluğun yer aldığı kısımdır. Bu kısımdan sonra üst üste yapılmış iki kafesli bölüm ile havuz tamamlanmıştır. Kafesli bölümler birbirlerinden düz geniş bir silme ile ayrılmıştır. İkinci kafesli kısımdan sonra şadırvan üst örtüye yine geniş düz bir silme ile bağlanmıştır. Derin yapılmış yalak kısmından sonra her bir musluğun karşısına denk gelecek şekilde geniş ve uzun metal oturaklar yerleştirilmiştir (Çizim 9).

Altıksız ve başlıksız olarak yapılmış olan silindirik gövdeli sekiz sütunla şadırvan revağı yapılmıştır. Her biri 1,45 m. aralıklarla dizilmiş olan sütunlar, üst kısımda sekizgen formda aşağıya doğru sarkan şadırvanın üst örtüsünün ilk kademesini oluşturan bölüme birleştirilmiştir. Bu bölümden sonra üst örtü geniş saçak şeklinde ileri doğru taşırılmıştır. Şadırvanın üst örtüsü düz bir betonla kapatılmıştır (Çizim 10).

İskender Paşa Cami şadırvanında süsleme programı, sekizgen havuzun üst kısmında yapılmış metal şebekelerde görülmektedir. Şebekelerde geometrik süslemelerle hareketlilik kazandırılmıştır.

6. Behram Paşa Cami

Behram Paşa Cami, Melek Ahmet Paşa Caddesi, Ziya Gökalp Mahallesi'nde bulunmaktadır. Diyarbakır'da Osmanlı camileri arasında önemli bir yere sahip olan cami, kitabesine göre Diyarbakır'ın on üçüncü Osmanlı Valisi Behram Paşa

22 Necipoğlu, Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, 620-621.; Boran- Erdal, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", 278.

tarafından 972–980 H. / 1564–1572 M. tarihleri arasında yaptırılmıştır²³. Tuhfet-ül - Mimarın’de Sinan’ın eseri olarak geçmektedir. Şadırvan, 1041-43 H./1631-33 M. yılları arasında Diyarbakır valiliği yapan Silahtar Murtaza Paşa tarafından onartılmıştır²⁴ (Foto. 8).

Behram Paşa’nın 976 /1571-72 tarihli Vakfıyesi bulunmaktadır. Vakfiyede gösterilen hamam ve birçok gayrimenkullerden elde edilen gelirlerle müteveli, kâtip, nazır, cabi, imam, 4 müezzin, şeyh, 30 cüzhan ve 10 aşırhanın ücretleri ödenmektedir. Bir külliye olarak düzenlenen yapılardan sadece cami, şadırvan ve hamam günümüze ulaşmıştır²⁵.

Caminin biri giriş kapısında diğeri de şadırvanda olmak üzere iki kitabesi bulunmaktadır. Taç kapı üzerin de iki satırlık kitabe, celf sülüs hatla Arapça olarak yazılmıştır.

28|

Kitabenin metni ise: “Bu cami-i şerif merhum Sultan Süleyman kölelerinden ve Sultan-ı a’zam Selim zamanında abd-i zaif Behram Paşa tarafından 980’de yaptırıldı. Allah dileğini kolay etsin²⁶.”

Şadırvanın sütun başlıklarındaki kitabe metni şu şekildedir:

Silahtar Murtaza Paşa edüb hayrat ü ihsanı
Yapıb âbâd kıldı nice yıldan kalma viranı
Haraba yüz tutub Behram Paşa camisi hâlâ
Anın ta’mirine sa’y eyledi ol âsaf-ı sâni
Mücedded eyledi su yolların tâ ibtidâsından
Erişti câmi’e su meyt tek buldu yeni canı
Su yolu üzre nice çeşmeler hem eyledi ihyâ
Sebil etti meyânından akan âb-ı firâvânı

-
- 23 Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, 271.; Tuncer, Diyarbakır Camileri, 152.; Orhan Cezmi Tuncer, “Behram Paşa Camii”, Diyarbakır Ansiklopedisi, C. 1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 173-175.; Tuncer, “Diyarbakır Camileri”, Diyarbakır: Müze Şehir, 221-222.; Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, 179.; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 573.; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 94.; Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, 118.; Butasım, “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Taş Mihrapları”, 274.; Akşit, Tarihin Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu, 165.
- 24 Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, 186.; İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (1), Elazığ 2000, 240.; Doğan Kuban, Osmanlı Mimarisi, Yem Kitabevi İstanbul 2007, 574.; Kuran, “Mimar Sinan’ın Camileri”, 195.; Oktay Aslanapa, Mimar Sinan’ın Hayatı ve Eserleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara 1988, 85.
- 25 Necipoğlu, Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür, 624-625.; Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, I, II, III, Neyir Matbaası Ankara 1987, 578.
- 26 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 578.

Yine tarh-i nevî kümbet yapıp sekiz sütun üzere
Anın havzundan akıttı kıyas et âb-ı harmanı
Müzeyyen eyledi etrafını seng-i murahhamla
Mücellâ etti ferşin tarz-ı ahar san'at-ı Mânî
Bu denlu sâ'y u dikkatten muradı bir dua ancak
Umarım rûz-i mahşerde ola makbul-i Sübhanî
Sevabın hibe etti hazret-i merhum mağfûre
Ki daim hayr ile yâd ola Sultan İbrahim Hakani²⁷

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1974–1975, 1977, 1998 ve 2005 yıllarında onarılmıştır²⁸ (Çizim 11).

Hamravat Suyu ile beslenen Behram Paşa Cami şadırvanı, klasik özelliklerde olup, taş havuzu sekizgen bir plana sahiptir. Sekizgen planlı havuz yatay olarak yerleştirilen dışa yansıyan zengin iki profilli silmelerle üç bölüme ayrılmıştır. Altta silmeli platform üzerinden muslukların olduğu alana kadar ilk bölüm, iki silme ile sınırlanmıştır. Silmelerin üstünde muslukların olduğu alan ise sade düzenlenmiştir. Şadırvan havuzu en üstte kafes kısmı ile sonlandırılmıştır. Her biri 90 cm. genişliğe sahip panolarda ikişer musluk yer almıştır. Panoların karşısına silindirik formlu taş ikişer oturak konmuş, hazne ile bu taşlar arasında suyun akması için üstü açık bir yalak yapılmıştır (Çizim 12).

Behram Paşa Cami şadırvan havuzunun içerisindeki su çanağı, alt kısımdan yukarıya doğru genişleyen silindirik bir formda inşa edilmiştir. Silindirik formun ağız kısmında geniş bir silmeye yer verilmiştir. Silme hasır örgü şeklinde süslenmiştir. Çanağın ortasında bir fıskiye yer aldığı, ortadaki demir çubuktan anlaşılmaktadır. Fıskiye günümüzde yoktur.

Kenarları kafesli ve suluklu abdest şadırvanlarının klasik karakterini gösteren Behram Paşa camii şadırvanı, alternatif olarak sıralanan silindirik formda, kavak silmelerle hareketlendirilmiş sekiz sütunla revaklı bir düzenlemeye sahiptir. Altlık ve başlık kısımlarında, gövdeden birer silme ile ayrıldıktan sonra kademeli olarak genişleyen taş sütunlar, 1,20 m. aralıklarla yerleştirilmiştir. Üst örtüye geçmeden

27 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 579.; Boran-Erdal, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Camii ve Mescitleri", 281.

28 Diyarbakır Vakıflar Genel Müdürlüğü.

önce sütun başlıklarının en geniş olduğu yerlerde şadırvanın “Hamravat Suyu”²⁹ ile beslendiğinin anlatıldığı kitabe metinleri yer almaktadır. Şadırvanın üst örtüsü bu sütunlar üzerine oturan ilk kademeye başlamaktadır (Foto. 9).

Şadırvan üst örtüde sütunlar üzerine bindirilmiş kademeli şekilde devam eden geniş saçağa yer verilmiş ve içten metal plaka ile kapatılmıştır. Şadırvan, dıştan geniş saçağından sonra sekizgen formda yapılmış konik bir külahla kapatılmıştır.

Klasik özelliklere sahip olan Behram Paşa Cami şadırvanı süsleme açısından dikkat çekmektedir. İki renkli taş işçiliği ile öne çıkmaktadır. Sekizgen planlı havuz, üzerindeki yatay olarak düzenlenmiş zengin profilli silmeleri, havuz içerisindeki su çanağındaki hasır örgü şeklindeki geniş silme ile plastik bir etkiye sahiptir.

30| Şadırvanın süsleme açısından en zengin kısmı, revakları oluşturan sekiz sütundur. İki renkli taş işçiliği ile dikkat çeken sütunlar, silindirik formda olup üzerlerine yapılmış olan kaval silmelerle hareketlendirilmiştir. Sütunların gövde kısımları süslemelerle üç parça olarak değerlendirilmiştir. İlk parça, altlık kısmından yukarıya doğru uzanan kısımdır (Foto. 10). Revağı oluşturan dört sütunun ilk parçası tek renk kaval silmelerle orta bölüme devam ederken, diğer dört sütunda bu kısımlarda iki renklilik birer sıra ile tekrar edilmiştir. İkinci parça, sütun gövdesinin orta kısmıdır. Bu kısımda dört sütunda kaval silmeler iç içe geçerek hasır örgü oluşturmuştur. Diğer dört sütunda ise daha ince zarif bir işçilik görülmektedir. Hasır örgünün uygulandığı bu sütunlarda ince kaval silmeler dikkat çekmektedir. Üçüncü parça sütun başlığına kadar devam eden kısımdır. Bu parça ilk parçanın tekrarı şeklinde kaval silmelerle düzenlenerek süsleme tamamlanmıştır (Foto 11).

7. Nasuh Paşa Cami

Nasuh Paşa Cami, Fatih Paşa Mahallesi İç Kurşunlu Sokak'ta yer alır. Nasuh Paşa Cami, Osmanlı valilerinden Nasuh Paşa tarafından eşi Servinaz Hanım adına 1015-1020 H. / 1600-1611 M. yılları arasında yaptırılmıştır³⁰. Nasuh Paşa eşi

29 İsmail Aytaç-Pınar Gürhan Kılıç, “Diyarbakır Su Kaynakları ve Sivil Mimaride Tasarım Ögesi Olan Havuz Ögesi”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, C.1, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları Diyarbakır 2017, 247.

30 Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, 103.; Tuncer, Diyarbakır Camileri, 174.; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 625.; Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri”, 240.; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 89.; Gabriel, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, 179.

Serviseha Hatun binti Abdullah'ın 1632 tarihli vakfiyesi vardır³¹. Nasuh Paşa Camisi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1970, 1975 ve 2004 yıllarında onarılmıştır³².

Şadırvanın 1970-1975 yıllarına ait fotoğrafında sekizgen plana sahip bir havuzunun olduğu görülmektedir (Foto 12). Yüzeyi sıvanmış olan havuz, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, yalak kısmından başlayıp, üzerinde muslukların olduğu bölümdür. Muslukların karşısında yalak kısmından sonra, birer silindirik formlu oturak yapılmıştır. İkinci bölüm ise üst kısımdaki kafesli bölümdür. Kafesli bölümden sonra üst örtüye geçilmektedir. Şadırvanın üzeri dikdörtgen saçaklı bir örtüye sahiptir. Bu örtü, köşelerde yapılmış olan dikdörtgen formlu dörder sütunla desteklenmiştir. Şadırvanın üst örtüsü dıştan üst kısma yapılmış olan konik bir külahla tamamlanmıştır. Herhangi bir süsleme ögesi kullanılmamıştır.

Şadırvan, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2004 yılında tekrar onarılmıştır. Bu onarımla günümüzdeki şekline kavuşmuştur (Foto. 13). Şadırvan sekizgen planı ve tamamen taş malzemeden inşa edilmiştir. Üç bölümden oluşan havuza sahiptir. İlk bölüm yalak kısmından yukarıya doğru devam eden, taş dizisinden sonra plastik değer taşıyan üç silme ile oluşturulan bölümdür. İkinci bölüm, her biri yaklaşık 1 m. kadar genişliğinde yapılmış olan ve her birinde birer musluğun yer aldığı kısımdır. Sekiz panodan oluşan bu bölüm de her bir pano üzerinde yüzeysel sivri kemerler yapılmıştır. Bu kemerlerin orta kısmında ise birer musluk yerleştirilmiştir. Musluklardan sonra yalak kısmı ve her bir musluğun karşısına ise birer dikdörtgen formlu oturak yapılmıştır. Havuzun panoları arasında plastik etkili, yivli sütun şeklinde dışa doğru taşırılmış çıkıntılar yapılmıştır. Şadırvanın üçüncü bölümünü kafesli kısım oluşturmaktadır. Sekiz panodan oluşan bu kafesler, ikinci bölümdeki dışa yansıyan yivli sütun şeklindeki dışa taşırılmış çıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Kafesli kısım, kademeli olarak yapılmış, dışa doğru yansıyan üç silmeyle tamamlanmıştır. Bu silmeler yapının üst örtüsüne geçiş için kullanılmıştır. İçten düz bir örtü ile kapatılmış olan şadırvan, dıştan geniş saçak şeklinde yapılmış olan konik külahla örtülmüştür. Dış örtü metal plakalarla kaplanmıştır.

Nasuh Paşa Cami şadırvanı tamamen yenilenmiştir. Süslemelerde bu yenilenme ile yapılmıştır. Şadırvanda süsleme ögesi olarak hem metal kafeste geometrik

31 Boran- Erdal, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", 298.

32 Diyarbakır Vakıflar Genel Müdürlüğü.

süslemeler hem de sekizgen havuzun her bir panosundaki yüzeysel sivri kemerlerin varlığıyla dikkat çekmektedir. Sekizgen havuzun panolarının birbirinden ayrıldığı bölümlerde plastik etkiye sahip, yivli sütun şeklinde dışa doğru taşırılmış çıkıntılarla şadırvana hareketlilik kazandırılmıştır.

8. Diyarbakır Ulu Cami

Diyarbakır Ulu Cami, Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer alır. Diyarbakır Ulu Cami, Anadolu'nun en eski camisidir. 639 yılında Diyarbakır'a egemen olan Müslüman Araplar tarafından şehrin merkezindeki en büyük mabedin (Mar Toma Kilisesi) camiye çevrilmesiyle oluşturulmuştur³³. Daha sonra 1091 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın emriyle büyük bir onarım görmüştür. Farklı dönemlerde birçok kez onarım ve eklentilerle bugünkü şeklini aldığını kitabelerden öğrenmekteyiz³⁴. Şadırvanın üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Kaynaklarda Osmanlı'nın son döneminde 1849 yılında inşa edildiği belirtilmektedir³⁵. Yapı, caminin avlusunun ortasına yerleştirilmiştir. Batısında namazgâh ve havuz yer alır. Diyarbakır Ulu Cami şadırvanı klasik özelliklerde olup taştan yapılmış olan havuzu sekizgen bir plana sahiptir (Foto. 14).

Sekizgen planlı havuz yatay olarak yerleştirilen silmelerle üç bölüme ayrılmıştır (Çizim 13). Altta silmeli platform üzerinden muslukların olduğu alana kadar ilk bölüm, tek silme ile sınırlandırılmıştır. Silmenin üstünde muslukların yer aldığı alan bulunmaktadır. Sade olarak düzenlenmiş olan bu alan yatay bir silmeyle tamamlanmıştır. Sekizgenin her bir yüzeyi 65 cm genişliğinde üçer panoya ayrılmıştır. Bu panolardan orta kısımdaki boş bırakılmış. Kenarlardaki panolarda birer musluğa yer verilmiştir. Muslukların karşısına taştan oturaklar konmuş, hazne ile bu taşlar arasında üstü açık bir yalak bulunmaktadır.

33 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Ankara 1996, 271.; Max Van Berchem, "Diyarbakır İslam Epigrafisi ve Tarihi Üzerine Materyaller", (Çev.: Fatih Aygün), Amida, Orient Yayınları Ankara 2015, 58.; Besim Darkot, "Diyarbakır" mad., İslam Ansiklopedisi C. III, İstanbul 1945, 603.

34 Adil Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, Dicle Üniversitesi Basımevi Diyarbakır 1997, 92.; Akşit, Tarihini Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu, 162.

35 Nezih Başgelen, "Diyarbakır Ulu Camii", Hayat Tarih Mecmuası, S. 5, İstanbul 1977, 94.; Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Türk Tarih Kurumu Ankara 2002, 14-15.; Mehmet Top, "Diyarbakır Cami ve Müstemilatı", Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, A Grafik Diyarbakır 2011, 223.; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Ankara 2014, 82.

Şadırvan havuzunu oluşturan sekizgenin üst kısmı, muslukların bulunduğu alandan sonra ahşap malzeme ile yapılmıştır. Üç kademeli olarak düzenlenmiş olan bu alanda farklı geometrik şekillerle kafesler tamamlanmıştır.

Diyarbakır Ulu Cami şadırvan havuzunun içerisinde silindir formda bir çanak yer almaktadır. Çanağın üst kısmı kırık olduğu için formu belirlenememiştir.

Kenarları kafesli ve suluklu abdest şadırvan örneği olan Diyarbakır Ulu cami şadırvanı, sekizgenin etrafında sıralanan silindirik sekiz sütunla revaklı bir düzenlemeye sahiptir. Çokgen başlıklı taş sütunlar; 1,95 m. aralıklarla yerleştirilmiştir. Bu sütunlar şadırvanın üst örtüsünü taşımaktadır. İçten ahşapla kaplanmış olan şadırvanın üst kısmı dıştan geniş saçaklı devan eden, yüzeyleri kurşun levhalarla kaplı sivri bir külahla örtülmüştür. Külahın üst kısmında hilalle sona eren bir âlem bulunmaktadır (Çizim 14).

Diyarbakır Ulu Cami şadırvanında süsleme programı, ortadaki sekizgen havuzun üst kısmında metal şebekelerle yapılmış kafes kısmında ve kafes kısmının üzerindeki ahşap işçilikte toplanmıştır. Geometrik şekillerle metal ve ahşap işçiliği yapılmıştır. Ortadaki sekizgen havuzun üst kısmındaki metal işçiliği geometrik süslemelerle tamamlanmıştır. Metal işçiliğin üst kısmında ise ahşap işçiliği dikkat çekmektedir. Alt kısımdaki geometrik süslemeler üst kısımda perde motifleri ile tamamlanmıştır (Foto. 15).

Hanlar

1. Hasan Paşa Hanı

Gazi Caddesi üzerinde Ulu Cami'nin doğusunda yer almaktadır. Şadırvanın üzerinde herhangi bir kitabe yoktur. Diyarbakır valiliğine 1571 yılı sonunda atanan Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa, kendi adıyla anılan Han'ın yapımını başlatmıştır. Vali Hasan Paşa'nın Diyarbakır'dan ayrılmasından sonra yapı, Diyarbakır Valisi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın desteğiyle tamamlanmıştır. Hasan Paşa Hanı'nın güney kapısında 1574, ana caddeye bakan batı kapısında ise 1575 tarihlerinin yer aldığı iki kitabe bulunmaktadır³⁶. Batı kapısındaki kitabede

36 Gabriel, Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler, 181- 182.; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, 598.; Güneli-Kejanlı, "Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri", Diyarbakır: Müze Şehir, 255.; Mücahit Yıldırım, "Kültürel Turizm ve Kültürel Mirası Koruma: Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Örneği", Mühendislik

hanın, “Büyüklerin varlıklarıyla onur vermeleri ve kalabilmeleri için” yapıldığı belirtilmektedir³⁷.

Şadırvan hanın avlusunun orta kısmında inşa edilmiştir. Tamamen taş malzemeden inşa edilen şadırvan havuzu silindirik planlıdır (Çizim 15). Havuzun çapı yaklaşık olarak 3 m., yükseklik olarak ta 1 m.’ye yakındır. Silindirik havuz zeminden başlayarak üç bölüm olarak düzenlenmiştir. İlk bölüm zeminin oturduğu kaide kısmıdır. Suyun aktığı yalak kısmından sonra yapılmış olan bu bölüm, plastik açıdan önem taşıyan dışa yansıyan üç silme ile yapılmıştır. İkinci bölüm, bu silmeler üzerinde yükselen gövde kısmıdır. Gövde dışa yansıyacak şekilde vurgulanmış dilimlerden oluşmaktadır. Üçüncü bölüm havuzun ağız kısmını oluşturmaktadır. Gövdeden sonra dışa doğru yansımış geniş bir silmeye yer verilmiştir. Bu silmenin üzerinde dışa taşınılmadan yapılmış ikinci bir silme ile ağız kısmı tamamlanmıştır. Havuzun içerisinde, üst kısmı kırılmış dilimli bir kaide bulunmaktadır (Foto. 16).

Havuzun etrafında 2, 25 m. aralıklarla yerleştirilmiş altı sütundan oluşan revak kısmı yer almaktadır. Avlu zeminine gövdeden aşağıya doğru genişleyen altlıklarla oturan sütunlar, silindirik gövdelidir (Foto. 17). Üst kısımda dışa yansıyan bir silmeden sonra başlık kısmına geçilmektedir. Gövdeden yukarıya doğru genişleyen başlıklardan sonra iki renkli taş işçiliğinin kullanıldığı kemerler gelmektedir. Birbirlerine sivri kemerlerle bağlanan sütunların arasında birer metal çubukla sağlamlaştırma yapılmaya çalışılmıştır (Çizim 16).

Şadırvan, iç kısımda kubbe ile kapatılmıştır. Dış kısımda ise kemerler üzerine kare bir alan oluşturulduktan sonra karenin orta kısmına üzeri metal plakalarla kaplanmış kubbe oturtulmuştur.

Tamamen taş malzemeden inşa edilmiş olan şadırvan, süsleme programı bakımından zengin değildir. Şadırvanın havuz kısmındaki dilimli gövde ve plastik silmeler ile hareketlilik kazandırılmıştır. Yapıda dikkat çeken diğer bir süsleme ise

Dergisi, 8 (2), Diyarbakır 2017, 339.; Nursel Karaca, “Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, S. 8, Yalova 2014, 70.; Nursel Karaca, “Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, Diyarbakır 2014, 52.; Necdet İnal, “Diyarbakır” mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 9, 471.; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 136.

37 Tekin, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, 158.

revak kısmını oluşturan kemerlerde kullanılan iki renkli taş işçiliğidir. 1999 tarihli bir fotoğrafta da renkli taş işçiliği görülmektedir (Foto. 18).

Değerlendirme

Hayat kaynağı olan su, her zaman yaşam için önemli bir unsur olmuştur. Suyun içme suyu ve temizlik-yıkama amaçlı kullanılmak üzere bir yerden başka bir yere getirilmesi, depolanması ve kullanılması amacıyla çeşitli su yapıları ortaya çıkmıştır. Bu yapılar arasında bent, köprü, su yolu, çeşme, sebil, hamam, köprü ve şadırvanlar vb. gelmektedir.

Şadırvan, Farsça bir kelime olup şad: sevinçli, revan: yürüyen, akan, giden su anlamındadır. Şadırvanlar genellikle, Anadolu camilerinin iç veya dış avlularında yer alan, ortasında bir havuz ve havuzun içerisinde göbekli bir fıskiyesi olan, kenarlarında abdest almak için musluklarının olduğu bir mimariye sahiptir³⁸.

Makalede Diyarbakır merkezde yer alan tarihi yapılarda bulunan 10 şadırvan incelenmeye çalışılmıştır. Bu yapılardan 8'i cami, 1'i ise han yapılarının avlusunda bulunmaktadır.

İncelenen şadırvanlardan en erken tarihli, Akkoyunlular döneminde yaptırılmış olan Parlı Safa Cami (1453) ve Aynalı Minare Cami (1489) şadırvanlarıdır. Parlı Safa Cami şadırvanı (Foto. 2), sekizgen planlı havuzun kenarlarına yerleştirilen musluklar, etrafında geniş saçaklı kurşun kaplı sivri bir külahla örtülen revağı bulunmaktadır. Aynalı Minare Cami şadırvanı ise altıgen planlı havuzu, sekizgen formlu geniş saçaklı, sivri külahla örtülen revağıyla dikkat çekmektedir (Foto. 3).

XV. yüzyılda şadırvan mimarisi ortada çokgen bir havuz, etrafında ise revaklı sade bir düzende inşa edilmişlerdir³⁹. Diyarbakır'daki Akkoyunlu dönemi şadırvanlarının onarımdaki önceki fotoğraflarında bu düzen görülmektedir (Foto. 1, Foto. 10, Foto. 11, Foto. 18). Fakat şadırvanlar, geçirdiği onarımlar sonucunda klasik özelliklerde yeni bir mimariye ve üsluba bürünmüşlerdir.

38 Yılmaz Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, Türk Tarih Kurumu Ankara 1997, 27.

39 Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, 40.

Geleneksel medeniyetlerde su, içerisinde mistik bir arıtma ve temizleme gücü barındıran saflığın, sadeliğin, bilgeliğin sembolüdür. Osmanlı su medeniyetinde su kullanılan tüketilen bir sıvı değil, aynı zamanda şehrin içerisine tabiatın hareketli ve hür havasını getiren bir unsur olmuştur⁴⁰. Osmanlıyı su medeniyeti olarak adlandıran medeniyet tarihçileri Osmanlı coğrafyasına bugün bile baktıklarında su medeniyetinin izlerini Osmanlıdan kalma şehirlerde: İstanbul'da, Bursa'da, Konya, Şam, Bağdat, Kahire, Belgrat, Kosova, Bosna, Selanik, Üsküp, Sofya, Kırım, Malatya, Trabzon ve daha nice Osmanlı şehirlerinde görmek mümkündür. Su medeniyetinin şehirlerdeki en güzel örnekleri cami avlularının vazgeçilmez bir unsuru olan şadırvanlardır⁴¹.

36| Osmanlı'nın su medeniyetinin izlerinin devam ettiği şehirlerden biri de Diyarbakır'dır. Diyarbakır merkezde Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan 5 cami avlusunda şadırvan mimarisinin en güzel örnekleri bulunmaktadır. Bu camilerden ilki 1516-1520 tarihleri arasında inşa edilen ve Diyarbakır'daki ilk Osmanlı Camisi olarak bilinen Fatih Paşa Cami'dir. Şadırvan, 1960 yıllarına ait fotoğrafında sekizgen havuzlu, silindirik gövdeli sekiz sütunlu revağı ile dikkat çekmektedir(Foto. 4). Sekizgen formdaki üst örtüsü geniş saçaklı olarak yapılmıştır. 2015 yılında meydana gelen patlamalarda zarar gören şadırvan, sekizgen havuzu ve sekizgen revak kısımlarının kaide bölümleri ayakta kalmıştır (Foto. 5).

XVI. yüzyıl Klasik Osmanlı Dönemi'nde, şadırvan mimarisinde birçok yenilikler ortaya çıkmıştır. Mimari kuruluş ve fonksiyon bakımından en mükemmel şeklini aldığı devirdir⁴². Mimar Sinan'ın eserlerinde o zamana kadar görülmemiş kompozisyonlar, ilginç detaylarla şadırvanlar değerlendirilmiştir. Bu yüzyıldaki şadırvan örnekleri, Türk su mimarisinde sonraki yüzyılda da farklı biçim ve detaylarla tekrarlanacak olan geleneğin başlangıcı olmuştur⁴³. Diyarbakır'da bu geleneği devam ettirecek olan şadırvanlardan biri, Ali Paşa Cami (1534-1537) şadırvanıdır.

Klasik özelliklerde kafesli olarak inşa edilmiş olan Ali Paşa Cami şadırvanı, altıgen bir havuza sahiptir. Altıgen havuz etrafında altı sütunla oluşturulmuş altıgen

40 Nihat Temel, Kur'an-ı Kerim'de ve Sosyo- Kültürel Hayatımızda Su, Çamlıca Yayınları İstanbul 2006, 402.

41 Temel, Kur'an-ı Kerim'de ve Sosyo- Kültürel Hayatımızda Su, 403.

42 Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, 32.

43 Tali, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, 35.

revak yapılmıştır. Ali Paşa Cami şadırvanında dikkat çeken uygulama üst örtüde görülmektedir. Revaklarda saçaklı olarak devam eden örtü, altıgen havuzun üzerine taşların üç sıra dizilimiyle oluşturulmuş kasnak kısmından sonra sivri bir külahla örtülmüştür. Diyarbakır'daki şadırvanların üst örtülerinden farklı olarak kasnak kısmına yer verilmiştir (Foto. 6).

Klasik özellikleri taşıyan diğer bir şadırvan ise İskender Paşa Cami (1551-1565) şadırvanıdır. Sekizgen planlı havuz etrafında sekiz sütunla oluşturulmuş sekizgen bir revak ve üst örtüde geniş saçaklı örtü sistemiyle tamamlanmıştır (Foto. 7).

Osmanlı sanatında, XVI. yüzyıl cami şadırvanlarının, mimari kuruluş ve fonksiyon bakımından en mükemmel şeklini aldığı dönemdir⁴⁴. Diyarbakır'da bu şadırvanların en güzel örneklerinden biri yapılmıştır. Kenarları kafesli ve suluklu abdest şadırvanlarının klasik karakterini gösteren Behram Paşa Cami (1564-1572) şadırvanıdır. Sekizgen plana sahip havuzu etrafında yine sekizgen bir revak uygulaması yapılmıştır. Üst örtü, sütunlar üzerine kademeli olarak yapılmıştır. İlk kademe içte sütunların üzerine oturduğu kısımdır. İkinci kademe revağı oluşturan sütunların üzerine oturan geniş saçaklı kısımdır. İçten metal plakalarla kaplanmış olan üst örtü, dıştan sekizgen bir külahla sonlandırılmıştır (Foto. 8).

Şadırvan mimarisinde XVII. yüzyılda klasik dönemde uygulanan plan ve mimari özelliklerinin aynen uygulandığı görülmektedir⁴⁵. Diyarbakır Nasuh paşa Cami bunun en güzel örneklerindedir. 1600-1611 tarihlerinde yaptırılmış olan Nasuh Paşa Cami'nin 1970-1975 tarihli fotoğraflarda şadırvanı; sekizgen havuzlu, köşelere yapılmış olan dört sütunlu revak kısmı, havuzun üzerindeki konik külahla görülmektedir (Foto. 12). Şadırvan, 2004 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır. Günümüzde aynı amaçla kullanılan şadırvan, klasik özelliklerde kafesli, suluklu abdest şadırvanı olarak düzenlenmiştir. Sekizgen planlı bir havuz, havuzun etrafında sekiz sütunlu revak kısmı yapılmıştır. Üst örtü geniş saçaklı olup dışta havuzun üzerine yapılmış olan konik külahla şadırvan tamamlanmıştır (Foto. 13).

44 Tali, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, 35.

45 Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, 40.; Tali, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, 35.

Şadırvan mimarisi, Sinan ekolünün tesiri ve sonraki devirlerin üslup özellikleri ile XIX. yüzyılın ortalarına kadar tekrarlanmıştır. Farklı bir mimari gelişim göstermemekle birlikte yapımları devam etmektedir⁴⁶. Bildirinin konusunu oluşturan şadırvanlardan en geç tarihli olanı Diyarbakır Ulu Cami şadırvanı klasik özelliklerin devam ettirildiği bir örnektir. 1849 tarihinde yapılmış olan şadırvan, hem boyutu hem de sivri külahıyla avluda kuvvetli bir plastik etkiye sahiptir (Foto. 14). Kenarları kafesli ve suluklu abdest şadırvan örneği olan Diyarbakır Ulu Cami şadırvanı, sekizgen planlı havuzunun etrafında sıralanan silindirik gövdeli sekiz sütunlu bir revak düzenlemesine sahiptir. İçten ahşap kaplı olan üst örtüsü, geniş saçaklı ve sivri bir külahla tamamlanmıştır.

38| Türk sanatında mimari ve üslup açısından dönem olarak gelişim gösteren şadırvan mimarisi, süsleme unsurları bakımından da gelişimi devam ettiren yapılardır. Diyarbakır merkezde yer alan 8 şadırvan, süsleme unsurları bakımından özellikle maden işçilik ve iki renkli taş işçiliği ile dikkat çekmektedirler. Maden şebekeler şadırvanlarda, hem fonksiyonel hem de estetik olarak kullanılmıştır. Madeni şebekeler şadırvanlarda geometrik şekillerde dekor oluşturacak şekilde kullanılmışken üst örtülerin kaplanmasında ise fonksiyonel özelliklerinden yararlanılmıştır. İskender Paşa Cami, Behram Paşa Cami, Nasuh Paşa Cami ve Diyarbakır Ulu Cami şadırvanlarında maden işçiliği ortadaki havuzun üst kısmında kafes şeklinde kullanılmıştır. Bu kafeste özellikle geometrik şekillerle süsleme uygulanmıştır.

Tamamen yenilenmiş olan Parlı Safa Cami şadırvanında dikkat çeken süsleme programı, ortadaki sekizgen havuzu oluşturan panoların üzerine yapılmış olan yüzeysel sivri kemerler ve bu panoların arasında dışa doğru taşını yapılmış yivli sütünce şeklinde işlenmiş bölümlerdir. Tamamen yenilenmiş olan Nasuh Paşa Cami şadırvanında da aynı süsleme programı tekrar edilmiştir.

Aynalı Minare Cami şadırvanında süsleme programı uygulanmamıştır. Fatih Paşa Cami şadırvanı günümüzde temel seviyesinde olduğu için süsleme programının var olup olmadığı tespit edilememiştir.

Güney Doğu Anadolu Bölgesinde renkli taş işçiliğinin güzel örneklerini Diyarbakır'da Behram Paşa Cami şadırvanında görmek mümkündür. Diyarbakır'ın

özellikle taş işçiliği yönünden zengin yapılar içinde başlı başına bir yer tutmaktadır. Behram Paşa Cami'nin son cemaat yerindeki zeminden başlayarak kemerlere kadar devam eden siyah-beyaz renkli taşlarla yapılmış olan cephe düzeni şadırvanda da devam ettirilmiştir. Bu düzen, cami ile şadırvan bütünleşmesinin oluşturduğu sütunlu bir saray girişini anımsattığı söylenebilir (Foto. 11). Bu anımsatma, Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki taş işçiliğinin Osmanlı döneminde merkezdeki gelişmelerle beraber varlığını duyurması bakımından önem taşımaktadır. Fırat'ın doğusundaki pek çok yapı gibi iki renkli duvar örgüsü ve bölgesel tarzdaki bezemesi ile Osmanlı klasik mimarisine yabancı unsurlar taşır⁴⁷. İki renkli taş işçiliği, Hasan Paşa Hanı şadırvanının kemerlerinde de uygulanmıştır. Hanın cephelerindeki yatay olarak dizilmiş iki renkli taş işçiliği şadırvanda da tekrar edilmiştir. Avlunun ortasında yapılmış olan şadırvan, hem renkli kemerler ile hem de havuz kısmındaki plastik etkili silmeleri ile 16. yüzyıl da yapılmış olan han şadırvanı olmasıyla dikkat çekmektedir.

| 39

Şadırvanlarda ahşap işçiliği çok kullanılmamıştır. Tamamen yenilenmiş olan Parlı Safa Cami şadırvanının içten üst örtüsünde ahşap çıtaların dizilimi ile hareketlilik sağlanmıştır. Ahşap işçiliğinin dikkat çektiği tek şadırvan Diyarbakır Ulu Cami şadırvanıdır. Ortadaki sekizgen havuzun üst kısmında maden işçiliğinden sonra yapılmış olan ahşap işçiliği şadırvanın avludaki etkili plastik etkisini arttırmaktadır. Özellikle geometrik şekillerle yapılmış olan ahşap süsleme üst kısımda perde motifleri ile tamamlanmıştır.

47 Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, 186.

Sonuç

İnsanlığın başlangıcından günümüze kadar, gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde su, yaşamın en önemli unsuru olmuştur. Dini kaynaklarda da suyun yaratılış ve hayattaki önemine ilişkin pek çok ifade bulunmaktadır. Tevrat'ta Dünyanın sudan meydana geldiği ve dünyadaki toprakları sulamak için tanrının dört ırmak yarattığından bahsedilmektedir. İncil'de, İsa'nın vaftizi önemli bir yer tutmakla birlikte, su arınmanın sembolü olarak tasvir edilir. Kur'an-ı Kerim'de de tüm canlıların sudan yaratıldığına ilişkin ayetler bulunmaktadır (Enbiya: 30 - Nur: 45- İnsan: 21)⁴⁸.

40|

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra, İslami esasların bir gereği olarak suya verdikleri önem devam etmiştir. Türk-İslam devletlerinin suya verdiği değer ve önem her dönemde devam etmiştir. Osmanlılar zamanında yaptırılan pek çok hayır amaçlı su yapısı görmek mümkündür. Bu yapılardan biri şadırvanlardır.

Şadırvanlar, boyut olarak küçük mimari yapılardır. Anlamsal açıdan bu mütevazı yapılara baktığımızda, gerek suyun sesi, suyun güzelliği ile insanın ruhuna hitap etmeleri, gerekse ibadet için ilk adım, ön hazırlık yerleri olmaları açısından önemlidir.

Bildirimizin konusunu oluşturan şadırvanların birçoğu onarım görmüş hatta bazı şadırvanlar yeniden yapılarak özgünlüğünü kaybetmiştir. Akkoyunlu dönemine ait olan Parlı Safa Cami şadırvanı ve Osmanlı dönemine ait Nasuh Paşa cami şadırvanı yeniden yapılmış şadırvanlardandır. Bu yenilemede plan ve üslup farklılıkları meydana gelmiştir. Şadırvanlar, Klasik Osmanlı dönemi üslubunda inşa edilmeye çalışılmıştır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş ilk cami olan Fatih Paşa Cami'nin şadırvanı, günümüzde temel seviyesindedir. Şadırvan hakkındaki bilgiye 1960 yılındaki bir fotoğraftan ulaşabiliyoruz.

XVI. yüzyıl, cami şadırvanlarının mimari kuruluş ve fonksiyon bakımından en mükemmel şeklini aldığı devirdir. Bu şadırvanların en güzel örneklerini ise Mimar

48 Hatice Aynur- T. Hakan Karateke, III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri, İstanbul, 1995, s. 34.; Şerife Tali, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, Ankara, 2011, s. 8-9.

Sinan'ın eserlerinde görmekteyiz. Diyarbakır'da da dönemin üslup ve plan özelliklerinin yansıdığı şadırvanlar inşa edilmiştir. Osmanlı dönemine ait klasik üslupta inşa edilmiş diğer şadırvanlar; Ali Paşa Cami şadırvanı, İskender Paşa Cami şadırvanı, Behram Paşa Cami şadırvanı, Nasuh Paşa Cami şadırvanı ve Diyarbakır Ulu Cami şadırvanıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce farklı tarihlerde onarım görererek günümüze kadar gelmişlerdir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş Hasan Paşa Hanı şadırvanı, şadırvanların yalnız abdest almak için yapılmadıklarını serinlemek ve estetik özelliklerinden yararlanmak içinde inşa edildiklerini gösteren birer örnek niteliğindedirler.

Süsleme bakımından zengin olmayan şadırvanlarda maden işçiliği ve iki renkli taş işçiliği dikkati çekmektedir. Maden işçiliği, şadırvanların kafes kısmında ve üst örtüde görülmektedir. Geometrik motiflerle işlenmiş olan kafes kısımları, şadırvanların en süslü bölümleridir. Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki iki renkli taş işçiliğinin su mimarisindeki küçük ölçekli eserler olan şadırvanlarda da kullanılmıştır. Behram Paşa Cami şadırvanı, cami ile aynı üslupta inşa edilmiştir. Özellikle son cemaat yerindeki revaklar ile şadırvanın revak kısmını oluşturan sütunlardaki benzerlikle sanki saray bahçesi gibi izlenim uyandırması iki renkli taş işçiliğinin nasıl ustalıkla kullanıldığının bir özeti şeklindedir. İki renkli taşın ustalıkla işlendiği diğer bir şadırvan ise Hasan Paşa Han'ın şadırvanıdır. Avlunun ortasında yer alan şadırvanın revak kısmının bölümündeki kemerlerde iki renkli taş işçiliği görülmektedir.

Bildiride yer alan şadırvanlar, mimari ve üslup özellikleri bakımından şadırvan mimarisine yenilik getirmemelerinin yanı sıra klasik üslup özelliklerinin Diyarbakır'da da devam ettiğinin güzel bir örneği olmaları bakımından önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Akgüç, Ahmet**, “Bıyıklı Mehmed Paşa (Fatih Paşa) ve Kabri”, Diyarbakır Ansiklopedisi, C.1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 192-194.
- Akşit, İlhan**, Tarihin Taşlara Yazıldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Aksit Yayıncılık İstanbul 2007.
- Albert Gabriel**, Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, (Çev.: İdil Çetin), Dipnot Yayınları Ankara 2014.
- Aslanapa, Oktay**, Mimar Sinan’ın Hayatı ve Eserleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara 1988.
- 42| **Aslanapa, Oktay**, Mimar Sinan’ın Hayatı ve Eserleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara 1988.
- Aslanapa, Oktay**, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılâp Yayınları İstanbul 2004.
- Aynur, Hatice - Karateke, T. Hakan**, III. Ahmet Devri İstanbul Çeşmeleri, İstanbul, 1995.
- Aytaç, İsmail - Gürhan Kılıç, Pınar**, “Diyarbakır Su Kaynakları ve Sivil Mimaride Tasarım Ögesi Olan Havuz Ögesi”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, C.1, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları Diyarbakır 2017, 239-266.
- Baş, Gülsen**, Diyarbakır’daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme, Türk Tarih Kurumu Ankara 2013.
- Başgelen, Nezh**, “Diyarbakır Ulu Camii”, Hayat Tarih Mecmuası, S. 5, İstanbul 1977, 93-95.
- Baykal, Kazım**, “Fatih Paşa Camii ve Minareleri”, Karacadağ, 1 (5), Diyarbakır 1938, 10-14.
- Berchem, Max Van**, “Diyarbakır İslam Epigrafisi ve Tarihi Üzerine Materyaller”, (Çev.: Fatih Aygün), Amida, Orient Yayınları Ankara 2015.
- Beysanoğlu, Şevket**, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Ankara 1990.

Beysanoğlu, Şevket, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Ankara 1996.

Beysanoğlu, Şevket, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, I, II, III, Neyir Matbaası Ankara 1987.

Bizbirlik, Alpay, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Türk Tarih Kurumu Ankara 2002.

Boran, Ali - Erdal, Zekai, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, A Grafik Diyarbakır 2011, 242-315.

Boran, Ali, "Ali Paşa Camii", Diyarbakır Ansiklopedisi, C.1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 57-59.

Boran, Ali, "İskender Paşa Camii", Diyarbakır Ansiklopedisi, C. 3, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 112-116.

Butasım, Nebi, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Taş Mihrapları", Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları Diyarbakır 2017, 269-287.

Darkot, Besim, "Diyarbakır" mad., İslam Ansiklopedisi C. III, İstanbul 1945, 603-626.

Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)-I, A Grafik Diyarbakır.

Ersoy, Bozkurt, "Diyarbakır Deliller Hanı", Kültür ve Sanat, C.28, Ankara 1995, 22.

Göyünç, Nejat, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", Tarih Dergisi, S.23, İstanbul 1969, 23-34.

Güneli, Zülküf - Kejanlı, Türkan, "Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı)", Diyarbakır Ansiklopedisi, C. 1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 374-376.

Güneli, Zülküf - Kejanlı, Türkan, "Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri", Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları İstanbul 1999, 253-258.

Hasol, Doğan, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yem Yayınevi İstanbul 1979.

İlhan, M. Mehdi, “Diyarbakır Fatihî ve Baylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa”, Atatürk ve Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır 1981, 137-169.

İlhan, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır), 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, Türk Tarih Kurumu Ankara 2000.

İnal, Necdet, “Diyarbakır” mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, C. 9, 471-472.

İskenderoğlu, Reşit, *Beylerbeyi Gazi İskender Paşa (1494- 1571)*, San Matbaası Ankara 1989.

Karaca, Nursel, “Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, Diyarbakır 2014, 47-67.

44| **Karaca, Nursel**, “Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, S. 8, Yalova 2014, 67-89.

Köprülü, İdris, “Diyarbakır Deliller Hanı’nın Otel Olarak Düzenlenmesi”, II. Vakıf Haftası, Ankara 1987, 72.

Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi, Yem Kitabevi İstanbul 2007.*

Kuran, Aptullah, “Mimar Sinan’ın Camileri”, Mimar Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, İstanbul 1988.

Maraşlı, Savaş, “15. Yüzyıl Kitap Cildlerindeki Süsleme Tasarımlarının Mimari Süslemelere Etkisi (Diyarbakır Safa Parlı Camii Işığı Altında)”, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, Vol. 5 (3), 2013, 83.

Necipoğlu, Gülrü, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2017.

Önge, Yılmaz, “Mimar Koca Sinan’ın Şadırvanları”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul 1986, 189-197.

Önge, Yılmaz, “Vakıf Müessesinde Su ve Önemi”, I. Vakıf Haftası, Ankara 1984, 23-33.

Önge, Yılmaz, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Ankara 1997.

Sözen, Metin, “Sinan Öncesi”, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 1975.

Sözen, Metin, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, Diyarbakır'ı Tanıtım ve Turizm Derneği Yayınları İstanbul 1971.

Sözen, Metin, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 1975.

Tali, Şerife, Tarihi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar, Kariyer Matbaacılık, Ankara 2011.

Tekin, Adil, Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent, Dicle Üniversitesi Basımevi Diyarbakır 1997.

Temel, Nihat, Kur'an-ı Kerim'de ve Sosyo- Kültürel Hayatımızda Su, Çamlıca Yayınları İstanbul 2006.

Tihranî, Ebu Bekr-i, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Çev.: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Ankara 2014.

Top, Mehmet, “Diyarbakır Cami ve Müştemilatı”, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, A Grafik Diyarbakır 2011, 185-226.

Tuncer, Orhan Cezmi, “Behram Paşa Camii”, Diyarbakır Ansiklopedisi, C. 1, Yelkovan Ajans Ankara 2013, 173-175.

Tuncer, Orhan Cezmi, “Diyarbakır Camileri”, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları İstanbul 1999, 201-226.

Tuncer, Orhan Cezmi, Diyarbakır Camileri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları Diyarbakır 1996.

Yıldırım, Mücahit, “Kültürel Turizm ve Kültürel Mirası Koruma: Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Örneği”, Mühendislik Dergisi, 8 (2), Diyarbakır 2017, 335-344.

Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (1), Elazığ 2000, 233-287.

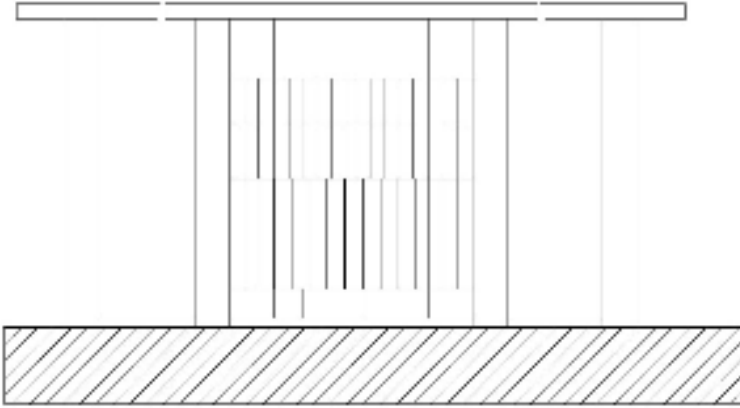
Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Ankara 2014.

Çizimler

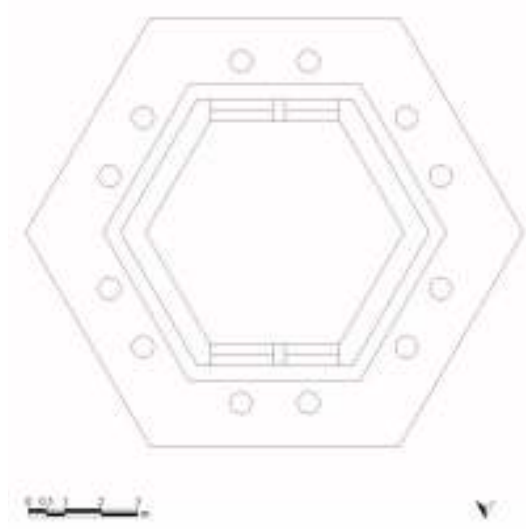

46|

Çizim 1: Parlı Safa Cami planı

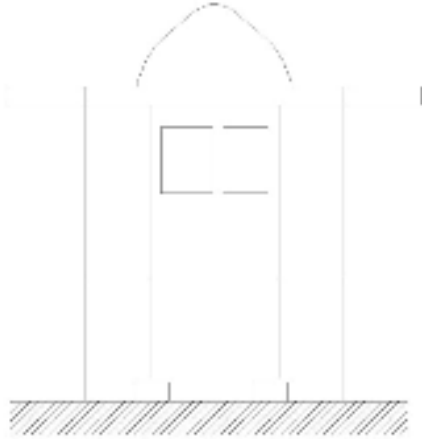

Çizim 2: Parlı Safa Cami cephe çizimi

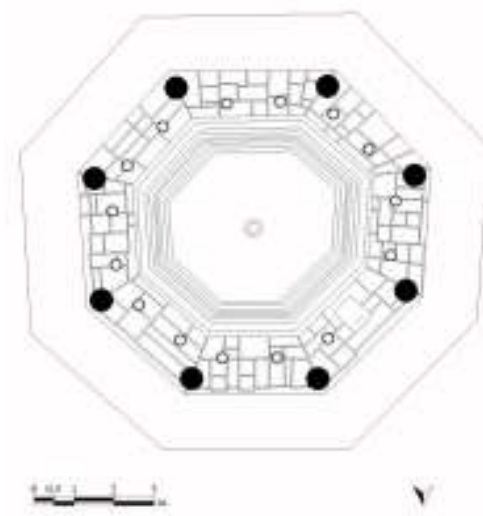

Çizim 3: Aynalı Minare Cami şadırvanı planı

| 47

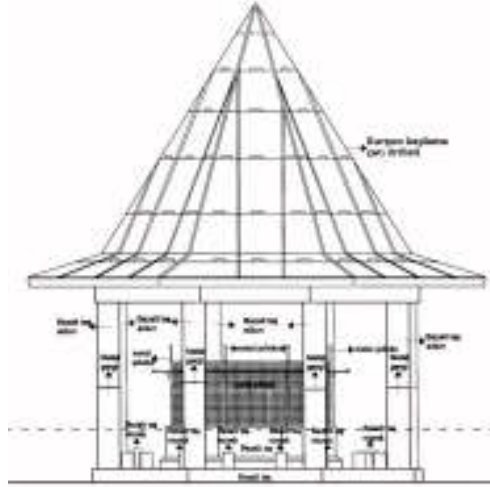

Çizim 4: Aynalı Cami şadırvanı cephe çizimi

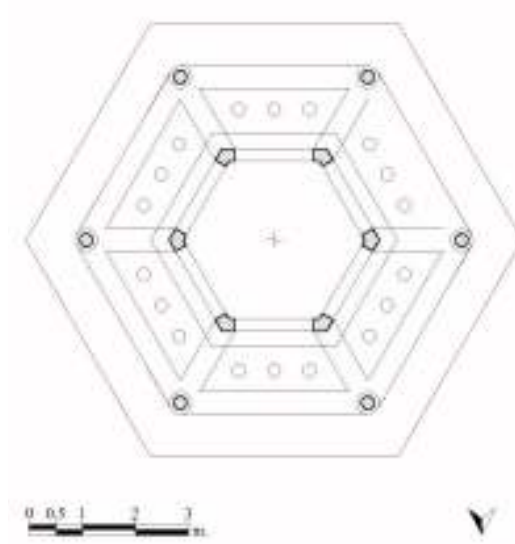

48|

Çizim 5: Fatih Paşa Camii şadırvanı planı
(VGM'den- restorasyon projesi)

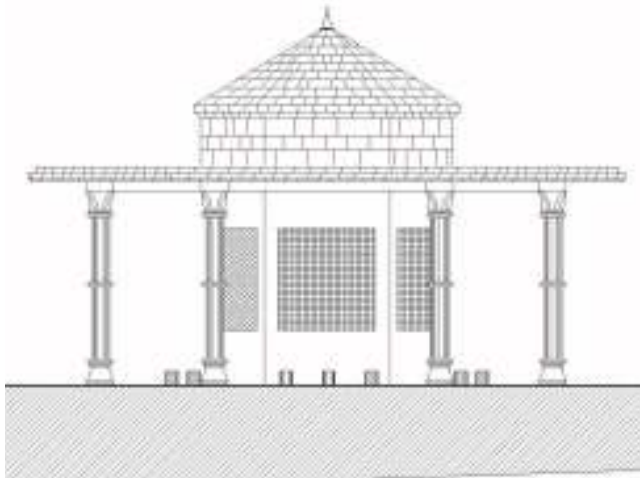

Çizim 6: Fatih Paşa Camii şadırvanı cephe çizimi
(VGM'den- restorasyon projesi)

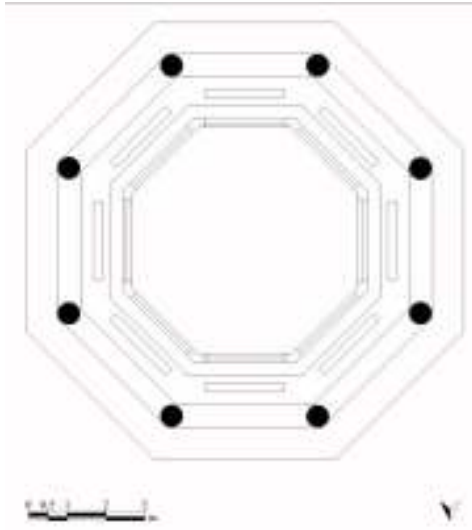

Çizim 7: Ali Paşa Cami şadırvanı planı

| 49

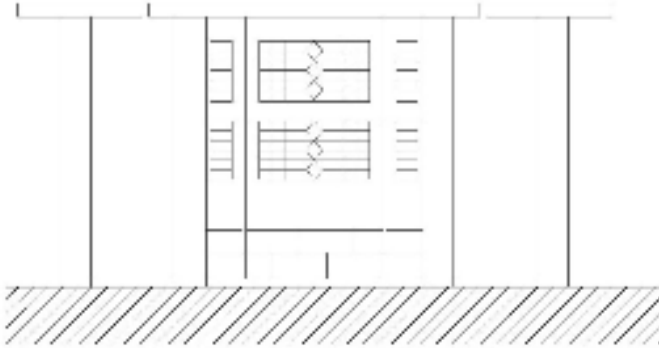

Çizim 8: Ali Paşa Cami şadırvanı cephe çizimi

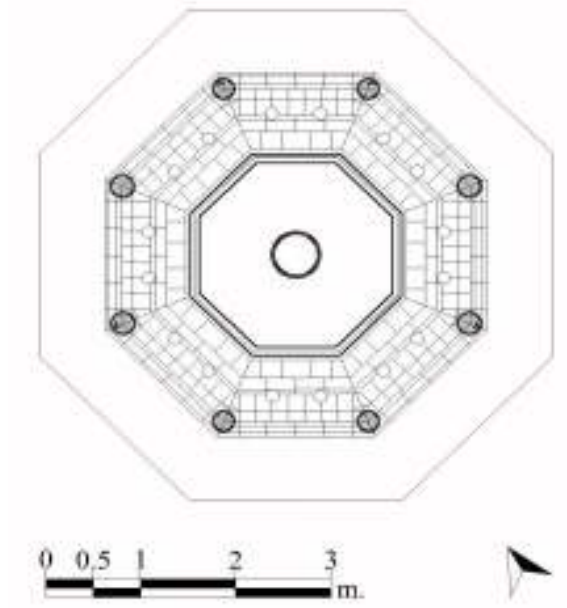

50|

Çizim 9: İskender Paşa Cami şadırvanı planı

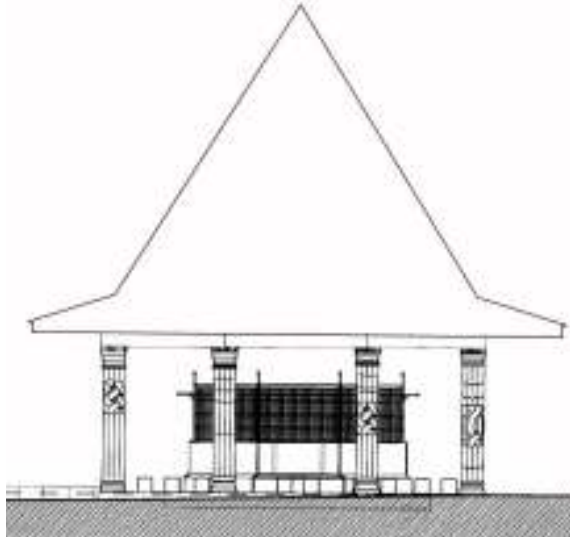

Çizim 10: İskender Paşa Cami şadırvanı cephe çizimi

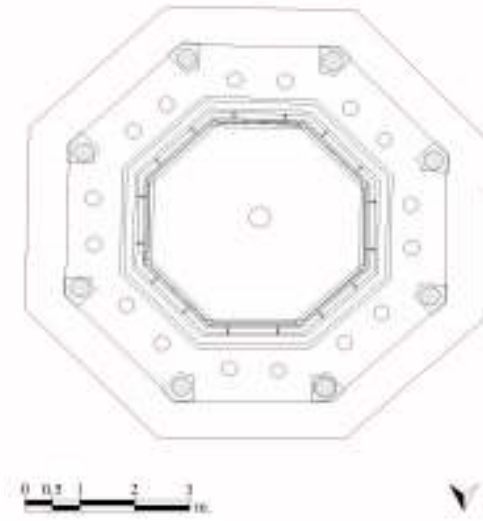

| 51

Çizim 11: Behram Paşa Cami şadırvanı planı

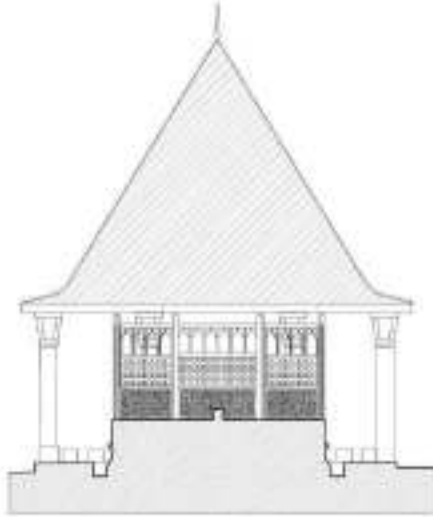

Çizim 12: Behram Paşa Cami şadırvanı cephe çizimi

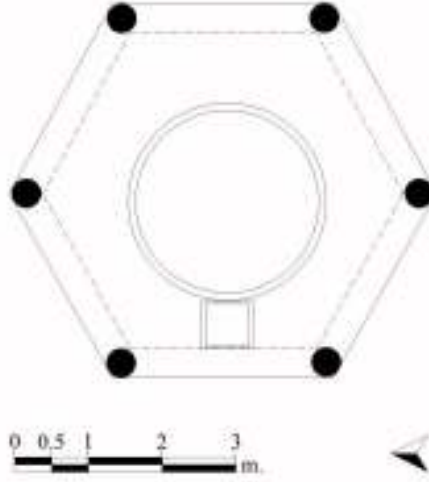

52|

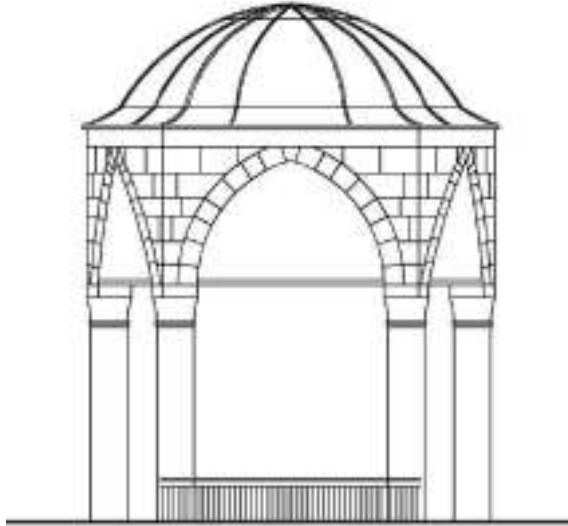
Çizim 13: Diyarbakır Ulu Cami planı

Çizim 14: Diyarbakır Ulu Cami şadırvan cephe çizimi

Çizim 15: Hasan Paşa Hanı şadırvan planı

Çizim 16: Hasan Paşa Hanı şadırvan cephe çizimi

FOTOĞRAFLAR:

Foto 1: Parlı Safa cami şadırvanı eski görüntü
(VGM Arşivi'nden)

54|

Foto 2: Parlı Safa Cami şadırvanı

Foto 3: Aynalı Cami şadırvanı

| 55

Foto 4: Fatih Paşa (Kurşunlu) Cami şadırvanı eski görüntü (1960)

(VGM Arşivi'nden)

Foto 5: Fatih Paşa (Kurşunlu) Cami şadırvanı

56

Foto 6: Ali Paşa Cami şadırvanı

Foto 7: İskender Paşa Cami şadırvanı

Foto 8: Behram Paşa Cami şadırvanı

Foto 9: Behram Paşa cami şadırvanı kitabeli sütunlar

58|

Foto 10: Behram Paşa cami şadırvanı eski görüntü

(VGM Arşivi'nden)

Foto 11: Behram Paşa Cami son cemaat yerinden

Foto 12: Nasuh Paşa Cami şadırvanı eski görüntüsü
(VGM Arşivi'nden)

Foto 13: Nasuh Paşa Cami şadırvanı

60

Foto 14: Diyarbakır Ulu Cami şadırvanı

Foto 15: Ahşap süslemeler

Foto 16: Hasan Paşa Hanı şadırvanı

Foto 17: Ortadaki havuz

62

Foto 18: Hasan Paşa Hanı şadırvanı (1999)

(Z. Güneli-T. Kejanlı'dan)

20. YÜZYIL BAŞLARINDA DİYARBAKIR ŞEHİRİ SURLARININ YIKILMASINI DÜŞÜNDÜREN GEREKÇELER

Fatih Özçelik

Fırat Üniversitesi,
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi

Nurdan Seda Özçelik

| 65

Özet

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında birçok Osmanlı şehrinde imar alanlarının düzenlenmesi ve/veya yeni imar alanlarının açılması, mevcut yolların genişletilmesi ve/veya yeni yollar açılması, toplum sağlığı vb. konularla ilgili bazı düzenlemelerin yapılması ihtiyacını doğurmuş ve bu ihtiyaçlar için de şehir yöneticileri bazı tedbirler düşünmek zorunda kalmışlardır. Düşünülen tedbirlerden bir tanesi de şehirde mevcut kale ve aksamının yıkılmasıdır.

Birçok şehirde olduğu gibi Diyarbakır şehrinin yöneticileri de bu dönemde şehrin ortasında kalmış, “*her dem harab ve cidâl içinde bulunan*” kale surlarının yıkılması ve kulelerin eskisi gibi muhafazası hususunda girişimde bulunmuşlardır. Diyarbakır’dan Dâhiliye Nezareti’ne yazılan yazılarda Diyarbakır kalesinin eskiden düşmana karşı savunma amacıyla yapıldığı fakat artık surların “*fenn-i harp noktasından hiçbir kıymeti haiz olmadıktan başka şehrin tevzi’ine ve havanın cereyanına mani*” olması gerekçe gösterilerek yıkılması talep edilmiştir. Diyarbakır Kalesi ile ilgili Maarif Nezareti’nden görüş alındığında ise kale ve aksamının tarihi eser özelliği taşıdığı, bu kale ile ilgili Avrupalı iki yazar tarafından tarihi önemini gösterir bir kitabın yayınlanacağı, kalenin muhtelif yerlerinde kitabelerin mevcut

olduğu ve kalenin yıkılmasına dair gerekçeleri çürüten açıklama ile Müze Müdürlüğü'nden görüşler bildirilmiştir. Dolayısıyla yerel yöneticiler kalenin yıkılması gereken bir yapı olduğunu düşünürken, merkezdekiler ise kaleyi tarihi eser olarak görmüşler ve böylece kale ile ilgili iki farklı düşünce ortaya çıkmıştır. Karşılıklı yazışmalar ile konu uzun bir süre gündemde kalmıştır.

Bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Sadaret, Dâhiliye, Maarif, Meclis-i Vâlâ, İradeler tasnifinden ve konu ile ilgili tetkik eserlerden hareketle Diyarbakır Kalesi'nin iddia edildiği gibi şehir hayatına dair olumsuz etkileri ile merkezin kale gibi eserlere yaklaşımı üzerine bazı tespitlerde bulunacağız. Ayrıca Diyarbakır Kalesi ile ilgili bu dönemde ortaya çıkan farklı düşüncelerin tespiti ile şehir ve kale ilişkisi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

THE REASONS OF THE ATTEMPTS FOR THE COLLAPSE OF THE CITY WALLS OF DİYARBAKIR IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Abstract

At the end of the 19th century, in the beginning of the 20th century, the construction of zoning areas in many Ottoman cities and opening of new zoning areas, expanding the existing roads and opening new roads, public health and so on. Some of the regulations needed to be made and the city managers had to think about some measures. One of the measures considered is the demolition of the existing fortress and parts of the city. | 67

As in many cities, the rulers of the city of Diyarbakir were in the middle of the city during this period and they attempted to demolish the fortified city walls and maintain the towers as before. In the writings written from Diyarbakır to the Ministry of Internal Affairs, it was claimed that the fortress of Diyarbakır was formerly used for defense against the enemy, but the walls no longer had any military significance, and were demanded to be demolished due to air incineration and expansion of the city. When the opinion of the Ministry of Education on the castle of Diyarbakir, the castle and its parts carry a historical artifact, a book showing the historical significance of the castle by two European writers will be published and the opinions of the Museum Directorate were reported with the explanation that refutes the reasons for the collapse of the castle. Therefore, two different views about the castle have emerged.

In this paper, we will make some observations on the negative effects of the Diyarbakır Fortress and the approach of the center to the fortresses.

Giriş

Diyarbakır, denizden 650 m., Dicle Nehri'nden 100 m. yükseklikte, Güneydoğu Anadolu'nun orta kısmında ve Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almaktadır. Çevresi yüksekliklerle çevrilen şehrin ortası çukur bir havza durumundadır. Uzak bölgeleri denizlere ve liman şehirlerine bağlayan ana yollar üzerinde kurulmuş ve Akdeniz sahillerini Basra Körfezi'ne, Mezopotamya'yı Karadeniz sahillerine bağlamaktadır. Jeopolitik konumu, verimli toprakları ve ana ulaşım yolları üzerinde kavşak konumunda bulunmasından dolayı Diyarbakır pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır¹.

68| Çayönü tepesindeki arkeolojik kazılar, Diyarbakır'ın MÖ 9000 civarında iskân edildiğini göstermektedir. Diyarbakır, tarih içerisinde Akadlar, Gutiler, Hurriler, Mitaniler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler ve milattan hemen sonra Romalıların hâkimiyetinde bulunmuştur. Roma hâkimiyetini Bizans hâkimiyeti takip etmiş ve 639 yılında İslam orduları tarafından Diyarbakır ele geçirilmiştir. 639 yılından Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1515 yılına kadar birçok İslam devletinin hâkimiyetinde kalan Diyarbakır, 639 tarihinden günümüze kadar bir İslam şehri olma özelliğini hep korumuştur. Diyarbakır, ayrıca Roma döneminden başlamak üzere tarih boyunca önemli bir idari merkez olmuştur².

Dicle vadisine hâkim bir tepede kurulmuş olan Diyarbakır, karasal iklime sahip olmasına rağmen önemli bir ticaret şehri konumundadır. Oldukça verimli topraklara sahip şehri, etrafını bir set halinde kuşatan kara bazalttan yapılmış surlar korumaktaydı. Kesin şeklini 367-375 yılları arasında alan kale ve surlar, Osmanlı dönemine gelinceye kadar çeşitli devletlerin eline geçmiş ve bu dönemde en iyi korunan kale şehirleri arasında yer almıştır. Osmanlı hâkimiyetinin Diyarbakır'da

1 Esmâ BEDİRHANOĞLU, "Diyarbakır Coğrafyası ve Tarihçesi", *Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)*, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Md. Müze Müdürlüğü Yayınları, C. 1, s. 8.

2 İbrahim YILMAZÇELİK, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 2-6.

başlaması ile birlikte şehir bir uç yani serhat şehri olma özelliğini kaybetmişse de Diyarbakır Kalesi üstlendiği bazı işlevlerden ötürü önemini hep korumuştur³.

Diyarbakır surları hakkında tarihin çeşitli dönemlerinde şehri ziyaret eden seyyahların anlatılarında bilgiler mevcuttur. Hatta denilebilir ki seyyahları ilk önce karşılayan ve onları etkileyen şey şehri çepeçevre kuşatan surlardır. Bu seyyahlardan bazıları şunlardır: Nâsır-ı Hüsrev (1046), Aramon (1555), Evliya Çelebi (1654-1655), İnciciyan (1804), Helmut Von Moltke (1828), Heinrich Petermann (1853)⁴.

“Kale Şehir Diyarbakır” ve Surları

Diyarbakır şehrinin etrafını çevreleyen surlar Dış Kale, bu surların içinde kalan ve tekrar surlarla çevrilen yer ise İç Kale olmak üzere iki kısma ayrılır. İç kale ilk yerleşim yeri olarak kabul edilmektedir. Şehrin etrafı 349 yılında Roma İmparatoru II. Contantinus tarafından surlarla çevrilmiştir. 349 yılında şehri çevreleyen surların Doğu’da Dicle Nehri’ne bakan kısmı kesin şeklini almamakla birlikte dış surların batı cephesini Mardin Kapı ile Dağ Kapı arasında uzanan çizgideki surlar teşkil ediyordu. 367-375 yılları arasında Dış kale/surlar genel şeklini almıştır. İç kale ise mevcut surlar içinde ve surların kuzey-doğu köşesinde yer almaktadır. 349 yılında şehrin etrafı surlarla çevrildiği zaman mevcut olan iç kale 1515 yılında Osmanlıların hâkimiyetinin başlamasından biraz sonra yeni bir duvar inşasıyla bugünkü şeklini almıştır⁵.

1940 yılında surların kuşattığı saha doğudan batıya 1700, kuzeyden güneye 1300 metreyi bulmaktaydı. Surların toplam uzunluğu ise 5000 metre civarındaydı. Surların esas duvarlarının kalınlığı 3,5 metre, surlar üzerindeki devriye yolunun yerden yüksekliği ise 8-12 metre olup bu yol dışarıya doğru 70 cm. mazgal duvarları ile korunuyordu. Surların üzerinde türlü boylarda çok köşeli 82 adet burç bulunmaktaydı. Bunların 4 tanesi iç kaleyi çevreleyen surlar üzerindedi. Bu burçlardan dış kale kapılarının yanlarında bulunan burçlar daha büyüktü. Ayrıca güneybatıda sonradan yaptırılmış Ulu Beden, Yedi Kardeş ve Keçi Burcu isimli üç burç daha vardı. Burçlara çıkmak için kapı kenarlarında sağlı sollu merdivenler

3 YILMAZÇELİK, “XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları”, *Süleyman Demirel Üniv., Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2000, S. 5, s. 62.

4 YILMAZÇELİK, “XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları”, s. 63.

5 YILMAZÇELİK, “XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları”, s. 68-70.

bulunmaktaydı⁶. Dünyanın en eski ve en sağlam surlarından olan Diyarbakır Kalesi ve surları bu haliyle Çin Seddi'nden sonraki en uzun surdur⁷.

Dış kale, yani Diyarbakır şehrini çevreleyen surlar aynı zamanda 19. yüzyılda bu şehrin sınırlarını da belirlemekteydi. Bu dönemde Diyarbakır'ın beş mahallesi hariç, diğerlerinin tamamı dış kale içerisindeydi. Dış kale üzerindeki burçların yine bu dönemde çeşitli amaçlar için kullanıldığı bilinmektedir. Şehri çevreleyen surlar üzerindeki bütün burçlar iki katlı olup, alt katlar ambar olarak, üst katlar ise askerlerin ikametleri için kullanılmaktaydı⁸. İç kale ise askeri ve idari amaçlar için kullanılmaktaydı. İç kalenin şehre bakan kısmında ise 16 burç bulunmaktaydı. Bu burçlar da şehrin çevresindeki surlarla aynı ölçüye sahiptir. Fakat kullanım şekilleri bu burçlardan biraz farklıydı. Bu burçlardan bir tanesi 19. yüzyılda hapisane olarak kullanılmaktaydı. Hapisane dışındaki burçlarda ise silah, mühimmat, askeri araç ve gereçler, resmi evrak mahzeni⁹ ile hububat ve çeşitli yiyecekler depolanmaktaydı. Şehrin muhafazası için kullanılan toprakların büyük bir kısmı da iç kalede bulunmaktaydı. Dış kalede olduğu gibi iç kalede görevli üst düzey subaylar ve askerler 1840 yılında yapılacak kışlalara kadar bu burçlarda ikamet etmekteydi. Diyarbakır valilerinin ikameti olan "saray", hükümet konağı, dökümhane, hastane, mahkeme gibi idari, adli, askeri ve sihhî kurumlar yine iç kale içerisindeydi.¹⁰

Diyarbakır şehrinin bir anlamda idari hayatı iç kalede sosyal hayatı ise dış kale surları içerisinde yaşanmaktaydı. Fakat bununla beraber iç kale içerisinde de mahalleler bulunmaktaydı. Bunlar; Kılbaş, Hüseyin Efendi, İbn-i Sin, Mustafa Paşa ve Hamza Beg mahalleleridir. Dış kale üzerinde şehre girişi sağlayan ve geceleri kapalı tutulan 4 adet kapı vardır. Bu kapılar; Güney-Batı'da Mardin Kapı, Batıda Urfa Kapı, Kuzeyde Dağ Kapı, Doğuda Yeni Kapı'dır. Bu kapılardan iki tanesinin ismi baktıkları yönde bulunan şehirlerden dolayı verilmiştir¹¹. Ayrıca bu kapılar haricinde Cumhuriyet döneminde açılan iki yeni kapı daha vardır. Bunlar; Çift Kapı ve Tek Kapı'dır. Dış kale de olduğu gibi iç kalenin de 4 kapısı vardır. Bunlar:

6 YILMAZÇELİK, "XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları", s. 64-64.

7 <http://www.diyarbakirkulturturizm.gov.tr/TR-56899/surlar.html>

8 YILMAZÇELİK, "XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları", s. 67.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *DH. MKT. 637-5 (R. 8 Kanun-i Sani 1318)*.

10 YILMAZÇELİK, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s. 20-23.

11 Mustafa ÖZTÜRK, "Tarihi Seyrin Şehirlerin Fiziki ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fak. Dergisi*, C. 29, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I, Ankara 2009, s. 629.

Dicle'ye açılan Oğrun Kapı, değirmenlere açılan Küpeli Kapı, şehre açılan Fetih ve Saray Kapısı'dır. 19. yüzyılda Saray ve Küpeli kapıları gündüzleri açık olup Cuma günü namaz vaktinde ve geceleri kapalı tutulmaktaydı. Diğer iki kapı ise zorunlu haller dışında pek açılmazdı¹².

Diyarbakır Surlarının Yıkılmasına Yönelik Gelişmeler

Diyarbakır'ı çevreleyen surların yıkılması ile ilgili gelişmelerin 1900'lerde başladığı söylenebilir. Tarih boyunca birçok kez tamir edilen sur ve kapılarının yine bu tarihlerde tamire muhtaç olan bazı kısımları vardı. Bu kısımlardan bir tanesi de Mardin Kapısı sokağıdır. Bu tamiratın masrafı ise 4500 kuruştur. Bu meblağın hangi idari kurum tarafından karşılanacağı üzerindeki tartışmalar, surların yıkılması fikrinin doğuşuna giden yolda önemli bir adımdır. Diyarbakır vilayeti mevcut kale ve surlara yönelik masrafın Tophane-i Amire bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir¹³. Tophane-i Amire ise bu gibi kalelerin masrafı ile ilgili olarak bütçesinde bir pay bulunmadığını ve geçmişte bu tür masrafların mahalli bütçeden karşılandığından bu masrafın yine mahalli bütçeden karşılanması gerektiği yönünde cevap vermiştir¹⁴. Çünkü kale burçlarının ambar olarak kullanılması suretiyle kiraya verildiği ve buradan da bir gelirin söz konusu olduğu bilinmektedir. Aynı yazıda kullanılan "*kale-i metruke*" tabiri ise artık bu surların askeri amaçla kullanılmadığının da bir göstergesidir. Dolayısıyla Tophane-i Amire, surların Diyarbakır şehir idarecilerinin sorumluluğuna girdiğini kabul etmektedir.

Kale ve surların masraflarına dair vilayet bütçesinden pay ayrılması konusu şehir idarecileri için yeni fikirlerin oluşmasına zemin hazırlayan bir faktördür. Çünkü bu yapıların bakımı ve tamiri ile mevcut yapısının korunması büyük masraflara sebep olmaktadır. Örneğin Antalya kalesinin yıkılması yönündeki karar yine masraflı bir tamir keşif defterinin hazırlanması neticesinde verilmiştir¹⁵. Tam net olmamakla birlikte bu süreçte yaşanan gelişmeler Diyarbakır'ı çevreleyen surların yıkılması fikrini geliştirmiştir. Çünkü Diyarbakır'dan gönderilen 9 Haziran 1903 tarihli vilayet meclisinin mazbatasında bu fikir açıkça beyan edilmiştir. Bu

12 YILMAZÇELİK, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), s. 19-21.

13 BOA. DH. MKT. 2366-30 (R. 14 Haziran 1316) .

14 BOA. DH. MKT. 2406-90 (R. 11 Eylül 1316).

15 Fatih ÖZÇELİK, "20. Yüzyıl Başlarında Antalya Kalesi'nin Yıkımı Meselesi", *Antalya Kitabı (Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya)*, Antalya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Antalya 2018, s. 440.

mazbata da şehri çevreleyen surların artık askeri ve inzibatî bir ehemmiyetinin olmadığı ve temiz havanın şehre girmesine engel olduğundan halk sağlığı açısından olumsuzluklara sebep olduğu ifade edilerek bu surların yıkılması talep edilmiştir. Ayrıca yıkılan yerlerde açılacak arazinin taliplilere satılması ile elde edilecek gelirin yapılmakta olan kışla ve askeri hastanenin eksikliklerinin tamamlanmasına harcanacağı da yazılmıştır¹⁶. Vilayet idarecileri tarafından artık Diyarbakır surlarının yıkılması gerektiği yönünde bir kanaat hâsıl olmuştur. Bu yöndeki kanaat de vilayet meclisinin kararı ile resmîyet kazanmıştır. Buna sebep de surların güvenlik açısından bir öneminin kalmayıp ve sağlık açısından da bir problem olduğu yönündeki görüşlerdir.

72|

Vilayet mazbatasını ile birlikte gönderilen bir başka mazbata da ise Diyarbakır şehrinde teşkil edilen askeri heyetin surlar hakkındaki görüşleri yansıtılmaktadır. Surların askerî ve inzibatî bir öneminin kalmadığına burada da değinilmiş, ayrıca sorun temel yapı malzemesi olan taşların zaman içerisinde meydana gelen yıpranmalardan söz edilerek surdan taş düşmeye başladığı, bu durum dolayısıyla sur çevresindeki yollara, yoldan geçenlere ve sur çevresinde bulunan evlere zarar verebileceği, şehre temiz havanın girmesini engellemesinden dolayı zaten hastalıkların kolay yayıldığı şehirde bir de hendeklerinde biriken suların mikrop yuvası haline gelmesi ve en önemlisi de “*zamanında aşiretlerin tecavüzatından şehir ahalisini muhafazaya*” hizmet eden surların artık aşiretlerden emin olunması ve şehirde asayişin berkemâl olmasından dolayı varlığına gerek olmadığı da ifade edilmiştir¹⁷. Bu raporlar Şura-yı Devlet’e havale edilmiş, Şura-yı Devlet Maliye Komisyonu da üstteki gerekçelere ilaveten surların “*hâl-i hazırıyla kalması umran ve terakki-i memlekete mani' olduğunu*” ekleyerek önceden yapılmış olan tamirata muhtaç yerleri gösterir keşif defterinin incelenerek Seraskerliğin uygun görmesiyle yıkılmasını kararlaştırmıştır. Yıkılacak yerlerin yıkım masrafı ortaya çıkacak enkazın satılması suretiyle ödenmesi ve yine elde edilecek arsaların askeri ve mülki bir komisyon marifetiyle satılarak gelirin kışla ve askeri hastane eksikleri ile tamiratına harcanması şayet buradan da para artarsa şehrin ihtiyaçlarına sarf

16 *Diyarbakır şehrini muhit ve bazı cihetleri ma'il-i inhidam olan surun el-hâletü hâzihi kıymet-i askeriyesi ve inzibatca da fâide olmadıktan mâ-adâ cereyan-ı havaya ha'il olmakta ve binaen aleyh sıhhat-i umumiyeye de mazarratı dokunmakta olduğundan bahisle bunun hedmi ve arazisinin taliplerine fûruhtu ile esmânının kışla-i hümayûn ile askeri hastahane ikmâl-i nevakis ve tamiratına sarfı ...*, BOA. BEO. 2098-157312 (R. 9 Haziran 1319).

17 BOA. Y. A. RES. 123-37 (R. 21 Teşrin-i Evvel 1319).

edilmesi verilen kararlar arasındadır¹⁸. Bu karar, Sadaret'e havale edilip Seraskerliğe ve Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ edilmiş, Dâhiliye Nezareti üzerinden de Diyarbakır'a bildirilmiştir¹⁹.

Diyarbakır surları ile ilgili olarak Şura-yı Devlet Maliye Komisyonu'nda verilen kararda önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Çünkü bu kararda vilayetten ve askeri komisyondan gelen mazbatalarda olmayan bir şey ifade edilmiştir. O da mevcut surların şehrin gelişmesine engel olduğudur. Bu durumda şehir idarecilerinin yeni imar alanları açmak ve/veya merkezin imar alanları bulmak gibi bir çaba içerisinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Diyarbakır şehrini çevreleyen surların bu dönemde şehir ortasında kaldığı düşünülebilir.

Fakat bu karar üzerine Diyarbakır vilayetinde sur ile ilgili bir yıkım işleminin olmadığı 15 Kasım 1906 tarihli bir başka belgeden anlaşılmaktadır. Bu belgede hazırlanan keşif defterinde bildirilen surun tahrip olmuş alanlarının tamir edilmek istendiği fakat yine meblağın yüksek çıkmasından ötürü bu masrafın nerden karşılanacağına merkeze sorulduğu görülmektedir²⁰.

6 Haziran 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne Diyarbakır Maarif Muhasebesi'nden gelen bir yazı ile surların yıkımı ile ilgili yazışmalara Maarif Nezareti de dâhil olacaktır. Hatta bu tarihten sonra surların yıkılması ile ilgili vilayetten gelen taleplerin önüne Maarif Nezareti ile Müze-i Hümayun Müdüriyeti geçecektir. Bu belgede Diyarbakır Maarif Muhasebesi, surlar üzerindeki burçların ambar olarak kullanıldığı ve her sene ambarların ihalesi olduğu gibi bu sene de ihaleye çıkıldığı, bu durumun ise tarihi eser nizamnamesine aykırı olduğu, çünkü Diyarbakır kalesi ve surlarının tarihi eser kapsamında bulunduğu bildirilmiştir²¹. Maarif Nezareti, bu haber üzerine Diyarbakır vilayetine bir yazı yazarak burçların eskisi gibi ambar olarak kullanılmasının doğru olmadığı, yapılacak ihalenin yapılmaması ve ambar olarak kullanılan mevcut burçların da bir an evvel boşaltılmasını istemiştir²². Diyarbakır valiliği ise burçların şimdiye kadar ahali tarafından ambar olarak kullanıldığını ve bunların kira ücretinin belediye bütçesine dâhil edilerek şehir için harcanacağına karar verildiği, hatta burçların ambar olarak

18 BOA. ŞD. 646-42 (R. 22 Teşrin-i Evvel 1319).

19 BOA. Y. A. RES. 123-37 Belge 2 (R. 2 Teşrin-i Sani 1319).

20 BOA. DH. MKT. 1125-75 (R. 2 Teşrin-i Sani 1322).

21 BOA. MF. MKT. 1065-55 Belge 1 (R. 24 Mayıs 1324).

22 BOA. MF. MKT. 1065-55 Belge 4 (R. 24 Haziran 1324).

kullanılmasının nizamnameye aykırı olmadığını bildirmiştir²³. Maarif Nazırı ise kendisinin bizzat tarihi bir eser olan burçların ambar olarak kullanılmasına karşı olduğunu Diyarbakır valiliğine tebliğ etmiştir²⁴.

74| Diyarbakır valiliği, burçların ambar olarak kullanılmaması yönündeki Maarif Nezareti'nin tutumuna karşılık daha ayrıntılı bir mazbata göndermiştir. Burada açıkça burçların ambar olarak kullanılmasının faydalarından bahsetmiştir. Valiliğe göre burçların ambar olarak kullanılması hem memleket ihtiyacını gidermekte hem de ambarların muhafazası için gösterilen gayret burçların sağlam kalmasını temin etmektedir. Çünkü 1908 yılına kadar ambar olarak kullanılan burçların kar ve yağmurdan etkilenmemesi için kiracıları tarafından korunduğu fakat şu an boş olmalarından dolayı böyle bir korumanın yapılmadığı dolayısıyla da içeri giren suların rutubetinden burç taşlarının harap olacağı ve bu harabiyet yüzünden yıkılan burç enkaz ve taşlarının kişilerin eline geçerek zayi olacağını ifade etmiş, ambarların eskisi gibi kullanılması ve gelirleri belediye idaresine verildiğinden onların korunması yine belediyeye ait olduğundan burçların sağlam kalması dolaylı olarak teminat altına alınacağını da yazmıştır. Ayrıca surların “*uda' ve ekrad ve aşâire karşı*” yapıldığı, fen-i harp noktasından artık bir önem taşımadığı, şehre temiz hava girmesini, şehrin genişlemesini engellediği ve genel sağlığı tehdit ettiğinden dolayı burçların yerlerinde kalarak burçlar arasındaki perde duvarlarının yıkılması gerektiği ve bunun da işin ehli kimselerden oluşmuş bir komisyon tarafından tavsiye edildiğine aynı yazıda yer verilmiştir²⁵ (Ek 1). Görüldüğü üzere 9 Haziran 1903 tarihli Diyarbakır valiliğinden gönderilen ve ilk defa surların yıkılmasına yönelik talebi resmi olarak bildiren belgede öne sürülen surların yıkılmasına yönelik gerekçeler 10 Ağustos 1909 tarihinde tekrar gündeme gelmiştir. İlk müracaatta burçlar hakkında bir değerlendirme yokken son müracaatta ise burçların tarihi eser olarak kalması dile getirilmiştir. Esasında burçların tarihi öneminden çok ambar olarak kullanılması vilayet açısından önemlidir. Merkez ise surların bir bütün olarak tarihi eser olduğundan hiçbir şekilde başka bir amaçla kullanılması taraftarı değildir.

Maarif Nezareti ise surların tekrar yıkılması ve burçların ambar olarak kullanılmaması yönünde kararını bildirmiş ve bunun üzerine valilik “*her dem*

23 BOA. MF. MKT. 1065-55 Belge 5 (R. 29 Kanun-i Evvel 1324).

24 BOA. MF. MKT. 1065-55 Belge 6 (R. 7 Mart 1325).

25 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 4 (R. 28 Temmuz 1325); BOA. MF. MKT. 1065-55 Belge 9 (R. 28 Ağustos 1325).

harap” bir vaziyette bulunan surların yıkılma gerekçelerini tekrar sıralamış ve bu gerekçelerin Diyarbakır’da bulunduğu sırada Harbiye Nazırı ile de görüşüldüğünü ve onunda vilayet meclisinin surlar hakkındaki görüşlerini desteklediğini ifade etmiştir. Hatta kendisine bu konuda danışılacağını de eklemiştir²⁶. Bu durum Dâhiliye Nezareti’ne de bildirildiği zaman surların yıkılmasına yönelik kararın askeri şuraya havale edildiğini ve orada tarihi kaleler ve surlar ile ilgili bir karar verildikten sonra gereğinin yapılması yönünde karar verileceği Diyarbakır vilayetine yazılmıştır²⁷. Bunun üzerine Diyarbakır vilayet meclisi surların yıkılması gerekçelerini tekrar ifade eden ve askeri şuranın bu gerekçeleri göz önüne alarak karar vermesini talep eden bir mazbatayı Dâhiliye Nezareti’ne göndermiştir²⁸.

16 Mart 1910 tarihinde sadrazamlıktan kalelerle ilgili bir genelge tüm ilgililere tebliğ edilmek üzere Dâhiliye Nezareti’ne gönderilmiştir. Bu genelge ile Osmanlı Devleti’nin iç kesimlerinde, sahillerinde ve adalarında bulunan kaleler sınıflandırmaya tabi tutulup önemli görülenlerin tamir edilerek varlığının korunmasına, hiçbir önemi kalmayanların ise ilgasına karar verildiği ifade edilmiştir. İlga edilen kaleler için zamanın harp silahlarına dayanıksız olduğu gibi kale olduğundan dolayı içinde topçu taburu bulundurma zorunluluğu olduğu ve bunun da o taburu atıl vaziyette bıraktığını ayrıca önemli günlerde buralardan toplar atılmak gerektiğinden bunun da masrafa sebep olduğu beyan edilmiştir. Fakat ilga edilen kalelerden tarihi eser olanların tespiti Maarif Nezareti ile Müze Müdürlüğü’ne bırakıldığından bunların hangi kaleler olduğunun Maarif Nezareti’ne danışılması gerektiği de ilgililerden istenilmiştir. İlga edilen kalelerin durumu valiler ile ordu ve fırka müstakil komutanlıklarının salahiyetinde olduğu ve teşkil edilecek komisyonda vilayet maarif müdürlerinin de bulundurulması, satışı kararlaştırılan kalelerin komisyonunda mahallin en üst rütbeli komutanının görevli olması ve yıkımdan sonraki enkaz ve arsa satışlarının ise Maliye Nezareti’ne terk olduğuna karar verilmiştir²⁹.

İç kesimlerde, sahilde ve adalarda bulunan kalelerin bazılarının ilga edilmesine yönelik kararın gerekçeleri vardır. Çünkü bu tarihten evvel sadece Diyarbakır Kalesi surlarının değil Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinden kale ve/veya surların bazı

26 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 3 (R. 28 Teşrin-i Evvel 1325).

27 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 2 (R. 17 Teşrin-i Sani 1325).

28 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 9 (R. 22 Şubat 1325).

29 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 7 (R. 03. 01. 1326).

gereçeklerle yıkılmak istendiği görülmektedir. 17 Şubat 1909 tarihli Selanik valisinden gelen bir yazıda vilayet dâhilinde bazı surların yıkılıp uygun mahallerde caddeler açmak ve ortaya çıkacak masrafın da yıkılan yerlerden elde edilecek gelirle temin edilmesinin Vilayet Meclisi'nce kararlaştırıldığı ifade edilmiştir. Fakat Harbiye Nezareti tarafından lağvedilmiş olan Kavala Kalesi'nin dâhil ve haricindeki arazinin satışı için hem mülkiyeden hem de maliyeden memurlar görevlendirilmesi hazine namına olması gereken satışın gerçekleştirilmesine engel teşkil etmiş olduğu da beyan kılınmıştır³⁰. Çünkü vilayet elde edilecek geliri kullanmak istemektedir. Antalya şehrinde ise mevcut kale ve aksamının hem kişiler eliyle hem de doğal sebeplerden ötürü aşırı tahrip olması, zamansız yıkılmaların meydana gelmesi ve bu yıkımların da can ve mal kaybına sebep olması ile halk sağlığını tehdit ettiği yönünde şikâyetler birçok kez merkeze bildirilmiştir. 4 Nisan 1907'de aşırı yağıştan sonraki yıkıntı ise büyük olmuştur. Bu olaydan sonra eski eserlerin korunmasına yönelik padişah iradesi göz önüne alınarak yıkılan kısımlar için gereğinin yapılması yönünde karar düşünülmüş³¹ sonrasında ise pek masraflı bir iş olmasından dolayı harap olan kısımların tamirinden ziyade belediyece yıkılarak olası tehlikelerin bertaraf edilmesi yönünde irade çıkmıştır³². Bu iradenin akabinde surların harap kısımlarının yıkılması sonucu oluşan zararların bertaraf edilmesine çalışıldığı görülmekle beraber aşırı masrafın da önüne geçilmek adına surun tehlikeli kısımlarının yıkılması kararı Antalya Kalesi'nin surları için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur³³.

Bu genelgeden hemen sonra yıkılmasına karar verilen kale ve surların tarihi eser değeri taşıyan kısımlarının yıkılmayarak muhafaza edilmesi yönündeki karara binaen diğer tarihi kale ve surlar gibi Diyarbakır surlarının da tarihi değer taşıyan kısımlarının müze müdüriyeti tarafından belirlenmesi ve geri kalan kısımların yıkılması için muhtelif yerlerden fotoğraflarının çektirilmesi ve bunun için de Maarif Nezareti'nden 2000 kuruş meblağın tahsis edilmesi Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmişti.³⁴Dâhiliye Nezareti'nin bu talebine Müze Müdüriyeti bütün kalelerin tarihi önem taşıdığından ayırım yapılarak yıkılmayacağı, özellikle kıymet ve

30 BOA. DH. MKT. 2754-35 (R. 04. 12. 1324).

31 BOA. DH. MKT. 991-72 Belge 24 (R. 22.01. 1323) .

32 BOA. BEO 3049-228666 (R. 22. 02. 1323).

33 ÖZÇELİK, "20. Yüzyıl Başlarında Antalya Kalesi'nin Yıkımı Meselesi", s. 434-447.

34 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 9 (R. 25 Nisan 1325); BOA. MF. MKT. 1153-10 Belge 1 (R. 26 Nisan 1326).

ehemmiyeti bilinen Diyarbakır surlarının dört kapısında ve duvarlarında tarihi yazıların bulunduğu, bundan dolayı da diğer kale ve surlarla mukayese edilemeyeceği bildirilmiştir. Ayrıca yıkılması için gösterilen gerekçelerin gerçeği yansıtmadığı, surların yıkılması sonucu şehrin genişlemeyeceği çünkü surlar büyük ve uçurum kayalar üzerine inşa edildiğinden ve pek az düzlük alana sahip olduğu hatta bu alanın bir bölümünün mezarlık olarak kullanıldığı, sur dışında ise geniş alanların çok olduğundan buranın imar edilmesi; temiz havanın ise güneyden yani dağ cihetinden şehre kolaylıkla gireceği ve zaten o kısmın da açık olduğu ilave edilerek iki Avrupalı tarafından Diyarbakır Kalesi ve surları ile ilgili bir kitabın yayınlanacağından fotoğraf çekilmesine de gerek olmadığı beyan edilmiştir³⁵.

1910 yılında Müze Müdürlüğü'nün bahsettiği yazarlar, Max von Berchem ve Josef Stizgowski'nin *Amida* isimli eseridir. Müze Müdürlüğü'nün yine bahsettiği ve günümüzde tespit edilebilen 63 kitabeden altısı Bizans dönemine aittir. Diğer 57 kitabe ise İslam dönemine aittir. Kitabeler haricinde de surlar üzerinde çeşitli semboller, hayvan figürleri ve zafer takları da mevcuttur. Tarih boyunca savaşlarda sürekli tahrip olan sur duvarlarının yeniden onarımları ve tahkim edilmesi kitabe sayısının mevcut olandan daha fazla olması ihtimalini düşündürmektedir. İslam dönemi kitabelerinin surun hemen hemen her yerine dağıldıkları bilinmektedir³⁶.

Müze Müdürlüğü'nün bu yazısı Diyarbakır vilayetine tebliğ edildikten sonra yine aynı gerekçelerle surların yıkılması gerektiği hatta bu yönde meclis-i mahsusun bir kararı olduğu Diyarbakır vilayetinden merkeze iletilmiştir³⁷. Maarif Nezareti ise Diyarbakır surları hakkında mevcut fikrini muhafaza etmiştir. Hatta Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı yazarak askeri bir önemi kalmayan ve askerce boşaltılan kalelerin bir vesile ile ilgili yıkılmasının da durdurulmasını talep etmiştir³⁸. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden 28 Kasım 1911'de tüm vilayetlere önceki genelgeye ek bir genelge gönderilmiştir. Bu kararda askeri ve tarihi önemi kalmayan kale ve surlar hakkında daha önce verilen kararın vilayetteki ilgili memurlara “*cüret*” vermesi sonucunda milli gururumuz olan eserlere bazı gerekçelerle zarar verilmesi

35 BOA. MF. MKT. 1153-10 Belge 2 (R.7 Mayıs 1326); BOA. DH. İD. 86-12 Belge 24 (R. 10 Mayıs 1326).

36 Canan PARLA, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2005, C. 22, S. 1, s. 57.

37 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 21 (R. 7 Haziran 1326); BOA. BEO. 3763-282191.

38 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 37 (R. 9 Kanun-i Sani 1326).

ve her gün bu gibi üzücü haberlerin alınması, askeri önemi kalmamış binaların tarihi önem de taşımadığı anlamının çıkarılmaması ve bunların değerinin vilayetteki memurlar tarafından bilinemediğinden gayet mühim binaların zarar gördüğü ve/veya yıkıldığı görülmekte olduğundan bu mesele için vilayetlerde teşkil edilecek komisyonların hareket programları hazırlanıncaya kadar bi'l-cümle bina, kale ve surların yıkılmaması ve yıkım çalışmaları başlanan yerlerde yıkımların durdurulması emredilmiştir³⁹.

78| Genelgeden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nde kale ve surlar ile ilgili yıkım fikirlerinin mevcut olduğu, hatta bazı kale ve surların yıkılmaya da başlandığı söylenebilir. Bu durum sadece kale ve surlar için geçerli olmayıp bazı tarihi binalar için de aynı fikirlerin olduğu görülmektedir. Bu genelgeden 14 gün önce Diyarbakır vilayetine gönderilen bir yazıda Mardin Kapı yanındaki kale yıkım işleminin durdurulmasına yönelik bir talep vardır⁴⁰. Bu cümleden olarak Diyarbakır surlarının bir kısmının yıkımına başlandığı fakat genelgeden sonra bu yıkımın durdurulduğu söylenebilir. Dağ Kapı tarafında yıkımın başlamasının nedeni Müze müdürünün şehre temiz havanın buradan gelebileceği yönündeki görüşün etkili olma ihtimali yüksektir.

Osmanlı Devleti dâhilindeki birçok kale ve surlar ile eski eserlere yönelik yıkılmasına dair talepler neticesinde 28 Ağustos 1912 yılında başka bir genelge Dâhiliye Nezareti'nden ilgililere tebliğ edilmiştir. Bu genelge ile kale ve surlar ile İslam eserlerinden olan tarihi binalardan birçok cami, türbe ve medrese gibi eserlerin tahribine ve yıkılmasına meydan verilmemesi istenilmektedir⁴¹. Fakat 13 Ocak 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararı⁴² ve 31 Aralık 1914 tarihli bir kanun ile yıkılmasına müsaade olunan kale ve surların belediye teşkil etmiş yerlerde belediyeye, belediyesi olmayan yerlerin veya belediye hududu dışında kalanların da vilayetlere terkine karar verilmiştir⁴³. Bu durumda da kale ve surlar ile ilgili vilayetlerin tutum ve tasarruflarının hala devam ettiği görülmektedir.

22 Mart 1917 tarihli bir başka genelgede ise tarihi eser olarak millete ait olan pek çok yerlerin hiçbir esasa bağlı olmaksızın güya “imar-ı belde” maksadıyla ve

39 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 75 (R. 15 Teşrin-i Sani 1327).

40 BOA. MF. MKT. 1776-57 (R. 1 Teşrin-i Sani 1327)

41 BOA. DH. HMS. 9-11 (R. 15. 06. 1328)

42 BOA. BEO 4134-310042 (R. 31. 10. 1328)

43 BOA. DH. İD. 86-12 Belge 36 (R. 18. 10. 1330)

hastane, kışla, mektep ve sair resmi binalar yapmak için vali, mutasarrıf, meclis-i umumiyyeler, kaymakamlıklar ve nahiye müdürleri tarafından yıktırılması ve biraz harap görülen türbe, cami ve medrese gibi yerlerin de aynı muameleyi görmesi, bölgelerinde yetkili olan memurların Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi'ni gelişigüzel yorumlayarak her birinin ayrı ayrı hareket etmesi yasaklanmıştır⁴⁴. Bu genelgenin temel gerekçesi tarihi eserleri korumak yönündedir. Tarihi eser tahribine küçük bir örnek olarak, bazı yerlerde yol müttehitlerinin tarihi eserlerden taş alarak yol inşasında kullanmaları gösterilebilir⁴⁵. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında kale ve surlara yönelik yıkılmasına dair tutum ve yaklaşımlar bu genelge ile durdurulmaya çalışılmıştır.

1931-1937 yılları arasında Diyarbakır valisi olan Hasan Faiz Ergun “*şehrin hava almasına engel*” gördüğü surları valilik emriyle yıkılmasına karar verir. 1932 yılında şehrin ileri gelenlerinin çabaları ve ısrarları neticesinde Prof. Dr. Albert Louis Gabriel, Milli Eğitim Bakanlığı'na ayrıntılı bir rapor vererek yıkımın durdurulmasını sağlar. Fakat durdurulma kararı alınana kadar Dağ Kapı civarındaki bir bölüm yıkılır⁴⁶. Bu yıkımın 14 Kasım 1911'de durdurulan yıkımın tamamlanması olarak değerlendirilebilir. 1942 yılında Diyarbakır surları koruma kapsamına alınır ve belli aralıklarla 1996-1997 yılına kadar surun çeşitli yerlerinde ve burçlarda onarım, restorasyon çalışmaları yapılır ve sur üzerinde yeni kapılar açılır⁴⁷. Sur bölgesindeki çatışmalardan sonra bölgenin yeniden inşası gündeme gelmiştir ve hükümetin yeniden inşa programı kapsamında surların da onarım ve restorasyonu düşünülmektedir.

44 BOA. DH. İ.U.M. EK 107-35 (R. 22. 01. 1333)

45 BOA. DH. İ.D. 129-12 Belge 21 (R. 08. 04. 1327)

46 PARLA, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, s. 75-76

47 PARLA, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, s. 76

Sonuç

80| Diyarbakır şehrini çevreleyen ve üstten bakıldığında “kalkan balığı” şeklini andıran surların üzerindeki kitabeler, semboller, figür ve zafer takları her dönemden izler taşıması açısından önemlidir. Sadece bu açıdan bakılması bile onun tarihi eser olarak korunmasını gerektirmektedir. Maarif Nezareti ve Müze Müdürlüğü’nün Diyarbakır kalesi ve surlarını tarihi eser olarak görmesi ve korunması yönelik mücadelesi belgelerde karşımıza çıkan önemli bir veridir. Çünkü tarihi eserler ile ilgili merkez idari kadrolarının tarihi eser bilincine sahip oldukları ve onları “*milli gurur*” kaynağı diye nitelermeleri Osmanlı son dönemi açısından kayda değer bir gelişmedir. Diyarbakır vilayet idarecileri ise meseleye pragmatik yaklaşmışlar ve dönemin gerekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Çünkü onlar için kale şehrin imarı ve sağlığı açısından bir tehdit unsurudur. Bu tehdidin bertaraf edilmesinin en kolay yolu da surları ortadan kaldırmak şeklinde ifade edilmiştir. Vilayetten gelen yazılarda surların tarihi önemini gösterir beyanların bulunmaması ise ilginçtir. Tarihi eser olarak kalmasını istedikleri burçlar vilayetin ihtiyaçlarına cevap verdiği sürece yöneticiler için bir yıkıma gerekçesi teşkil etmiştir. Ayrıca Diyarbakır halkı için en kolay yapı malzemesi de surun yıkılması ile ortaya çıkacak taşlardır. Fakat 1930’lardaki yıkıma halkın karşı çıkması ise halk düzeyinde tarihi eserlerle ilgili belli bir bilinçlenmenin oluştuğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO. 4134 - 310042	BEO. 2098 – 157312
BEO. 3049 - 228666	DH. HMS. 9 – 11
DH. İD. 86 – 12	DH. İD. 129 – 12
DH. İ. UM. EK. 107 - 35	DH. MKT. 991 – 72
DH. MKT. 637 - 5	DH. MKT. 2406 – 90
DH. MKT. 1125 – 75	DH. MKT. 1065 – 55
DH. MKT. 2754 – 35	DH. MKT. 2366 – 30
MF. MKT. 1153 – 10	MF. MKT. 1065 – 55
ŞD. 646 – 42	Y. A. RES. 123 – 37

Eserler:

BEDİRHANOĞLU, Esmâ; “Diyarbakır Coğrafyası ve Tarihçesi”, *Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)*, Diyarbakır Valiliği İl Kültür ve Turizm Md. Müze Müdürlüğü Yayınları, C. 1, s. 8-10.

ÖZÇELİK Fatih; "20. Yüzyıl Başlarında Antalya Kalesi'nin Yıkımı Meselesi", *Antalya Kitabı (Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya)*, Antalya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Antalya 2018, s. 434-447.

ÖZTÜRK, Mustafa; “Tarihi Seyrin Şehirlerin Fiziki ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Tespitler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fak. Dergisi*, C. 29, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı I, Ankara 2009, s. 626-640.

PARLA, Canan; “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2005, C. 22, S. 1, s. 57-84.

YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

YILMAZÇELİK, İbrahim; “XVII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları”, *Süleyman Demirel Üni., Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2000, S. 5, s. 61-81.

İnternet Kaynağı:

<http://www.diyarbakirkulturturizm.gov.tr/TR-56899/surlar.html>

KÜLTÜRÜN MEKÂNSAL TEMSİLİ VE TARİHSEL AKTARIMI İŞLEVİ BAĞLAMINDA MİMARİNİN ROLÜ: DİYARBAKIR’DA ÇOK KÜLTÜRLÜ MEDENİYET MİRASI ÖRNEĞİ

Ahmet Vedat Koçal
Dicle Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

| 83

Özet

Bu çalışma, Diyarbakır’ın tarihsel mimarî birikimi kapsamında ibadethanelerin kültürel çeşitliliğinin günümüze ulaşan örneklerini, Türkiye kültürel coğrafyasının ulus devlet öncesi ile ulus-devlet sürecindeki kimlik ve kültür yapılarının ve politikalarının karşılaştırılmasında bir veri kaynağı ve örneklem olarak ele alarak incelemeyi amaçlamaktadır.

THE ROLE OF ARCHITECTURE IN THE CONTEXT OF SPATIAL REPRESENTATION AND THEFUNCTION OF HISTORICAL TRANSMISSION OF THE CULTURE: THE MULTI-CULTURAL CIVILIAN HERITAGE IN DİYARBAKIR

Abstract

84 | This study aims to discuss the samples of cultural diversity of worship buildings that has reached present within the context of historic architectural accumulation of Diyarbakir, by taking over them as a source of data and sample on the comparison of the structures and policies of identity and culture before and during the nation-state in the cultural geography of Turkey.

Giriş

Günümüz Türkiye ülkesi, kültürel coğrafyası itibarıyla, insanlığın kültürel üretiminin temellerinin atıldığı antik Anadolu, Mezopotamya, Grek, Pers ve Roma medeniyetlerinin yanı sıra, Ortaçağ'da yükselen Bizans, Arap-İslâm, Selçukî ve Osmanlı medeniyetlerinin de birikim alanı olmuştur. Komşu medeniyetlerin Doğu-Batı eksenli tarihsel ticaret yolları üzerindeki ekonomik ilişkiler üstünde eklemleme özelliği, bu kültürel coğrafyadaki çeşitliliğin temel kaynağı olmuştur. Kayseri Kültepe kazı alanında bulunan Asurî ticaret tabletleri, bu özelliğin önemli belgelerinden biridir. Bununla birlikte, bu yollarla taşınan zenginliğin paylaşımı üstündeki egemenlik rekabetinden kaynaklanan, Roma, Pers, Büyük İskender ve Haçlı Seferleri ve Müslüman akınları gibi askerî çatışmaların tarihsel sürekliliği de, coğrafyanın kültürler arası geçişkenlik ve birikimlilik vasfının belirleyici temellerinden biri olmuştur. En iyi örneklerinden birini, literatürde “Osmanlı Barışı-PaxOttomana” denilen Osmanlı *Millet Sistemi*'nde bulan bu kozmopolit yapı, etno-kültürel öğelerin bir arada sabit ve dengeli tutulmasına dayalı kadîm politik geleneğin imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde sürdürülemezliği nedeniyle, ulusal kimlik kurgusu ve politikaları karşısında giderek tasfiyeye dönüşen bir aşınma sürecine girmiştir. Coğrafyanın otokton kavimleri olarak kültürel çeşitliliğin öğelerini oluşturan göçebe Türkmen ve Kürt aşiretlerin *meçburî iskâm*, Ermenilerin *tehciri* ve Rumların *mübadelesi*, bu sürecin en önemli ayaklarını oluşturmuştur. Ulus devletin tekil kimlik ve seküler-modernist kültür kurgusuna dayalı politikalarının toplumsal tahribatının yanı sıra, kapitalistleşmeye bağlı hızlı göç ve kentleşme süreçleri de çok kültürlü mirasın ciddî düzeyde azalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, kültürel çeşitlilik, en önemli belgeleri ve simgeleri olarak Türkiye'nin her yöresine yayılmış mimarî mirasının günümüze kalan az sayıdaki örnekleri ile canlılığını korumaktadır. Bu örneklerin günümüzde en iyi gözlenebildiği alanlardan biri, Antakya, Diyarbakır ve Mardin illerinin şehir merkezleriyle birlikte kırsal alanlarında yerleşik ibadethanelerdir. Bu ibadethaneler, dinî cemaatlerinin yok denilebilecek düzeydeki sayısal varlıklarına karşın, kültürel coğrafyanın kozmopolit tarihini belgelemeye ve böylece tekil kimlik-kültür politikalarına karşı çoğulcu anlayışlara referans olmaya devam etmektedir. Bu çalışmada, Diyarbakır ve çevresindeki ibadethane mimarîsinin tarihsel birikimi,

modernite öncesi ve sonrası toplumsal yapıları ile devlet politikalarının kimlik ve kültür bağlamlarında kıyaslanmasında bir veri kaynağı ve örneklem olarak kullanılmıştır.

Kavramsal Çerçeve: Çok Kültürlülük-Çok Kimliklilik

İnsanlık tarihinin sahnesine 18. yüzyıldan itibaren girmeye başlayan ulus ve bir yüzyıl daha gecikmeli olarak kurumsallaşan ulus-devlet, insanlık tarihinin o çağa varan geçmişi boyunca gerçekleşenden çok daha fazla ölümle ve yıkımla sonuçlanan savaflara kaynaklık etmiştir. Coğrafi keşifleri takiben giriştiği büyük kolonyal hareketler esnasında Batı'nın, Batı dışı toplumlar karşısında sergilediği tavır, kendinden alt kimliğe sahip topluluklar olarak gördüğü bu kesimleri şiddet yoluyla kendine boyun eğdirmek şeklinde olmuştur.¹Bu kapsamda, Dünya savaşlarının on milyonlarca insanın ölümüne ve kitlesel yok oluşlara varan sonuçlarıyla ürettiği evrensel dehşet duygusu, bu savaşların temel gerekçelerini oluşturan ulusçuluk-ırkçılık deneyimlerine karşı sürdürülebilir ve kalıcı bir barışçıl ortamı arayışına neden olmuştur. Buna rağmen, 20. Yüzyıl boyunca ulus-devletlerarası rekabetlerden kaynaklanan savaş ve çatışma sürekliliği ve özellikle 20. yüzyılın sonunda, Yugoslavya'nın dağılması sürecindeki iç savaş ve bu kapsamda Bosna-Hersek'teki ve Afrika'da Ruanda'daki soykırımlar başta olmak üzere, etnik temelli savaşlar, politika dışı aktörlerin bu konudaki arayışlarını pekiştirmiş ve yaygınlaştırmıştır. *Çok-kültürlülük* kavramı, bu arayış ve düşünce üretimi sürecinin bir sonucu ve ürünü olarak önerilmiştir. Bu çıkış odağı üzerinde, çok kültürlülük, modern ulus ve ulus-devlet kurgularının tekil merkeziliğinin ve egemenliğinin ürettiği sorunlara karşı bir seçenek olarak, bir arada yaşamının imkânlarını önceleyen bir toplumsal kimlik önermesi ve politika deneyidir. Çok kültürlülük, kavram olarak 1970'li yılların başında, Avustralya ve Kanada'da² bu toplumların bir özelliği olan kültürel çeşitliliği teşvik eden devlet politikaları için kullanılmış ve ilk kez 1989'da Oxford sözlüğüne girmiştir.³ Dolayısıyla, modern,⁴ hatta post-modern bir kavram olarak⁵ çok

¹ Mehmet Anık, *Kimlik ve Çok Kültürcülük Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2012a, 79-80.

² Bkz. Ertan Özensel, "Çok kültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çok kültürlülüğü", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), 2012, s.55-70.

³ Milena Doytcheva, *Çok kültürlülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 15-16.

⁴ Bkz. Aliye Nur Yakışır, "Bir Modern Olgu Olarak Çok Kültürlülük", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014; Kolektif, *Modernleşme ve Çok kültürlülük*, (Helsinki Yurttaşlar Derneği Dizisi), (Çev. Kolektif), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

⁵ Bkz. Emrullah Türk, "Postmodernite ve Kültürel Farklılıkların Tanınması Bağlamında Çok kültürlülük Tartışmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 2016, s.1155-1163.

kültürlülük, geleneksel imparatorluk kozmopolitizminden farklı olarak, sadece etno-kültürel çeşitliliğin, azınlıklar olarak bir devletin yönetimi altında, günlük hayatla sınırlandırılmış biçimde bir arada yaşamasından ibaret değil, fakat tüm toplumsal unsurların, yönetime ortak ve eşitçi bir katılımlarını tarif etmektedir. Bu bağlamda çok-kültürlülük, farklılıklar içeren bir kültürel ortamda, çoğulculuk ilkesine dayanır. Bir başka deyişle, geleneksel toplum çeşitliliği ile çok kültürlülük arasındaki temel fark, ilkinin sabitlenmiş bir bölünmeye (segregasyon), ikincinin ise bütünleşmeye (entegrasyon) dayalı oluşudur.⁶ Bu yapısal farklılık, kültürel çokluk (culturalpluralism) ve çok kültürlülük (multi-culturalism) deyimleri arasındaki farkta⁷ ifadesini bulmaktadır.

Türkiye’de Çok Kültürlülük: Coğrafi, Tarihsel ve Kültürel Temeller

İnsan uygarlığının temelleri olarak kabul edilen İlkçağ uygarlıklarından Hint, Çin ve Mısır uygarlıklarının, yaşadıkları coğrafyadaki görece tekil egemenliklerinin sürekliliğine karşın, Antik Grek, Roma, Mezopotamya ve Türk-İslâm uygarlıkları, egemenlik kurdukları coğrafyanın örtüşmesi nedeniyle, özellikle Anadolu yarımadasında kendi aralarında geçişkenlik ve aynı anda görünürlük gösterirler. İlkçağ’daki Pers-Grek savaşları boyunca gelişen ve devamında Büyük İskender’in Asya seferi ile inşa etmeye çalıştığı İmparatorluk sınırları içinde Helenistik kültürle Asyatik kültürün etkileşimiyle başlayıp Ortaçağ’da Haçlı Seferleri, Moğol istilası ve Türk-İslâm kültürünün fetihçi geleneği sürecinde Avrupa ile Asya arasında süreklileşen medeniyetler arası ilişki, Antik Anadolu medeniyetlerinin kadim mirası ile birleşince, Anadolu’nun uygarlık aidiyeti bakımından çeşitlilik göstermesi sonucunu doğurmuştur. Yazının M.Ö. 4.000’li yıllarda bulunmasıyla ortaya çıkan yazılı tarihe göre, Dicle, Fırat ve Nil nehirlerinin yataklarını esas alan bölgeye ardı ardına birçok uygarlık yerleşmiştir. Sümerler, Hititliler, Babiller, Asurlular ve Persler Mezopotamya’da ve Anadolu’da merkezleşmişler, doğuya ve batıya yayılan imparatorluklar kurmuşlardır. Ardı sıra, Romalılar, Büyük İskender’in liderliğindeki Makedonyalılar, Persler ve Araplar bölgede egemenlik kurmuşlar, bu uygarlıklar dizisini sürdürmüşlerdir.⁸ Böylelikle, dünyanın en eski kültür bölgelerinden biri olarak Ortadoğu sahnesini, diğer eski uygarlıklardan (Çin ve Hint) farklı kılan iki

⁶ Nuri Adıyke “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, (60), 2014, 2.

⁷ Anık, *Kimlik ve Çok kültürcülük Sosyolojisi*, 78.

⁸ Beril Dedeoğlu, *Ortadoğu Üzerine Notlar*, Derin Yayınları, İstanbul, 2002, 7-9

temel unsuru, çeşitlilik ve süreksizliktir.⁹ Çin ve Hint uygarlıkları, Antik dönemden bugüne, aynı din ve felsefenin çeşitlerini izlemektedirler. Buna karşın, Eski Ortadoğu'da böyle bir bütünlük ve süreklilik yoktur. Bunun temel nedeni, Anadolu'yu ve Mezopotamya'yı kapsayan Ön-Asya coğrafyasının, tarih boyunca uygarlıkların yerleşim çeşitliliğine ve ayrıca coğrafi geçişkenliklerine ev sahipliği yapmış olması, Lewis'in S.D. Goiten'den aktarımıyla,¹⁰ zaman ve mekân bakımından "ara uygarlık" olma özelliğidir. Ön-Asya'da, Antik Anadolu ve Helen uygarlıklarının ardından, Roma, Bizans, Arap, Türk uygarlıkları ve bu kapsamda birçok kültür, bu coğrafya üstünde varlık göstermişlerdir. Bu çeşitliliğe ve geçişkenliğe karşın, tam da bu özelliğinden kaynaklanan toplumsal hareketlilik, Ön-Asya'nın toplumsal ve siyasal yapı bakımından birlik(ler) üretmesine neden olmuştur. Öyle ki, bu coğrafyada sağlanan birlik, ne Ortaçağ'da ne de daha sonra, Hıristiyan dünyasında asla elde edilememiştir.¹¹ Avrupa tarihinde görülemeyen genişlikte İmparatorlukların, daha İlkçağ'da Ön-Asya'da peşi sıra ortaya çıkışları ve Modern çağa dek varlıklarını sürdürmüş olmaları, bu durumun göstergesidir.

88 |

Sonuçta, antikite ve Helenizm öncesi-Kadım medeniyetin birleşim alanı oluşu itibarıyla, Arap sahrası-Anadolu ve Mezopotamya coğrafyalarında, Avrupaî tekelliğin tersine çoğul bir kültürel ortam vücut bulmuştur. Bu bağlamda, tarih boyunca bir kültürel geçiş ve birikim coğrafyası olarak Antik Anadolu ve Mezopotamya tarihi, neredeyse kesintisiz biçimde hanedanların çatışmalarından ibaret olmakla birlikte, sivil alanda çok kimlikli-çok kültürlü yaşayışın kural olduğu bir toplumsal geçmişi barındırmaktadır. Bu tarihin görsel örnekleri, iç çatışmalarla yıkım sürecini yaşamakta olsa bile, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında sayısız örnekleri ile varlıklarını korumaktadır. Güneyde, İslâm'ın çıktığı İlkçağ Arap coğrafyasında dahi, putperestlerin, Mecusîlerin ve tek tanrılı Haniflerin, Yahudîlerin, Hıristiyanların birlikte yaşam sürdürdükleri bilinmektedir. Böylece Müslümanlık, Hıristiyanlığın ve Musevîliğin akıbetlerinden farklı olarak, Avrupa kültürünün tekçi etkilerinden görece çok daha sonra, ancak 19. yüzyıldan sonra etkilenmeye başlamış, bu tarihsel imkân sayesinde, Yaratıcı'nın çoğulcu iradesinin yaratılışın çeşitliliğinde tecelli ettiğini öngören Doğu medeniyetinin ve İslâm

⁹ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, 191.

¹⁰ Lewis, *Ortadoğu*, 210.

¹¹ Lewis, *Ortadoğu*, 182.

inancının, farklılıkların birlikte yaşamına, toplumsal ve siyasal uyumuna imkân veren sistemlerinden uzun süre faydalanmışlardır.

Osmanlı'da Çok Kültürlü Toplumsal Model: 'Millet Sistemi'

Bu çalışmanın konusu ve argümanı olarak, antik Akdeniz, Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinin birleşim coğrafyasında yer alan Diyarbakır şehrinde örnekleri halen gözlenebilen mimarî eserlerin ve kalıntıların, çok kültürlülük özelliği gösteren bir tarihsel kültürel birikimin somut yansıması oluşları, esasen geleneksel imparatorluk toplumuna özgü ve bu anlamda 'Osmanlı Millet Sistemi'ni¹² örnekliyor olmakla birlikte, çok kültürlülüğün yukarıda değinilen kavramsal ve pratik anlamıyla tam olarak örtüşmemektedir. Etno-kültürel aidiyetlerin, dinsel inanç tercihlerine dayalı tanımlandıkları ve birleşme anlamında birbirleriyle ilişkisizlik hâlinde, Ortaylı'nın deyimiyile¹³ "kompartıman tarzı"nda yaşadıkları Osmanlı "Millet Sistemi", tipik bir geleneksel toplum modeli olmakla birlikte, literatürde "Pax Ottomana/Osmanlı barışı" denilen ve Ortaylı'ya göre¹⁴ "çok kültürlülük esası üzerinde tesis edilmiş ve bugünün toplumlarında bile görülmeyecek kadar çok kültürcü" bir bir-arada yaşama geleneğini ve hukukunu da 20. yüzyılın başlarına kadar yaşattırır.¹⁵ Öyle ki, Kymlicka, Osmanlı Millet sistemini, liberal olmayan dinsel hoşgörünün tarihteki en gelişmiş modeli olarak değerlendirmektedir.¹⁶ Ne var ki, evrensel kültürün ve bu kapsamda bilimin Batı ve modernite merkezliliği, Doğu

¹² Bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004; Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu, Osmanlılar*, (Çev. Ebru Kılıç), 3. Baskı, Versus Yayınları, İstanbul, 2016; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Türkler*, 10. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 216- 220; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", (Ed. Güler Eren), *Osmanlı*, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 208-216; Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), 2011, 59-60.

¹³ Taha Akyol, *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine, İlber Ortaylı ile Konuşmalar*, İstanbul: Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

¹⁴ Akyol, *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine, İlber Ortaylı ile Konuşmalar*, 2002.

¹⁵ Bkz. Mehmet Anık, "Çok kültürcülük ve Osmanlı Devleti", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2012b, (27), s.117-130; ArshiKhan (2014), "Osmanlı İmparatorluğu: Çok kültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 4. Cilt, (Edit. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2014, 229-235; Zeynel Abidin Kılınc, "Çok Kültürlülük ve Millet Sistemi", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 2017, 44-55; Ertan Özense, "Osmanlı Zımmî Hukuku ve Çok kültürlülük", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (20), 2008, 65-74.

¹⁶ Will Kymlicka, *Çok kültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, 242.

medeniyetine özgü ve bir çalışmada “Doğu Uyumu” diye adlandırdığımız¹⁷ bu tarihsel modelin güncel bir kavram ve uygulama olarak tanımlanışı önünde engel oluşturmaktadır.¹⁸ Bu nedenle, kaçınılmaz bir zorunluluk olarak, esasen kavramın terminolojik anlamıyla tam olarak örtüşmemekle birlikte, Diyarbakır’ın yerel tarihini ve toplumsal geçmişini belirleyen temel etken olarak kültürel çeşitliliği, bu çalışmada, “çok kültürlülük” kavramı ile ilişkilendirilmek durumunda kalınmıştır.

Diyarbakır’da Çok Kültürlü Medeniyet Mirası

Diyarbakır, antik dönemden günümüze birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Ön-Asya coğrafyasının merkezî yerleşim alanlarından biri olarak, bu kültürel çeşitlilik ve süreklilik mirasını yaşatmaktadır.¹⁹ Arkeolojik araştırmalar ve kazılar, yöredeki insan varlığının tarihsel köklerinin M.Ö. 10.000-10.600 yıllarına, bir başka deyişle Neolitik çağa dek uzandığını göstermektedir.²⁰ Hazro ilçesi sınırları içindeki bazı mağaralarda bulunan veriler, Yontma Taş Çağı’nı göstermektedir. Çayönü, Üçtepe höyükleri gibi birçok arkeolojik bulgular, yerleşik düzene geçişi ise, M.Ö. 8 binli yıllara tarihlendirmektedir.²¹ *Girikihacıyan* buluntusu ise, ‘Gelişkin Köy’ diye tanımlanan ve İlk Kalkolitik Çağ’a özgüleştirilen ilk tarımcı köy topluluklarının bir örneğidir.²²

Diyarbakır, örneği günümüze ulaşan kültürel mimarîsinde kendini gösteren dinsel-kültürel-etnik çeşitliliği ile, bölgesindeki diğer şehirler, özellikle Mardin ve Antakya gibi, Osmanlı millet sisteminin de çerçevesini belirleyen ‘Doğu uyumu’nun sayısız örneklerini barındırmaktadır. Birçok uygarlık tarafından onarımlarla ve

¹⁷ Ahmet Vedat Koçal, “Çok Kültürlülük-Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak ‘Doğu Uyumu’: Şark’a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği”, *Uluslararası Medeniyet Kongresi*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2014a.

¹⁸ Bu konuda bir tartışma için bkz. Ertan Özense, “Doğu Toplumlarında ve Türkiye’de Birlikte Yaşama Arayışı: Çok kültürlülük mü, Yoksa Yeni Bir Model mi?”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(3), 2013, 1-17.

¹⁹ Diyarbakır tarihine dair üç temel eser için bkz. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, 1-2-3, Ulus Yayinevi, Ankara, 1936; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*, 1998; Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2011.

²⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1998, 30-50.

²¹ Halil Kuruyazıcı, “Diyarbakır”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I. Cilt, Yem Yayınları, İstanbul, 1997, 461.

²² Yusuf Kenan Haspolat, “Diyarbakır Mağaraları”, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013b, s. 366.

eklemlerle bugüne ulaşan Diyarbakır Surları'nın²³ birçok yerlerinde rastlanılan ve yapım ve onarımları anlatan kitabelerin yazı öncesi dönemden kalan kabartma ve şekillerle başlayıp Roma-Doğu Roma (Bizans)-Abbâsî-Mervanî-Selçukî-Artuklu-Eyyubî- Akkoyunlu- Osmanlı çizgisinde ilerleyen tarihleri,²⁴ şehrin bu özelliğinin göstergelerinden sadece biridir. Daha İslâmiyet öncesinde bile, güneşe tapanların (şemsiler) yahudîlerin ve beş ayrı mezhepten (Gregoryen, Ortodoks ve Katolik Ermeniler, Ortodoks Rumlar, Süryanî Kadîm Yakubîler vb.) Hıristiyanların şehirde birlikte yaşadıkları bilinmektedir.²⁵ Camii-Kilise-Sinagog, Türkçe-Arapça-Ermenice-Kürtçe-Süryanice, Keldanice-Rumca renkleri, şehir yaşamının ayrılmaz parçaları olmuşlardır.²⁶ Gezgin Evliya Çelebi, ünlü Seyahatname'sinde, şehri ziyaret ettiği dönemdeki demografik yapısına ilişkin bilgiler aktarırken, Kürt, Türk, Arap, Acem, Ermeni ve Rum nüfusundan ve dillerinden söz eder.²⁷ Osmanlı Şeriyye Sicilleri'ndeki kayıtlara göre, 18. Yüzyılın sonları ile 19.yüzyılın başlarında, Diyarbakır'da, Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları 42 mahalle vardı.²⁸ 1848 yılında şehri ziyaret eden Yahudî gezgin Benyamin Haşenî, Diyarbakır'da, 250 yahudî ailenin yaşamakta olduğunu aktarmıştır.²⁹ 1950'de en az 500 hanelik bir yoğunluğa sahip Süryanî nüfusu, 1979 tarihli bir veriye göre 150-200 hane dolayındadır.³⁰ Günümüzde ise bu sayı, yirmi bireyi geçmemektedir.³¹ Şimşek, 19. yüzyılın sonlarında, kentin idarî ve ticarî hayatında önemli yerler edinen

²³ Mehmet Ali Abakay, "Diyarbakır Kalesi, Burçlar, Surlar", (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 59-82; Canan Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2005/1, 57-84.

²⁴ Abakay, "Diyarbakır Kalesi, Burçlar, Surlar", 64; ayrıca bkz. Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, 2004, 247-283.

²⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1998, 77.

²⁶ Mehmet Şimşek, "Milletler Mozaïği Olan Diyarbakır", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 2003.

²⁷ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 4, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 40; Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakır'da*, (Çev. Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 282; Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır", *e-Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com*, (VII), 2012, 26.

²⁸ Mehmet Şimşek, "Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekânları", (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, 2013, 42.

²⁹ Rifat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri", (Haz.) Şevket Beysanoğlu, M. S. Koz, E. N. İşli, *Diyarbakır Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, 368.

³⁰ Rıfki Arslan, *Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketi*, Ziya Gökalp Dergisi Yayınları, Ankara, 1979, 82-83.

³¹ Şimşek, "Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekânları", 48.

birçok gayrı-müslim örneği vermektedir.³² Diyarbakır'da doğan Ermeni yazar *Mıgırdiç Margosyan*'ın öyküleri, özellikle *Söyle Margos Nerelisen?* adlı eseri,³³ Diyarbakır'ın kozmopolit yapısının 20. yüzyılın ilk yarısına dek ulaşan anılarını aktarmaktadır.³⁴

92 | Ne var ki, Osmanlı modernleşmesinin Cumhuriyet'in Kemalist kuruluş programını da doğrudan belirleyen modernist aklı, pozitivist-aydınlanmacı ideolojisi içerisinde, yenilikle geleneği birbirine karşıt alanlar olarak algılamış, reformlarını uygulayabilmeyi, toplumsal hafızayı silmekle ve yeniden kurmakla mümkün görmüştür. Osmanlı modernleşmesinin ve devamında Türkiye ulus-devleti kuruluş sürecinin siyasal ve bürokratik aktörleri, kurguladıkları homojenik ulus çerçevesinin dışında kalan, imparatorluk bakiyesi sivil toplumsal alanı etkisizleştirmeye veya ülkeyi terke zorlamışlardır, son kertede, Tehcir örneğinde olduğu gibi yerlerinden etmişlerdir. Bu bağlamda, Uluslaş(tır)ma ve laikleş(tir)me politikaları, Osmanlı'nın geleneksel çokluklu (plüral) toplum yapısının ve rejiminin tasfiyesinde ve yeni ulusal tekçi sistemin hegemonik kuruluşunda, ideolojik aygıt ve baskı aygıtı işlevi görmüşlerdir. En açık ifadesini Kemalist kuruluş döneminin 'Türk Tarih Tezi'nde³⁵ bulan Türk uluslaş(tır)ması süreci, 'Orta Asya Türk Uygarlığı' ve onun kesintisiz sürekliliği kurgusuna dayalı tekil ulusal kimlik dayatan içeriği ile, Ön-Asya uygarlığına ait kültürel çeşitliliğin tarihsel birikiminin reddi anlamına gelmiş, bu fikrî özelliğine bağlı olarak uygulanışı da, Osmanlı İmparatorluğu üzerinden devralınan çok kimlikli-çok kültürlü yapının inkârı ve bastırılması biçiminde gerçekleşmiştir.

Bu kapsamda, Diyarbakır için de, eski-geleneksel kültüründen modern kent yaşamına geçirilmesi gereken, sosyo-politik bir değişim düşünülmüş ve uygulanmıştır.³⁶ Surp Giregos Kilisesi'ne ait görkemli çan kulesinin, tam da 1916

³² Şimşek, "Milletler Mozaïği Olan Diyarbakır", 2003.

³³ Mıgırdiç Margosyan, *Söyle Margos Nerelisen?*, Aras Yayınevi, İstanbul, 1997.

³⁴ Berivan Can Emmez, "Mıgırdiç Margosyan'ın 'Söyle Margos Sen Nerelisen?' Adlı Eserinde Diyarbakır ve 'Öteki' İmgesi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 2012, 145-157; Nüket Esen, "Mıgırdiç Margosyan and Mehmed Uzun: Remebering Cultural Pluralism in Diyarbakır", *New Perspectives on Turkey*, (36), 2007, 145-154.

³⁵ Bkz. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezi'nin Oluşumu*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

³⁶ Rıfki Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", (Ed.) Selahattin Özpabalıyıklar, *Diyarbakır Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, 1999, 94.

yılında, yani Ermenilerin yerlerinden edilmelerinden hemen sonra, yanındaki Dört Ayaklı Minare'den yüksek olduğu gerekçe gösterilerek İttihat ve Terakki rejimi tarafından yıktırılması³⁷ bu anlayışın örneklerinden biridir. Yine, günümüzde insanlığın kültürel miras envanteri içine alınması söz konusu olan ve tarihsel kökleri belirsiz geçmişe uzanan Diyarbakır surlarının 1930'lu yıllarda *yıkılmaya* başlanması, surların önemli bir ögesini oluşturan *Ulu Beden Burcu*'nun 1932'de 'taş ocağı' olarak kullanılması,³⁸ kentin Müslüman Araplar tarafından fethinden hemen sonra inşa edildiği sanılan *Sultan Sa'saa Camii* ve türbesinin 1926'da yıkılarak bahçeye çevrilmesi³⁹ Suriçi'ndeki birçok türbe ve mezarlığın 1930'lardan itibaren kaldırılarak taşlarının kanalizasyon inşaatında kullanılması,⁴⁰ antik dönemden kalan *Mar Kozma Kilisesi*'sinin 1930'da yıktırılması,⁴¹ bu durumun sayısız örneklerinden birkaçıdır.

Sonuçta, ulus-devlet biçiminin, merkezileştirmeci yapılanmasının ürettiği tekil kimlik ve kültür inşası, genelde Ön-Asya, özelde Anadolu ve Mezopotomya coğrafyasının tarihsel geçmişinin sonucu ve ürünü olan çok kimliklilik, çok kültürlülük gerçekliği ile örtüşmemiştir. Bu kapsamda, modernleş(tir)me politikaları bağlamında üniter-ulusal kimlik ve seküler-pozitivist kültür inşasının, Türkiye-Suriye-Irak-İran örnekleriyle, devletlerin zor gücü ile uygulanması, bölgenin çeşitliliklerin uyumuna dayalı tarihsel kültür birikiminde önemli ölçüde aşınmaya neden olmuş, bu durum, kültürel farklılıkların, geçmişteki uyum-birlikte yaşama yeteneğini ve geleneğini zedelemiş, kimliklerin çatışma konusuna dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim, kültürel çoğulculuğun ve uyumun giderek zayıflamasının ve Tehcir örneğinde olduğu gibi toplumsal çatışmanın konusu haline gelişinin, Batı kaynaklı ulusçuluğun Doğu coğrafyasına girdiği zamana denk gelmesi, bu açıdan anlamlıdır. Osmanlı sonrasında, yeni egemenlerin yanı sıra, küresel güçlerin de müdahalesiyle çizilen haritalar içerisinde ve Türkiye-Irak-Suriye

³⁷ F. Demet Aykal, "Diyarbakır Kiliseleri", (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 345.

³⁸ Gabriel ve Sauvager'den (1940) aktaran, Şimşek, "Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekânları", 65-72.

³⁹ Ali Melek, Abdullah Demir, *Dini Değerleri ile Diyarbakır*, Diyarbakır İl Müftülüğü, Diyarbakır, 2009, 173-174.

⁴⁰ Yusuf Kenan Haspolat, "Diyarbakır Merkez Türbeleri", (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013a, 138.

⁴¹ Şimşek, "Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekânları", 53.

gibi, bölgenin etno-kültürel ve dinsel kimlik ve kültür çeşitliliği ile uyuşmayan ulus ve ulus-devlet kurgularının akıbetleri, özellikle günümüzde gözlenen ayrışma, çoğunlukla parçalanma seyirleri, bu durumun göstergeleridir.

Diyarbakır’da Çok Kültürlü Medeniyet Mirasının Mimari Görünümü: İbadethaneler Örneği

Diyarbakır, uzak geçmişten beri süregelen bu çok kimlikli yapısı itibarıyla, çok dinli bir kültürel yaşamın da yerleşim yeri olagelmıştır. Doğu ve Batı’daki bütün medeniyetlerde, şehirlerin ortak noktası, kendilerine bir kimlik kazandıran sembollere sahip olmalarıdır. Büyük şehirlerin kimliklerini oluşturan semboller, mabetlerdir.⁴²

Diyarbakır, eski adıyla *Amid* veya *Amed*, 325 yılında toplanan ve Hıristiyan inancının Kutsal Kitabı İncil’in halen kullanılan dört biçiminin geçerliliğine kara verildiği İznik Konsülü’ne katılan Metropolitlik merkezlerinden biri idi.⁴³ Diyarbakır kent merkezinde, sekizi Ermeni, altısı Süryanî, beşi Nasturî, ikisi Rum, biri Keldanî olmak üzere, en az yirmi iki kilisenin varlığından söz etmektedir.⁴⁴ Günümüzde bu kiliselerden Meryem Ana Süryanî Kadîm, Ortodoks Surp Sarkis ve Surp Giregos, ve Katolik Saint George, Katolik ve Protestan kiliseleri varlıklarını sürdürmektedir.⁴⁵ Beysanoğlu ise, günümüze ulaşamayan en az on üç kilisenin daha isimlerini saymaktadır.⁴⁶ Süryanî Kadîm Meryem Ana Kilisesi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, 1297, 1533, 1687, 1689, 1693, 1719, 1844, 1881 ve 1914 yıllarında onarımlardan geçerek günümüze ulamıştır.⁴⁷ Diyarbakır şehir merkezindeki bir

⁴² Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, İşaret Yayınevi, İstanbul, 2006, 41.

⁴³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*, 130-133; Şimşek, “Süryanilerin Diyarbakır’daki Tarihi Mekânları”, 55; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2002

⁴⁴ Diyarbakır Kiliseleri üstüne spesifik üç çalışma için bkz. Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2002; Sonay Aslanboğan ve Semra Hillez “Diyarbakır Kiliseleri”, (Ed.) İrfan Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2011, 389-416; F. Demet Aykal, “Diyarbakır Kiliseleri”, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 328-351.

⁴⁵ Aykal, “Diyarbakır Kiliseleri”, 328.

⁴⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*, 130-133.

⁴⁷ Şimşek, “Süryanilerin Diyarbakır’daki Tarihi Mekânları”, 56.

Osmanlı yapısı olan camiinin⁴⁸ (Arap Şeyh Camii) hemen arkasında bulunan ve İlyas Peygamber'in bir süre yaşadığına inanılan, inşa tarihi bilinmeyen Havra'nın da, günümüze ulaşmamış olsa bile, 1840 tarihinde onarım gördüğü bilinmektedir. Ayrıca, Çermik ilçe merkezinde, günümüze ulaşan eski bir binanın, 15. yüzyıl başlarında inşa edildiği sanılan bir Havra olduğu, girişindeki kitabeden anlaşılmaktadır.⁴⁹Bu noktada, önemli olan, bu onarımların ve dönüşümlerin, önceki yapılar bütünüyle yok edilmeksizin gerçekleştirilmiş olmasıdır. Yani, Avrupa'da, başta 'Otuz Yıl Savaşları' olmak üzere, mezhep savaşları yaşanırken, Batılı verilerle bir İslâm 'teokrasisi' olan Osmanlı ülkesinde, çeşitli mezheplerden Hıristiyanların, Musevîlerin ibadetleri için yeni kiliseler inşa ediliyor, eskiler onarılıyordu. Tüm bu uygarlık geçmişinin ve birikiminin izlerinin, bugün bile, varlığını sürdürmekte olduğu en iyi örneklerden biri de, bir Müslüman tapınağı olarak halen ibadete açık bulunan *Ulu Camii*dir. Osmanlı gezgini Evliya Çelebi'nin, üzerinde İbranice bir kitabenin varlığından bahisle bir Musevî ibadethanesi olduğunu ve Musa Peygamber zamanından kaldığını söylemesine rağmen, Ulu Camii'nin kökeninin, çok daha eskiye uzandığı, bir Yazı-öncesi Pagan tapınağına dayandığı artık bilinmektedir.⁵⁰ Zamanla, önce Romalılar, ardından Hıristiyanlar tarafından Kilise'ye ve nihayet Müslüman Araplar, Eyyubîler ve Osmanlılar tarafından yapılan eklemelerle bugünkü hali olan Camii'ye çevrilmiştir.⁵¹ Diğer yandan, Ulu Camii, Ankara Tuzluçayır Camii-Cemevi projesi örneğinde olduğu gibi, Sünnî ve Alevî ibadethanelerinin birlikte, aynı alanda inşasının tartışıldığı günümüzde de, yüzyıllardır olduğu gibi, Şafîî ve Sünnî ibadet alanlarını aynı çatı altında birleştirmekte⁵², bu özelliği ile, Evliya Çelebi'nin de bildirdiği⁵³ üzere, Kudüs'teki Mescid-i Aksa, Şam Emevî Camii, Halep Ulu Camii ve Mısır El Ezher Camii ile birlikte, Müslümanlığın beş kutsal alanından (Harem-i Şerif) biri olarak kabul

⁴⁸ Diyarbakır'daki camilerin Osmanlı dönemi eserlerinden olanları hakkında bir çalışma için bkz. Ali Boran, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Camii ve Mescidleri", (Ed.) İrfan Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2011, 257-315.

⁴⁹ Rifat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri", 368, 384.

⁵⁰ Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, , 41.

⁵¹ Aykal, "Diyarbakır Kiliseleri", 328; Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", 261; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, 142.

⁵² Emine Dağtekin ve Semra Hillez, "Diyarbakır Ulu Camii ve Çevresindeki Yapıların Turizm Açısından Değerlendirilmesi ve Öneriler", (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 199-201.

⁵³ Aktaran, Dağtekin ve Hillez, "Diyarbakır Ulu Camii ve Çevresindeki Yapıların Turizm Açısından Değerlendirilmesi ve Öneriler", 209.

edilmektedir.⁵⁴ Bu veriler ışığında, Diyarbakır'daki ibadethanelerin çalışmanın hipotezi bakımından önemi, varlıklarını, yüzyıllar boyunca camilerle ve diğer tapınaklarla birlikte aynı zamanda ve hatta aynı sokak üstünde sürdürmüş olmalarıdır. Bu durum, Bölge coğrafyasının *Haçlı Seferleri* ve *Cihad* gibi uzun süreli dinî söylemlî savaflara ve akınlara, yağmalara tanıklık etmiş tarihi ışığında bir paradoks niteliğindedir. Bu paradoksa en somut örneklerden biri, Osmanlı Padişahı IV. Mehmed'in, Diyarbakır Ulu Camii'nin güney duvarı üstündeki kitabede yer alan ve kentte yaşayan gayrimüslimlerin ibadetlerini serbestçe yerine getirebileceklerini ifade eden 1683 tarihli fermanıdır. Ferman'da, kiliseler ve rahipler vergiden bağışık tutulmakta, bu emre uymayan yöneticilerin cezalandırılacağı buyrulmaktadır.⁵⁵

96 | Sonuçta, günümüzde 'Sur' adı verilen ve idarî olarak da bir merkez ilçe olarak belirlenen eski şehir merkezindeki ibadethanelerde, birden fazla dinin ve o dinlerin çeşitli mezheplerinin gerektirdiği dinsel ritüellerin aynı alanda ve anda icra edilebilmesi özelliği, günümüzde geçerliliğini sürdürmektedir. Örneğin, Şeyh Mutahhar (Dört Ayaklı) ve Ulu Camiiler ile Mar Petyun ve SurpGragos kiliseleri ile Melik Ahmet Paşa Camii ve Meryem Ana Keldanî kilisesi, birbirlerine metrelerle ifade edilen yakınlıkta varlıklarını ve ibadet hizmetlerini sürdürmektedirler. Bu özellikleri itibarıyla, Diyarbakır çevresinde yer alan ibadethanelerin inanç aidiyetleri ve tarihsel dönemleri bakımından çeşitliliği ve bugüne dek gelen kalıcılığı, kültürel farklılıkların uyum içindeki yaşamını belgelemektedir. Bu durum, kültürler arası çatışmanın, Doğu medeniyetinde, Avrupa tarihindeki boyutlarıyla gerçekleşmediğinin belgelerinden biridir.⁵⁶ Sonuç olarak, Diyarbakır'ın tarihsel geçmişi, birçok örneği günümüze kalan mimarî mirasıyla⁵⁷ çok kimlikli-çoğulcu bir kültürel birikimin mirasını barındırmaya devam etmektedir.⁵⁸ Bu haliyle Diyarbakır,

⁵⁴ Hayreddin Kızıl, "Dinî Motifleriyle Diyarbakır", (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 86.

⁵⁵ Aykal, "Diyarbakır Kiliseleri", 328.

⁵⁶ Ahmet Vedat Koçal, "Teokrasi' ve 'İslâm' Ayrımı Bağlamında Doğu-Batı İkileminde Kimlik ve Kültür Çatışması Sorunsalı: Bir İmkân Olarak 'Doğu Uyumu' ve İslâm Düşüncesinde Çoğulculuk", *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Genişletilmiş Bildiri Özetleri Kitabı*, Şarkiyat Araştırmaları Derneği, Diyarbakır, 2017, 609-611.

⁵⁷ Adil Tekin, *Diyarbakır, Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent*, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1997.

⁵⁸ Mehmet Şener Küçükdoğan, "Geleneksel Mimarînin Öğrettikleri: Diyarbakır Örneği", Diyarbakır Mimarlık ve Kent Sempozyumu, 2-3 Aralık, Diyarbakır, 2011.

yukarıda zikredilen bir çalışmada ‘Doğu Uyumu’ diye adlandırdığımız⁵⁹ bir arada yaşama kadîm geleneğinin göstergelerinden biri olarak kültürel/dinsel çeşitliliğin anısını, günümüzde de, en azından ibadethanelerin fiziksel varlıkları ile sürdürmektedir.

⁵⁹ Ahmet Vedat Koçal, “Çok Kültürlülük-Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak ‘Doğu Uyumu’: Şark’a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği”, *Uluslararası Medeniyet Kongresi*, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 17-19 Ocak 2014.

Sonuç

98 | Ulus devletin yüz yılı aşan tekil kimlik ve kültür inşası politikalarının çoğunlukla yok edici boyuta varan aşındırıcı etkilerine rağmen, Anadolu coğrafyasının bütününde, çok kimlikli-çok kültürlü tarihsel medeniyet birikiminin izleri görülmekte, hatta bu özellik, yer yer canlılığını korumaktadır. Günümüzde, Anadolu'nun tümüne yayılan bu kültürel çeşitliliğin ve çoğulculuğun güncel görünürlüğünde, Antakya ve Mardin'le birlikte, Diyarbakır da bir merkez olarak öne çıkmaktadır. Bu iller, kentsel tarihleri itibarıyla sahip oldukları kültürel çeşitliliğin canlılığını koruyor olması bakımından, Küreselleşme sürecinde yükselen, kültürel farklılıkların çatışmaya ve giderek savaflara konu olduğu gündemde, bir arada barış içinde yaşanabilirliğin örneklerini barındırmakta ve bu özellikleri ile dikkat çekmektedirler. Böylelikle, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasına yayılan ve bu çalışmada Diyarbakır örneğinde gösterilmeye çalışılan bu istisnai çoğulcu-kültürel özellik, yerkürenin kimlik ve inanç savafları ile kaplandığı günümüzde, Batı-Doğu medeniyetleri ve halkları arasında barışçıl ve kültürel bir iletişim seçeneğinin üretilmesine kaynaklık edebilecek potansiyeli barındırmaktadır.⁶⁰ Bu uygarlıkları arası iletişimin kurulabilmesi ve sürdürülebilmesi, üstünde gerçekleşeceği kültürel öğelerin tanıtımı ve ziyareti ölçüsünde, özellikle kültür-tarih-inanç turizmine dayalı ilişkiler üzerinde, medeniyetler arası bir iletişimin gelişimine de katkı sağlayacaktır (Koçal, 2014b; 2016).⁶¹

⁶⁰ Koçal, "Çok Kültürlülük-Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak 'Doğu Uyumu': Şark'a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği".

⁶¹ Koçal, "Diyarbakır'ın Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Bir Kaynak Olarak Yerel Tarih Unsuru: Çok Kimlikli-Çok Kültürlü Medeniyet Mirası"; Ahmet Vedat Koçal, "Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri", *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Aydın, Adnan Menderes Üniversitesi 2014b, 12-22.

Kaynaklar

- Abakay, Mehmet Ali, “Diyarbakır Kalesi, Burçlar, Surlar”, içinde, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 2013, 59-82.
- Adıyke, Nuri, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, (60), 1-13/ (Ed. Güler Eren), *Osmanlı Ansiklopedisi*, 4. Cilt (345-357), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2014.
- Arslan, Rıfki, *Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketi*, Ziya Gökalp Dergisi Yayınları, Ankara, 1979.
- Arslan, Rıfki, “Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu”, (Ed.) Selahattin Özpala bıyıklar, *Diyarbakır Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, 1999, 80-103.
- Aktay, Yasin, “Küreselleşme ve Çok kültürlülük”, *Tezkire*, (35),2003, 55-81.
- Akyol, Taha, *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine, İlber Ortaylı ile Konuşmalar*, İstanbul: Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.
- Anık, Mehmet, *Kimlik ve Çok kültürcülük Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2012a.
- Anık, Mehmet, “Çok kültürcülük ve Osmanlı Devleti”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (27), 2012b, 117-130.
- Aslanboğan, Sonay; Semra Hillez, “Diyarbakır Kiliseleri”, (Ed.) İrfan Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2011, 389-416.
- Aykal, F. Demet, “Diyarbakır Kiliseleri”, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 328-351.
- Bali, Rifat N., “Diyarbakır Yahudileri”, (Haz.) Şevket Beysanoğlu, M. S. Koz, E. N. İşli, *Diyarbakır Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu, Osmanlılar*, (Çev. Ebru Kılıç), 3. Baskı, Versus Yayınları, İstanbul, 2016.

Behar, Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezi’nin Oluşumu*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1998.

Boran, Ali, “Diyarbakır’daki Osmanlı Dönemi Camii ve Mescidleri”, (Ed.) İrfan Yıldız, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2011, 257-315.

Bruinessen, Martin Van, Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakır’da*, (Çev. Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Dağtekin, Emine; Semra Hillez, “Diyarbakır Ulu Camii ve Çevresindeki Yapıların Turizm Açısından Değerlendirilmesi ve Öneriler”, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 189-216.

Dedeoğlu, Beril, *Ortadoğu Üzerine Notlar*, Derin Yayınları, İstanbul, 2002.

Doytcheva, Milana, *Çok kültürlülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Emmez, “Mıgırđıç Margosyan’ın ‘Söyle Margos Sen Nerelisen?’ Adlı Eserinde Diyarbakır ve ‘Öteki’ İmgesi”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 2012, 145-157.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.

Esen, Nüket “Mıgırđıç Margosyanand Mehmed Uzun: Remebering Cultural Pluralism in Diyarbakır”, *New Perspectives on Turkey*, (36), 2007, 145-154.

Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 4, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Gabriel, Albert; Jean Sauvager, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orintale*, Vol. I., Institut Français d’archéologie, İstanbul, 1940.

Güldoğan, Vedat, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2011.

Haspolat, Yusuf Kenan, “Diyarbakır Merkez Türbeleri”, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013a, 98-140.

- Haspolat, Yusuf Kenan, “Diyarbakır Mağaraları”, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013b, 352-387.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kılınç, Zeynel Abidin, “Çok Kültürlülük ve Millet Sistemi”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 2017, 44-55
- Khan, Arshi, “Osmanlı İmparatorluğu: Çok kültürlülüğün Doğulu Mimarı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 4. Cilt, (Ed. Güler Eren), (229-235), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2014.
- Kızıl, Hayreddin, “Dinî Motifleriyle Diyarbakır”, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 2013, 83-97.
- Koçal, Ahmet Vedat, “Bir Hegemonya Aracı Olarak Sekülerleş(tir)me: Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Laikliğin Politik Ekonomisi”, *Akademik İncelemeler*, Laiklik Özel Sayısı, 7(2), 2012, 107-140.
- Koçal, Ahmet Vedat, “Çok Kültürlülük-Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak ‘Doğu Uyumumu’: Şark’a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği”, *Uluslararası Medeniyet Kongresi*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2014a.
- Koçal, Ahmet Vedat, “Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri”, *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, 2014b, 12-22.
- Koçal, Ahmet Vedat, “Diyarbakır’ın Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Bir Kaynak Olarak Yerel Tarih Unsuru: Çok Kimlikli-Çok Kültürlü Medeniyet Mirası”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2-5 Kasım 2016.

Koçal, Ahmet Vedat, “Teokrazi’ ve ‘İslâm’ Ayrımı Bağlamında Doğu-Batı İkileminde Kimlik ve KültürÇatışması Sorunsalı: Bir İmkân Olarak ‘Doğu Uyumu’ ve İslâm Düşüncesinde Çoğulculuk”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Genişletilmiş Bildiri Özetleri Kitabı, (609-611), Şarkiyat Araştırmaları Derneği, Diyarbakır, 14-17 Eylül 2017.

Kolektif, *Modernleşme ve Çok kültürlülük*, (Helsinki Yurttaşlar Derneği Dizisi), (Çev. Kolektif), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Konyar, Basri, *Diyarbakır Tarihi*, 1. Cilt, Ulus Yayınevi, Ankara, 1936.

Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), 2011, 59-60.

Kuruyazıcı, Halil, “Diyarbakır”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I. Cilt, Yem Yayınları, 1997, 461-463.

Küçük, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, (Ed. Güler Eren), *Osmanlı*, 4. Cilt, (208-216), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Kymlicka, Will, *Çok kültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

Okumuş, Ejder, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Diyarbakır”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com*, (VII), 2012, 14-51.

Özensel, Ertan, “Osmanlı Zımmî Hukuku ve Çok kültürlülük”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (20), 2008, 65-74.

Özensel, Ertan, “Çok kültürlülük Uygulaması Olarak Kanada Çok kültürlülüğü”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(1), 2012, 55-70.

Özensel, Ertan, “Doğu Toplumlarında ve Türkiye’de Birlikte Yaşama Arayışı: Çok kültürlülük mü, Yoksa Yeni Bir Model mi?”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(3), 2013, s.1-17.

Parla, Canan, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2004, 247-283.

Parla, Canan, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2005/1, 57-84.

Şeriatî, Ali, *Dine Karşı Din*, İşaret Yayınevi, İstanbul, 2006

Şimşek, Mehmet, “Milletler Mozaïği Olan Diyarbakır”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 2003.

Şimşek, Mehmet, “Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihî Mekânları”, (Ed.) Yusuf Kenan Haspolat, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi, 2013, 47-58.

Tekin, Adil, *Diyarbakır, Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent*, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1997.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2002.

Türk, Emrullah, “Postmodernite ve Kültürel Farklılıkların Tanınması Bağlamında Çok kültürlülük Tartışmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 2016, 1155-1163.

Yakışır, Aliye Nur, “Bir Modern Olgu Olarak Çok Kültürlülük”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014.

DIYARBAKIR HASIRLI MESCİD REKONSTRÜKSİYONUNA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ¹

Evindar Yeşilbaş
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Rekonstrüksiyon (yeniden yapım) bütünüyle yok olmuş veya çok harap durumda olan bir anıtın, yıkılmadan önceki durumunu gösteren belgelere dayanılarak olağanüstü durumlarda yeniden yapılması şeklinde kabul edilen bir uygulamadır. Bir kentin silüetini tamamlayan önemli bir parçası, tarihi dokunun ögesi olan yapıların yeniden yapılması gerekebilir. Rekonstrüksiyon olağanüstü durumlarda kentlerin tarihi ruhunu ve yapım geleneğini yaşatmak bakımından korumaya yönelik bir yaklaşımdır. Yeniden kurgulanan yapı, anıtın tarihi dokusuna, özgün malzeme ve işçiliğine sahip olmazsa bile elde edilebilen özgün parçaların yeni yapıda kullanılması rekonstrüksiyonun tarihi yapıyla ilişkisini güçlendirmektedir.

Diyarbakır 2015-2016 yılları arasında tarihi kentsel sit alanı olan Suriçinde yaşanan olaylarda tamamen yıkılan Hasır Mescid Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından rekonstrüksiyon projeleri hazırlanarak yeniden yapılmıştır. Hasırlı Mescid, Diyarbakır'da tarihi yapıların rekonstrüksiyonuna yönelik kabul edilen ilk uygulama olması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmamızda rekonstrüksiyon uygulamasının hangi aşamalarla yapıldığı detaylarla ele alınacaktır. Uygulamaya yönelik bir rekonstrüksiyon eleştirisini kapsayan çalışmamızda Hasırlı Mescid'in son hali fotoğraflarla desteklenerek irdelenecektir.

¹ Bu çalışma, toplum yararına gerçekleştirilen rekonstrüksiyon projesinin akademik hassasiyetlerle tanıtılması ve irdelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma, Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden gerekli izinler alınarak yapılmıştır.

A CRITICAL VIEW OF DIYARBAKIR HASIRLI MOSQUE RECONSTRUCTION

Abstract

106 | Reconstruction, refers to the rebuilding of completely destroyed or severely damaged monuments based on documents showing the status before the collapse. Structures that are the main elements of the historic fabric of a city may need to be reconstructed. Reconstruction is an approach of preserving the historical spirit and architectural traditions of cities in extraordinary situations. Even though the reconstructed structure does not reflect the historic fabric, original materials and craftsmanship, the use of original materials in the new structure reinforces the relationship of the reconstruction with original structure.

The Hasirli Mosque of Diyarbakır, which was completely destroyed during the events in the historical urban site *Suriçi* between 2015 and 2016, was reconstructed by the Hasirli Masjid Regional Directorate of Foundations. The Hasirli Masjid project is important in the sense that it is the first reconstruction project approved in Diyarbakır. Our study will discuss the reconstruction stages in detail and include a critique supported by the photographs of the final version of the Hasirli Masjid.

Giriş

Rekonstrüksiyon (yeniden yapım) bütünüyle yok olmuş veya çok harap durumda olan bir anıtın, yıkılmadan önceki durumunu gösteren belgelere dayanılarak olağanüstü durumlarda yeniden yapılması şeklinde kabul edilen bir uygulamadır. Neyi nasıl korumalı sorusuna verilen cevaplarda en önemli hususlardan biri olarak kültürel mirasın sahip olduğu “tarihi belge değeri” ön plana çıkmıştır. Kültür varlığının, üretildiği dönemi doğrudan yansıtan verilerin tarihsel belge değeri taşıdığı ve bunun önemsenmesi gereken bir ölçüt olduğu tartışmaların odak noktası olmuştur². Koruma olgusunun kavramsal evrimine bakıldığında, tarihsel belge değerine ilişkin tartışmaların mimar, mühendis, sanat tarihçisi, eğitimci, jeolog, etnograf, dekoratör, eleştirmen Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc2 (1814-1879) uygulamaları ile ortaya atıldığı anlaşılmaktadır. Viollet-le-Duc, “...mimarlık kuramı üzerindeki çalışmaları, ortaçağ mimari tarihi araştırmaları ve restorasyonlarıyla...” ifadesiyle 19. yüzyılın en etkili restorasyon kuramcısı kabul edilmektedir³.

Viollet le Duc’ün *üslup birliği ve stilistik rekonstrüksiyon* yaklaşımına ilk karşı duruşun “*restorasyon yerine koruma*” düşüncesini savunan John Ruskin ve William Morris tarafından sergilendiğini söylemek mümkündür⁴.

Koruma kuramlarına bakıldığında yapının özgünlüğünü koruyarak ve az müdahalelerle onu ayakta tutmak gayesinin zamanla değişerek rekonstrüksiyona bakış açısını da değiştirmiştir. 19.yüzyıl sonu ve 20.yüzyılda da rekonstrüksiyona karşı birbirine zıt görüşler ve yaklaşımlar (anti-restorasyonun dışında Luca Beltrami’nin yeniden yapım projeleri gibi) karşı karşıya kalmış olsa bile,

2 E., F. Alioğlu, “Rekonstrüksiyon Ya Da Yeniden Yapım, Hangi Yapı İçin? Taksim Topçu Kışlası İçin Bir Değerlendirme”, *Megaron*, 8(1), 2013, 1.

3 Alioğlu, *a.g.m.*, 2; Doğan Kuban, *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu*, İstanbul 2000, 27.

4 Zeynep, Ahunbay *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul 1996,8-20; Alioğlu, *a.g.m.*, 2; Deniz, Mazlum, “Koruma kuramının mimari rekonstrüksiyona bakışı”, *Mimarlık Dergisi*, 380, 2014, 72.

rekonstrüksiyonun 1980'lere kadar koruma düşüncesi içerisinde yaygınlaşmayan bir uygulama olarak kabul edildiği görülmektedir⁵.

Avrupa'da, 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen iki dünya savaşı sonrasında çok sayıda bina yıkılmış, kasabalar, kentler neredeyse yok olmuştur. Bütünü ile yok olan yapıların yerleşmelerin imarı söz konusu olduğunda ise savaş öncesi fiziki çevrenin yeniden inşası ve canlandırılması tercih edilmiştir. Başka bir deyişle rekonstrüksiyon (yeniden yapım) kaçınılmaz olarak sık başvuru alan bir uygulama yöntemi olmuştur⁶. Daha sonraki yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerindeki deprem, savaş vb. afetler sonrasında da kent tarihinin sürekliliğini ve kent belleğini ciddi şekilde tehdit eden durumlarda bu tür uygulamalar hep aynı nedenle gündeme gelmiştir. Rekonstrüksiyon ancak bu tür hassas ve olağan dışı dönemlerde kente ve sosyo-kültürel yaşama ilişkin çok değerli birer tarihi belge niteliğe sahip taşınmaz kültür varlıklarının nesilden nesile aktarılabilmesinde gündeme gelmelidir. Tahrip olan kent dokusunun iyileştirilmesi ve toplum bireylerinin kente ile ilgili hafızasında yer eden sembolik değerlerin yeniden kazanımı gayesiyle uygulama alanı olmalıdır⁷.

108 |

Diyarbakır 2015-2016 yılları arasında tarihi kentsel sit alanı olan Suriçinde yaşanan olağanüstü olaylarda tamamen yıkılan Hasır Mescid, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından rekonstrüksiyon projeleri hazırlanarak yeniden yapılmıştır. Hasırlı Mescid, Diyarbakır'da tarihi yapıların rekonstrüksiyonuna yönelik kabul edilen ilk uygulama olması bakımından önem arz etmektedir.

Çalışmamızda rekonstrüksiyon uygulamasının fikirsel anlamda, Diyarbakır kenti ve kentlileri için neden önemli olduğu üzerinde durulacaktır. Uygulamaya yönelik bir rekonstrüksiyon eleştirisini kapsayan çalışmamızda Hasırlı Mescid'nin son hali fotoğraflarla desteklenerek irdelenecektir. Bildirimizi yazarken gerekli izinler alındıktan sonra, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinde yer alan rekonstrüksiyon raporundan faydalanılmış ve projeyi hazırlayan ekip ile görüşmeler sağlanmıştır. Yapı yerinde incelenerek uygulamaya yönelik bilgiler temin edilmiştir.

5 Pınar Öktem Erkartal, "Kentsel Koruma ve Rekonstrüksiyon: Münster Prinzpalmarkt Örneği", İdealkent, Mayıs, 19/ 7, 2016, 502.

6 Alioğlu, *a.g.m.*, 2.

7 Erkartal, *a.g.m.*, 500.

Hasırlı Mescid

Yeri ve Konumu

Diyarbakır, merkez Suriçi İlçesinin Hasırlı Mahallesinde Köprülü ile Kumlu Sokakların kavşağında kuzeydoğu köşede yer almaktadır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan kareye yakın dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Köprülü Sokağa bakan batı cephesinden basık kemerli yalın bir kapı açıklığı ile mescidin avlusuna geçiş sağlanmaktadır. Yıkılmadan önce kuzey ve doğu cepheleri bitişik parsellerde yer alan mimari yapılarla çevrili olduğunu ancak bugünkü durumda dört cephenin de tamamen görünür olduğunu belirtmek gerekir.

| 109

Hasırlı Mescid'in Havadan Görüntüsü, (Google Earth, 20.10.2018)

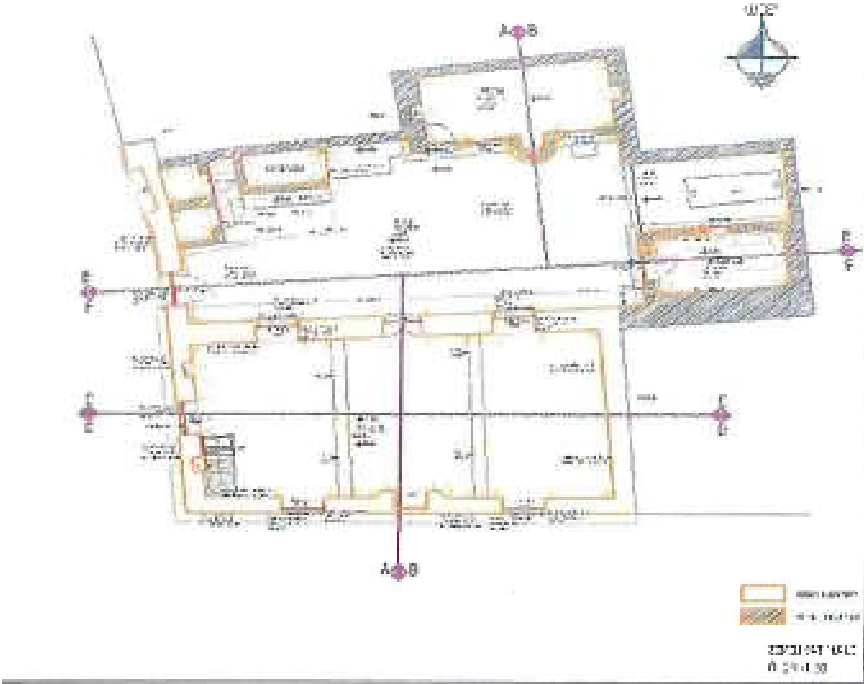

Hasırlı Mescid'in konumlandığı alan (Ayata Mimarlık Arşivinden)

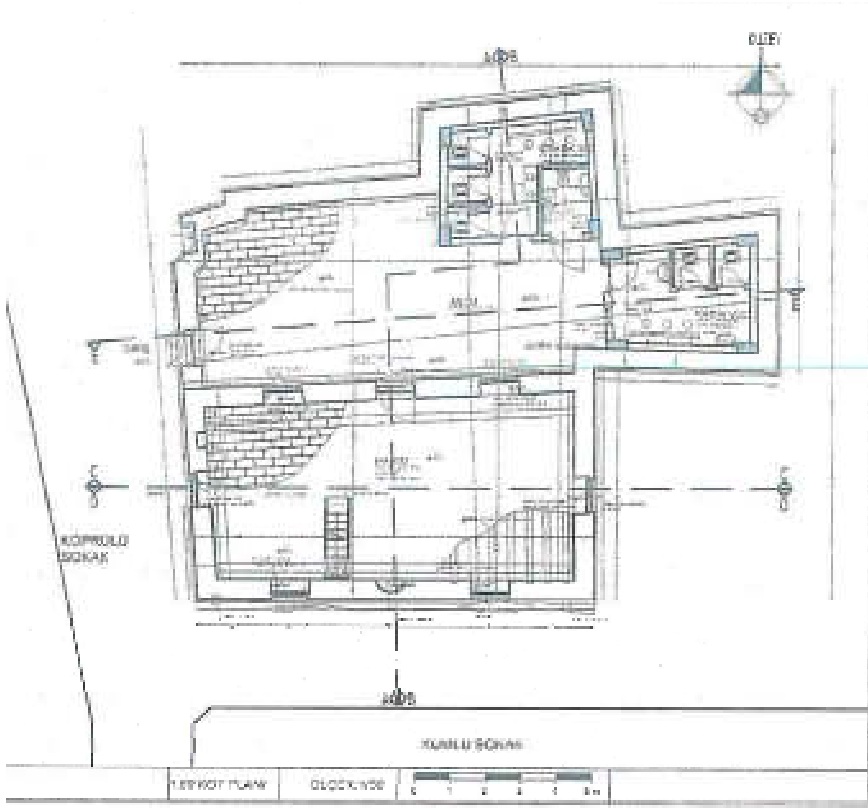

110 |

Hasırlı Mescid'in Oturduğu Alan (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Hasırlı Mescid'in 2008 yılına ait rölöve çizimi (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Hasırlı Mescid Rekonstrüksiyon Projesi (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Tarihçesi

Yapının inşa tarihini belirten herhangi bir kitabesi mevcut değildir. Yapıya ilişkin literatür taramasına bakıldığında 1518 ve 1540 tarihli vakıf kayıtlarında Hasırlı Mescit ismine rastlanılmadığı, ancak 1564 tarihli mescit vakıf dizininde Hasırcı Mescit⁸ ismine rastlanıldığı ifade edilmektedir. Bu vakıf zayıf bir vakıf olup medrese, zaviye ve türbe gibi ek birimlere sahip değildir⁹. Vakfın gelirlerinin gayrimenkul kiralardan oluştuğu, tamamının da personel maaşlarına ve giderlere harcandığı hatta bu giderlere yetmediği ve vakıf hesaplarında açık olduğu da

8 Bazı araştırmacılar, mescidi Hasırcı (Abdülhalim) Mescit olarak adlandırmışlardır, bkz., Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar, Ankara 2002, 108.

9 M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", Tarih Araştırmaları Dergisi, XVI-26, Ankara 1994, 53-64.

bilinmektedir¹⁰. Bunun sebebinin imam ücretinin tek başına gelirlerin yarısına eşit olduğu ve eş değer vakıfların imam ücretlerinden çok daha fazla olmasına bağlandığı da ifade edilmektedir¹¹.

Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde mescidin ismini zikreder, ancak banisinin kim olduğu konusunda bilgi vermez¹².

18. ve 19. yüzyılda Mescidin bulunmuş olduğu mahalleye adını verdiği ve söz konusu mescid kaydının yer aldığı anlaşılmaktadır¹³. 1950'ler öncesinde mescid alanının bir arsa olarak kaydedildiği, sonraki süreçte Diyarbakır geleneksel konut mimarisine uygun olarak inşa edilip, betonarme sistem ile ilk yenilemenin 1956-58, ikinci yenilemenin ise 1970'lerde gerçekleştirildiği görülmektedir¹⁴.

16. yüzyılda Hasırcı ismiyle varlığı bilinen mescidin yerine daha sonra konutun inşa edildiği ve ev sahibinin evde bir gömü¹⁵ bulmasıyla 1964 yılında yapıyı Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağışlaması üzerine konut bazı değişikliklerle 1964 yılında mescide dönüştürülmüştür. Mescide dönüştürülürken avluya doğru çıkıntı yapan mihrap ve yine avluda yer alan abdest alma birimleri eklenmiştir.

Rekonstrüksiyon Projesi ve Çalışmaları

Hasırlı Mahallesi'nde kent kimliğini, tarihi kent dokusunu oluşturan kentsel mekanlardan olan Hasırlı Mescid 2015-2016 yıllarında yaşanan terör olayları sırasında yıkılmıştır. Kentlinin yaşanan travmayı atlatması ve kente dair aidiyet duygularının kopmasının önüne geçmek için, toplumun hafızasında yer edinmiş bir yapıyı yeniden inşa ederek topluma kazandırmak gerekmektedir. Mahallenin bu mescid ve çevresinde geçirdiği oluşum katmanlarını yine mescid merkezli yeniden ihya çabalarının bir başlangıç noktası olduğu kanaatindeyim. Bu çerçevede tarihi ve güvenilir belgeler ışığında oldukça yalın ve gösteriştan uzak yapı rekonstrüksiyonu ile aidiyet duygularının yeniden oluşturulduğu söylenebilir.

10 Tapu Kadastro Arşivi, TD.552, 84b.

11 Bizbirlik, a.g.e., 108.

12 Evliya Çelebi, Seyahatname (Çev. Z. Danışman), VI, İstanbul 1970, 124; Fatma Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Suriçinde Yer Alan Mescitler", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Ankara 2009, 333.

13 İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, 30.40.

14 Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, Rekonstrüksiyon raporu, 2017,7.

15 Yayınlarda "Hasırlı Baba" diye isimlendirilen bir kişinin medfun olduğu belirtilir, bkz., Ali Boran ve Zekai Erdal, "Diyarbakır'daki Osmanlı Cami ve Mescidleri", Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır 2011, 305.

2017 yılında Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma kuruluna sunulan rekonstrüksiyon projesinin daha önce kurul onaylı 2008 yılı restorasyon projesi kapsamında hazırlanan fotoğraf albümünden faydalandığı belirtilmiştir.

Yapının mimari özellikleri söz konusu 2008 yılı rölöve çizimi, fotoğraf albümü ve sözlü kaynaklar neticesinde tanımlanarak projeye dönüştürülmüştür.

2007 yılında yüksek lisans tezimin alan araştırmasında mescidin avlu duvarında yer alan Hasırlı Mescid Çeşmesi'ni incelerken mescidin kendisini de inceleme fırsatı bulmuştum. Çeşmeye yönelik hazırlanan rölöve çizimi ve fotoğraflar ile mevcut durum tespiti yapılmıştı. Bu verilerle birlikte, proje kapsamında yapının geleneksel bir konuttan mescide dönüştürüldüğünü de göz önüne alarak araştırmaya konu olmuş yayınlardan¹⁶ ve 2007 yılındaki incelemelerimden hareketle yıkılmadan önceki mimari özelliklerini tanımlayacak olursak şu hususları söyleyebiliriz;

Köprülü Sokağa bakan batı cephesinden mescide geçiş sağlanmaktaydı. Batı cephesinde giriş açıklığına yakın konumlanan yarım daire kemerli Hasırlı Mescid Çeşmesi yer almaktaydı¹⁷. Mescidin oturma alanının güneyinde doğu batı doğrultulu dikdörtgen harim mekanı ve kuzeyde ise ıslak hacim mekanları yer almaktaydı. Yapının geleneksel avlulu konuttan mescide çevrildiği bu analiz ile net olarak anlaşılmaktaydı. Nitekim avluya taşan ve sonradan eklendiği düşünülen mihrap ünitesi yapı ile ilişkili organik bir bağa sahip değildi. Mihrap ünitesinin iki yanında yer alan kare formlu pencereler ve lentolu kapı açıklığı dışında avluya bakan harim kible duvarında başka bir açıklık mevcut değildi. Harim mekanını örten betonarme giriş gelişi güzel yapılan bir müdahale göstergesiydi. Örtü sisteminin geleneksel konut mimarisine göre orijinalinde ahşap kirişlemeli düz dam olduğu söylenebilir. Avlunun doğu yönünde yaklaşık 25 metre karelik demir parmaklıklarla ayrılan yeşil bir alanın içinde bir mezar mevcuttu.

16 Boran ve Erdal, *a.g.m.*, 305; Halifeoğlu, *a.g.m.*, 333.

17 Evindar Yeşilbaş, Diyarbakır'da Su Mimarisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilimdalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, 83.

Mescidin yıkılmadan önceki harim mekânı (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Mescidin yıkılmadan önceki harim mekânı (Ayata Mimarlık Arşivinden)

| 115

Mescidin yıkılmadan önceki avlu ve abdest alma birimleri (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Mescidin yıkılmadan önceki mihrap duvarı (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Mescidin yıkılmadan önceki giriş açıklığı ve çeşmesi (2006-2007)

Yapıyı 2007 yılında inceleme fırsatı bulduğum için harim iç ve dış beden duvarlarının bazalt kaba yonu taş duvar üzerine sıvalı olduğu görülmüştü. Yapının ana inşa malzemesi bazalt taş olmasına rağmen avlu zemini hariç tamamen sıvalı olması bu detayın algılanmasını engellemiştir. Harim mekanında güneye bakan yarım daire formlu mihrap ve sade bir son dönem minberi yer almaktaydı.

| 117

Mescidin yıkılmadan önceki hali (Ayata Mimarlık Arşivinden)

Yapının cephesel özelliklerine bakıldığında daha önce batı cephesi ve güney cephesi hariç diğer cephelerde komşu parsellerle bitişik nizamda kalmaktaydı. Detaylarının net olarak anlaşılmadığı cephelerin rekonstrüksiyon projesi kapsamında yeniden yorumlanarak açıklıklarla karakter kazanan cephelere dönüştürülmüştür.

Rekkostrüksiyon projesi ile yeniden yapılan Hasırlı Mescid

118 |

Proje kapsamında yapılan mescidin son hali

Mescidin son halinden cephe detayı

Mescidin son halinden cephe detayı

Mescidin harim bölümünden detay

120 |

Mescidin avlusundan detay

2017 rekonstrüksiyon projesi ile 2008 restorasyon ve restitüsyon projelerine uygun, yükseklik dış sınırları aplikasyonlar ile belirlenerek yeniden yapımına karar verilmiştir. Yukarıda yıkılmadan önceki durumunu mimari mekan birlikteliği ve özellikleri restorasyon projesinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Yapıya ait proje incelendiğinde rekonstrüksiyon için alınan kararlar şöyle sıralanmıştır:

İç duvarlar moloz taş olarak yapıp üzeri sıvanacağı, cephe duvarlarının ise kesme taş yapılacağı ifade edilmiştir.

Kapı ve pencere doğramaları 1. sınıf çam malzemedden yapılacağı, harim dam örtüsünde emprenye edilmiş ahşap kirişler üzerine bazalt taş kaplama yapılacağı, yine avlu döşemesinin de bazalt taş yapılacağı belirtilmiştir. Projeye ek olarak kadın, erkek ve engelli helaları yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

122 |

Rekonstrüksiyon olağanüstü durumlarda kentte yıkılarak kaybolan kent ruhunu yeniden canlandırmak ve insanların hafızasından yaşanan travmatik olayların bir an önce silinmesi amacıyla başvurulması gereken bir koruma yöntemidir. Ancak mücbir sebeplerle zaman içerisinde tahrip olarak kendiliğinden yok olan bir eserin her ne kadar bilimsel verilerin dikkate alınarak yapıldığı ifade edilse de toplumun hafızasından silinen kültür varlığının özgün olmayan ve tamamen modern malzemelerle yeniden inşa edilmesi, rekonstrüksiyonda uluslararası düzenlemelerin her zaman dikkate alınmadığını gösterir¹⁸. Bu şekilde inşa edilen yapı, kentsel belleğe katkı sunmadığı gibi rekonstrüksiyondan ziyade modern zamanın dönem eki sayılabilecek yeni bir yapı olarak yorumlanabilir. Yeniden hayata kazandırılan bir eserin ya da mekânın tarihi bir hikayesinin olmadığı ve yapay bir tarihsellikten ibaret olduğu düşünülürse, rekonstrüksiyon kavramı koruma düşüncesi içinde her zaman tartışma konusu olmaya devam edecektir¹⁹.

Kentin iç dinamikleri ile gerçekleşen ve devamlı devingen bir yapıda kalmasını sağlayan mimari katmanların, doğal afetler ya da büyük savaşlar ile değişim ve dönüşüm süreçleri bir anda durur. Kentin başkalaşım sürecini bir anda durduran ve zaman-mekân birlikteliği içinde geçmişten gelen kalıcı izler, bu tür eylemlerle bozulabilmektedir. Kentsel dokunun bütünlüğünü tahrip eden kırılmalar sonrasında gerçekleştirilecek müdahaleler, kente dair tarih, kimlik ve bellek çerçevesinde ele alınan hassas bir konudur. Rekonstrüksiyon uygulamalarında temel neden toplumsal bir travmaya engel olmak, kente dair aidiyet duygularını yeniden oluşturabilmektir.

Diyarbakır Suriçi'nde 2015-2016 yılları arasında yaşanan terör olayları sonucu hem kent hem de kentli büyük bir yıkım yaşamıştır. Bu süreçte kentin yeniden eski canlılığına kavuşturulması bakımından Hasırlı Mescid rekonstrüksiyonunu kent belleği ve kentsel mekan bütünlüğünü tamamlama açısından değerlendirecek olursak fikirsel anlamda faydalı bir çalışma olduğunu belirtebiliriz.

18 Vildan Yarlgaş, "1980'lerde Doğu Almanya'da Koruma Politikaları ve Bir Rekonstrüksiyon Örneği Olarak Berlin-Mitte Nikolaikirche", *Tasarım ve Kuram*, 12, 2016, 47.

19 Yarlgaş, *a.g.m.*, 47.

Ancak proje ve uygulama bakımından değerlendirecek olursak bazı aksaklıkların göze çarptığını söyleyebiliriz. Eser, estetik ve yapım teknolojisi açısından anıtsal bir kimliğe sahip olmazsa bile bulunduğu mahallede sakinler için bir buluşma noktası ve kent hafızasının önemli bir yapısı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yapının 2008 yılındaki mevcut rölövesi ile rekonstrüksiyon projesini karşılaştırdığımızda yapının yıkılmadan önceki avlusunda mescidin özgün mimari yapısının algılanmasını etkileyen muhtelif zamanlarda ihtiyaca karşı çeşitli birimlerin eklendiği görülmektedir. Rekonstrüksiyon projesinde ise avlu mekanının eklenti yapılardan arındırılarak mekânsal bir düzenlemenin yapıldığı görülmektedir. Yine rekonstrüksiyon projesinde harim iç duvarlarının yüzeyinin sıvanacağı kararı alınmışken, uygulamada tamamen kesme taş olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Proje sonucu yeniden yapılan mescitteki eklentilerin, malzeme ve teknik detayların “geçmiş” ve “gelecek” arasında bir sentez oluşturacak biçimde; yeni yorumlama ve iyileştirmelerle gerçekleştirilmesi eserin bir dönem tamamen yıkıldığı ve bu dönemde yeniden yapım evresi geçirdiğini net bir biçimde bize anlatmaktadır.

Bununla birlikte yeniden yapım ve yıkım öncesi özgün doku arasında muhtemel bazı farklılıklar olması kaçınılmaz bir durumdur.

Kaynaklar

Ahunbay, Zeynep, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, Yem Yayınları, İstanbul 1996.

Alioğlu, E., Füsün, “Rekonstrüksiyon Ya Da Yeniden Yapma, Hangi Yapı İçin? Taksim Topçu Kışlası İçin Bir Değerlendirme”, *Megaron* 2013; 8(1), 1-7.

Bizbirlik, Alpay, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar, TTK Yayınları, Ankara 2002.

Boran Ali ve Erdal, Zekai, “Diyarbakır’daki Osmanlı Cami ve Mescitleri”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları*, Diyarbakır 2011, 305.

Erkartal, Pınar Öktem, “Kentsel Koruma ve Rekonstrüksiyon: Münster Prinzipalmarkt Örneği”, *İdealkent*, 19/ 7, Mayıs 2016, 498-520.

124 | Evliya Çelebi, *Seyahatname* (Çev. Z. Danışman), VI, Danışman Yayınları, İstanbul 1970.

Halifeoğlu, Fatma Meral, “Diyarbakır Suriçinde Yer Alan Mescitler”, *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu*, Ankara 2009, 323- 333.

İlhan, M. Mehdi, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI-26, Ankara 1994, 45-113.

Kuban, Doğan, *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu*, Yem Yayınları, İstanbul 2000.

Mazlum, Deniz, *Koruma Kuramının Mimari Rekonstrüksiyona Bakışı*, *Mimarlık Dergisi*, 380, 2014, 72-77.

Tapu Kadastro Arşivi, TD.552, 84b.

Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, Rekonstrüksiyon raporu, 2017.

Yarlıgaş, Vildan, “1980’lerde Doğu Almanya’da Koruma Politikaları ve Bir Rekonstrüksiyon Örneği Olarak Berlin-Mitte Nikolaikirche”, *Tasarım ve Kuram*, 12, 2016, 34-47.

Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır’da Su Mimarisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), TTK Yayınları, Ankara 1995.

TARİHİ YAPILARI KORUMAK YA DA KORUYAMAMAK: HASAN PAŞA HANINDA GÖRSEL ANALİZ ÖRNEĞİ

Mehmet CEBE
Dicle Üniversitesi,
Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu

Nurtekin ÖZEN
Fırat Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi

| 127

C. Tuncay AKIN
Dicle Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi

Özet

Tarihin cereyan ettiği mekanlar olarak geleneksel yapıların korunması, bir anlamda tarihin, geleneğin, tekniğin, kültürün ve yaşananların sonraki nesillere ulaştırılmasıdır. Bilginin mücerret bir mana kazandığı bu mekânların, özgün kimlikleri ile korunmaları durumunda ancak bu anlamlarını korumalarına katkı sunulabilecektir.

Geleneksel yapıların özgün kimlikleri ile korunmalarına katkı sunmayı amaçlayan bu çalışmada, özellikle tarihi yapıların yaşatılarak korunması sürecinde yaşanan aksaklıkların tespit edilmesi hedeflenmiştir. Ülkemizin son elli yıllık zaman dilimindeki nüfus artışının, kültürel değişiminin ve ekonomik kaygılarının geleneksel kent dokularının tamamında meydana getirdiği tahribatlar ticari alanlarda bulunmaları nedeni ile geleneksel hanlarda daha fazla etkili olmuştur. Yeni

ihtiyaçlar ve ekonomik kaygıların etkisi ile geleneksel han yapıları bu tahribattan en çok etkilenen yapı grubunu oluşturmaktadır. Bu yapılardaki sağlıksız ve kimliksiz müdahaleler ve yeni işlevlendirmeler, ciddi bir sorun olmaktadır. Bu bağlamda geleneksel han yapılarının yeni işlevlerinin, yapı ve kullanıcılar üzerindeki etkilerinin bilimsel yöntemlerle araştırılması, olumsuz yönlerinin tespit edilerek çözüm önerilerinin sunulması bu yapıların korunmasında en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Bu amaçla Diyarbakır kentinde bulunan şehir içi hanlarından Hasan Paşa Hanı'nın özgün niteliklerini korumak amacıyla bu yapının yeni işlevi ve kullanım alanlarına ait gözlemsel saptamalar yapılarak görsel analizler oluşturulmuştur. Yapılan tespitler ışığında, yapının özgün kimliğini bozan müdahaleler belirlenmiştir.

PROTECTING OR CANNOT PROTECTING HISTORICAL STRUCTURES: A SAMPLE VISUAL ANALYSIS IN HASAN PASHA KHAN

Abstract

The preservation of traditional structures as places where history takes place is in a sense to convey history, tradition, technique, culture and events to the next generations. These places, where knowledge can gain a manic gain, can only contribute to protecting these meanings if they are protected with their original identities.

The aim of this study, which aims to contribute to the preservation of traditional structures with their original identities, is to identify the problems experienced during the preservation of historical buildings. The damage caused by the population growth, cultural change and economic concerns of our country in the last fifty-year period in all of the traditional urban tissues has been more effective in traditional khans due to their presence in commercial areas. With the impact of new needs and economic concerns, traditional khan structures are the most affected by this destruction. Unhealthy and unidentified interventions and new functionalities in these structures are a serious problem. In this context, it is important to investigate the effects of new functions of traditional khan structures on the structure and users with scientific methods, to determine their negative aspects and to offer solution suggestions. For this purpose, in order to preserve the original characteristics of the Hasan Pasha khan, which is one of the inner city inns in Diyarbakır, visual analyzes were made by observing the new functions and usage areas of this building. In the light of the findings, the interventions that deteriorate the original identity of the building were determined.

Giriş

İnsanlığın ortak kültürel mirası olarak kabul edilen geleneksel yapılar, özgün kimliklerini kaybetmeden sonraki nesillere devredilmesi gereken kültürel varlıklardır. Bu yapılar, tarihi misyonları gereği ve günümüzde kent merkezlerinde buldukları konumları itibari ile kent kimliklerinin oluşumunda önemli yer tutmaktadırlar. İnsanlığın ortak kültürel değerleri olan bu binaların korunması aşamasında, teknolojik gelişmelerden kaynaklı kullanıcı beklentileri nedeniyle gerek geleneksel işlevleri gerekse yeni verilmiş olan yanlış işlevlerden dolayı, özgün kimlikleri bozulmakta ve özelliklerini yitirmektedirler. Bu süreçte, fonksiyonel olarak da bu binalarda ciddi performans kayıpları yaşanmaktadır.

130 |

Bir yapının tasarımı, uygulanması ve barındırdığı fonksiyona cevap verebilme kabiliyetinin oranı, projenin başarısını belirleyen en önemli etkidir. Fonksiyonun başarı derecesi, yeniden işlevlendirmenin doğru ve isabetli yapılabilmesi için hazırlanmış olan yapı programının başarısı ile doğru orantılıdır. Bu nedenle yapının işlevinin, yapının kullanıma açıldıktan sonraki zaman diliminde yani hizmet verdiği fonksiyonun aksadığı süreçte tekrar ele alınıp değerlendirilmesi, mimarlık bilimi açısından bilinen ve uygulanan bir araştırma, tasarım ve yeniden değerlendirme sistematığıdır. Bu çerçevede yapılan görsel tespitler, bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın Problemi

Küresel ölçekte de çok kıymetli ve değerli olan geleneksel yapılar, genellikle onarım sonrası kendi kaderine ve kullanıcıların sınırsız istek ve taleplerine terk edilmektedir. Ekonomik kaygılar altında reklam, müşteri konumundaki kullanıcıların günümüz yeni yapılarında mevcut olan konfor seviyesi beklentileri ile teknolojik gereksinimlerin etkisi altında şekillenen onarım ve yeniden işlevlendirme sonrası müdahaleler, bu yapıların özgün kimliklerini bozmakta ve yapılara zarar vermektedir.

Amaç

Ülkemizde son yıllarda toplumda yaşanan ekonomik, sosyal ve kültürel değişim ile kent merkezlerinde bulunan geleneksel yapılar, özellikle de han yapıları yeni işlevleri ile ticari odaklar haline gelmişlerdir. Geleneksel kent merkezlerinde yaşanan bu hızlı dönüşüm esnasında, gerek onarımlar ve gerekse de yeniden işlevlendirmelerde yeteri kadar analiz yapılmadığı, daha çok ekonomik kaygıların ön plana çıktığı gözlemlenmektedir¹.

Geleneksel yapıların yeniden kullanılması sürecinde mevcut işlevler ciddi bir şekilde irdelenmeden yapılan restorasyon² uygulamaları sonrası verilen yeni işlevlerin yetersizliği nedeni ile bu işlevlerin ve müdahalelerin gözlemsel analizler ve KSD (Kullanım Sonrası Değerlendirme) yöntemleri ile değerlendirilmesi, geleneksel yapılar özelindeki onarım ve yeniden işlevlendirme çalışmalarının başarı oranını yükselteceği düşünülmektedir.

| 131

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, geleneksel yapıların onarılarak yeniden işlevlendirilmesi sonrası kullanım sürecinde söz konusu yapıların maruz kaldığı müdahalelerin tespitine yönelik olarak yerinde araştırmalar ile görsel tespitler yapılmıştır. Yapılan görsel tespitler fotoğraflanarak belgelenmişlerdir. Fotoğraflar ile belgelenmiş olan tespitler, analiz edilerek sistematik bir düzen içerisinde sunulmuştur.

Araştırmanın Kapsamı

Dünya genelindeki tüm tarihi yapılar için yapılması gereken bu çalışma, bu bildirinin sınırlılıkların belirlenmesi çerçevesinde Diyarbakır kent merkezinde bulunan şehir içi hanlarından Hasan Paşa Hanı'nda örneklendirilmiştir.

Araştırmanın Hipotezleri

Korunması gereken kültürel miras niteliğindeki mimari yapıların mevcut durumlarının analiz edilerek elde edilecek olan verilerin, bu yapı grubunun yeniden

¹ Benli, Gülan (2007). *İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, s. 179.

² Restorasyon: Çevre-yapı, yapı-mekan ilişkilerini dikkate alan, yapı formu ve malzemenin özgünlüğünü koruyan, geçmişin tarihi, kültürel, ekonomik ve estetik değerlerini koruyarak belgeleyen bilimsel temellere dayanan bir çalışmadır. (Birlik S. , 2006)

işlevlendirilmesi sürecine dahil edilmesi, geleneksel yapıların yaşatılarak korunması sürecine ciddi oranda katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bulgular

Geleneksel yapılara uygulanacak olan müdahale sürecinin kapsamlı bir araştırma altyapısına sahip olması, yeni tasarımlardaki müdahalelerin başarı oranını arttıracaktır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde geleneksel yapılarda uygulanacak olan yeni işlev ve müdahale sınırlarının belirlenmesi sürecinin (tasarımın) alt yapısını oluşturan araştırma konularından gözlemsel inceleme proje tasarım sürecinde ilk yapılması gereken aşamalardan biri olarak değerlendirilmektedir. Yapılacak olan gözlemsel incelemeden elde edilecek veriler, araştırmanın ve çalışmanın seyrini belirleyecektir. Bu çerçevede Diyarbakır şehir içi hanlarından Hasan Paşa Hanı'nda yapılan gözlemsel incelemelerde, her tür yasal koşula uyularak yapılmış olan bir onarım sürecine rağmen, yapının ciddi müdahalelere maruz kaldığı ve özgün kimliğine zarar verildiği görülmektedir.

132 |

Hasan Paşa Hanı

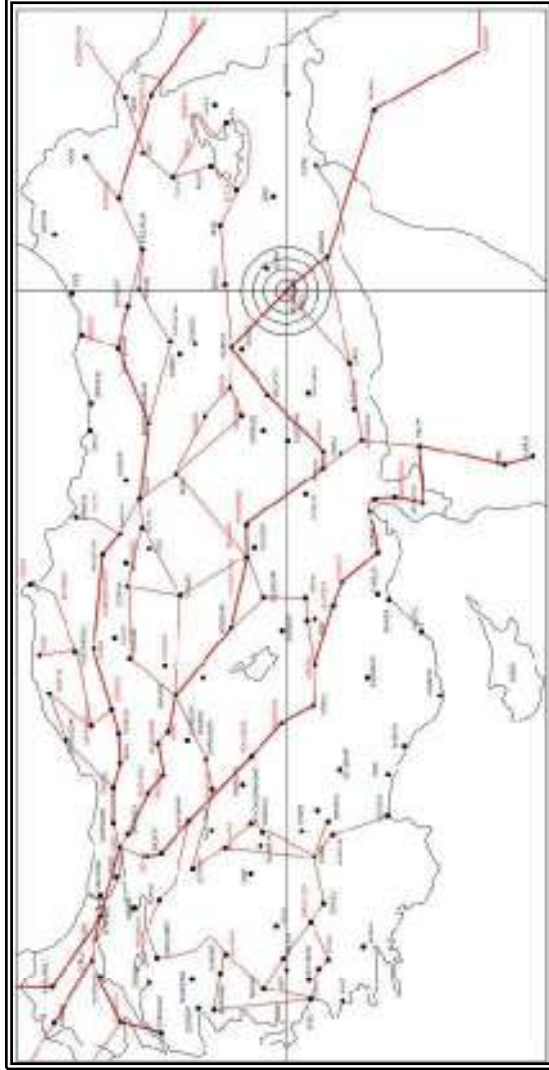
Çalışmada örneklem olarak seçilmiş olan yapı Hasan Paşa Hanı, Osmanlı döneminde H. 982 (M. 1575) yılında yapımı tamamlanmıştır. Diyarbakır'ın en büyük hanlarından birisidir. Bu han, onarımlar görek günümüze ulaşan sayılı hanlardandır. Diyarbakır Valilerinden Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yılları arasında inşa ettirilmiş olan bu han, Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların da oldukça fazla dikkatini çekmiş ve hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.³

Yapı, tarih boyunca önemli kervan yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu'nun güney doğusundaki en büyük kentlerden biri olan Diyarbakır ili kent merkezinde bulunmaktadır. Kent, son elli yıllık zaman diliminde aldığı göçler nedeni ile ciddi bir büyüme yaşamıştır. Bu genişleme, nüfus yoğunluğunun tarihi kent merkezinden dışarıya doğru kaymasına neden olmuştur. Günümüzde konut yerleşimi açısından nispeten değerini kaybetmiş olan Hasan Paşa Hanı ve çevresi, ticari değerini korumaya devam etmektedir.

Mekânsal ve ulaşım açısından yetersizliklerin bulunduğu yapı tescilli ve korunması gerekli kültürel bir değer olduğu için, toplum ve kullanıcılar tarafından bu özelliği ile kabul görmüştür. Eksikliklerin birçoğu, yapının bu özelliği dikkate

³ Yılmazçelik, İbrahim (1995). *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 92.

alınarak göz ardı edilmektedir. Gerek işletmeci ve gerekse de müşteri konumundaki kullanıcıların tümü, yapıyı olduğu gibi kabul etmekte; eksiklikleri yapının elverdiği kadar gidermeye çalışmaktalar.

Şekil 1: Yapının Bulunduğu Diyarbakır İlinin Konumu ve Yapım Döneminde Anadolu'daki Ticaret Yolları⁴

⁴ Cebe, Mehmet (2017). *Bina Programı Hazırlanması; Güneydoğu Anadolu Han Yapıları Örneği*. (Makale Yazarına ait Doktora tezi) Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, S. 101.

Yapılan gözlemsel incelemeler sonucunda elde edilen bilgiler ışığında Diyarbakır Hasan Paşa Hanı'nı analiz ettiğimizde:

Kullanıcı Profili

Yapıyı günlük olarak dört farklı kullanıcı grubu kullanmaktadır: İlk grubu iş yeri sahipleri ve çalışanlar, ikinci grubu kentte yerleşik olup mekanın sosyal aktivitelerine katılmak isteyenler, üçüncü grubu kent dışından turistik amaçlı ziyaretçiler, dördüncü grubu ise han da somut bir hiçbir işi olmadığı halde geçiş güzergahını değiştirerek hanı, geçiş amacıyla kullananlardan oluşmaktadır.

Ulaşılabilirlik

134 | Han, tarihi kent dokusunun en önemli noktasında bulunmaktadır. Hanın bulunduğu bölge için: “Şehrin merkezi” tabirini çok rahat bir şekilde kullanabiliriz. Burası, kentin en canlı ticaret bölgesi olarak günümüzde bile önemini korumaktadır. Han, Gazi Caddesi üzerinde kentin en büyük camisi olan Ulu Cami'nin karşısındadır. Gazi Caddesi, surlarla çevrili olan Diyarbakır'ın dört kapısından olan Mardin Kapısı ile Dağ Kapısını birbirine bağlayan ve kenti kuzeyden güneye doğru keserek ikiye ayıran tarihi şehrin en önemli iki yolundan biridir.

Kent merkezinde bulunan yapı, şehrin en işlek caddelerinden birinin üzerinde bulunması açısından da ulaşımın kolaydır. Ayrıca otopark imkanı olmamasına rağmen, toplumda kendi cazibesini oluşturarak toplu taşıma araçlarının kullanımını teşvik etmesi açısından değerlendirildiği zaman, yapı karbon salınımı düşük seviyelerde bulunmaktadır.

Şekil 1: Yapının bulunduğu arsanın imar planındaki konumu

Mekan Organizasyonu ve Morfolojik Analiz

Bir avlu etrafındaki revakların gerisinde hücreler olacak şekilde zemin üstünde iki katlı olarak inşa edilmiş olan Hasan Paşa Hanı'nın ana girişi, Ulu Cami'nin kapısına karşılık gelecek şekilde hanın batı yönünde Gazi Caddesi üzerindedir. Bunun dışında hanın iki kapısı daha vardır. Ancak bunlar direkt dışarı açılmamaktadır. Hanı, güney ve doğu yönünden çevreleyen kapalı çarşıya, biri güney yönünde diğeri ise doğu yönünde olacak şekilde açılmaktadır.

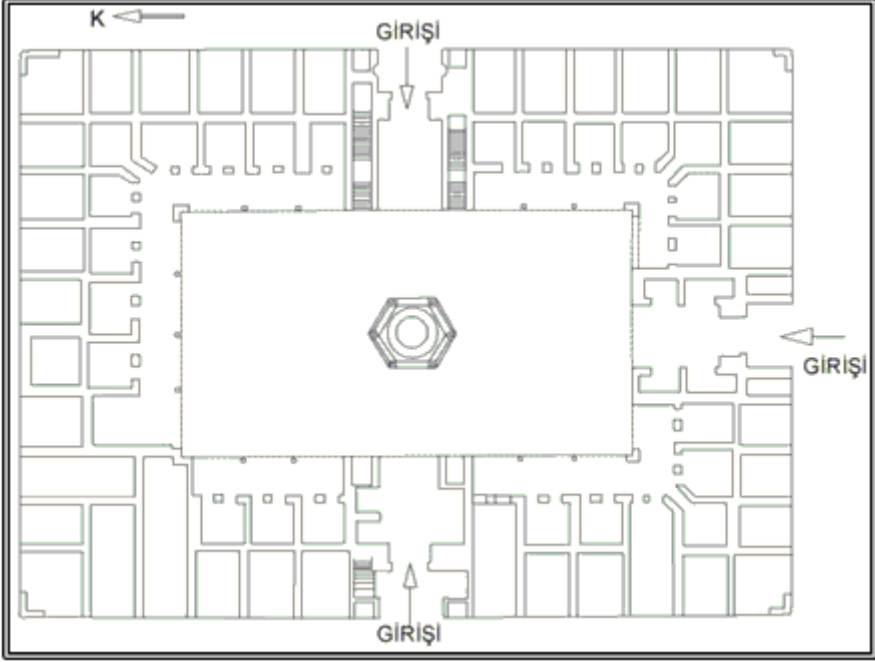
Avluda, giriş kapısı aksında, biraz daha doğu blokuna yakın bir noktada üstü kubbe ile kapatılmış altıgen şeklinde dizilmiş sütunlara sahip bir şadırvan bulunmaktadır. Şadırvanın her bir sütununda süslemesi olmayan sütun başlıkları vardır.

Han: Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşacak şekilde inşa edilmiştir. Özellikle Osmanlılar döneminde yapılmış olan hanlarda rastladığımız yolcuların konakladığı yer ile hayvanların barınaklarının ayrılmasını Hasan Paşa Hanı'nda görmekteyiz. Hanın bodrum katı, bu amaca yönelik ahır olarak yapılmıştır. Bodrumlar hayvan barınağı olarak kullanıldıkları için buraya avludan bir rampa aracılığı ile inildiği gibi merdivenlerle de bağlantı sağlanmıştır. Ahır olarak kullanılan bodrumlarda hem havalandırma hem de aydınlatma amacı ile mazgallar yapılmıştır.

Hanın zemin katında bulunan mekanlar, ticaret amacıyla kullanılmıştır. Bu hanların kullanımında sadece çok uzak memleketlerden gelen yolcuları düşünmemek gerekir. Çevre köy ve ilçelerden buraya tarım ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri pazarlamaya gelen ve bu hanları mekan olarak seçenlerin, hayvanlarını emanet edebilecekleri bir yer olarak da düşünmek gerekmektedir. Bu çerçevede zemin kattaki bu mekanların ticari fonksiyonu daha açık olarak ortaya çıkmaktadır. Üst katta iki bölümden oluşan odaların iz düşümlerini alt kata taşıdığımızda: Bu mekanların zemin katta genel olarak birbirleriyle olan bağlantılarının kesilmiş olduğu, iç kısımdakilerin avluya, dış kısımdakilerin de dışarıya açıldığı tespit edilir.

Hanın birinci katındaki odalar, ağırlıklı olarak konaklamaya yöneliktir. Avludan çıkan dört ayrı merdiven ile üst kata bağlantı sağlanmaktadır. Bu merdivenler, hanın batı girişi ile doğu girişinin sağ ve sol yanında simetrik bir

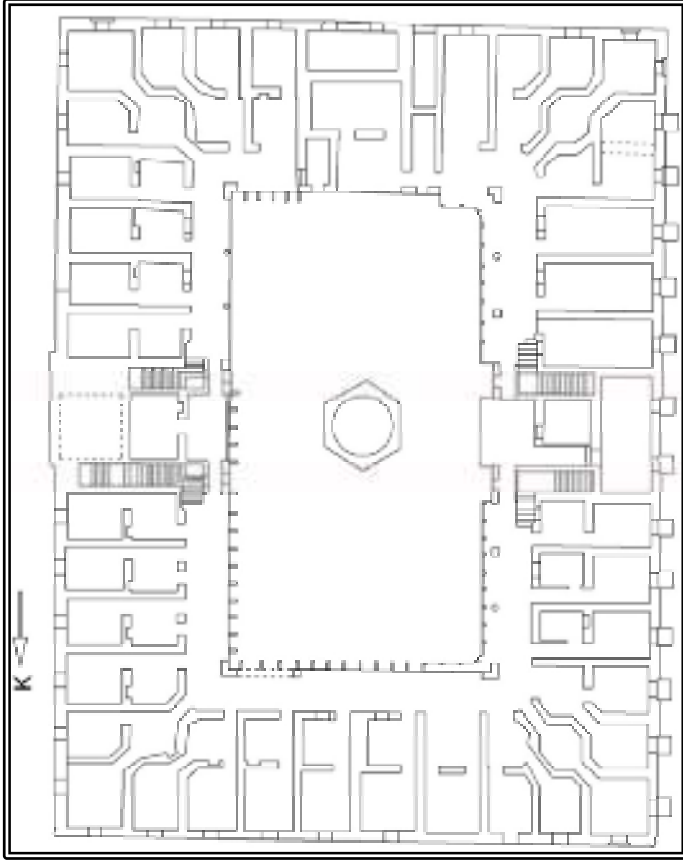
şekilde yapılmışlardır. Üst kattaki odalar, iki bölümden oluşmuştur. Revaklardan ilk girişteki bölümde basık, lento ile geçilmiş giriş kapısı, ocak ve revaklara açılan bir pencere bulunurken diğer bölüm bir pencere ile dışarı açılmaktadır. Revaklara bakan pencere, güvenlik açısından lokmalık demir parmaklık ile kapatılmıştır.

136 |

Şekil 3: Zemin Kat Planı⁵

⁵ Yıldırım, Mücahit (2017). Kültürel turizm ve kültürel mirası koruma: Diyarbakır Hasan Paşa Hanı örneği, *Mühendislik Dergisi*, s. 336-344.

Şekil 3: 1. Kat Planı⁶

Yapının dört cephesinde sokaklar bulunmaktadır. Yapının dışarıya açılan dükkânları, iç kısma açılan zemin kat odaları ve üst kat odaları mevcuttur. Yapının bir adet avlusu ve bu avlu ile bağlantılı üç adet kapısı bulunmaktadır. Tuvaletler bodrum katta eklenmiş olup özgün tuvaletler, ticari amaçla kullanılmaktadır. Çatı katı kullanıma açık olmayan yapının her üç katı, kullanımı açık olarak hizmet vermektedir.

Hasan Paşa Hanı'nın bulunduğu arsanın topoğrafyası, düz bir sathıdır. Yapı, arsanın doğal topoğrafyasını bozmayacak şekilde arsaya konumlandırılmıştır. Dönemler içerisinde yapının batı tarafında bulunan Gazi Caddesi'nin onarımlar

⁶ Yıldırım, Mücahit (2017). Kültürel turizm ve kültürel mirası koruma: Diyarbakır Hasan Paşa Hanı örneği. *Mühendislik Dergisi*, s. 336-344.

nedeni ile sürekli yükselmesinden, yapının avlusu yola göre 113 cm aşağıda kalmıştır. Dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan yapı, kuzey güney yönünde uzamaktadır. Zemin katta bulunan odalar, içe ve bağlantısız bir şekilde dışa açılacak şekilde bir birinden ayrıştırılmış bir plana sahiptirler. Ancak üst katta bulunan odalar, birbirleriyle bağlantılı olarak iç kısma denk gelenler revaklara, dış kısma denk geleneler ise dışarıya açılmaktadırlar.

Yapım döneminde kapı ve pencere doğramalarının maliyetlerinin yüksek olması ve kış aylarında ısıtma giderlerinin artması nedeni ile kapı ve pencere boyutları küçük tutulmuştur. Yaz aylarında avantaj sağlayan bu durumun kış aylarındaki olumsuz etkileri, avlu ve revaklar aracılığı belirli oranlarda giderilmektedir. Zemin kat odaları, bodrum kattaki büyük mekânları, avlusu, revakları, üst kat balkonları ile yapı her mevsimde kullanıcı beklentilerine göre farklı özelliklere sahip konforlu mekânlar sunabilmektedir.

138 |

Sürdürülebilir Tasarım Kriterleri açısından değerlendirildiğinde, Hasan Paşa Han'ı: Yapım tekniği ve plan tipolojisi olarak yöresel bazalt taşın kullanıldığı, iklim özelliklerinin binlerce yıllık etkisi ile oluşmuş olan tecrübe ile plan şemalarının biçimlendiği bir yapıdır. Özgün halinde kuyusu ve şadırvanı bulunan yapı: duvar kesitleri, kapı pencere boyutlandırılması, avlusu ve revakları ile iklime tam uyum sağlamış bir plan tipolojisine sahiptir. Bu özellikleri ile ısıtma için harcanan enerji giderlerinde ciddi oranda tasarruf sağlanmaktadır. Doğal havalandırma sistemi kullanılan yapı, bu özellikleri ile çevre ve doğayla tam uyumlu bir kimliğe sahiptir.

Malzeme ve Yapım Tekniği

Hasan Paşa Hanı'nın yapısal özellikleri şu şekilde tanımlanabilir: Yığma yapım tekniği ile yapılmış olan yapı bazalt taş duvarlar, bazalt alınlık ile yapılmış olan tuğla kemerler, tuğladan mamul tonoz ve kubbeler ile inşa edilmiştir. Zeminler, bazalt taş kaplama olan yapının moloz taş duvarları sıvanarak kireç badana ile boyanmıştır. Mevcut kapı ve pencereler doğal ahşaptan yeni tekniklerle imal edilmiştir.

Yol kotunun zamanla dolarak yükselmesinden hanın avlusu ve zemin katta bulunan mekânların kotu, yol kotuna göre aşağıda kalmıştır. Giriş kapılarının üstünde yazıtlar bulunmaktadır. Tüm giriş kapılarında giriş portalı iç kısımda bulunur. Giriş kapısı, ahşap üzerine sacın perçinlenmesi ile yapılmıştır. İki kanatlı

olarak yapılan kapıda, kanatlardan birinde kuzu kapısı olarak adlandırılan küçük bir kapı daha vardır.

Revaklar tarafından çevrelenen avlu, girişlere denk gelen kısımlarda kesintiye uğramaktadır. Gerek zemin gerekse de üst kattaki revaklar, beşik tonoz ile geçilmiştir. Üst kattaki revaklardan avluya doğru taş konsollar bulunmaktadır. Avluya sivri bir kemer ile bakan revaklar, süslemesi olmayan sütun başlıklarına sahip ayaklara oturtulmuştur.

Üst katta bulunan revaklardan ulaşılan ilk mekânların üst örtüsü beşik tonoz, diğer bölüm ise kubbe ile kapatılmıştır. Kare ve dikdörtgenden kubbeye geçişi sağlamak amacı ile pandantif ve tromplar kullanılmıştır. Hana girişi sağlayan üç kapının yüksekliğinin, zemin kat yüksekliğinden fazla olmasından birinci katta, kot farklılıkları oluşmuştur. Bu katta, tuvalet olarak ayrılan bölümde kuzey cephesine iki küçük pencere açılmıştır.

| 139

Hanın cephelerinde hareket sağlamak, monotonluğu önlemek ve yapıyı daha uzun göstermek açısından karmaşık bir örgü sistemi görmekteyiz. Diyarbakır'ın siyah bazalt taşı ile en yakın ocağı 30 km uzaklıkta bulunan beyaz kalker taştan, sırayla örülmek suretiyle dış cepheler şekillendirilmiştir. Doğu ve güney yönündeki pencereler, hana sonradan ilave edilen yine aynı isimli çarşının üstüne denk gelecek şekildedir. Batı cephesindeki pencerelere sonradan balkonlar ilave edilmiştir. Kuzey yönündeki pencerelerde bu balkonlar yoktur. Kuzey cephenin batı yönündeki ilk pencere dışındaki tüm pencereler, sade bir şekilde demir parmaklıklı olarak yapılmışken; yol tarafındaki ilk pencerenin iki kenarında sütunceler ve üstünde mukarnas vardır. Batı cephesindeki pencerelerden girişin üstüne denk gelen odaya ait iki pencere, mukarnaslı olup diğer pencereler sivri bir kemerle geçilmiştir. Batı cephesindeki tüm pencerelerin iki kenarında sütunceler vardır. Güneydeki son pencerede parmaklık vardır. Bu cephedeki pencerelerde hafifletme kemerleri kullanılmıştır.

Yapıda malzeme olarak kubbe ve tonozlarda 32x32x3 ebadındaki tuğla, cephelerde beyaz ve siyah kesme taş, diğer duvarlarda ise ahşap hatıllı moloz taş duvarlar ile dönemin yapı harcı olan horasan harcı kullanılmıştır. Binanın yapısal koşullarını oluşturan yapı elemanları ve yapım tekniği, sürdürülebilir kriterleri tam anlamı ile sağlayabilmektedir.

Donanımsal Koşullar

Tüm mekanlarında elektrik hattı ve aydınlatma sistemi bulunan yapıda belediyenin şebekesi tarafından beslenen su, sadece belli bazı mekanlarda bulunmaktadır. Atık sular, belediyenin merkezi toplama hattına bağlanmış olarak çalışır bir durumdadır. Yağmur suları için ayrıca bir toplama sistemi bulunmadığı için yağmur suları, kanalizasyon şebekesine bağlanmıştır.

Telefon hattı ve wireless yayınları ile internet erişimine olanakların bulunduğu yapıda GSM operatörlerinin sunduğu hizmetler ile de telefon ve internet erişime ulaşmak mümkündür.

Çevresel Etki

140 | Yapının bulunduğu Diyarbakır kentinin çevresel ve iklim koşulları şu şekildedir: İklim açısından bakıldığında Diyarbakır kentinde sert karasal iklim egemendir. Yaz ayları çok sıcak olan kentte kış ayları soğuk geçer. İl merkezindeki meteoroloji istasyonunun gözlemlerine göre, en sıcak ay ortalaması 31 derece, en soğuk ay ortalaması ise 1,8 derecedir. Bugüne değin ölçülen en yüksek sıcaklık 46,2 derece ile 21 Temmuz 1937 gününde, en düşük sıcaklık ise -24,2 derece ile 11 Ocak 1933 günü olmuştur. Yıllık ortalama yağış miktarı 496 milimetredir. Hakim rüzgarlar kış aylarında kuzey batı, yaz aylarında ise güney batı yönleridir.⁷

Yüzey şekilleri açısından incelendiğinde bölge günümüzde Diyarbakır havzası olarak adlandırılan ve “Münbit Hilal” da denilen bir ovada bulunmaktadır.⁸ Ovanın orta kısmından kuzey- güney eksenini boyunca Dicle nehrinin oluşturduğu vadi bulunmaktadır. Havza kuzeyden Güneydoğu Toroslar ile güneybatısında ise Karacadağ ile kuşatılmıştır.⁹

⁷ Sözen, Müjgan Şerefhanoglu; Gedik, Gülay Zorer (2007). Evaluation of Traditional Architecture in Terms of Building Physics: Old Diyarbakir Houses. *Building and Environment*, s. 1811.

⁸ Yıldız, İrfan (2011). *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, s. 15.

⁹ Beysanoğlu, Şevket (1996). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* (Cilt 2). Ankara, Türkiye: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, s. 574.

Bitki örtüsü olarak ta genellikle otsu bitkilerin bulunduğu bozkır tipi bir bitki örtüsü görülen bölgenin dağlık kesimlerde yer yer meşe ormanları bulunmaktadır. Ormanlık alanın çok az olduğu il orman bakımından çok yoksuldu.¹⁰

Doğal uyumu sayesinde günümüzde de yapının ısıtma soğutma giderleri diğer yapı tiplerine göre oldukça ekonomiktir. Kentin ticari hayatında önemli bir rolü olan yapı günümüzde de bu önemini korumaktadır. Oldukça sağlam bir yapıya sahip olan bina rutin bakımları ile uzun yıllar hizmet edebilecek kabiliyete sahiptir.

Yapı toplumun yararı açısından değerlendirildiğinde, güncel restorasyonlar sonucunda hijyen seviyesinin yükseldiği, teknik donanımlar sayesinde kullanıcı memnuniyet seviyesinin arttığı, meydana getirdiği ulusal çaptaki cazibesi ile kültürel paylaşımların yapıldığı turistik mekan haline geldiği tespit edilmiştir.

Mimari açıdan önemli bir yapı olan Hasan Paşa Hanı, gerek plan şeması, gerek iklime uyumu ve gerekse de cephe çalışmaları ile dikkate çeken bir yapı olma özelliğine sahiptir. Yapı yeni işlevine ideal şartlarda uyum sağlayamamış olmasına rağmen, bu işlevi ile toplum tarafından tam bir kabul görmüştür. Yapıda birçok farklı özelliklere sahip yapı malzemeleri kullanılmıştır. Özellikle restorasyon müdahalelerinden kaynaklı müdahalelerde özgün malzeme türlerinin kullanımına özen gösterilmiş olmasına rağmen sonraki dönemde işletmecilerin ihtiyaçlarına binaen yaptıkları müdahalelerde farklı tiplerde modern malzemeler kullanılmıştır. Yapının özgün kimliği ile çelişen bu müdahaleler yapının biçimini, özgün kimliğini ve özellikleri, çevresel etkilerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Güvenlik Koşulları

Geleneksel yapılar, yapım dönemlerine ait standartları taşıdıkları için taşıyıcı sistem açısından çoğu zaman yeterli güvenlik performansını sağlayabilirlerken acil güvenlik tedbirleri açısından bu kriterleri sağlamakta yetersiz kalmaktadırlar. Özellikle standart ölçülere sahip bir yangın merdiveni, acil çıkışlar, kapı ve geçişlerin boyutlandırılması gibi standartlarla çoğu zaman uyum sorunu yaşanmaktadır. Bu yapı özelinde de yangın merdiveni, acil çıkışlar ve acil müdahalelerde yetersizlikler gibi sıkıntılar bulunmaktadır.

¹⁰ Beysanoğlu, Şevket (1996). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* (Cilt 2). Ankara, Türkiye: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, s. 574.

Yapının, yönetmelikler ile belirlenmiş olan günümüz güvenlik kriterleri açısından bazı eksik yönleri mevcuttur. Üst katta alternatif ikinci bir merdivene ulaşımına imkân vermesi bakımından yangın merdiveni ihtiyacının karşılandığı görülmesine rağmen, merdivenlerin riht yüksekliklerinin çok yüksek olması ve basamak genişliklerinin dar tutulmuş olması, bu merdivenlerin acil durumlarda güvenli kullanımı açısından yetersizlik olarak görülmektedir. Korkulukların, günümüz standartlarına uymamasıyla beraber fonksiyonlarını da yerine getirmektedirler. Hanın, avludan açılan üç kapısının tamamının açık tutulmaması nedeni ile acil kaçış açısından yetersizliklerin olduğu görülmektedir.

Yapı, statik olarak oldukça sağlam ve bakımlı bir durumdadır. Son olarak Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2009 yılında onarılan yapının, yeni deprem yönetmeliğine göre performans analizinin yapılarak incelenmesi gerekmektedir.

142 |

Ekonomi ve İşletme

Mülkiyeti Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün uhdesinde bulunan Hasan Paşa Hanı'nda yapılan çalışmaların tümünde, adı geçen müdürlüğün izni alınmaktadır. Genel prensipler dışında kalan yapının genel işletmesi, han yönetimi tarafından yürütülmektedir.

Handa: hediyelik eşya, gümüşçü, kuyumcu, kahvaltıcı, kitapçı, kafe gibi hizmet sektöründe bulunan birbirleriyle ticari bağı olmayan farklı meslek gruplarından esnaflar bulunmaktadır.

Eksik Birimler

Mekânsal ve ulaşım açısından yetersizliklerin bulunduğu yapı, tescilli ve korunması gerekli kültürel bir değer olduğu için toplum ve kullanıcılar tarafından bu özelliği ile kabul görmüştür. Eksikliklerin birçoğu, yapının bu özelliği dikkate alınarak göz ardı edilmektedir. Gerek işletmeci ve gerekse müşteri konumundaki kullanıcıların tümü, yapıyı olduğu gibi kabul etmekte; eksiklikleri yapının elverdiği kadar gidermeye çalışmaktalar.

Yapının kendine has bir otoparkı bulunmamaktadır. İşletmecilerin malzeme indirmesi, malzemeleri yapıya taşınması ve depolamasında ciddi yetersizlikler mevcuttur. Üst katlara ulaşımında asansörün olmayışı, mevcut merdivenlerin dik ve

dar basamaklı olması engelli ve yaşlı bireyler ile malzemelerin üst katlara ulaşımına çok kısıtlı bir şekilde imkan vermektedir.

Teknik donanım açısından yapıda: anons sistemi, kamera sistemi, yangın ihbar sistemi, yangın söndürme sistemi, yangın dolapları, yangın söndürme hortumları gibi sistemler bulunmamaktadır. Yapı, tescilli olduğu için merkezi bir ısıtma ve soğutma sistemine sahip değildir. Mekanların, ısıtılma ve soğutulması münferit olarak elektrikli sobalar ve klimalarla yapılmaktadır.

Geleneksel yapılar, yapım dönemlerine ait standartları taşıdıkları için taşıyıcı sistem açısından çoğu zaman yeterli güvenlik performansını sağlayabilirlerken; acil güvenlik tedbirleri açısından bu kriterleri sağlamakta yetersiz kalmaktadırlar. Özellikle standart ölçülere sahip bir yangın merdiveni, acil çıkışlar, kapı ve geçişlerin boyutlandırılması gibi standartlarla çoğu zaman uyum sorunu yaşanmaktadır. Bu yapı özelinde de yangın merdiveni, acil çıkışlar ve acil müdahalelerde yetersizlikler bulunmaktadır.

Müdahaleler

Hasan Paşa Hanı, yerinde incelenerek aşağıdaki resimlerle belgelenmiş olan yapının özgün kimliğine aykırı müdahaleler tespit edilmiştir:

Resim 1: Yapının Batı Cephesi

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Gölgelekler, Tabelalar, Klima Dış Üniteleri, Plastik Yağmur İniş Boruları, Çanak Anten, Elektrik ve Telefon Kabloları, Metal Kepenler, Alüminyum Camekanlar

144 |

Resim 2: Yapının Batı Cephesine Açılan Kapısı

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Çanak Anten, Klima Boruları, Kablolar, Gölgelekler, Tabelalar

Resim 3: Yapının Batı Cephesine Açılan Kapısı

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Klima Boruları, Elektrik Tesisatı, Sac Kepen, Tabelalar, Yükseltilmiş Kaldırım

| 145

Resim 4: *Yapının Avlusundan Güney Doğu Yönüne Bakış*

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik Tesisatı, Gölgelekler, Tabelalar, Bitkiler

Resim 5: *Yapının Avlusundan Kuzey Yönüne Bakış*

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Duman Bacası, Elektrik Tesisatı, Gölgelekler, Tabelalar, Satış Eşyaları

Resim 6: Yapının Avlusunun Kuzaybatı Köşesi

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Duman Bacası, Soğutucular, Tabelalar, Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları, Satış Eşyaları

Resim 7: Yapının Batı Girişinin Kuzey Aksında Üst Katta Bulunan Oda

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik Tesisatı, Kapı Doğramaları

| 147

Resim 8: *Yapının Avlusunun Batı Revakları*

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Duman Bacası, Elektrik Tesisatı, Gölgelekler, Tabelalar, Satış Eşyaları

Resim 9: *Yapının Avlusunun Güneydoğu Köşesinde Bulunan Bodruma İnen Merdivenler*

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları

148 |

Resim 10: Yapının Avlusunun Kuzeybatı Köşesinden İnilen Bodrum Katın Doğu Kanadı

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik Tesisatı Satış Eşyaları, Eklenti Doğramalar

Resim 11: Yapının Avlusunun Kuzeybatı Köşesinden İnilen Bodrum Katın Batı Kanadı

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları, Pvc Doğramalar, Su Deposu, Zemin Kaplaması

| 149

Resim 12: Yapının Kuzaybatı Köşesinde Bodrum Katta Bulunan Islak Mekanlar

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları, Pvc Doğramalar, Zemin ve Duvar Kaplaması

Resim 13: Yapının Kuzaybatı Köşesinde Bodrum Katta Bulunan Islak Mekanlar

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları, Pvc Doğramalar, Su Deposu

150 |

Resim 14: Yapının Kuzaybatı Köşesinde Bodrum Katta Bulunan Islak Mekanlar

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları, Pvc Doğramalar, Tavan Kaplaması

Resim 15: Yapının Avlusunun Kuzaybatı Köşesinden İnilen Bodrum Katın Doğu Kanadında Yer Alan Mutfak Nişi

Özgün Dokuyu Bozan Eklentiler: Elektrik ve Sıhhi Tesisat Elmanları, Mobilya Dolaplar, Granit Tezgaz, Zemin Kaplaması

Geleneksel han yapılarının yeniden işlevlendirilmesi süreci için örnek olarak hazırlanan gözlemsel incelemede, Diyarbakır şehir içi hanlarından olan Hasan Paşa Hanı'nda, verilen mevcut fonksiyona bağlı olarak yapının genelinde özgün kimliğine aykırı olan 26 adet farklı müdahale türü tespit edilmiştir.

Hasan Paşa Hanı'nda fotoğraflar ile belgelenecek tespit edilmiş olan yapının özgün kimliğine aykırı hasarlar ve müdahaleler, tekrarlı olarak arındırılarak analitik bir şekilde ayrıştırıldığında aşağıdaki gibi bir sıralama meydana gelmektedir:

Tanıtım Amaçlı Müdahaleler:

Tabelalar

Özgün Olmayan Malzeme Kullanımı:

Gölgelikler

Metal Kepenkler

Alüminyum Camekanlar

Duman Bacası

Yükseltilmiş kaldırım

Satış Teşhir Malzemeleri

Kapı Doğramaları

Eklenti Doğramalar

PVC Doğramalar

Zemin ve Duvar Kaplaması:

Mobilya Dolaplar

Bitkiler

Sac Kepenk

Granit Tezgah

Teknolojik Gereksinimler:

Sıhhi Tesisat Elemanları

Elektrik Tesisat Elemanları

Plastik Yağmur Suyu İniş Boruları

Klima Dış Üniteleri

Su Deposu

Soğutucular

Çanak Anten

Klima Boruları

İç Mekan Düzenlemelerine Yönelik Müdahaleler:
Tablolar
İşaret Levhaları
Satış Teşhir Amaçlı Mobilyalar
Niteliksiz Tefriş Elemanları

HASANPAŞA HANI TESPİT TABLOSU				
ADI	HASAN PAŞA HANI			
YERİ	DIYARBAKIR			
YAPIM TARİHİ	1975			
KAT SAYISI VE PLAN BÖLÜTÜ	2 KAT 40.73 x 83.58 m			
MÜHÜRLEME	GİRİŞ	Plan Boyutu	3.22 x 8.32	YAPIMIN ÇÖZÜM KILAVUZUNA BULUNAN MÜDHALELER
		Düvar	Sazafat Taş	1-ÇERÇİME FİS MÜDHALELERİ
		Ust Yapa	Tonoz	2-İÇERİME KAYNAKLI MÜDHALELER
		Çerçf Elemanı	Kemer	3-KULLANICI KAYNAKLI MÜDHALELER
		Meydan	Yer	4-İÇERİME Bİ. AMAÇLI MÜDHALELER
		Zemin	Sazafat Taş	5-TRAFİK GÜVENLİK ÖLÇÜLERİNE Bİ. Bİ. MÜDHALELER
	AVLU	Plan Boyutu	20.5 x 24	YAPIMIN ÇÖZÜM KILAVUZUNA BULUNAN MÜDHALELER
		Düvar	İnce Yünü Taş Duvar	1-ÖZGÜRLEŞTİRME AMAÇLI MÜDHALELER
		Sırtı	1	2-İÇERİME Bİ. KAYNAKLI MÜDHALELER
		Kapı	Trok	3-KONFORM KAYNAKLI KAYNAKLI MÜDHALELER
		Hareket	Yok	4-İÇERİME MALZEME KULLANIMI
		Sadımsız	Yer	5-İÇERİME Bİ. KAYNAKLI MÜDHALELER
REVİVALAR	Seki	Yer	6-İÇERİME Bİ. KAYNAKLI MÜDHALELER	
	Aydınlatma Elemanı	Yıldız Akış	7-İÇERİME Bİ. KAYNAKLI MÜDHALELER	
	Kapı	Sazafat Kemer		
	Zemin	Sazafat Taş		
	Sırtı	1	YAPIMIN ÇÖZÜM KILAVUZUNA BULUNAN MÜDHALELER	
	Plan Boyutu	3.22 x 3.52	1-Çerçfme Elemanı	
Düvar	İnce Yünü Taş Duvar	2-Tablolar		
Ust Yapa	Tonoz	3-Metal Kırpanlar		
Çerçf Elemanı	Kemer	4-Metal Çerçfme		
Aydınlatma Elemanı	Kemer Başparmak	5-İçerfme Elemanı Döğrme		
Seki	Yer	6-İçerfme Elemanı Zemin Kırpanları		
Zemin	Sazafat Taş	7-İçerfme ve NİSİ. Teste Elemanları		
MÜDHALELER	Plan Boyutu	1.06	8-Çerçfme Elemanı Kapı ve Pencere	
	Düvar	İnce Yünü Taş	9-Metal Kırpanlar	
	Ust Yapa	Tonoz	10-Valörler İly. Elemanları	
	Aydınlatma Elemanı	Sazafat	11-Çerçfme İly. Elemanları Taş Kullanan	
	Çerçf Başparmak Üstü	Kemer	12-Çerçfme Elemanı	
	Zemin	Sazafat Taş	13-Tablolar	
DOKU	Plan Boyutu	3.58 x 4.25		
	Düvar	Kaba Yünü Taş Duvar		
	Ust Yapa	Tonoz		
	Çerçf Elemanı	Tonoz/Kubbe		
	Sırtı	20 + 44		
	Aydınlatma Elemanı	Kapı ve Pencere		
Kapı	Dış Lento			
Zemin	Sazafat Taş			

Şekil 2. Hasan Paşa Hanı Tespit Tablosu

Sonuç

Bu çalışmada yapılan tespitlerin, yapılacak olan yeni çalışmalarda, geleneksel yapıların restorasyon sürecinde alınan kararlara olumlu katkı sunacağı tahmin edilmektedir. Tespit edilen yanlış müdahalelerin, mevcut olan bir yapı olarak geleneksel yapıya kapasitesinin üstünde birçok farklı fonksiyonlar yüklemenin önüne geçerek yıpranmasını önlemeye katkı sunacaktır. İyi tasarlanmış bir işlev, geleneksel yapıların korunmasına katkı sunacağı gibi onarım sonrası atıl durumda bırakarak bu yapıların zaman içerisinde bakımsızlıktan yıkılması ve yok edilmesinin de önüne geçecektir. Geleneksel yapıların yeni işlevleri ile değerlendirilerek çok yönlü bir şekilde kullanıma açılmaları, ekonomiye kazandırılmaları, bu çalışma ile hedeflenen geleneksel yapıları yaşatarak korumanın çok ötesinde ekonomik, tarihi ve kültürel alanlarda da birçok katkı sunacağı öngörülmektedir.

Kaynaklar

- Benli, Gülan (2007). *İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, s. 179.
- Beysanoğlu, Şevket (1996). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Cilt 2)*. Ankara, Türkiye: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, s. 574.
- Birlik, Süheyla (2006). *Tarihi Çevrelerde Kentsel Kimlik-Değişimin Eşik Analizi: Trabzon Örneği*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, s. 10.
- Sözen, Müjgan Şerefhanoglu; Gedik, Gülay Zorer (2007). Evaluation of Traditional Architecture in Terms of Building Physics: Old Diyarbakır Houses. *Building and Environment*, s. 1811.
- 154 | Yıldırım, Mücahit (2017). Kültürel turizm ve kültürel mirası koruma: Diyarbakır Hasan Paşa Hanı örneği. *Mühendislik Dergisi*, s. 336-344.
- Yıldız, İrfan (2011). *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, s. 15.
- Yılmazçelik, İbrahim (1995). *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 92.
- Cebe, Mehmet (2017). *Bina Programı Hazırlanması; Güneydoğu Anadolu Han Yapıları Örneği. (Makale Yazarına ait Doktora tezi)* Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, S. 101.

DİYARBAKIR'DA BİR KİMLİK UNSURU OLARAK DİN –KAPİ YAZILARI ÖRNEĞİ-

Ejder Okumuş
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,
Dini İlimler Fakültesi

Özet

| 157

Kadim bir şehrin ve medeniyet merkezinin adı olan Diyarbakır, siyasî, ekonomik, dinî, jeo-stratejik, coğrafi, kültürel, etnik vs. bakımdan tarihte çok önemli bir konuma sahipti. Bugün de söz konusu önemli konumunu koruyan Diyarbakır, çeşitli ifade biçimleriyle dinin güçlü bir şekilde tezahür ettiği zaman ve mekanın adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Denilebilir ki, Diyarbakır'da din, en önemli kimlik unsurlarından biridir. İslam şehri olduktan sonra Müslümanların büyük ve dikkat çekici şehirlerinden biri olmuş olan Diyarbakır, sosyal hayatta dinin güçlü bir şekilde yansıdığı bir toplumsal birlikteliği ifade etmektedir. Diyarbakır, dinin hayat tarzı olarak yaşandığı, mekanla, zamanla, toplulukla bütünleştiği bir medeniyet unsurudur. İslam Medeniyetinin önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır, inancın, maneviyatın, kutsalın, ritüellerin, sembolizmin, dolayısıyla dinin zaman ve mekan boyutuyla kendini gösterdiği bir şehirdir. Ailesi, toplumsal hayatı, siyaseti, kültürü, ekonomisi, mesleği, ticareti, eğitimi, ahlâkı ile dinin çeşitli düzeylerde tecrübe edildiği, merkezinde dinin olduğu, dinin hayatı anlamlandırdığı şehir anlamında bir medine olan Diyarbakır, İslam medeniyetinin, İslam şehirler/medineler bütünüünün en güzel unsurlarından birini teşkil etmektedir. Diyarbakır'da bir kimlik unsuru olarak din, gündelik rutin hayatın çeşitli alanlarında varlığını, gücünü, dünyasını hissettirmektedir. Dinin Diyarbakır'da varlığını hissettirdiği alanlardan biri, kapı yazılarıdır. Diyarbakır'da birçok ev ve iş yerinin kapılarında, kapı üstlerinde, kapı

yanlarında dikkati çeken dinî ifadeler, söz konusu kimlik unsuru dinin bir tezahür ve sunum biçimi olarak düşünülebilir. İşte bu çalışmada, araştırmacı kapılardaki dinî yazıları bu açıdan ele almaya çalışmaktadır.

RELIGION AS AN IDENTITY ELEMENT IN DIYARBAKIR - THE SAMPLE OF DOOR WRITINGS

Abstract

The name of an ancient city and civilization center, Diyarbakir had a very important position in terms of political, economic, religious, geo-strategic, geographic, cultural, ethnic, etc. in history. Diyarbakir, which maintains this important position today, is the name of the time and place where religion manifests itself strongly in various forms of expression. It can be said that in Diyarbakir religion is one of the most important elements of identity. Having become one of the large and most remarkable cities of Muslims after becoming an Islamic city, Diyarbakir expresses a social cohesion, association or togetherness in which religion is strongly reflected in social life. Diyarbakir is an element of civilization in which religion is experienced as a way of life and integrates with space, time and society. One of the most important cities of Islamic Civilization, Diyarbakir is a city where belief, spirituality, sacred, rituals, symbolism, and thus religion are reflected in the time and space dimension. Diyarbakir, a medina where religion are experienced at various levels with its family, social life, politics, culture, economy, trade, education and morality, religion is at the center, and religion makes sense of life, is one of the most beautiful elements of Islamic civilization and the whole of Islamic cities. As an element of identity in Diyarbakir, religion makes us feel the existence, power and world in various dimensions of everyday routine life. One of the areas where religion makes its presence felt in Diyarbakir is the door writings. The religious expressions that have attracted attention at the gates, door-tops, doors and on sides of doors of many houses and workplaces in Diyarbakir can be considered as a form of manifestation and presentation of religion as an element of identity. In this study, the researcher tries to deal with the religious writings on the doors. | 159

Giriş

Diyarbakır, Türkiye'nin çok önemli şehirlerinden biridir. Evliya Çelebi'nin tarifıyla Diyarbakır “geniş vilayeti ma'mûr, ovaları güzel ve amber kokulu toprağı insanlar arasında rağbet gören, mezarları bol, hayrat ve bereketleri çok bir bayındır şehirdir.”¹ Kadim bir şehrin ve medeniyet merkezinin adı olan Diyarbakır, siyasî, ekonomik, dinî, jeo-stratejik, coğrafi, kültürel, etnik vs. bakımdan tarihte çok önemli bir konuma sahip olmuştur.

160 | İslamî rengi ve kimliğiyle İslam medeniyetinin önemli şehir unsurlarından olan Diyarbakır, çeşitli ifade biçimleriyle dinin güçlü bir şekilde tezahür ettiği zaman ve mekanın, medinenin, zaman mekanının adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Denilebilir ki, Diyarbakır'da din, en önemli kimlik unsurlarından biridir.

İslam şehri olduktan sonra Müslümanların büyük ve dikkat çekici şehirlerinden biri olmuş olan Diyarbakır, sosyal hayatta dinin güçlü bir şekilde yansıdığı bir toplumsal birlikteliği ifade etmektedir. Diyarbakır, dinin hayat tarzı olarak yaşandığı, mekanla, zamanla, toplulukla bütünleştiği bir medeniyet unsurudur. İslam Medeniyetinin önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır, inancın, maneviyatın, kutsalın, ritüellerin, sembolizmin, dolayısıyla dinin zaman ve mekan boyutuyla kendini gösterdiği bir şehirdir. Ailesi, toplumsal hayatı, siyaseti, kültürü, ekonomisi, mesleği, ticareti, eğitimi, ahlâkı ile dinin çeşitli düzeylerde tecrübe edildiği, merkezinde dinin olduğu, dinin hayatı anlamlandırdığı şehir anlamında bir medine olan Diyarbakır, İslam medeniyetinin, İslam şehirler/medineler bütünüünün en güzel boyutlarından biri teşkil etmektedir.

Bir hüviyet medinesi olan Diyarbakır'da bir kimlik unsuru olarak din, gündelik rutin hayatın çeşitli alanlarında varlığını, gücünü, dünyasını hissettirmektedir. Dinin Diyarbakır'da varlığını hissettirdiği alanlardan biri, şüphesiz kapı yazılarıdır. Diyarbakır'da birçok ev ve iş yerinin kapılarında, kapı üstlerinde, kapı yanlarında dikkati çeken dinî ifadeler, kimlik unsuru dinin bir tezahür ve sunum biçimi olarak

1 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2001, c. 4, s. 37.

düşünülebilir. İşte bu çalışmada, araştırmacı kapılardaki dinî yazıları bu açıdan ele almaya çalışmaktadır.

Kimlik ve Din

Kimlik, kişiliği, hüviyeti, ayniyeti, özdeşleşliği, bir şeyin kendisiyle bir veya aynı olması durumunu; bir şeyin başka bir şey olmaması halini, kişiliğin kendisiyle özdeş kalmasını ifade eder.² İnsanın, grubun veya toplumun kendisini neyle ve nasıl özdeşleştirdiğini dile getiren kimlik, insanın içinde yaşadığı evrende, psikolojik ve sosyolojik atmosferde kendini, kendi gözünde ve kendi dışındakilerinin aynasında nasıl gördüğünü belirtir; kendisini, kendi kimliğini taşıyan insanın varlığı yorumlama ve aynı zamanda varlık karşısında kendisini konumlandırma biçimini dillendirir.³ Kimlik, insanın içinde yaşadığı sosyal çevrede kendini tanımlamayı, kendi konumu belirlemeyi ve bir o kadar da diğerlerine bakış açısını ve tavır alma biçimini ihtiva eder.⁴ Sübjektif gerçekliğin anahtar bir ögesi olarak kimlik, toplumla diyalektik bir ilişki içinde yer alan, başka bir ifadeyle fertle toplum arasındaki diyalektikten doğan bir fenomendir.⁵

Bu hususlar, aynı zamanda kimlik sahibi için bir hayat tarzı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla insanın davranış biçimleri, ibâdetleri, kültürel etkinlikleri vb. onun kimliğini belirlemektedir. Buradan hareketle kimliğin, kişinin yahut bir sosyal grubun çeşitli aidiyetlerini izah eden, onun tanınmasına vesile olan ve objektivitesiyle dışardan gözlemlenebilen özellikleri muhtevî olduğu söylenebilir. Bu noktada kimliğin, farklılığı ortaya koyan, dolayısıyla bir noktayla birleştirirken, diğer noktayla ayırıştırıran bir olgu olduğunu ifade etmek mümkündür.⁶

Din-kimlik ilişkisine ve dinî kimliğe gelince; bilindiği gibi dinlerin önemli işlevlerinden biri, kimlik kazandırma, kimliklendirme, bir varlık bilinci kazandırma, aidiyet bilinci verme, birlikte var ve taraf olma bilinci temin etmedir. Dinin

2 M. Heidegger, *Identity and Difference*, İng. Çev. Joan Stambaugh, Harper-Row Publishers, New York, Evanston ve London 1969; J. Stambaugh, "Introduction", *Identity and Difference*, Harper-Row Publishers, New York, Evanston ve London 1969; Burke, P. J., "Identity Processes and Social Stres", *American Sociological Review*, 56/6, 1991, ss. 836-850.

3 A. Aslan, "İnsan ya da Aklın Kimliği", *Bilgi ve Hikmet*, 4, 1993.

4 N. Bilgin, "Kimlik Sorununda Evrenselcilik-Farkçılık Gerilimini Aşmak", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 33, 1995.

5 P. L. Berger, ve T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, The Penguin Press, Great Britain Allen Lane 1967.

6 N. Köseoğlu, "Kültür/Kimlik Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 33, 1995, ss. 41-47; E. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 4. Baskı, İnsan Yay., İstanbul 2015..

bahsettiği kimlik insanın hayatına anlam kazandırır; insanın kim olduğunu ifade eden şeyi tanımlayan sosyal bir rol veya durumda o insanın benine uygun düşen bir anlamlar seti olan kimliğin bir kontrol sistemi⁷ olarak işlev görmesinde rol oynar. Denilebilir ki dinî inanç ve uygulamalar, birey ve gruplar için kimlik kalıpları meydana getirirler.

Din, kararlı ve sağlam bir insan kişiliği oluşturarak toplumsal ilişkilerin de kişilikli ve bütünlüklü olarak gerçekleşmesinde işlevsel olmaktadır. Din, bu işleviyle insanın kimlik bunalımına düşmesini de engelleyici güçtedir. Din, hem bireyin benliğinin oluşmasında, iç dünyasında barışık olmasında, hem de bireyin topluma adaptasyonunda, toplumla, sosyal norm, değer ve inançlarla sağlıklı ilişkide bulunmasında yardımcı olur, bu doğrultuda hizmet görür, görev yapar.

162 | Din, kimlik kazandırma işleviyle insanın içinde yaşadığı sosyal çevrede kendini tanımlamasını, kendi konumu belirlemesini ve bir o kadar da diğerlerine bakış açısını ve tavır alma biçimini tespit etmesini sağlar.

İnsanlar, içinde yaşadıkları toplumla uyumlu bir diyalektik geliştiremedikleri, toplumda kim olduklarına dair sorunun cevabını bulamadıkları zaman, kendilerini boşlukta hissedebilirler. Bu boşluk hissi, insanların inanç, düşünce, davranış, ahlâk ve dünya görüşlerini olumsuz yönde etkileyerek sonuçta kimlik krizi veya bunalımına sebep olabilir. İşte din, kimliklendirme, kimlik kazandırma işleviyle böyle bir bunalımın ortaya çıkmasını engelleme gücüne sahip bir fenomendir.⁸

Din, bir yandan bireye kimlik kazandırırken, bir yandan da grup ve topluma kimlik kazandırır. Din, kendisine inananların oluşturduğu toplumu kimliklendirme yetenek ve gücü olan bir fenomendir.

Din, kimlik değişimlerinde⁹ de önemli işlevler görür. Kimlik değişimlerinin gerçekleşmesinde, benimsenmesinde, birey ve grupların kendi benlikleriyle bütünleşmesinde, kötü sonuçlara ulaşmasının önlenmesinde vb. din, olumlu işlevler görür.¹⁰

7 Burke, "Identity Processes and Social Stres", ss. 836-850.

8 E. Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Ark Kitapları Yay., İstanbul 2005.

9 Burke, "Identity Processes and Social Stres", ss. 836-850.

10 Bkz. Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*.

Bütün bunların ışığında din, meşrulaştırma boyutu ve işleviyle insanın zihniyet dünyasıyla kendini konumlandırmasını, inancıyla varlık kazanmasını, düşünce ve eylemde duruşunu kendinde ve toplumda makbul ettirir, kendini toplumsal ilişkilerin bir parçası/aktörü yapmasını temin eder; dünyasını anlamlandırır; yani kimlik ve kişilik kazanmasını sağlar.

Kimlik İfadesi Olarak Yazıların Çeşitli Yerlere Yazılması

İnsanların göreceği, okuyacağı, anlamlandıracağı, yorum yapabileceği şekilde çeşitli yerlere yazı yazılması, öteden beri başvurulan bir yol ve iletişim biçimidir. Kağıda, deftere, kitaba yazılan yazıların dışında toplumun, kamunun kolayca erişebileceği duvarlara, panolara, camlara, kapılara, toprağa, dağlara, taşlara, taşıtlara vd. yazılan veya asılan yazı ve işaretler, onları görenlere çeşitli mesajlar vermeyi amaçlamaktadır. Yazılar, bu mesajları verirken kimi zaman bir kimlik ifadesi olurlar. Birey, grup, mahalleli, sokak sakini vd. örneğin taşıtın içine, önüne veya arkasına bir yazı yazarak kendi kimliğini, ortaya koyar; toplumun kendisini o yazıda belirtilen özellikle veya mesajın içeriğiyle bilmesini ister. Bu yazılar, içeriğine veya vermek istediği mesaja göre aşk yazıları, dinî yazılar, şiir, ideolojik yazılar vd. olabilmektedir.

Kapı yazıları, doğrudan doğruya evin, ocağın, mahremiyet alanının, iş yerinin kimliğini, eşyaya ve olaylara bakış açısını, duruşunu ortaya koyan, o yönde insanlara mesaj gönderen yazılardır. Bilhassa evin kapısındaki, kapı üstündeki veya yanındaki yazılar, evde yaşayan ailenin kendini o yazılarda anlattığı hususlarla göstermesi, ifade etmesi, bir bakıma kamuya ilan etmesi anlamına gelir.

Kapı yazıları, dinî muhtevaya sahipse, o takdirde evin sahibi, evde oturan aile, dine yaklaşımını, dinî kimliğini yansıtacak unsurları paylaşıyor demektir. Bu noktada dindarlığını, kendi dinî hayat tarzını, toplumda zayıf veya azınlık hisseden kişilerin kapılarına dinî yazılar yazması ile kendini, kendi inancını, kendi dinî hayat tarzını toplumda güçlü gören kişilerin kapılarına dinî yazılar yazması birbirlerinden farklıdır; içerdikleri mesajlar itibariyle de, kişilerin hissettikleri itibariyle de farklı yazı tipleridirler.

Diyarbakır'da Evin ve Toplumun Kimliği Olarak Kapı Yazıları

Yukarıda belirtilen hususlar, Diyarbakır kapı yazıları için de geçerlidir. Diyarbakır sur içinde araştırmacının 2006 yılının Ekim ve Kasım aylarında Diyarbakır sur içinde gezerek elde ettiği kapı yazıları örnekleri, bu durumu göstermektedir.

Söz konusu örneklerin verilere göre Diyarbakır'da bazı evlerin giriş kapılarının veya iç duvarların üzerindeki dinî yazılar dinî muhtevalarıyla dikkat çekicidir. Bu yazılarda tevhid ve besmele vurgusunun öne çıktığı söylenebilir. Gelenekselin de modernin de yansıdığı bu el sanatının çeşitli biçimleri görülebilir. Mesela Sur içinde bulunan evlerin, apartmanların, hatta işyerlerinin bir kısmında söz konusu yazı çeşitlerinin mevcudiyeti, kolaylıkla tespit edilebilir. Bu cümleden olmak üzere bir apartmanın giriş kapısının üzerinde bir mermere işlenmiş üstte Arapça “Bismillahirrahim” yazısı, alt ve ortada Türkçe “ŞEFAAT SENDEN YA RESUL ALLAH”, ifadesi, sağda Arapça “Allah” lafzı ve solda Arapça “Muhammed” kelimesinden oluşan kapı yazısı (Resim 1) zikredilebilir.

Resim 1

Yine Sur içinde bir evin giriş kapısının üstünde “Allah” yazısı (Resim 2), bir başka ev kapısı üstünde apartman adının hemen üstünde Arapça sağdan sola doğru “Allah, MaşaAllah, Muhammed” (Resim 3) yazılı işleme dikkati çekmektedir.

Resim 2

Resim 3

Yine bir esnafın giriş kapısının üstünde cama yazılı Arapça “Bismillahirrahmanirrahim” yazısından (Resim 4) bahsedilebilir.

Resim 4

Müstakil bir evin sokak kapısının üstünde asılı bir tabloda sağda daire içinde “Allah”, solda yine daire içinde “Muhammed” ve ikisinin arasında “Kâle Sallallahu aleyhi ve selem” diye başlayarak “el-Haccu’l-mebrûr...” diye devam eden bir hadis yer almaktadır (Resim 5). Bu son yazıdan anlaşıldığına göre muhtemelen bu ev sahibi Hacca gidip geldiği ve hacı olduğu için kapı üstüne bu yazı konulmuştur. Türkiye’nin bazı yerlerinde, örneğin yaptığımız gezide Mardin’de bazı evlerde gözlemlene imkanı elde ettiğimiz gibi Hacı olanların kapılarına bazı işaret veya yazıların konulduğu veya yerleştirildiği bilinmektedir.¹¹

11 E. Okumuş, “Diyarbakır El Sanatlarında İslamî Motifler –Bir Giriş Denemesi-“, *Eskişehir Osmangazi Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 1, 2014, ss. 93-106.

Resim 5

Bir iş yeri kapısındaki yazı (Resim 6) bütünü şu kelime ve dulardan oluşmaktadır: Üstte sağdan sola doğru Arapça “Allah” lafzı, “Bismillahirrahmanirrahîm” ve “Muhammed” kelimesi, bu sıranın altında ise Türkçe büyük harflerle “YÜCE ALLAHIMIZ ÜMMETİ MUHAMMEDİN İŞLERİNİ DAİM ETSİN. AMİN” duası.

Resim 6

Ayrıca bir işyerinin kapı üstünde Arapça “Tevekkeltu ale’llâh” yazısı (Resim 7) görülmektedir.

Resim 7

Burada verilen resimlerin ve bu resimlerdeki yazıların da işaret ettiği gibi ev ve iş yerlerinin kapılarına yazılar yazarak insanlar, kimliklerine; hayata, eşyaya, olaylara bakışlarına dair mesajlar vermektedirler. Göstergibilimsel ve sosyolojik olarak konuşmak gerekirse, bu yazılar, o yazıları gören herkese “ben buyum” veya “ben böyle biriyim” yahut “biz aile olarak böyleyiz” gibi mesajlar göndermektedirler. Bu yazıları böyle algılayan insanların o eve, o evde oturanlara yaklaşımları da doğal olarak o mesajların işaretlediği kimliğe nasıl bakarlarsa öyle olmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmanın sınırları içinde sonuç olarak denilebilir ki, din Diyarbakır şehrinin, Diyarbakır'da yaşayan halkın kahir ekseriyetinin kimliğinin teşekkülünde İslam dini temel belirleyici unsurdur. İslam dinin Diyarbakır'ın kimliğinin belirlemede etkili olduğunu gösteren noktalardan biri kapı yazılarıdır. Bazı Diyarbakırlılar, özgürce evlerinin ve işyerlerinin kapılarına dinî yazıları istedikleri yazı stiliyle Arapça veya Türkçe ya da karma olarak yazmışlardır. Bu yazıları yazmakla o kişiler, kendi kimliklerine dair önemli ipuçları vermektedirler.

Diyarbakır'da surlardaki dinî ifadeleri içeren yazılarla sanat eserlerinin, taşıt yazılarının, mescid ve câmilerdeki yazıların, tarihî mekânların kapı ve duvarlarındaki yazıların varlığı da eklenirse, dinin Diyarbakır kimliğinin belirleyici unsurlarından olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Aslan, A. "İnsan ya da Aklın Kimliği", *Bilgi ve Hikmet*, 4, 1993.

Berger, P. L. ve Luckmann, T., *The Social Construction of Reality*, The Penguin Press, Great Britain Allen Lane 1967.

Bilgin, N., "Kimlik Sorununda Evrenselcilik-Farkçılık Gerilimini Aşmak", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 33, 1995.

Burke, P. J., "Identity Processes and Social Stres", *American Sociological Review*, 56/6, 1991, ss. 836-850.

Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 4, Haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2001.

Heidegger, M., *Identity and Difference*, İng. Çev. Joan Stambaugh, Harper-Row Publishers, New York, Evanston ve London 1969.

Köseoğlu, N., "Kültür/Kimlik Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 33, 1995, ss. 41-47.

Okumuş, E., *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Ark Kitapları Yay., İstanbul 2005.

Okumuş, E., "Diyarbakır El Sanatlarında İslamî Motifler –Bir Giriş Denemesi–", *Eskişehir Osmangazi Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 1, 2014, ss. 93-106.

Okumuş, E., *Toplumsal Değişme ve Din*, 4. Baskı, İnsan Yay., İstanbul 2015.

Stambaugh, J., "Introduction", *Identity and Difference*, Harper-Row Publishers, New York, Evanston ve London, 1969.

TAŞRANIN MERKEZE İNTİSABI: DİYARBAKIR GAR BİNASI

Gülbin Fırat Onat
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,
Dini İlimler Fakültesi

Özet

| 173

1923-1950 yılları arasında Diyarbakır'ın kentsel gelişimi hızlanmış ve çok sayıda kamu binası inşa edilmiştir. İletişim, eğitim, ulaşım ve kültür alanında çeşitli yapıların hızla inşa edilmesi erken Cumhuriyet Türkiye'sinin modernleşme arzusunun bir göstergesiydi. 1935 yılında inşa edilen Diyarbakır gar binası bu anlamda en önemli yapılardan birini oluşturmaktadır. Cumhuriyet ideolojisinin öne çıkan simgelerinden biri olan demiryolu ağının Diyarbakır'a ulaşması ile birlikte kent önemli bir merkez haline gelmiştir. Dönemin mimari anlayışına göre tasarlanan Diyarbakır gar binası, kentin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çalışma, Diyarbakır gar binasını, dönemin sosyal, siyasal ve ekonomik politikalarının bir simgesi olarak ele alacaktır. Bireysel ve kolektif hafızada önemli bir yer tutan gar binaları aynı zamanda inşa edildikleri dönemin düşünsel arka planını anlamak açısından fayda sağlamaktadır. Sadece dönemin siyasal ideolojisinin bir yansıması olarak değil, kent kimliğinin oluşmasına önemli katkılar sağladığından Diyarbakır Gar Binası, kentsel hafızanın kaydedildiği bir mekân olarak incelenecektir. Taşranın merkeze bağlanmasını simgeleyen çalışmanın konusunu oluşturan gar binasının, Türkiye modernleşmesi bağlamında ne anlama geldiği tartışılacaktır.

CONNECTING THE PROVINCIAL TO CENTER: DİYARBAKIR STATION BUILDING

Abstract

174 | Between 1923 and 1950, the urban development of Diyarbakir was accelerated, and many public buildings were built. various buildings on communication, education, transport, culture was rapidly constructed, and this was an indication of early Republican Turkey's modernization desires. Built in 1935, the Diyarbakir Railway Station is one of the most important structures in this sense. With the arrival of the railway network to Diyarbakir, which is one of the outstanding symbols of the Republican ideology, the city has become an important center. The Diyarbakir Railway Station, designed according to the architectural concept of the period, has contributed significantly to the social, economic and cultural life of the city. This study will consider the Diyarbakir Railway Station as a symbol of the social, political and economic policies of the period. The station buildings, which occupy an important place in the individual and collective memory, are beneficial in terms of understanding the intellectual background of the era in which they were built. The Diyarbakir Station Building will be examined as a place where the urban memory is recorded, not only because it reflects the political ideology of the period but also because it provides important contributions to the formation of urban identity. The subject of this study, stations symbolizes the binding of the provincial to center, so will be discussed what it means in the context of Turkey modernization.

Giriş

Erken Cumhuriyet döneminde kentsel, planlama ve imar faaliyetleri dönemin devlet anlayışını yeniden üretmek üzerine gelişmiş, kentsel planlama devletin resmi politikasına dönüşmüş ve bu bağlamda bir mimari faaliyetin devletten bağımsız yapılması söz konusu olmamıştır. Başka bir ifadeyle denilebilir ki, toplumsal ve politik alanın kesiştiği mekanlar olarak kamusal alanlar bu dönemde devletin kendisi ile ilgili mesajlar iletmesi açısından büyük önem taşımıştır. Erken Cumhuriyet döneminin devletçilik anlayışı bağlamında bu mekanları kullanması ve yaratması, inşa edilen mimari yapıların aslında siyasal ilişkilerin doğal bir ürünü olduğunu bize göstermektedir.¹ Dolayısıyla devletin kendi vatandaşına mesaj iletme üzere inşa ettiği kamusal mekânda yer alan birçok mimari yapı, sadece mimarlık tarihi anlamında ele almak yeterli değildir. Bu yapıların bize sunduğu tarihsel ve toplumsal anlamları üzerinde de durmak gerekiyor.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu dönem devlet anlayışı ısrarla kamusal mekanları ulus-devletin sahnesine dönüştürmüştür. Elbette bu dönem hayata geçen imar faaliyetleri sadece bu türden politikarlardan ibaret değildir ancak büyük oranda sistem “kendini düşünme hissetme ve sunma tarzını bu politikalar” aracılığı ile ortaya koymuştur.² Aynı şekilde devletin kendisini mimarlık aracılığı ile kamusal mekânda sunma arzusu elbette sadece Türkiye’ye özgü bir durum değil, birçok farklı modernlik projesi benzer süreçlerden geçmiştir. Burada devlet tarafından arzu edilen şey, vatandaş tarafından onaylanma ihtiyacıdır. Kuşkusuz bunun içinde Türkiye örneğinde olduğu gibi devletin bizzat oluşturduğu ve kendi iktidarını simgelediği kamusal alanlar zamanla büyük önem kazanmıştır.³ Kendi meşruiyet ihtiyacını, mimarlık aracılığı ile onaylatmak isteyen erken cumhuriyet Türkiye’si özellikle kentlere büyük önem vermiş ve istasyon, park ve halkevi gibi mekanlarda modernlik projesine işlevsellik kazandırmak istemiştir. Bu üç kamusal mekân Uğur Tanyeli’nin ifadesi ile “Erken cumhuriyet yalnızca modernleşmeyi, uluslaşmayı değil o ulusun

1 Tayfun Gürkaş, “Bir Mimarlık Tarihi Alanı Olarak Türkiye’de Peyzaj Mimarlığı Tarihi ve Peyzaj Mimarlığı-Devlet İdeolojisi İlişkisi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7 (13), 2009, 171.

2 A.g.m., 183.

3 A.g.m., 184.

bireyi olacak bireyi de parkta, garda ve halkevinde” düşlediği mekanlara dönüşmüştür.⁴

176 | Bu bildirinın konusunu oluşturan Diyarbakır gar binasını, yukarıda sözü edilen devletin kendisini kamusal alanlar aracılığı ile onaylatma ihtiyacı ve görünürlük kazandırma arzusunu ortaya koyan dönemin kentsel planlama anlayışları, bağlamında ele almak gerekiyor. Elbette gar binaları söz konusu olunca bu dönemin modernleşme güzergahlarından birini oluşturan demiryolu politikasının anlaşılması önemlidir. Bu yapılan çalışmalarda, Erken cumhuriyet döneminde demiryolu politikasının büyük bir önem kazanmasının başlıca iki önemli nedeni olarak milli politika ve modernleşme arzusu olarak gösterilmektedir. 1940’ların sonuna doğru gelindiğinde Türkiye demir ağlarla örülmeye başlanmış ve bu bağlamda demiryolu politikaları Cumhuriyet Türkiye’inde büyük bir önem kazanmıştır. Zafer Toprak bunu, stratejik, ekonomik ve simgesel nedenlere bağlamaktadır. Stratejik olarak demiryolu kısa bir sürede millileşmeliydi ve bu yüzden Ankara’ya bağlanması elzemdi. Ekonomik olarak ise, demiryolu ile iç pazarı canlanacak ve böylece üretimi kendi yapacaktır. Simgesel olarak ise, demiryolunun gittiği her yer aynı zamanda devletin de ulaşmış olduğu anlamına geliyordu.⁵

“Hülasa yeni demiryollarımızla: Kömüre bakıra varıyoruz; Akdenizi Karadenize bağladık, Balıkesire vardık, Sivası aştık yarın Erzurumdayız. Eski Türkiyenin coğrafyasını değiştirdik, Yeni Türkiyenin hududunu çelikledik, iktisadi varlığını çeliklemekteyiz.”⁶

Cumhuriyetin kurulması ile birlikte demiryollarının millileştirilmesine karar verilmiştir. 24 Mayıs 1924 tarih ve 506 sayılı Kanun ile Nafia Vekâletine (Bayındırlık Bakanlığı) bağlı “Anadolu- Bağdat Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi” kuruldu. Demiryollarının yapımı ve işletilmesinin bir arada yürütülmesini sağlamak amacıyla, Demiryolu alanında ilk bağımsız yönetim birimi olarak 31 Mayıs 1927 tarih ve 1042 sayılı Kanun ile Nafia Vekaleti (Bayındırlık Bakanlığı)’ne bağlı “Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi” kurulmuştur. “Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü” adıyla

4 Uğur Tanyeli, “Mekanlar, Projeler, Anlamları” Üç Kuşak Cumhuriyet (ed. Uğur Tanyeli) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 101.

5 Zafer Toprak, “Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir Modernite Metaforu” Toplumsal Tarih Dergisi, s.168, 2007, 27.

6 Demiryollar Dergisi, s.128-129. (11.), 29 İkteşrin 1935, 299.

1939 yılında Münakalat Vekaleti (Ulaştırma Bakanlığı)'ne bağlanmıştır. Cumhuriyet öncesinde yapılan ve yabancı şirketler tarafından işletilen hatlar, 1928–1948 yılları arasında satın alınarak millileştirilmiş ve ekonomiye büyük fayda sağlayacağı düşünülerek toplam üç bin iki yüz kilo metre yeni hat inşa edilmiştir. 1927 yılında Ankara-Kayseri-Sivas, 1930 yılında Sivas-Erzurum (Kafkas hattı), 1931 yılında Samsun-Kalın (Sivas), 1933 yılında Irmak-Filyos (Zonguldak kömür hattı), 1935 yılında Adana-Fevzipasa-Diyarbakır (Bakır hattı), 1939 yılında Sivas-Çetinkaya (Demir hattı) hattı inşa edilmiştir.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e göre Cumhuriyet dönemi demiryolu politikası sadece yurdu demir ağlarla örmek istemez aynı zamanda bir ağ (network) kurmak ister. İstanbul'dan başlayan, Anadolu ve Anadolu'yu başkente bağlayan bir sistem arzu ediliyordu.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e göre Cumhuriyet dönemi demiryolu politikası sadece yurdu demir ağlarla örmek istemez aynı zamanda bir ağ (network) kurmak ister. İstanbul'dan başlayan, Anadolu ve Anadolu'yu başkente bağlayan bir sistem arzu ediliyordu. Tekeli ve İlkin'e göre başkenti Anadolu'nun tam ortasına alan ve bir ulus devlet oluşturmak isteyen erken cumhuriyet Türkiye'si ağaç dalları gibi oluşan bir demiryolu ağı ile ülkenin her bir köşesini Ankara'ya bağlamak istiyordu. Demiryolu ağlarının ilk hedefi; “Türkiye'nin sınırlarının yeniden belirlemek ve Sovyet sonrası doğal pazarlarını kaybetmiş doğu Anadolu'ya bir açılma” sağlamaktır. Bu anlamda Ankara-Sivas-Erzurum hattı ve Fevzipaşa- Diyarbakır-Malatya hattı son derece önemlidir.⁷

Bir anlamda demiryolu aracılığı ile Cumhuriyet ideolojisi fiziki anlamda görünür olmuştu. Demiryolunun ulaştığı her yere, modern kent kültürü de ulaşmış ve geride bırakılmak istenen gelenekselliğin dokuları çözülmeye başlamıştır. Zafer Toprak'ın ifadesiyle, demiryollarının gelmesi ile birlikte çeşitli dönüşümler yaşanmış, öncelikle zaman ve mekân algısı büyük oranda değişmiştir. Zaman algısı yirmi dört saate bölünmüş ve mekân anlayışı ise dünyevileşmiş; kasaba, şehre, başkente ve ülkeye bağlanmıştır. Ancak en önemlisi değişen kamusal alan anlayışı ile birlikte, İstasyon çevresinde kamusal bir alan oluşmuştur. Daha önce Camii

7 İlhan Tekeli, Selim İlkin “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması” Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, II. Cilt: Ekonomi -Toplum-Çevre, 10-12 Aralık, İstanbul, 1999, 316.

kamusal alanın merkezi iken, Cumhuriyet ile birlikte, merkez istasyona dönüşür.⁸ Dolayısıyla istasyon bir anlamda modernliğin mabedi haline gelmiştir.⁹

Kent mekanlarının Cumhuriyet idealleri doğrultusunda düzenlenmesinin yanı sıra, yeni ulus devletin başkenti olarak Ankara'nın seçilmesi eski sistemin unutulması, modern ulus devletin pekiştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla demiryolları bu anlamda önemli bir ihtiyaçtır çünkü çevrenin, merkeze bağlanmasını kolaylaştıracaktır.¹⁰ Oluşturulmak istenen bu ağı bağlantı noktalarını ise gar binaları oluşturur. Denilebilir ki, demiryolu politikaları ile birlikte Ankara nasıl devletin yeni merkezi haline gelmişse, gar binaları da kentlerde devletin yeni ve resmi dilinin simgelerinden biri olmuştur. Kent merkezlerinde yeni yerleşim alanları demiryolu ve istasyon binalarının bulunduğu bölgede seçilmiş ve sadece belli kentlere değil, Anadolu'nun birçok yerinde buna benzer modernleşme projeleri ile birlikte istasyon binalarının bulunduğu kamusal alanlar devletin kendisini temsil edebileceği mekanlara dönüşmüştür.¹¹ Aynı zamanda, bu dönem kamusal alanlarda yapılan mimari yapıların birçoğu temsili özelliklere sahiptir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, park, halkevi, istasyon ve anıtlar bir yandan yeni sistemin hafızasını oluşturmaya çalışır. İstasyon bu bağlamda önemlidir çünkü istasyon binasından başlayarak gelişen kentsel yapı cumhuriyet kültürünü yayma misyonuna sahiptir.¹²

Uğur Tanyeli'ye göre "istasyon, sadece bir demiryolu durağı değildir; bir kentin ulusal sisteme katılması ancak onunla olanaklıdır." Tanyeli'ye göre kentlerde bulunan istasyonların modernleşme sürecine önemli katkıda bulunduğunu vurgular. Bu istasyonlar aynı zamanda modern geometrik disiplinin ilk örneklerindedir. Tanyeli'ye göre "Anadolu'nun bugünkü anlamda ilk sosyal merkezleri görevini garlar yüklenirken, çoğunluğu memurlardan oluşan kentin elit kesimi de gar gazinolarında toplanıp memleket meselelerini tartışmışlardır." Tanyeli, garların

8 Zafer Toprak, a.g.m, 28.

9 Ercan Çağlayan, *Kemalist Ulus-Devletin İnşası, Açılım Yayınları*, 2018, 217-218.

10 Bu dönem sıklıkla demiryollarının sadece fiziki anlamda değil "milli duygular" açısından da yurdu birbirine bağladığı vurgulanmaktadır: "Bir haftaya kadar Bayındırlık Bakanımız Diyarbakır hattını açmağa gidecektir. Anadolunun ortasını ve cenubunu dolaşan bu raylar, vatanın coğrafi birliğini kenetliyen ve yoğuran milli hatlardır. Hiç biri cumuriyetsiz düşünülemez, cumuriyetsiz anlaşılamaz ve kurtuluş harbinin ateş ve kanı ile beslenmiş olan iradeler başta olmaksızın başarılamazdı." Falih Rıfkı Atay," *Demiryollar Dergisi*, 130 (11), İlkânun 1935, 502.

11 Özlem Arıtan, "Modernleşme ve Cumhuriyetin Kamusal Mekân Modelleri" *Mimarlık Dergisi*, 3, 2008, 50.

12 Uğur Tanyeli, a.g.m, 101.

çağdaş yaşamla bağlantılı kurulan noktalar olduğunu, bu nedenle 1960'lara kadar Ankara'nın en iyi lokanta ve gazinosunun garda konumlandığını belirtir.¹³

Sadece kentlerde çağdaş yaşamın önemli merkezlerinden birinin olmasının yanı sıra istasyon binaları aynı zamanda kolektif yaşam kültürünü açısından da önem taşır.¹⁴ Zafer Toprak'ın demiryollarının sağladığı dönüşümler bağlamında öne sürdüğü tespitlerin yanı sıra bu binalar daha önce var olmayan yeni gündelik pratikler yaratmıştır. Söz gelimi, işe trenle gitme, bekleme, toplanma ve benzeri pratikler kamusal bilincinin de gelişmesine fayda sağlamıştır. İstasyon binaları, istasyon caddelerinin ortaya çıkmasına neden olur ve bu caddeler aynı zamanda kentin merkezini de oluşturur.¹⁵ Dolayısıyla cumhuriyet toplu yolcu taşımacılığı ve demiryollarının şehre gelmesi ile birlikte yeni ve modern bir kent yaşamı meydana gelir.

İstasyon binalarının yapıları incelendiğinde, yolcu salonu-gişeler, lojman ve yaya alt geçitlerinin temel elemanlar olarak kullanıldığı görülüyor. Özaydın ve Tezer'e göre gar binaları: "Arazi kotları ve çevre dokusuyla olan bağlantılar, belli bir ortak mimari dil içinde farklı yerleşme örüntülerini karşımıza çıkarır. Demiryolunun kendisinin bir sınır ögesi olması nedeniyle kent içinde birbirinden ayrılmış iki yakanın zaman zaman birbirine bağlanması gerekliliği, farklı mimari çözümler oluşturur." Özaydın ve Tezer gar binalarının "kendi mekânsal organizasyonları kadar, çevre dokusuyla olan etkileşimleri de kentsel mekânın örgütlenmesini" de etkilediğini vurgulamaktadır ve "bu binaların yapılmasıyla birlikte, etraflarında daha önceden bulunan veya daha sonra yapılan cami, okul, dükkânlar gibi yapıların oluşturduğu merkez-demiryolu ile bağlantılı bir sistem" geliştirdiğini ifade ederler.¹⁶

13 Uğur Tanyeli, a.g.m., 101.

14 "Yıllarca önce kötü bir otomobilin tekerleğine bakarken apışıp kalan çocukların gözünde canlı bir parıltı vardı. Kadınlar için en büyük genişlik, şimdi Spor alanı olan meydan değildi ve erkekler, ilçenin etrafını kuşatan dağların ötesinde artık bilinmez bir alem vardır sanarak dalgın dalgın bakmıyorlardı. Çünkü artık bu ilçe, Türk yurdunun öteki parçalarına ve bütün dünyaya uzak değildi; O ilçeyi birçok yurt parçaları Cumhuriyetin demir ağları bütün ülkeye ve bütün dünyaya bağlamıştı." Mehmet Nurettin Artam, Demiryollar Dergisi, 128-129 (11), 29 İlkteşrin 1935, 389-390.

15 Özlem Arıtan, a.g.m., 51.

16 Gülşen Özaydın, Saadet Tuğçe Tezer, "İstasyon Binalarının Kentteki Anlamı Üzerine Düşünceler", Arkitera., Ağustos 2014, Özaydın, G. ve Tezer, S.T. <http://www.arkitera.com/gorus/533/istasyon-binalarinin-kentteki-anlami-uzerine-dusunceler>

180 |

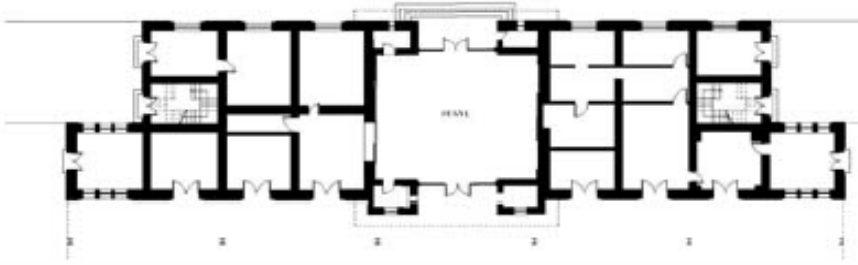
Demiryollarının Diyarbakır'a ulaşması 1935 yılında gerçekleşmiş ve böylece taşrada önemli merkezlerden biri haline gelmiştir.¹⁷ Kentin ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamının gelişmesine katkı sağlayan demiryolu ulaşımı ile bölgenin önemli illerinden birine dönüşen Diyarbakır'da, demiryolu ve istasyon binası, yerleşme açısından uygun olan batı kesimdeki düz alanda inşa edilmiştir.¹⁸

Modern mimarinin özelliklerini yansıtan Diyarbakır Gar Binası iki katlıdır. Alt katında idari birimler, üst katta ise iki lojman birimi vardır. Alt kattaki büyük dörtgen pencereler, üst katta daha küçük kare pencerelerle yatay çizgiler ve dikey güneş kırıcılar, simetrik, süssüz düzenlemeler, düz çatılar ve geometrik cephe kompozisyonları ile yapı, modernizmin kentteki ilk örneklerinden biridir. Bugün de Gar Binası olarak hizmet vermektedir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Ulusal mimarlık akımı önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle Anadolu'da kamusal alanlara inşa edilen birçok yapı bu mimari akıma uygun bir biçimde tasarlanmıştır.¹⁹

17 “İkinci Teşrin 935 Türk Demiryolculuk tarihinin şerefli bir ayı olan tarihe geçmektedir. Bir taraftan kömür, öte taraftan bakıryolu açılmış, Karadeniz, Akdenizle ikinci defa birleşmiş, doğu sınırlarımıza uzanan şark hattının ucu Diyarbakire ulaşmıştır. Diyarbakir, bir son değil, bir başlangıçtır ve şark vilayetlerimizi kuşatacak olan çelik ağların mutlu taliinin bir sembolü olacaktır.” Demiryollar Dergisi, 130 (11), 1 İkkânun 1935, 501.

18 Neslihan Dalkılıç, F.Meral Halifeoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi” Mimarlık Dergisi, 358, Mart-Nisan 2011, s.357.

19 Sibel Bozdoğan, Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'si'nde Mimari Kültür, Metis Yayınları, 2012, 137.

16. Gar Binası, Zemin Kat Planı

17. Gar Binası, Üst Kat (Lojman) Planı

1930’lu yıllarda inşa edilen gar binaları modern Türkiye Cumhuriyeti’nin politik sembollerinden biri olmuş ve bu sebepten dolayı bu binalar özel bir değer yüklenmiştir. Bu binalar birçok Anadolu kentinde ilk modern yapılar olarak ortaya çıkmıştır.²⁰ Diyarbakır gar binası, Manisa ve Malatya gar binaları ile benzer tipte yapılmıştır. Malatya Garı tek katlı, asma çatılı bir yapıya sahiptir. Daha sonradan yapılan yeni gar binası dikdörtgen planlı bir şemaya sahiptir. Giriş yükseltilmiş “diğer gar binalarında olduğu gibi burada da giriş holü yükseltilerek bina taçlandırılmıştır. Cephelerde kemerli pencereler yerine dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Döşemeler çelik putrellerle taşınmış, dik çatı yerine, kırma ve düz çatılmıştır. Malatya ve Manisa yolcu binaları birbirlerinin aynısıdır.”²¹ Yeni bir estetiğin ifadesi olan bu binalar, sade ve yatay hacimlerle yapılan simetrik süssüz kompozisyonlar barındırır.²²

20 İlker Erkan, Hasan Ş. Haştemoğlu, “Anadolu’da Modern Bir İstasyon Binası: Ali Çetinkaya İstasyonu”, Mimarlık Dergisi, 374, Kasım-Aralık 2013, 297.

21 Mehmet Emin Başar, Hacı Abdullah Erdoğan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Tren Garları”, Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, s.3 (24), 2009, 38.

22 Sibel Bozdoğan, a.g.e, 137.

1935 yılında Diyarbakır’da demiryolunun açılışı ile ilgili bir haberde, halkın demiryolunun kente gelişini büyük bir sevinçle karşıladığını ifade etmektedir: “Akşam Diyarbakır’ı giriyoruz. Tarihi şehir bir bayram halindedir. İstasyon yakınlaşan akşamın içinde bir nur ve ziya kömesi gibi yanıyor. Etrafımızda, binler, on binlerce insan var. Öyle sanıyoruz ki, Diyarbakır bir tek kalp ve insan gibi ayaklanmıştı.”²³ Yine aynı derginin aynı sayısında, Diyarbakır lisesi öğrencilerinin dağıttıkları broşürde demiryollar için yazdığı şiire yer verilmiştir:

“Biz istasyonda lokomotif değil, şahlanan bir ulusun sembolünü gördük.

Kağrı, Saltanatın; demiryol, cumhuriyetindir.

Açılan her yol, ulusun utkusudur.

Bu çelik yol, çelik dehasını getirdi atamızın

Cumhuriyetin çelik yolu, gönlümüzde çelik bir inançtır.

Asrın medeniyetini çelik yollarla getirenlere sonsuz inanç ve saygılarımız.

Bu çelik yollarla şehrimiz değil, gönüllerimiz bağlanıyor ulularımıza.

Asırların yara almadığı istekleri Genç Cumhuriyetimiz yarattı bize

Ne mutlu bize!

Çelik damarlar bizi de kalbe bağladı.

Türk gücü dev adımlarından birini daha attı.

Biz de akına çıktık, gidiyoruz akına,

Şimşekten kanat açtık medeniyet bağına;

Yurdumun kucağına, dağına, toprağına

Çelikten raylar serdik uzağına, yakına.

Raylar gönül bağıdır;

Yurdumun kuşağıdır;

Her girdiği yere, O,

Hayat, Işık dağıtır.”²⁴

Bu dizelerde erken cumhuriyet ideolojisinin birçok ögesine rastlanmaktadır. Demiryollarının ulusla eşitleyen, medeniyetin taşıyıcısı olduğuna dair bir inanç ve sadece ulaşım açısından değil, ulusun kendisini de birbirine bağladığını düşünen bir tavır söz konusudur. Merkeze bağlanma aynı zamanda medeniyete, ulusa bir bağlanma olarak görülmekte, daha önce Tanyeli’den alıntılıdığımız üzere demiryolu, istasyon gibi ulaşım sistemin bir parçası olan öğeler daha çok ulusal bir

23 Demiryollar Dergisi, 130 (11), 1 İlkânun 1935, 510.

24 Demiryollar Dergisi, 130 (11), 1 İlkânun 1935, 510. Ayrıca daha detaylı bir değerlendirme için bkz. Ercan Çağlayan, Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası (1923-1950), İletişim Yayınları, 2002, 235-245.

sisteme bağlanma olarak görülmektedir. Diyarbakır gar binası modern Cumhuriyet'in hem estetik hem de kamusalılık anlayışını yansıtan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Arıtan, Özlem, “Modernleşme ve Cumhuriyetin Kamusal Mekân Modelleri” Mimarlık Dergisi, 3, 2008, 49-56.
- Artam, Mehmet Nurettin, Demiryollar Dergisi, 128-129 (11), 29 İlkteşrin 1935, 389-390.
- Atay, Falih Rıfki, Demiryollar Dergisi, 130 (11), İlkânun 1935, 502.
- Başar, Mehmet Emin, Hacı Abdullah Erdoğan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Tren Garları”, *Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, s.3 (24), 2009, 29-44.
- 184 | Bozdoğan, Sibel, Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Mimari Kültür, Metis Yayınları, 2012.
- Çağlayan, Ercan Kemalist Ulus-Devletin İnşası, Açılım Yayınları, 2018.
- _____, Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası (1923-1950), İletişim Yayınları, 2002.
- Dalkılıç, Neslihan, F.Meral Halifeoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi” Mimarlık Dergisi, 358, Mart-Nisan 2011, s.357.
- Erkan, İlker, Hasan Ş. Haştemoğlu, “Anadolu’da Modern Bir İstasyon Binası: Ali Çetinkaya İstasyonu”, Mimarlık Dergisi, 374, Kasım-Aralık 2013, 297-312.
- Gürkaş, Tayfun, “Bir Mimarlık Tarihi Alanı Olarak Türkiye’de Peyzaj Mimarlığı Tarihi ve Peyzaj Mimarlığı-Devlet İdeolojisi İlişkisi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7 (13), 2009, 171-187.
- Özaydın, Gülşen, Saadet Tuğçe Tezer, “İstasyon Binalarının Kentteki Anlamı Üzerine Düşünceler”, Arkitera, Ağustos 2014, <http://www.arkitera.com/gorus/533/istasyon-binalarinin-kentteki-anlami-uzerine-dusunceler>
- Tanyeli, Uğur, “Mekânlar, Projeler, Anlamları” Üç Kuşak Cumhuriyet (ed. Uğur Tanyeli) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması” Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, II. Cilt: Ekonomi -Toplum-Çevre, 10-12 Aralık, İstanbul, 1999, 271-324.

Toprak, Zafer, “Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir Modernite Metaforu” Toplumsal Tarih Dergisi, s.168, 2007, 27-31.

DİYARBEKİR TARİHİ SU KAYNAKLARI

Recep Çelik
Dicle Üniversitesi,
Mühendislik Fakültesi

Özet

| 187

5000 Yıllık bir geçmişe sahip tarihi Diyarbekir şehrinin kurulmasında ve hala geçerli bir yerleşim yeri olmasında, bulunduğu lokasyonda sahip olduğu zengin su kaynakları en önemli sebeplerdendir. Bu su kaynaklarının başında Dicle Nehri gelmektedir. Eski şehir merkezinin yer seçiminde ise bulunduğu düzlükte bulunan kaynak suları da önemli ağırlığı olmuştur. İlk şehrin kurulduğu Kaale (İçkale) su kaynağı muhtemelen ilk cazibe noktası olmuştur. Zamanla şehrin gelişmesi ile Ayn Zeliha (Anzele) kaynak suyu bu ihtiyacı karşılamışken, şehrin bugünkü Sur yerleşim alanlarına ulaşması ile Alıpınar kaynak suyu yanında Kanuni Sultan Süleyman döneminde oldukça kaliteli Hamravat suyu ile 1950'lere kadar şehrin bu ihtiyacı giderilmiştir. 1950'ler sonrası şehrin Sur dışına doğru kayması ile Gözeli kaynak suları ve Yeniköy yeraltı su kaynakları ile şehrin içme ve kullanma suları 2002 yılına kadar sağlanmıştır. Bu tarihten sonra Dicle nehri içme suyu projesi ile şehrin su ihtiyacı kademeli olarak karşılanmaya başlanmıştır.

HISTORICAL DİYARBEKİR WATER RESOURCES

Abstract

One of the most important reasons for the establishment of the historical city of Diyarbekir with a history of 5000 years is that there are rich water resources at the location. The Tigris River is one of the main sources of water resources. Besides, in the location of the old city centre selection, the quality spring waters of the plain to be other significant reasons. The Ka'ale (İçkale) water source, where the first city was founded, was probably the first attraction point to settlement. While Ayn-i Zeliha (Anzele) spring water has met this need water request with the spread of the city, The city reached today's old Sur settlement areas, both Alipınar spring water and the high quality Hamrvat water channel which built during the reign of Magnificent Suleiman until the 1950s with the city's need was met. After 1950's Diyarbekir city enlarged towards to outside of Old City wall. Gozeli and Yenikoy groundwater had added Diyarbekir water resources to required drinking and use water up to 2002 years. After this time new Dicle drinking water line meets all the needs of the city.

Giriş

5000 yıllık bir geçmişe ve 33 büyük medeniyete ev sahipliği yapan Diyarbakir, kuşkusuz bunca sürdürülebilir bir cazibe merkezinin altında sahip olduğu su kaynakları gelmektedir. Tarihte birçok büyük şehrin en önemli özelliklerinden biri su kaynakları yakınlığında kurulmuş olmasıdır. Tarım ve hayvancılık imkânları, ulaşım ve güvenlik gibi diğer parametreler de bu şehrin ömrüne ve gelişmesine direkt etki etmiştir. Diyarbakir şehri bu bahsettiğimiz tüm özellikleri üzerinde taşımaktadır. Su kaynakları olarak öncelikle Dicle Nehri etrafında kurulması sanırım en belirgin özelliklerindedir. Hemen Dicle nehri kenarlarında bulunan Hevsel bahçeleri ile şehrin Ovasında bulunan düzlüklerde temel gıda, sebze, meyvecilik için çok ideal şartlar vardır. Benzer olanakları hayvancılık için de değerlendirebiliriz. Bu şehrin Kuzey ile Güney, Doğu ile Batı arasında kavşak noktada olması hatta eski İpek yolu ticaret yollarının duraklarından biri olması da bu kadim şehrin daha çok gelişmesinin temel sebeplerindedir. Bu şehir güvenlik endişesini de kademeli olarak geliştirerek meşhur Diyarbakir Surları ile tahkim etmiştir. Aslında Diyarbakir etrafında yaşam izleri daha eski yerleşim yerleri de olmuştur; Ergani Çayönü yerleşimi en az 4000 (9000 yıllık) yıl daha eski yerleşim alanı olmasına rağmen devam eden bir hayat ve şehirde genişleme olmamıştır. Diyarbakir Doğu kısmında Boztepe de 7000 lık bir tarihe sahip iken¹ yine günümüze mirasını ve kentsel devamlılığı taşıyamamıştır. Diyarbakir'in ilçelerinden olan Mayefarikini'nin(Silvan) ortaçağ dönemlerinde çok popüler olmasına, hatta bazı medeniyetlerin (Mervaniler, Eyyubiler) başkenti olmasına rağmen, bir ilçe merkezi olmayı aşamamıştır. Bütün bu parametreler sürdürülebilirlik kriterleri bölgesinden en çok taşıyan kentin Diyarbakir olduğunu göstermektedir. Muhtemelen bu bölgede bazı kabileler her zaman kendileri için uygun bir coğrafya seçseler bile, zaman içinde kentleşme süreçlerinde tercihlerini Diyarbakir için kullanmışlardır. Kendi zamanlarındaki devletler de bu kentin seçimini isabetli bulup, her bir 33 medeniyette şehrin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Elbette yaşamı sürdürülebilir ve konforlu kılan unsurlardan biri, kentin su kaynakları olmuştur. Sadece Dicle nehri değil, kent

1 TDV İslam Ansiklopedisi, "Meyyafarikin" maddesi.

yerleşiminde mabetlerde, meskenlerde konforlu bir yaşamın en temel ihtiyacı su kaynakları olmuştur. Kaale, Ayn-i Zeliha su kaynakları ve bunlara bağlı imar edilen çeşmeler ve altyapılar en temel kaynak olmuştur². Zaten şehrin ilk yerleşim alanlarının İçkale kısmında olması ve buradaki İçkale kaynak sularının dikkate alınarak inşa edildiğini düşünülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaptırılan Hamravat suyu ise en kaliteli su kaynağı olarak hizmet vermiştir³. Bu su sayesinde şehrin daha da genişlemesi gerçekleşmiştir. Şekil 1 de görüldüğü gibi XIX yy sonlarına göre emsallerine göre oldukça iyi dağılmış bir şehir oluşmuştu. 1874 tarihli Diyarbakır Salnamesi; şehirde (sur içinde) 130 adet çeşmenin varlığından söz eder⁴. Vital Cuinet 1891 yılında yazdığı eserde Diyarbakır'da 130 umumi 300 özel çeşme olduğunu bunun ortalama 5 milyon okka debi ile alt kanallardan gelen sularla inşa edildiğini belirtmiştir⁵. Bütün bu çeşmelerin kaynağının yukarıda zikredilen kaynaklardan sağlandığı açıktır. Sadece bu ana çeşmeler değil, başta camiler olmak üzere, klişelerin, hamam ve hanlara da sağlanan sular bu kaynak sulardan temin edilmiştir.

Tarihi Diyarbakır sularını tanımlarken; 2 ana kaynağa göre tasvir yapılacaktır. Birinci kurulum amacına ilham olan Dicle nehri. İkincisi Dicle Nehri kıyısında şehrin yerine kurulmasını sağlayan kaynak sular; Hamravat suyu, Ayn-zele kaynağı, Alıpınar ve İçkale kaynak suları hakkında kısa bir malumat verilecektir.

2 Tütenk M. A. (1960). *Amid İçme Suları*, Kara Amid, 2-4, İstanbul.

3 Danışman, Z. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6. s. 127.

4 Diyarbakır Salnameleri (1999). Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., c. 4, s. 63, 270.

5 Korkusuz, M. Ş. (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, (Vol. 1). Kent Yay., s. 55.

Şekil 1: Diyarbakir Şehrinin Panoramik Görünümü (Danie de Taylor 1880)

1. Dicle Nehri

Muhtemelen şehri ilk kuranlar, Dicle nehri referansını kullanmışlardır. Daha sonra topoğrafik, jeomorfolojik, kaynak sular karakterleri ile nihai noktaya ulaşmışlardır. Türkiye'de doğup birçok kolları olan ve Irak topraklarına geçip orada Fırat'la birleşerek Şattülarab'ta Basra körfezine dökülür(Şekil2). Nehir ana kaynaklarını Doğu Anadolu dağlarından ve dipten sızma yoluyla Elazığ yakınlarındaki Hazar (Gölcük) gölünden alır. Toplam uzunluğu 1900 km'dir. Türkiye topraklarında kalan bölümün uzunluğu ise 523 km'dir. En önemli kolları Batman ile Garzan, Botan, Habur, Büyük Zap ve Küçük Zap'tır⁶. Debisi ortalama 360 m³/sn dir. Eylül ayı ortalarında 55 m³/sn ile en küçük, şubat sonunda 2263 m³/sn akımı ile büyük değişiklik gösterir⁷. Dolayısı ile ilkbahar ayları nehrin en coşkun olduğu dönemlerdir. Şubat ve Nisan ayları arası muhtemel taşkın riskleri vardır(şekil 3). Eski dönemlerde bu nehirde kelek denen ibtidai kayıklarla ulaşım sağlanmaktaydı(Şekil 4). Hatta Diyarbakir'den Musula, Bağdat'a kadar bu ulaşım geçerli bir alternatifti. Geçmişte seyyahların anılarında bu kelekle seyahate değinilmektedir. Delitzsch 1903 yılında Diyarbakir seyahati sırasında, Dicle

6 TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dicle>

7 <https://tr.wikipedia.org/wiki/Dicle>

Şekil 3: Dicle Nehri taşkın ve yağışlı bir zaman diliminde On gözlü köprü mevkii (1963)

| 193

Şekil 4: Dicle Nehrinde kelekler ile yapılan seyahat

194 |

Şekil 4: Nisan ayında Dicle nehrinden eski Diyarbakır perspektifi

Evliya çelebi Dicle nehrinin eski Diyarbakır halkının yaşamındaki yerini; “Yazın Diyarbakırlılar zengin fakir ailecek nehir kıyısında kendilerine verasetle intikal eden yerlerde hayma ve çadırlar kurar, bostanlarına karpuz, kavun ve çeşit çeşit sebze meyveler, çiçekler ekip çalışırlar. Dicle sahilindeki Reyhan bağı müşebbek bostanı, Rum u Arab u Acem’de eşsizdir. Her bağ ve bostan verimli reyhanlarla dolu, şat nehrinden gelen havuz ve şadırvanlara sahiptir. İnsanlar tam yedi ay boyunca Şat kıyısında dost, arkadaş ve akrabalarıyla; saz ve sözle yiyip içerek zevkle yaşarlar.” şeklinde tanımlamıştır¹¹. Bu durum Dicle nehrinin sadece sebze ve meyve yetiştirilmesine katkısı kadar, halkın Rekreasyon ihtiyacını da karşıladığını gösterir.

2. Hamravat Su

Diyarbakır’ın bilinen en eski su isale hattıdır. 1535 ya da 1539 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Mimar Sinan’ın kalfası olan Kastamonulu Kasım Çelebi tarafından inşa edilmiştir¹². Bu kaynak Şehre 14 km mesafede bazalt su kaynaklı Karacadağ’dan yeraltından akan, Gözeli köyünde

11 Danişman, Z. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, s. 1124.

12 Okumuş, E. (2006). “Evliya Çelebi’nin Seyahatname’sinde Diyarbakır”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, (7), 14-51.

kaynak su olarak ortaya çıkan su kaynağıdır. Diyarbakir tarihinde çok önemli bir yere sahip olan kaynak Hamravat Suyu olarak bilinir. Bu su 720 metre kotundan 670m.lik eski şehre su kanalları ve ile tesis edilerek getirilmiştir(Şekil 5). Bu tesisin inşasında hidrolik mühendisliği açısından doğru hesap yapılarak cazibe ile su şehre taşınmıştır.

| 195

Şekil 5: Hamravat Suyu tesisi

Bu suyun önemli özelliklerinden bir tanesi suyun sertliğinin hafif olmasıdır(Tablo 1). Eski zamanda kimyasal analiz yapma imkânı olmadığından kişiler damak tadı ile suyun kokusu, tadı ile tanımlama yoluna gitmişlerdir. Örneğin Evliya çelebi Hamravat suyunu tanımlarken; “Eski bilginler, bu Hamravat suyu içine pamuk koyup sonra yine tartmışlardır. İstanbul’da Eski Saray kapısı önündeki biricik çeşme suyundan ıslanıp kuruyan pamuk ile bu Diyarbakir Hamravat Suyunun pamukları beraber tartılmıştır. Bu kadar hafif sudur. Eğer pamuğu ağır olsa, acı olup faydasızlığına delalet ederdi.” İfadeleri ile suyu hafifliğin temsili pamukla mukayese ederek suyun ne kadar hafif içimli bir su olduğunu izah etmiştir.

Gerçekten de tablo 1 incelendiğinde suyun PH değerinin ideal alkali derecesi 8,4-8,6 arasında, sertliğinin de 9-11(yumuşak su) bandında mevsimsel olarak değiştiği görülecektir. Sulama sınıfı arasında C1S1 Sınıflandırması ile en yüksek kaliteli su sınıfına girmiştir. Bu kimyasal sonuçlar 400-500 yıl önce bugünkü değerden daha iyi şartlarda olması da muhtemeldir. Çünkü günümüz koşullarında tarımsal ve antropolojik faaliyetler yeraltı su ve kaynak sularını tehdit etmekte, su kalitelerine negatif yönde tesir etmektedir. Yani 1540'lardaki Hamravat suyunun bugünkü sudan daha kaliteli olma ihtimali yüksektir. Bu nedenledir ki, Osmanlı döneminde değeri yüksekti. Osmanlı Sarayına şifa kaynağı ab-ı hayat adıyla buradan su gidermiş. Nitekim Osmanlı sultanlarından İbrahim han bu suyun namını duyunca, bunu getirtmiş, Allah'ın hikmeti bu soğuk saf su İstanbul'a girdiği gün, yeni padişahın tahta oturduğu gün olup, bu Hamravat Suyu, Sultan İbrahim'in oğlu Dördüncü Mehmet Hana nasip olmuştur¹³.

196 |

Tablo 1: Güzeli Kaynak suları 1999-2000 yılındaki kimyasal analiz sonuçları

Kaynak Adı	Alındığı Tarih	PH	ECX10	GÖZELİ KAYNAĞI KİMYASAL ANALİZ SONUÇLARI										SAR	Suyun Sınıfı	Sertlik
				KATYONLAR Meq/l				ANYONLAR Meq/l				%	Sodyum			
				Na	K	Ca	Mg	CO3	HCO3	Cl	SO4					
Güzeli Kaynağı	28.09.1999	8,4	218	0,1	0,01	0,8	1,4	0	1,9	0,4	0	4,94	0,1	C1S1	11	
Güzeli Kaynağı	15.01.2000	8,6	205	0,1	0,04	0,8	1	0,16	1,6	0,3	0,2	6,5	0,13	C1S1	9	

Hamravat suyu Dağkapı'dan başlayıp suya en çok ihtiyaç duyulan Ulu Camii ve çarşılara kadar vardığı gibi İbrahim Bey Mahallesinin de su ihtiyacını gidermekteydi. 1937 yılına ait bir kitapta¹⁴“Hemen her evin avlusunda çok temiz ve çok saf bir su olan Hamravat suyu akar. Bu avlular geniş havuzlar ve türlü çiçeklerle süslüdür” betimlemesi ile suyun çok evlerin kullanımının yanında avlulu evlerde peyzaj sulamasına yettiği de anlaşılmaktadır^{15,16}. Bu dönemde oldukça meşhur olan Diyarbakır gülleri de bu kaynak sularının geniş alanlara ulaştırılması ile oldukça yaygın olarak ekilmekteydi¹⁷

13 Danışman, Z. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, s. 129.

14 Konya, B. (1936). “*Diyarbakır Yıllığı*”, Ankara, s. 207, 211-212.

15 Eti, U. (1937). *Diyarbakır, Diyarbakır Matb.*, s. 5.

16 Çelik. İ. Y., VA Evkaf No: 1959, s. 97. “*Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri*”, No. 376, s. 24. Bakınız, s. 42.

17 Beysanoğlu, Ş. (1997). *Hamravat Suyunun Şehre Getirilmesi, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlulardan Cumhuriyete kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, s. 540-543.

Şehrin nüfusunun artması, tarımsal ve hayvancılığın şehrin dışında icra edilmesinin yanında Hamravat kanallarının eskimesi, su kalitesini tehdit etmiş, bazı sağlık sorunlarına neden olduğu anlaşılmaktadır. 1607 yılında hekim olan Peder Jean Babtista o günkü şehrin valinin kardeşini tedavi ederken, karşılığında bozulmuş su kemerlerinin tamirini talep etmişler ve o dönem bu gerçekleşmiş¹⁸. Özellikle 19. yy dan sonra Hamravat hattındaki bozulma daha belirgin olmuştur. Arifi paşanın 1307 hicri Diyarbakir gezisinde tafsilatlı bir değerlendirme yapılırken, kaynak suları şu şekilde tanımlamış; “*şehrin iki ana kaynak suyu var, bunlardan Hamravat suyunu kırılan ve iletim hatlarının kırılması ve tarımsal bölgede gübreleme faaliyetlerinden dolayı, suyunun renginin kırmızı ve bulanık tadının ise ağırdır*”. Ayrıca bu suyun aslının hafif olmasına karşın bazı kullanılmış suların ve diğer kaynakların bu hatta karışması neticesinde genel özelliğini kaybettiğinden bahseder¹⁹. Dr Lamec Saad 1890 yılında 34 gün kalırken kenti ve insanları tanımlayan seyahatnamesinde Diyarbakir Karacadağ’dan gelen suların borularının yer yer delik olduğunu, bu deliklerin gübre ile sıvandığını ve suyun bir kolunun çeltik tarlalarından geçtiğini, bu tarımsal faaliyetlerin neticesinde suyun sağlıksız olduğunu tespit etmiştir²⁰. Benzer sağlıksız durum 1928 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte Vali Nizamettin Ataker bu suyu demir borularla yeniden tesis etmiş²¹, 2002 yılına kadar ara ara bakım ve yenilemelerle hizmet vermiştir.

| 197

3. Anzele Suyu

Asıl adı Ayn-ı Zelal olan bu yere kısaca Anzele deniyor. Ayn kelimesinin anlamı Göz-Göze. Zelal ise berrak ve temiz demek. Aynı Zelal ise berrak kaynak anlamında kullanılıyor. Anzele suyu geçmişten bu yana kullanılan kaynağını Karacadağ’dan alan önemli ve su kalitesi oldukça iyi olan bir su kaynağıdır. 1950 yıllarına kadar yaşam tamamen Diyarbakir’de sur içinde gerçekleşmekteydi. Bu dönemde Anzele su kaynağı en temel su kaynağı olarak kullanılmaktaydı. 2004

18 Korkusuz, M. Ş. (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, (Vol. 1). Kent Yay., s. 213.

19 Korkusuz, M. Ş. (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, (Vol. 1). Kent Yay., s. 142.

20 Korkusuz, M. Ş. (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, (Vol. 1). Kent Yay., s. 155.

21 İlhan, M. M. (2017). “*Osmanlı Suyolları: Diyarbakir Suyollarının ve Çeşmelerinin Mahalle ve Sokaklara Dağılımı*”, Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5: Sayı 10-11, s. 89.

yıllarında kaybolan kaynak 2012 yılında yapılan yeni çalışmalarla tekrar ortaya çıkarıldı(Şekil 5). Debisi 150 lt/s dir²².

XX. yy. dan önce eski şehirde; Aynı Zülal ('Anzele) menbaı daha ziyade şehrin batısında ki camilerin ve mahallelerin su ihtiyacını giderirdi. Alipaşa camisi ve Mardinkapı'daki hamam ve değirmenin kaynağı yine Anzele suyudur. Mardinkapı'da dabakhanede su ile hayvan derileri işlenirken deşarj olan atıksu diğer kanalizasyon atık sularla birleşip halk dilinde "Haramsu" tanımını alıp, yine aynı Haramsu ile tarihi Hevsel bahçelerinin sulamasında kullanılıp buradan Dicle Nehrine dökülüyor. 1950 sonrası; Dicle barajı sulama hattı yapılmazdan evvel; İskenderpaşa, Yenişehir, Alipaşa, Melik Ahmet paşa ve Lalabey mahallelerinin su ihtiyacını karşılamaktaydı²³.

Şekil 5: Anzele Çeşmesi Hikâyesi (Solda 100 yıl önceki resim, sağdaki 2004 sonrası hali)²⁴

Anzele suyuna geçmişten beri bir kutsallık izafe edilmiştir. Evliya Çelebi Anzele suyunu tanımlarken; "Balıklı Kaynak, şehirde önemli bir kaynaktır. Bu balıklı abı-ı hayat bir sudur, bir dolu insan bu suda yıkanıp humma ve cüzzam gibi hastalıklardan yıkanıp ölümden kurtulmuşlardır. Bu su eski bir havuza akıp içinde binlerce çeşit balık bulunur. Ama kimsecikler de avlamaya cesaret edemezler. Bu balıkları avlamaya yeltenen birkaç kişi felç olup ağızları ve burunları eğilmiştir"²⁵.” Başka bir yerde Şevket Beysanoğlu göre, Anzele su kaynağını 2 bin yıl önce Ayn-ı Zeura isimli bir içme suyu kaynağı olarak tanımlamaktadır. Zamanında kaynağın

22 T.C. Diyarbakır Valiliği Çevre Ve Orman Müdürlüğü Diyarbakır 2004 İl Çevre Durum Raporu, 2005, Diyarbakır, s. 14.

23 Albayrak M. F. (1996). *Diyarbakır Merkez İçme Suları*, D.Ü. Coğrafya Eğitimi Bölümü, Diyarbakır, s. 19.

24 <https://www.yuksekovahaber.com.tr/haber/anzele-cesmesi-gunyuzune-cikiyor-116394.htm>

25 Danişman, Z. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, s. 130.

hemen yanına kilise inşa edildiğini, zamanla bu yapının yıkıldığını ve zamanla Aynı Zeura isminin Ayn-i Zülal'e çevrildiğini iddia etmektedir²⁶. Halil Ötük(1953) ise bu su kaynağını, Süryanilerin Ayinzer tanımlamasının zamanla değişmesinden kaynaklandığını, Süryanice'de Ayin pınar, Zer ise, Süryani bir din adamı olan Aziz Zioro'nun adına nispetle Aziz Ziori pınarı anlamına geldiğini, bu kaynağın da Mar Zuoro denilen Süryani kilisesinin içinde olduğunu iddia etmektedir²⁷.

Tablo 2: Anzele Kaynağı Kimyasal Sonuçları

Anzele Kaynağı Kimyasal Sonuçlar															
No	Kaynak Adı	Alındığı Tarih	PH	EC	KATYONLAR Meq/l			ANYONLAR Meq/l				Sodyum %	SAR	Suyun Sınıfı	Sertlik
					Na +	K +	Ca ++	Mg ++	CO3 =	HCO3-	Cl -				
1	Anzele Kaynağı	30.09.1993	7,8	357	0,45	0,1	3,1	0	2,85	0,3	0,58	12,46	0,4	C2S1	16
2	Anzele	28.06.1994	8,1	350	0,21	0	3,15	0	2,9	0,3	0,42	6,2	0,2	C2S1	16

Bu suyun 1993 yılında yapılmış su analizleri incelendiğinde Anzele kaynağının oldukça kaliteli bir su olduğu görülecektir. Ph değeri 7,9 ortalama değerinde iken suyun sertliği 16 olup bu orta sert su kategorisine giren bir değerdir. Suyun SAR değeri kritik değer 3 den oldukça az olup, tuzluluk değerinin oldukça makul olduğu görülür. Sulama su sınıfında ise C2S1 olarak kaliteli bir sulama sınıfındandır. Bu değerler pek tabii ki eski Diyarbakir kullanımlarında kısmen daha iyi olabilir. Ancak 1993-1994 yılındaki değerler bile bu suyun başlıca cazip su kaynaklarından olduğunu gösterir.

4. Alıpınar Su Kaynağı

Eski Sur yerleşim biriminin batı kısmında kalır. Bugünkü Alıpınar Mahallesi içerisinde olup, Sura yaklaşık 3 km. uzaklıktadır. Muhtemelen Eski yerleşim alanı alternatif suyu ihtiyaç duyduğunda ek bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Alıpınar su kaynağı 50 L/s civarında bir debiye sahip olup kaynak üzerinde kurulmuştur²⁸. Bazalt kaynaklı kaliteli içme sularındandır. Karacadağ'a yağın yağışların sızması ve yeraltında hareket etmesi ile Alıpınar mevkiinde yüzeye çıkan su kaynağıdır. Bu su bazalt çatlaklarından hareket ederek kaynağa ulaşmıştır. Evliya

26 Beysanoğlu, Ş. (1990). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, 2. Cilt, s. 526.

27 <http://www.eskiturkiye.net/2273/diyarbakir-1953>.

28 T.C. Diyarbakir Valiliği Çevre Ve Orman Müdürlüğü Diyarbakir 2004 İl Çevre Durum Raporu, 2005, Diyarbakir, s. 14.

Çelebi de ve bazı kaynaklarda geçen Urfa Kapı'daki Şakkulacuz Suyunun ana kaynağıdır.

Ana kaynağının Karasu(Payas) ana kaynağı olduğu değerlendirilmektedir²⁹. Ancak su kalite değerleri incelendiğinde bunun pek mümkün olmadığı görülmektedir. Tablo 3 de Alıpınar kaynağının su kalite değerleri incelendiğinde suyun Ph'nin 7,8 sertliğinin 14,7 olduğu görülmektedir. Sulama sınıfı olarak ta C2S1 sulama sınıfı olarak tayin edilmiştir. Bu verileri ışığında Anzele Suyu değerlerine çok benzemekte hatta çok az olarak daha hafif olduğu görülecektir. Bu yönü ile Alıpınar ve Anzele suyu değerleri birbirine çok yakın değerlerdedir. Alıpınar 3 km kadar Karacadağ'a yakın olması nedeniyle Ph, Sertlik, EC (Elektriksel İletkenlik) ve SAR(Sodyum Absorpsiyon Oranı) değerleri de daha düşüktür. Bu durumda Alıpınar ve Anzele sularının aynı kaynağın iki ayrı kolu üzerinde yüzlek veren pınar olma ihtimali güçlüdür.

200 |

Tablo 3: Alıpınar Kaynağı Kimyasal Analiz Sonuçları

No	Kaynak Adı	N.Tarihi	ALIPINAR KAYNAĞI KİMYASAL ANALİZ SONUÇLARI		KATYONLAR Meq/l							SAR	Suyu n Sınıfı	Sertlik k
			PH	ECX10	Na +	K +	Ca ++	Mg ++	HCO3-	Cl -	SO4=			
1	Alıpınar Kaynağı	30.09.93	7,8	340	0,43	0,06	2,95	2,65	0,28	0,46	12,5	0,36	C2S1	14,7
2	Alıpınar Kaynağı	19.04.94	7,8	280	0,2	0,05	2,9	2,6	0,2	0,47	6,35	0,17	C2S1	14,5

5. Kale (İçkale) Su Kaynağı

Höyük altındaki İç Kale Suyu kentin kuzeydoğusundadır. Kentin en eski su kaynağıdır. Muhtemelen ilk Hurriler tarafından İçkale'de yerleşim yapılırken bu su kaynağı referans alınmıştır. Diyarbakır'da hüküm süren Artuklular bu suyu içine alan büyük bir havuzu İçkale'de yaptırmışlardır. Debisi 40 lt/s dir³⁰. İçkale ve Hz. Süleyman cami kaynak sularının ana kaynağıdır. Hz. Süleyman camiinde 11 pınar akmaktadır. Altından dehlizler ve kanallar aracılığı ile Fiskaya şelalesine(Şekil 6) iletilmekteydi. Bugün Fiskaya şelalesi kurumuştur. Bu şelale hem şehrin tüm yüzey suların deşarj noktasıydı. Atıksular, yağmur suları ve kaynak suların bir kısmı buradan Dicle nehrine akmaktaydı.

29 Beysanoğlu, Ş. (1997). *Hamravat Suyunun Şehre Getirilmesi, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlulardan Cumhuriyete kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, s. 546.

30 T.C. Diyarbakır Valiliği Çevre Ve Orman Müdürlüğü Diyarbakır 2004 İl Çevre Durum Raporu, 2005, Diyarbakır, s. 14.

İçkale kaynak suyu; Fatihpaşa, Cevat paşa ve Dabanoğlu semtlerinin su ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Diğer taraftan bu suyun bir kolunun da Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Erba'ataş ('Ulbatas) Havuzu yoluyla Tabanoğlu mescidine ve oradan da Nasuh Paşa, Bıyıklı Mehmed Paşa, Arap Şeyh camilerine ve Yeni Kapı hamamına aktarılmıştır. Bu bölgeler Eski Sur yerleşim biriminin de en eski mahalleri konumundaydı.

Evliya Çelebi, İçkale'yi tasvir ederken bu suyun tasvirini de şu cümleler ile ifade eder: “*Bu İçkale'nin değirmenlerini çeviren su Tanrının emriyle İçkale'de mevcut kayadan çıkar ve su-değirmenlerini (asiyab) çevirir*³¹.”

Şekil 5: Fiskaya Şelalesi

Bu suyun kalitesi diğer kaynaklara göre biraz daha sert(21 Fr⁰) bir sudur. Ph değeri 7,75 ortalama değeri ile TSE 266 ya göre makul sınırdadır olup, EC değeri de Anzele, Hamravat ve Alıpınar kaynak sularına göre daha yüksek olmasına rağmen Orta sert su olarak içilebilir su kaynağıdır. Sulama sınıfı açısından kaliteli sayılabilecek C2S1 su sınıfındadır.

31 Danışman, Z. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, s. 133.

Tablo 4. İçkale Kaynak Suları Kimyasal Analiz Sonuçları

İÇKALE KAYNAK SUYU KİMYASAL ANALİZ SONUÇLARI																
No	Kaynak Adı	Alındığı Tarih	PH	ECX10	KATYONLAR Meq/l				ANYONLAR Meq/l				Sodyum	SAR	Suyun Sınıfı	Sertlik
					Na +	K +	Ca ++	Mg ++	CO3 =	HCO3-	Cl -	SO4 =				
7	İçkale Kaynağı	16.02.1993	7,7	500	0,59	0,1	2,5	1,72	0	3,5	0,62	0,87	11,9	0,4	C2S1	21
10	İçkale Kaynağı	10.08.1993	7,8	453	0,46	0,07	2,85	1,52	0	3,4	0,6	0,81	9,47	0,31	C2S1	21,9

Sonuç

Tarihi Diyarbakir’de en temel su kaynağı Dicle Nehriydi. Ancak yaşam için ihtiyaç duyulan kaynak suları nehrin akış yönüne göre Doğu kısmında kalan tepeliklerde mevcuttu. Yaşam alanlarının ilki bugünkü İçkale olarak anılan bölgeydi. Burada İçkale kaynak suları kullanılan ilk kaynak suyudur. İlk mahalleler Saraykapı, Fatihpaşa, Cevat paşa ve Dabanoğlu mahallerinin ve çeşmelerinin su kaynağı yanında Hz.Süleyman’da akan 11 pınarın su kaynağıydı. Şehir büyüdükçe Anzele kaynak suyu kullanıma sunulmuştur. Bu kaynak suları ile Alipaşa, Mardinkapı mahallerin, cami, hamam ve çeşmelerin ana beslenmesidir. Zaman içinde artan nüfus ihtiyacına karşın şehrin 3 km batısında bulunan Alıpınar suyu takviye olarak kullanılmıştır. Şehrin 13-14 km batısında bulunan Gözeli kaynaklarındaki çok kaliteli su Kanuni Sultan Süleyman zamanında şehre getirilerek eski yerleşim alanı hem çok kaliteli hem de daha bol su kaynaklarına kavuşmuştur. 19.yy sonlarında 130 ana 300 de özel çeşmelerden akan bu kaynaklar, 2002 yılından sonra artırılmış Dicle Nehri içme suyu ile önemini kaybetmiştir. Suların kimyasal analizlerini sıralama yaparsak en kıymetli suyu Hamravat su olarak belirleyebiliriz. Yumuşak su sınıfındaki su hem içimin çok rahat olması ile hem de yüksek verim potansiyeli ile uzun yıllar en önemli kaynak olmuştur. Hamravat suyunu kalite olarak Alıpınar kaynak su izlemektedir. Alıpınar kaynak su yumuşak su ile orta sert su sınırı olan 14 Fr⁰ ile Hamravat suyu kalitesine yakın bir kalitedir. Bunu Anzele kaynak suyu izlemektedir. En sert su İçkale kaynak sularıdır. Ancak her dört kaynak suları da içilebilir vasıftadır. Diğer taraftan Hamravat suyu, Alıpınar suyu, Anzele suyunun ortak özelliği; her 3 kaynağın da Karacadağ sönmüş bazaltik akiferden beslenmesidir. Şehre doğru geldikçe suyun yol aldığı yer altı yollarından karşılaştığı killi zeminler ile su sertliklerinin kısmen artmasındandır. Alıpınar ile Anzele su kaynakları arasındaki kimyasal özellikler arasında çok büyük bir fark yoktur. Sanki aynı ana kolun iki yan kolları gibi değerlendirilebilir. İçkale suyu da temel olarak Karacadağ’dan besleniyor gözükse de, buna başka bir içme hattının karışma ihtimali vardır. Bu durum suyun sertliğine ve diğer kimyasal özelliklerine de yansımıştır.

Yerel idarecilerin bu eski su kaynaklarını sembolik çeşme yapıları ile ihya ederek şehrin sakinlerine ve ziyaretçilerine açması çok yerinde olacaktır.

Kaynaklar

Albayrak M. F. (1996). Diyarbakır Merkez İçme Suları, D.Ü. Coğrafya Eğitimi Bölümü, Diyarbakır.

Beysanoğlu, Ş. (1997). Hamravat Suyunun Şehre Getirilmesi, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlulardan Cumhuriyete kadar, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır.

Beysanoğlu, Ş. (1990). Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, 2. Cilt.

Çelik. İ.,Y. VA Evkaf No: 1959.

Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, No. 376.

204 | Diyarbakır Salnameleri (1999). Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., c. 4.

Eti, U. (1937). Diyarbekir, Diyarbekir Matb.

Danışman, Z. (1970). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 6.

İlhan, M. M. (2017). "Osmanlı Suyolları: Diyarbakır Suyollarının ve Çeşmelerinin Mahalle ve Sokaklara Dağılımı", Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5: Sayı 10-11.

Konya, B. (1936). "Diyarbekir Yıllığı", Ankara.

Korkusuz, M. Ş. (2003). Seyahatnamelerde Diyarbekir, (Vol. 1). Kent Yay.

Okumuş, E. (2006). "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır", e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), (7), 14-51.

T.C. Diyarbakır Valiliği Çevre Ve Orman Müdürlüğü Diyarbakır 2004 İl Çevre Durum Raporu, 2005, Diyarbakır.

Tavernier, J. B. (1724). Les six voyages de Mr Jean-Baptiste tavernier Ecuyer, Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse et aux Indes. Eustache Herault.

Tütenk M. A. (1960). Amid İçme Suları, Kara Amid, 2-4, İstanbul.

İnternet Kaynakları:

<http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=10>

<http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=6>

<http://www.eskiturkiye.net/2273/diyarbakir-1953>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Dicle>

<https://www.yuksekovahaber.com.tr/haber/anzele-cesmesi-gunyuzune-cikiyor-116394.htm>

TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dicle>

TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meyyafarikin>

DİYARBAKIR'DA DİNÎ SOSYALLEŞME SÜREÇLERİNDE GENÇLİĞİN GELENEKSEL DİNÎ OTORİTELERE ROL MODEL OLARAK BAKIŞI

Ejder Okumuş
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,
Dinî İlimler Fakültesi

Abdussamet Kaya
Dicle Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi

| 207

Özet

Dinî sosyalleşme; kişinin, kültürün dinî öğelerini öğrenme ve benimseme süreçlerine işaret eder ve farklı toplum tiplerinde çok farklı dinamiklerle diyalektik bir ilişki içinde gelişen çok boyutlu bir olgudur. Dinî sosyalleşme süreçlerinde etkili olan araç veya ajanlardan biri de geleneksel dinî otoritelerdir. Geleneksel ve modern toplumlarda gençliğin dinî sosyalleşme dinamikleri birbirinden farklıdır. Geleneksel toplumlarda gençliğin dinî sosyalleşmesinde, geleneksel dinî otoritelerin önemli bir etkisi vardır. Modernleşme süreçleri ile birlikte toplumda meydana gelen çok boyutlu dönüşümler geleneksel dinî otoritelerin, gençliğin dinî sosyalleşmeleri üzerindeki etkisini sınırlamaktadır. Modern eğitim ve rasyonelleşme, modernleşme ile birlikte dinî bilgi ve otoritenin dönüşümü ve geleneksel dinî otoritelerin statü kaybı yaşamaları ve otoritelerinin sınırlanması, kültür endüstrisinin etkisindeki gençliğin, geleneksel dinî otoritelerin din anlayışlarını benimsememeleri, radikal dinî hareketlerin gerçekleştirdikleri terör eylemlerinin ve bazı dinî gruplar içinde yaşanan ahlaki sapkınlıkların neden olduğu din algıları, geleneksel dinî otoritelerin modern gençliğin ilgi ve tutumlarını göz ardı ederek dinî, mitsel öğelerle karışık ve

korkuya dayalı bir form içinde sunmaları, modern hayatın çoğulcu yapısı içinde söz konusu otoritelerin gençliğin, dinî olmayan çeşitli dinamiklerin etkisiyle şekillenmiş tutum ve davranışlarına dışlayıcı yaklaşımları ve dolayısıyla dinî otoritelerin gençlerle karşılaşma zaman ve mekânlarının gençler açısından cezbedici olmaması, cinsiyet farklılığı ve geleneksel dinî otoritelerin toplumsal cinsiyet anlayışları ve daha birçok olgu, geleneksel dinî otoritelerin, gençliğin dinî sosyalleşmesindeki etkisini sınırlayan faktörler olarak sayılabilir.

THE LOOK OF YOUTH TO TRADITIONAL RELIGIOUS AUTHORITIES AS A ROLE MODEL IN SOCIALIZATION PROCESSES IN DİYARBAKIR

Abstract

Religious socialization refers to the processes by which individual learns and embraces the religious items of the culture. It is a multi-dimensional phenomenon that develops in a dialectical relationship with very different dynamics in different types of society. One of the instruments or agents that are effective in the processes of religious socialization is traditional religious authorities. In traditional and modern societies, the dynamics of religious socialization of youth are different from each other. In traditional societies, traditional religious authorities has a significant impact on religious socialization of youth. The multidimensional transformations that take place in society with the processes of modernization limit the effect of traditional religious authorities on youth socialization. Modern education and rationalization, the transformation of religious knowledge and authority with modernization, and being subjected of traditional religious authorities to loss of status and the limitations of their authorities, that the youth under the influence of the culture industry does not embrace religious understandings of traditional religious authorities, the terrorist acts carried out by some religious movements and religious perceptions caused by the moral heresies seen in some religious groups, that traditional religious authorities present religion in a form mixed with mythical things and based on fear by ignoring the interests and attitudes of the modern youth; that in the pluralistic nature of modern life, the aforementioned authorities' exclusive approaches to the attitudes and behaviors of the youth shaped by the influence of various non-religious dynamics and therefore religious authorities are not attracted to young people in terms of time and place of encounter with young people; gender difference and understandings of the religious authorities about gender difference and many other factors can be considered as factors that limit the effect of traditional religious authorities on the religious socialization of youth.

Giriş

Her toplum tarih boyunca kendi nesnelleşmiş anlamlarını bir kuşaktan diğerine aktarma problemiyle karşı karşıyadır.¹ Bu da sosyalleşme olgusunu önümüze getirmektedir. Sosyalleşme olgusuna ve onun dayandığı dinamiklere ilişkin düşünce, görüş ve iddialar, çok eskilere dayanmakla birlikte² 19. yüzyılın sonlarından itibaren sosyalleşme, din sosyolojisinde temel bir araştırma konusu olarak yerini almıştır.³

Toplumda gençlik kategorisi sosyal bilimciler için toplumu, toplumsal değişimi ve iktidar ilişkilerini anlamak açısından önemli bir araştırma alanı ortaya koymaktadır.⁴ Geleceğin toplumunun dinî ve toplumsal yapısı hakkında projeksiyonlarda bulunma imkânı vermesi yönüyle, gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerinin dinamikleri, din sosyolojisi açısından dikkat çekici olmakla birlikte, Türkiye’de akademik çalışmalarda bu konunun yeterli ilgiyi gördüğünü söylemek zordur.

Bu çalışma, geleneksel, modern ve hatta postmodern toplumsal yaklaşım ve ilişki biçimlerinin bir arada gerçekliğe yansiyabildiği gözlenen Diyarbakır’da, gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerinde geleneksel dinî otoritelerin konumunu, rol ve işlevlerini; mollalar ve şeyhler bağlamında, literatür taraması, gözlem ve görüşmelerle elde edilen veriler ışığında irdelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın konusu, özgündür ve özgünlüğüne bağlı olarak din sosyolojisi ve ilahiyat çalışmalarına katkı sunabilecek niteliktedir.

Gençlik

Gençlik kavramı çeşitli disiplinlerde ve kuramsal yaklaşımlarda farklı biçim ve içeriklerle tanımlanmıştır. Başta cinsiyet olmakla üzere, birçok parametresi ile

1 Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi*, Marifet Mektepleri Yayınları, Ankara 2018, s. 255.

2 Wade Clark Roof, “Kuşaklar ve Din”, çev. Sinan Yılmaz, Ali Fidan, *Din Sosyolojisi*, der: Peter B. Clarke, İmge Kitabevi, Ankara: 2012, s. 37-65.

3 Paul Vermeer, “Din Eğitimi ve Sosyalleşme” çev. Ramazan Diler, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: V, Sayı: 1, (2017), s. 185-199.

4 Hakan Yücel, Demet Lüküslü, “2000’li Yılları Gençlik Üzerinden Okumak”, Gençlik Halleri, Der. Demet Lüküslü, Hakan Yücel, Efil Yayınevi, Ankara 2013, s. 10.

gençlik, heterojen bir toplumsal kategoriyi oluşturmaktadır.⁵ Bu çalışmada gençlik; toplumda farklı cinsiyetlerden, 13-25 yaş arasındaki kişileri ifade etmektedir. Gençlik; üç farklı kesite ayrılabilir ve her bir kesitin, geleneksel dinî otoritelere karşı tutum ve onlarla ilişki biçimlerinin çeşitlilik gösterdiği ve bu tutum ve ilişki biçimlerinin, kişinin dinî ve sosyal hayatında çok önemli sonuçlarla ortaya çıktığı, ortalama insan hayatında nispeten uzun sayılabilecek bir dönemi kapsar.

Çeşitli toplum tiplerinde, toplumsal hayat için tehdit veya sosyo-ekonomik sermaye olarak görülebilen gençlik,⁶ modernlikle birlikte bir toplumsal kategori olarak ortaya çıkmış, kurulan yeni toplumların sembolü “gençlik” olarak seçilmiştir. Bu bağlamda modernliğin geleceği inşa etmeyi ve eğitim sistemi üzerinden aydınlık yeni kuşaklar yetiştirmeyi hedefleyen ideali kapsamında gençlik “müstakbel vatandaşlar”, bir başka ifade ile geleceğe hâkim olmanın yolu olarak görülmüştür.⁷

Geleneksel topluluklarla karşılaştırıldığında gençlik dönemi, orta ve yükseköğrenim, kentleşme, iş yaşamına giriş yaşının ve evlenme yaşının ilerlemesi gibi çeşitli nedenlerle gittikçe uzamış⁸ ve dolayısıyla ortalama bir insan hayatının önemli bir kesitini kapsar hale gelmiştir. Gençlik, hem bu yönüyle hem de modern zamanlarda, bir toplumsal kategori olarak kazandığı önem açısından toplumsal araştırmalarda gittikçe daha çok ilgi görmeye başlamıştır. Diyarbakır'da ise gençliğin sosyal araştırmalar açısından çekiciliğinin, son dönemlerde cereyan eden dinî siyasi ve sosyal gerilimler ve bu gerilimler içinde gençliğin fail ya da mağdur olarak konumu gibi daha özel nedenleri vardır.

Geleneksel Dinî Otoriteler Olarak Şeyh ve Molla

Bu çalışmada geleneksel dinî otoriteler şeyhler ve mollalar ile sınırlandırılmıştır. Şeyh, kendisine kutsal nitelikler atfedilmesi nedeniyle derviş veya sûfi tarikat çevrelerinde büyük saygı gören dinî önderdir.⁹ Şeyhlik kurumunun Doğu

5 Ömer Miraç Yaman, *Apaçi Gençlik – Gençlerin Toplumsal Davranış ve Yönelimleri: İstanbul'da “Apaçi” Aitkültür Grupları Üzerine Nitel Bir Çalışma*, Bir Yayıncılık 2016, s. 38.

6 Yücel, Lüküslü, “2000’li Yılları Gençlik Üzerinden Okumak”, s. 12-3.

7 Yücel, Lüküslü, “2000’li Yılları Gençlik Üzerinden Okumak”, s. 15.

8 Ömer Miraç Yaman, *Apaçi Gençlik*, s. 39; Yücel, Lüküslü, “2000’li Yılları Gençlik Üzerinden Okumak”, s.10, 26; Derya Frut, “Bit(iril)meyen Gençlik”, *Gençlik Halleri*, Der. Demet Lüküslü, Hakan Yücel, Efil Yayınevi, Ankara 2013, s. 39.

9 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 6. bs., çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 311.

ve Güneydoğu Anadolu'nun dinî ve sosyal hayatında kökleşmesinin kendine özgü siyasi ve sosyal bazı nedenleri olmuştur.

Şeyhlerin, özellikle siyasi otorite boşluğunun yaşandığı dönemlerde, halkın sorunlarını şer'i yöntemlerde çözmeleri, bir yandan toplumun dindarlaşmasını temin ederken,¹⁰ diğer yandan şeyhlere yüksek bir dinî ve toplumsal statü sağlamış¹¹ ve şeyh aileleri zamanla yaşadıkları toplumun aristokratik bir zümresi haline gelmişlerdir. Ancak çeşitli parametreleri ile modernleşme ve özellikle geleneksel toplumlarda, modern kurumların ortaya çıkması sürecinde dinî otoritenin parçalanmaya uğraması¹² şeyhliğin dinî önderlik boyutunu zayıflatmıştır.¹³ Buna karşın şeyhler çoğunlukla siyasi ve ekonomik rolleri ile statülerini sürdürmeye çalışmaktadırlar.¹⁴

212 |

Molla ise, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde, köyde her türlü dinî töreni yöneten ve çocuklara Kur'an dersi veren, medrese kökenli dinî otoritedir.¹⁵ Mollalık, ortalama 8-10 yıl süren ve yoğunlukla Arapça öğretimi merkezli bir medrese eğitiminden sonra icazetname alınarak kazanılan bir statüdür.¹⁶ Günümüzde mollaların büyük bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatip, müftü, vaiz veya Kur'an Kursu öğretmeni olarak çalışmaktadır. Medreselerin temel aktörleri olarak mollaların, modern kurumların topluma nüfuzu öncesinde, özellikle son iki asırda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun dinî ve sosyal hayatında önemli etkileri olmuştur.

Hızla modernleşmekte olan Diyarbakır'da, mollalara yönelik tutumlar homojen değildir. Örneğin geleneksel anlayışlara sahip ve modernleşmeyi kendi değerleri açısından hayati bir tehlike olarak gören yaşlı kuşak, mollaları geleneksel dingin düzenin muhafızları olarak görmekte ve onlara minnet duymaktadır. Modern hayatın getirilerini tüketmeye hevesli gençliğin bakış açısından ise mollalar çoğunlukla, hayatı daraltan, bağınaz kişilikler olarak değerlendirilmektedir.

10 Müfid Yüksel, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yayıncılık, Ankara 1993, s. 90-91.

11 Wadie Jawideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi, 8. bs., çev. İsmail Çeken, Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 158-161.

12 Cihan Tuğal, Pasif Devrim, 3. bs., çev. Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 173.

13 Tahir Pekasil, "Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dinî Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler", Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2012, s. 141-154.

14 Necdet Subaşı, Din Sosyolojisi, Dem Yayınları, İstanbul 2014, s. 381-391.

15 Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 310.

16 Günümüzde bu süre 4-5 yıla kadar düşmüştür.

Sosyalleşme ve Dînî Sosyalleşme

Sosyalleşme veya toplumsallaşma, en geniş anlamıyla eğitim ve öğrenme süreci olarak düşünülebilir. Bu süreçte kişi içinde doğduğu kültür ve toplumuna katılıp toplumsal bir aktör olmak için gerekli beceri ve alışkanlıkları elde ederek toplumunun düşünce, inanç, gelenek, kural, değer ve yaşam tarzlarını öğrenir.¹⁷ Birey, topluma hazırlanma süreci olarak sosyalleşme trendi içinde grup veya toplumla bütünleşir. Bu bütünleşme hem yatay hem de dikey düzlemde gerçeklik kazanır. İnsan için toplumsal ve kültürel devamlılığın sağlandığı sosyalleşme, bir toplumsal etkileşim sürecidir. Etkileşim, etkileşen tarafların paylaştıkları bir takım davranış kurallarına göre gerçekleşir. İnsan, toplumsal etkileşim yoluyla grubu veya toplumunun kültürünü kazanır. Görüldüğü üzere sosyalleşme, bir etkileşim ve uyum sürecidir.¹⁸

Toplumun aktörleri arasında gerçekleşen ve sosyal davranış kalıplarına uyumu temin eden karşılıklı etkileşim süreci olarak sosyalleşme, kişinin doğumundan itibaren, içinde bulunduğu topluma mal edilmesi, toplumun bir üyesi haline gelmesi, yani ailesinin, akrabasının, komşularının, mahallesinin, köyünün, şehrinin, kültürünün, inancının, ahlakının ve nihayet toplumunun bir parçası olduğunu öğrenmesidir.

İnsanlar, kimlik ve kişiliklerine, karmaşık bir etkileşim olayı olarak sosyalleşme ile sahip olurlar. Kimliklerini, doğumdan itibaren birçok saikle etkileşim içinde ve hayat boyu süren bir inşa süreci ile oluştururlar.¹⁹ Sosyalleşme süreçleri toplumun yapısına²⁰ ve cinsiyete göre farklı biçimlerde tezahür ederler.²¹ Sosyalleşme, toplumsal denetimi (social control) sürdürmekte ve toplumu bir arada tutmakta çok güçlü bir bütünleştirici baskı olarak işlev görür.²²

17 Anhyony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel vd., Ayraç Yayınları, Ankara 2000, s. 25.

18 Ejder Okumuş, "Din ve Sosyalleşme", *Sosyal Bilimler Dergisi/Social Sciences, Turkish Studies – International Periodical for Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 9, Sayı: 11, 2014, s.429-454.

19 Vermeer, *Din Eğitimi ve Sosyalleşme*, s. 185-199; Okumuş, "Din ve Sosyalleşme".

20 Ruth A. Wallace, Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 4. bs., çev. Leyla Elburuz, M. Rami Ayas, Doğubatu Yayınları, Ankara 2012, s. 492.

21 Daren E. Sherkat, "Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency". *Handbook of Sociology of Religion*, Ed. M.Dillon. Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 151-163.

22 Wallace, Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, s. 55.

Dinî sosyalleşme ise, genel sosyalleşme süreci içinde yaşanan özel bir sosyalleşme biçimidir. Dinî sosyalleşme, din ve sosyalleşme terimlerinden oluşan bir ifade olması itibarıyla dinin ve sosyalleşme olgusunun anlam dünyalarına ilişkin uzanımları içerir. Bu bağlamda dinî sosyalleşme, dine ait sosyalleşme veya dinsel yönden öğrenme yahut din temelli toplumsallaşma, biraz daha geniş anlamıyla anne baba da dâhil toplumsal etmenlerin bireylerin dinsel inanç, algı, anlayış ve yaşayışları üzerinde etkide bulunduğu etkileşimsel bir süreç²³ olarak anlaşılabilir. Buna göre dinî sosyalleşme, insanın toplumsal hayatta din alanındaki öğrenme ve uyum sürecini ifade eder.²⁴

214 | Dinî sosyalleşme, “her bir dinin ya da dinî geleneğin kendine özgü inanç, öğreti ve kuralları gözetiminde, kişinin nasıl bir dinî tutum geliştirmesi gerektiğinin öğretilmesi ve bunun sonucunda da, kişinin içinde bulunduğu toplumun dinî alışkanlıklarına ve beklentilerine uygun davranışlar göstermesi süreci” olarak tanımlanabilir.²⁵ Din bizatihi sosyalleşme sürecinde öğrenilir.²⁶ Normal sosyalleşme sürecine paralel olarak dinî sosyalleşme de ömür boyu sürer. İnsan ulaştığı her yaş evresi veya sahip olduğu statüye bağlı olarak yeni rollerini öğrenir ve bu roller bağlamında çevresine uyum sağlar. Dini Sosyalleşme sürecindeki en kritik kesit, çocukluk ve ilk gençlik evreleridir. İnsan hayatına yön veren dinî duygu ve düşüncenin gelişimi de temelde bu evrelerle ilgilidir.²⁷

Dinî Sosyalleşmeyi Etkileyen Faktörler

Sosyolojide, sosyalleşmeyi etkileyen faktörler veya sosyalleşme araçları olarak birçok etkenden söz edilmiştir. Öte yandan toplumlar arasındaki kültür farklılığı, evrensel bir sosyalleşme biçimini mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla her birey, öncelikle içinde doğduğu ve yaşadığı bir toplum tarafından sosyalleştirilir. Bu

23 Sherkat, “Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency”, s. 151.

24 Okumuş, “Din ve Sosyalleşme”, s.429-454.

25 Yakup Coştu, “Toplumsallaşma ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, 2. Bs., Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 325-341.

26 Phil Zuckermann, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. İhsan Çapçioğlu, Halil Aydınalp, Birleşik Kitabevi, Ankara 2006, s. 87.

27 Vejdi Bilgin, “Dinî Sosyalleşme ve Dinî Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi”, *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, İstanbul 2009, s. 187-209; Okumuş, “Din ve Sosyalleşme”, s.429-454.

nedenle toplumsallaşma, genel olarak etkenleri aynı olsa da, basit toplumlar ile modern toplumlarda farklı şekillerde gerçekleşmektedir.²⁸

Dinî sosyalleşme, sosyal etmenler aracılığıyla bireylerin dinî inançlarını ve anlayışlarını etkileyen interaktif bir süreçtir.²⁹ Bu bağlamda dinî sosyalleşme etken veya araçlarını; sosyalleştirici kişi, kurum, zaman, mekân, şahsi tecrübeler ve kitle iletişim araçları gibi çeşitli etmenler bağlamında ele almak mümkündür. Daha özelde ise dinî sosyalleşmede etkili olan faktörler aile, din, ekonomi, eğitim, siyaset, hukuk, dil, arkadaş veya akran grubu, dinî hareket, organizasyon veya mezhepler, kitle iletişim araçları, meslek, sosyal grup, karizmatik şahsiyetler, doğal ve toplumsal felaketler, kişisel tecrübeler, kutsal mekânlar, kutsal zamanlar, müzik, cinsiyet,³⁰ din görevlileri, kitaplar vs. olarak sayılabilir. Esasında bütün bu faktörler de insanın doğuştan getirdiği özellikleri ifade eden fitrat ile sonradan toplumsal çevreden kazandığı özelliklerle hülasa edilebilir.

Günümüzde Gençliğin Dinî Sosyalleşme Süreçleri

Sosyalleşme biyolojik, psikolojik, antropolojik ve sosyolojik temelleri bulunan çok yönlü karmaşık ve etkileşimsel bir süreçtir. Sosyalleşme veya toplumsallaşma, farklı toplum tiplerinde ve hatta aynı toplumun farklı kültür gruplarında birbirinden farklı biçimlerde gerçekleşir. Bu gerçeklik, sosyalleşmenin özel bir biçimi olan dinî sosyalleşme için de geçerlidir. Dolayısıyla gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerinin de toplumun yapı, kurum ve bunları meydana getiren toplumsal ilişki biçimlerine duyarlı olduğu ve mesela bu süreçlerin geleneksel veya modern toplumlarda değişik dinamiklerle işlediği söylenebilir.³¹ Geleneksel topluluklar içinde dinî sosyalleşme doğal bir süreç gibi işler. Modern veya postmodern toplumlarda ise bu süreç birçok faktörün etkisi altında oldukça dinamik ve çeşitlidir.

Bireyselleşmenin gelişmesi vb. birçok faktörden dolayı (çağdaş teorilerde) sosyalleşmeye artık yalnızca aktarma, benimsetme, adaptasyon merkezli bir yaklaşım söz konusu değildir. Modern sosyalleşme teorisi, bireyselleşmeyi olgunlaşmış bir kişiliğin önemli bir özelliği olarak görür. Bu kişilik, sosyal yapıya

28 Yakup Coştu, "Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. IX, S. 3, (2009), s. 117-140.

29 Sherkat, "Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency", s. 151-163.

30 Okumuş, *Din Sosyolojisi*, s. 281-296.

31 Yaman, *Apaçi Gençlik*, s. 39

pasif şekilde uymayı reddeder.³² Bu bakımdan bireyler sosyalleşmenin baskısını reddetmek ve hangi araçların dinî tecrübeler (tercihlere) rehberlik ettiğini seçmek için ciddi araçlara sahiptirler.³³ Bununla birlikte Diyarbakır'da olduğu gibi, hızlı toplumsal değişmelerin, gençlerde değer karmaşasına yol açtığı ve onların söz konusu araçları kullanmaları konusunda ellerini zayıflattığı söylenebilir.

216 | Kendi kültürel kodları temelinde modernitelerini üretemeyen Müslüman toplumların modern eğitim sistemleri, Müslüman gençliğin aklını ve kalbini çatıştırmaktadır.³⁴ Sanayileşme ve modernleşme ile birlikte toplumda kolektif temsillerin gücünün azalması³⁵ ve geleneksel sosyalleşme ajanlarının zayıflaması,³⁶ gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerinde parçalanmalara neden olmaktadır. Geleneksel dönemlerdeki, yetişkinlerin gençleri sosyalleştirdiği ve neredeyse tek yönlü olarak işleyen dinî sosyalleşme süreçleri günümüzde, gençlerin de yetişkinleri çeşitli düzeylerde dönüştürdüğü iki yönlü bir sürece evrilmiştir. Örneğin Hıristiyan genç yetişkinler ebeveynlerinin İncil'e olan inançlarını etkilemekte ve onlardan yaşça daha büyük olan bu insanları, kutsal metin yorumlarında daha az Ortodoks olmaya sevk etmektedirler.³⁷

Geleneksel toplumlarda, hoşnutsuz gençliğin toplumu veya toplumsal otoriteleri protesto aracı çoğunlukla din olmuştur. Ancak modern toplumlarda bu kategorideki gençliği mobilize eden temel unsur milliyetçilik ve diğer ideolojiler olmaktadır. Öte yandan çeşitli saiklerin etkisinde sekülerleşen dil, gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerine ket vurucu bir unsur olarak işlev görmektedir.

Bir toplumun yerleşme düzeni, ekonomik, politik ve sosyal organizasyonu, toplumun çocuk yetiştirme tarzını etkiler. Çocuk yetiştirme tarzı ise kişiliği, kişilik özellikleri de din, batıl inançlar vb. çeşitli inanç sistemlerinde yansımalarını bulur.³⁸ İnsanın düşünen, değerlendiren ve itiraz eden tabiatı dikkate alınarak, gençliğin dinî

32 Vermeer, *Din Eğitimi ve Sosyalleşme*, 185-199.

33 Sherkat, "Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency", s.151-163.

34 Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, 2. bs., çev. Şafak Barkçın, Hüsametdin Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul ty, s. 191.

35 Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 4. bs., çev. Osman Akınhay, Agorakitaplığı, İstanbul 2014, s. 130.

36 Mathew Guest, "Dinin Yeniden Üretimi ve İletimi", çev. İlkey Şahin, *Din Sosyolojisi-Çağdaş Gelişmeler*, İmge Yayınları, Ankara 2012, s. 107-8.

37 Sherkat, "Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency", s. 151-163.

38 Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, 9. bs., Evrim Yayınları, İstanbul: 1998, s. 229.

sosyalleşme süreçlerinde, suyu emen sünger gibi kendilerine sunulan değerleri benimseme noktasında tamamen pasif olmadıklarını ifade etmek gerekir.

Gençliğin Dinî Sosyalleşme Süreçlerinde Geleneksel Dinî Otoritelere Rol Model Olarak Bakışı

Sosyalleşme süreçlerinde kişilerin, sosyalleşmekte oldukları alandaki kimlik veya kişiliklerini, ayna benlikler vasıtasıyla inşa ettikleri ifade edilmiştir. Bu olgu, dinî sosyalleşmede gençliğe rol model olabilecek dinî otoritelerin bilgi, tutum ve davranış biçimlerinin gençliğin, başarılı veya başarısız dinî sosyalleşmelerine ve dolayısıyla onların dinî kimliklerinin oluşumuna olumlu veya olumsuz etkide bulunduğuna işaret eder.

Toplumda farklı kültür gruplarında gençliğin dinî sosyalleşme süreçleri farklı modeller çerçevesinde gerçekleşir. Örneğin toplumun dezavantajlı alt kültür gruplarındaki gençler, toplumsal sisteme protest bir tutumla yaklaşırlar ve çoğunlukla kurtuluşçu hareketlere sempati göstermeye ve bu hareketler içinde öne çıkan liderleri rol model olarak benimsemeye eğilimli olurlar. Ya da modern kentsel değerleri içselleştirmiş gençliğin, mollalar ve şeyhler gibi geleneksel dinî otoritelerin, Batı tehdidi karşısında dinî ve toplumsal yozlaşma korkusuyla, toplumu muhafazakârlaştırma³⁹ sürecinde, anakronize olmuş gelenek içindeki kırsal değerleri önceleyen din sunumlarına olumlu cevap vermeleri olası değildir. Bu örnekler, gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerini tek tip bir model içinde fikirleştirmenin mümkün olmadığını göstermektedir.

Dinî sosyalleşmede cinsiyet farklılıkları belirleyici bir öneme sahiptir.⁴⁰ Bu hem sosyalleştirici kişi hem sosyalleşen birey hem de ikisi arasındaki sosyalleşme ilişkisi açısından söz konusudur. Öncelikle toplumun cinsiyet anlayış ve uygulamaları, genç kızların dinî sosyalleşme formlarını, erkeklerinkinden farklı kılar. Örneğin, geleneğin renk verdiği cinsiyetçi din anlayışını savunan geleneksel dinî otoriteler olarak molla ve şeyhlerin gençliğe rol model olma imkânının, modern/postmodern toplumsal cinsiyet anlayışlarının da sağladığı motivasyonla, ataerkil cinsiyet kalıplarından kurtulmaya meyilli genç kızlar tarafından

39 Abdullah Laroui, *Tarihselcilik ve Gelenek*, 2. bs., çev. Hasan Bacanlı, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.19.

40 Sherkat, "Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency", s. 151-163.

reddedilmesi (erkeklere oranla) daha olasıdır. Son dönemlerde özellikle bazı dinî otoritelerin, erken yaşta evlilik, çok kadınla evlilik veya kadının dövülmesi gibi konulardaki beyanlarına sosyal medya ortamında, kadınların daha çok tepki göstermeleri söz konusu tezi desteklemektedir.

Diyarbakır’da geleneksel dinî otoriteler olarak mollalar ve şeyhlerin genç kadınlar üzerindeki etkisi sınırlı ve dolaylıdır. Kadınların medreseye ve camiye gidememeleri, cami vaazlarını dinleyememeleri, mollaların ve diğer geleneksel dini grup otoritelerinin, örneğin en yaygın dini gruplardan biri olan Nakşibendilikte şeyhlerin, neredeyse tamamen erkek müritlere yönelik irşatta bulunmaları, molla ve şeyler ile kadınlar arasındaki etkileşim imkânını sınırlamaktadır. Dolayısıyla ilk gençlik dönemlerinden itibaren kadınlar, dinin kendilerini ilgilendiren birçok boyutunu söz konusu otoritelerden değil, çevrelerindeki kadınlardan öğrenmekte ve genellikle kadınların bulunduğu ortamlarda dinî olarak sosyalleşmektedirler.

218 |

Türkiye’nin modernleşme serüveninde geleneksel din adamları, çoğunlukla gerilikle ilişkilendirilmişlerdir. Bu olguyu söz konusu din adamı tipinin, ders kitaplarında, bazı devrimlerin gerçekleşmesinin meşrulaştırım gerekçeleri olarak betimlenmesi, uzun bir dönem boyunca sinemada yobaz din adamı rolleri özdeş hale getirilmiş olması veya çeşitli siyasi ve sosyal çevrim zamanlarında gerçekleşen olaylarda seçilen dinî figürlerin, kamuoyunda genel bir algı oluşturulması için, ahlaki düşkünlük moduyla afişe edilmeleri gibi birçok olay üzerinden tespit etmek mümkündür. Sempati ve antipatinin, dinî seçimler üzerinde sosyal etkileri olan önemli sosyalleşme ajanları oldukları⁴¹ hesaba katıldığında, geleneksel dinî otoritelere yönelik oluşturulan bu algı biçimlerinin ektisinde gençliğin, söz konusu dinî otoritelere sempati duymasının ve onları örnek modeller olarak almasının pek mümkün olmadığı anlaşılabilir.

Bilgi kaynaklarının çoğullaşması ve bilgiye ulaşmanın kolaylaşması, geleneksel dinî otoritelerin, bilginin taşıyıcısı ve aktarıcısı olmakla kazandıkları toplumsal statülerinde düşüşe neden olmakta ve bilgi alanında yegâne otorite olma konusundaki nüfuzlarını zayıflatmaktadır.⁴² Toplumda eğitim düzeyinin yükselmesi

41 Sherkat, “Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency”. s. 151-163.

42 Ergün Yıldırım, İktidar Mücadelesi ve Din, Bilge Yayınları, İstanbul: 1999, s.103; M. Cengiz Yıldız, “Meslekler Sosyolojisi Açısından Din Görevliliği ve Din Görevlileri”, Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, C.2. s. 374.

ile geleneğin ve geleneksel otoritelerin sorgulanması doğru orantılı olarak seyredir.⁴³ Bireyselleşme ile birlikte, dinî bilginin daha fazla kişisel yorumlara ve demokratik tutumlara konu olması geleneksel dinî otoritelerin dinî bilgi bağlamındaki mutlak otoritelerini sarsmakta ve onları özellikle gençliğin gözünde daha eleştirilebilir bir pozisyona indirmektedir.

Bilgi çağında, bilginin kazandırdığı ayrıcalıkla, yeni otorite biçimleri ortaya çıkmakta ve geleneksel dinî otoriteler klasik rollerine dayanarak bu yeni otoriteler ile boy ölçüşmemektedirler.⁴⁴ Zira modern bilim ile geleneksel dinî otoritelerin arası gittikçe açılmaktadır. Bir kısmının modern bilim hakkındaki bilgisinin ilköğretim seviyesinde olmadığı geleneksel dinî otoritelerin, modern bilimin en temel meşruiyet kaynağı olduğu modern toplum içinde, geleneksel bilgi ve rolleri ile gençliğin bakışında ideal rol model olma potansiyelleri sınırlanmaktadır.

Modernleşme ile birlikte dinin, başat toplumsal kurum olma gücünü yitirmesi, yeni toplumsal yapı içinde ekonomi ve siyaset gibi başka kurumların toplumu forse etmeye başlamaları ve dinî bilgi ve otoritenin tabiatının değişmesi⁴⁵ gibi faktörler, geleneksel dinî otoriteleri toplumda merkezi aktörler olmaktan çıkarmış ve haliyle bu otoritelerin, gençliğin dinî ve toplumsal eylemlerinde gözettikleri örnek şahsiyetler olmaktan uzaklaştırmıştır.

Klasik kaynaklarda yer alan ve tabii olarak, ortaya çıktıkları zamanın tarih, toplum ve kozmoloji bilgisine yaslanan tarihsel din yorumlarını,⁴⁶ olduğu gibi aktarmayı dinî bir misyon olarak kabul eden geleneksel dinî otoritelerin topluma

43 Swingewood, Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi, s. 130.

44 Ebubekir Bagader, Modern Çağda Ulema, çev. Osman Bayraktar, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s.20- 22.

45 Necdet Subaşı, Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme, Vadi Yayınları, Ankara 2003, s.156.

46 Bilgi sosyolojisinin kuramsal işaretlerine paralel olarak, zamanın bilgisinin dinî bilgiye etkisi konusunda tarihsel birçok örnek verilebilir. Örneğin kelim ilmi sahasında haklı bir şöhretin sahibi Abdulkahir el-Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Firak adlı eserinde, Ehl-i Sünnet'in üzerinde icma ettiği on beş husustan birinin de onların, dünyanın dönmediği hususunda ulaştıkları icma olduğunu ifade etmiştir. Bk. Şehmus Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, Ed. Bilal Gökür ve diğ., Y.y., İstanbul 2010, s. 401-424; Fahrudin er-Razî ise Mefatihü'l-Ğayb adlı tefsirinde, kendi zamanının kozmolojik bilgisini esas alarak, Bakara Suresi 22. ayetinin tefsirinde, dünyanın hareket etmediğini savunmuştur. Bk. Fahrudin Er-Razi, Mefatihü'l-Ğayb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993, C. 1, Cüz. 2, s. 113. Bu çeşit bilgilerin günümüzde de savunulmasına biraz da uç bir örnek olarak; dünyanın düz ve hareketsiz olduğunu ayet hadis ve klasik kaynaklardan referanslar getirerek savunan ve aksini iddia etmenin kişiyi dinden çıkaracağını iddia eden geleneksel bir dinî otoritenin din yorumu için bk. Abdu'l-aziz bin Bâz, El-Edilletü'n-Nakliyyetu ve'l-Hissiyetu 'Ala İmkanı's-Suûdi İle'l-Kevâkibi ve 'Ala Cereyani's-Şemsi ve'l-Kameri ve Sukûni'l-Ardî, 3. bs., Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadiseti, Riyad 1982, s. 22-31.

sundukları din anlayışı, eleştirel düşünmeye eğilimli dindar gençlikte bilişsel çelişkilere neden olmaktadır. İnsan tabiatı, bu tür çelişkileri uzun süre taşıyamamakta ve psikolojik olarak çelişen zıt noktalardan birinden kaçmaktadır. Benzer durumlarda terk edilen şey çoğunlukla geleneksel dinî otoritelerin sunduğu din yorumu olmaktadır.⁴⁷

220 | Modern toplumda gençliğin din eğitimi, geleneksel toplumdakinden farklılaşarak, uzmanlık gerektiren bir hal almıştır. Zihin yapısı farklılaşmış modern gençliğe, dinin temel birçok kavramını eski usulle anlatarak, onlarda istendik davranış değişikliklerini gerçekleştirmek artık çok zordur. Dilin zamanla değişmesine paralel olarak, dinî kavramların da değişmesi gerçekliğine rağmen, geleneksel dinî otoriteler olarak mollalar ve şeyhlerin, dinî kavramları zamanın üstüne çıkarmaları ve dolayısıyla dondurulmuş halleri ile tekrarlamaları gençlik ile bahsi geçen dinî otoriteler arasında bir çeşit iletişim engelinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Geleneksel dinî otoriteler olarak mollaların ve özellikle de şeyhlerin, dinî sunum biçimleri, mitik ve menkıbevî anlatılarla iç içe geçmiş haldedir. Rasyonel düşünmeye eğilimli gençlikte bu tür irşat çabalarının karşılık bulması ya da bu yaklaşıma sahip dinî otoritelerin gençliğin vicdanında birer rol model olarak yer almaları zordur. Öte yandan mollaların ve şeyhlerin, geleneksel vaaz kültürüne paralel olarak, korkutmayı esas alan bir pedagojik yöntemle irşat faaliyetlerinde bulunmaları,⁴⁸ bedene yönelik maddi cezalara duyarlılık gösteren gençlik kesimlerinde bir tedhiş etkisine neden olabilmektedir. Benzer şekilde, son yıllarda İŞİD gibi radikal dinî grupların gerçekleştirdikleri terörist eylemler, dine mesafeli gençlik arasında fundafobik algılara neden olmakta, bu da Batı karşıtlığı veya cihad gibi konularda benzer bir terminolojiyi kullanan geleneksel dinî otoritelerin bahsedilen gençlik nezdinde rol model olma potansiyelini önemli oranda sınırlamaktadır.

47 Ali Şeriati, *Bilinç ve Eşekleştirme*, Fecr Yayınları, Ankara 2013, s. 15.

48 Tasavvufi/irfani din anlayışında korkudan ziyade sevginin esas alınması nedeniyle şeyhlerin bu tür bir irşat usulünü benimsemedikleri söylenebilir. Ancak Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde uzun zamandan beri tasavvufi geleneğe Nakşibendiliğin egemen olduğu ve bu gelenek içindeki şeyhlerin Şafii fikhını tavizsizce benimsedikleri göz önünde bulundurulursa, mollalar için söylenen çoğu şeyin, buradaki şeyhler için de söylenmesini mümkün kılar.

Geleneksel din anlayışında Tanrı çoğunlukla; öfkeli, cezalandırıcı, herhangi bir ahlaki kayıtlı sınırlandırılmayan, la yüs'el ve hemen hemen sürekli olarak gücü ön plana alınarak tanıtılmıştır. Oysa her ne kadar kurtuluşçu din anlayışlarına iltifat eden, toplumun dezavantajlı alt kültür gruplarında buna benzer bir tasavvur söz konusu olsa da, modern dinî anlayışlarda Tanrı'nın, daha ziyade sevgi, merhamet, adalet vs. sıfatları ile anlaşılması eğilimi söz konusudur. Bu farklı yaklaşımlar göz önüne alındığında, modern gençlik ile geleneksel dinî otoritelerin daha Tanrı tasavvurunda bile ayrıştıkları ve buna bağlı olarak diğer dinî değerler hiyerarşisini de farklı biçimlerde inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Müslümanların tecrübesini esas aldığımızda, geleneksel dinî otoritelerin tanıttıkları biçimiyle, mutlak otorite ve sürekli yasaklar koyan ve cezalandıran Allah'ın, özgürlüğüne düşkün gençliğe sempatik gelmesi, bu anlayışı benimseyen söz konusu otoritelerin de sözü dinlenesi birer saygın otorite olarak görülmesi pek beklenen bir şey olmamaktadır.

Zaman ve mekân, dinî sosyalleşmenin önemli araçlarından biri olmakla birlikte, modern toplum içinde gençliğin zaman ve mekân itibariyle geleneksel dinî otoriteler ile çok az karşılaşması ya da ortaklaşması söz konusudur. Çünkü her iki kategorinin zaman ve mekân konusundaki algı ve değerleri farklılaşmıştır. Gençlik için stadyumlar, alışveriş merkezleri, sinema salonları, festival alanları, spor merkezleri gibi mekânlar duygusal doyum veya diğer insanlar ile etkileşim için bir değer ifade ederken, geleneksel dinî otoriteler bu mekânları ifsat edici yerler olarak değerlendirmektedirler. Dinsel açıdan kutsalın hierofanisinin (zuhuru) mekânı ve ibadet için önemli bir buluşma yeri olan caminin gençlik ile söz konusu dinî aktörler arasında bu işlevleri bağlamında bir fonksiyon gördüğünü söylemek zordur. Bunda gençliğin camilere gitme oranının düşük olmasının⁴⁹ yanında (genç kadınların oranı ise çok daha düşüktür), caminin gençliğin beklentilerini karşılayacak donanımdan yoksun olmasının ve cami görevlilerinin veya yaşlı cami cemaatinin çocuk ve gençlere yönelik tutum ve davranışlarının da etkisi vardır.⁵⁰ Bazı “geleneksel” dindarların veya dinî otoritelerin sert, hoşgörüsüz ve her anlamda ötekini dışlayıcı tutumlarının gençliğin din anlayışı üzerinde olumsuz bir etkiye neden olduğunu da

49 Bilgin, “Dinî Sosyalleşme ve Dinî Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi”, s. 187-209.

50 Çocukluğunda camide karşılaştığı muamele nedeniyle, camiyle ve hatta din ile yollarını ayırmış birçok insanın bu minvaldeki hatıratı ile çokça karşılaşılmaktadır.

belirtmek gerekir. Aynı şekilde, gençlik açısından değer yüklü olarak görülen doğum günü, yılbaşı, anneler günü, sevgililer günü gibi zamanların ve bu zamanlarda gerçekleştirilen etkinliklerin geleneksel dinî otoriteler tarafından haram hatta bazı durumlarda küfür olarak değerlendirilmesi, her iki kesimin değerli zamanlar konusunda farklı değerlendirme ölçeklerine sahip olduklarını ve en azından değerli zamanlar konusunda gençliğin geleneksel dinî otoriteleri birer rol model olarak benimsemelerinin sınırlı imkânına işaret etmektedir.

222 | Geleneksel toplumda çoğunlukla dinî otoritelerin etki ve yönlendirmesinde olan eğitim, adalet hatta sağlık gibi toplumsal kurumlar modern zamanlarda farklılaşarak kompartımanlaşmışlardır. Ayrışan ve nispeten özerkleşen her bir kurumun, işleyişine yön verme konusunda, ilgili kurumun kendi uzmanları otorite olarak kabul edilmektedir.⁵¹ Yaşanan bu dönüşüm, bir taraftan geleneksel dinî otoritelerin toplumsal statülerini zayıflatırken, diğer taraftan onların, gençliğin hayatına iştirak noktalarını sınırlandırmıştır. Şu halde, gençliğin gözünden irak kalan molla ve şeyh gibi dinî otoriteler, onların gönlünden de irak kalabilmektedir.

Modernleşme ile birlikte geleneksel dinî otoritelerin itibar kaybına uğra(tıl)maları,⁵² bu otoritelerin gençliğin, dinî sosyalleşme süreçlerinde birer rol model olma potansiyelini sınırlayan bir diğer faktördür. Modernizm, geleneği ve geleneksel otoriteleri, aşılması veya bir kenara bırakılması gereken, eskiye ait şeyler olarak görmekte, onların yerine kültür endüstrisinin seçilen model karakterlerini, kitleleri yönlendiren karizmatik liderleri vs ideal rol modeller olarak işaret etmektedir. Kültür endüstrisinin etkilerine açık gençlik de bu yönlendirmelere olumlu cevap vermekte ve dinî sosyalleşme konusunda geleneksel dinî otoritelerin düşünce, tutum ve davranışlarını benimsemeye mesafeli durmaktadır.

Modernleşme, geleneksel anlam dünyasını parçalamış ve dinî toplumsal değerlerin dağılmasına yol açmıştır.⁵³ Yeni maddi koşullar, insanları gündelik rutinlerinde ve bilginleri daha sistematik anlama çabalarında dünyayı yeniden kavramsallaştırmaya zorlamıştır.⁵⁴ Geleneksel kurumlardan kopan insanların otorite

51 Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 51, 61, 85.

52 İsmail Kara, "Modernleşme Döneminde Dinî Otorite Meselesinin Ele Alınışı ve Problemleri veya 'İslam'da Ruhbanlık Vardır", *Dinî Otorite*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 551.

53 Guest, "Dinin Yeniden Üretimi ve İletimi", s. 95.

54 Jonathan H. Turner, Leonard Beeghley, Charles H. Powers, *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 4. bs., çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yayınları, Bursa 2013, s. 24.

arayışına⁵⁵ geleneksel dinî otoriteler yeni bir vizyonla cevap geliştirememişler ve bu konuda ufuk açıcı bir projeleri de bulunmamaktadır.

Anlamları konusunda toplumsal bir konsensüs oluşmuş semboller, toplumun kuruluşu ve varlığını sürdürmesinde çatı işlevi görürler. İnsanlar bu semboller aracılığıyla etkileşir ve toplumsal istikrarı mümkün kılarlar. Modernleşme süreçlerinde bu kolektif sembollerin gücü zayıflamıştır.⁵⁶ Bu durum gençliği, dinî sosyalleşme konusunda ciddi problemlerle yüz yüze getirmiştir. Modern dünyanın gündelik hayatında, dinî ve toplumsal sembollerin anlamları konusunda gençlik ile geleneksel dinî otoritelerin bir uzlaşısından söz etmek mümkün değildir. Bu durum onları, (popüler bir replik ile ifade etmek gerekirse) “ayrı dünyaların insanları” haline getirmiştir.

Müslümanların toplumsal tarihinde, ulemanın siyasete edilgen figürler olarak katılmasının olumsuz etkilerinden söz edilmiştir. Siyaset kurumuna angaje olmaları ve hatta bazı durumlarda siyasetin “simsarları” haline gelmeleri,⁵⁷ geleneksel dinî otoritelerin siyaset kurumu karşısında sivil halkın yanında yer alarak, onları devletin aşırılıklarına karşı koruma ve bu anlamda topluma güven sağlama şeklindeki tarihsel misyonlarını değişik düzeylerde zedelemiştir. Türkiye’de çok partili siyasi hayatta, geleneksel dinî otoritelerin, özellikle bazı şeyh ailelerinin siyaset aracılığıyla, ekonomik ve toplumsal güç devşirmeleri ve dünyevileşmeleri, bu kazanımlardan doğrudan çıkar sağlamayan geniş halk kesimlerinde hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Bu durum, özellikle zenginliğin toplumsal bölüşümünden hoşnutsuz, alt toplumsal gruptaki gençlik tarafından din istismarı şeklinde kodlanmakta ve bu anlayıştaki gençlik ile söz konusu dinî otoriteler arasındaki sosyal mesafe gittikçe açılmaktadır.

55 Robert Nisbet, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 148-9.

56 Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, s. 130.

57 Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, 8. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2012, s. 71.

Sonuç

Kuşaklararası değer tabanlı çatışmalar, yazılı kültürde antik dönemlerden itibaren ilgi görmüş bir konudur. Geleneksel topluluklar içinde dinî sosyalleşme adeta doğal bir süreç gibi işler. Modern ve postmodern toplumda ise bu süreç birçok faktörün etkisi altında oldukça dinamik ve çeşitlidir.

Gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerinde geleneksel dinî otoriteler ile olan ilişkisinin sosyolojik bir değerlendirmesinde, gençliğin homojen bir toplumsal kategori olmadığı ve dolayısıyla dinî otoriteler ile tek biçimli bir ilişki içinde bulunmadıkları göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla ne gençlik ne de geleneksel dinî otoriteler olarak molla ve şeyhler ve bunların birbirleri ile ilişki biçimlerinin, tek boyutlu bir açıklama çerçevesinde değerlendirilmesinin sosyolojik gerçekliklere tekabül kabiliyeti sınırlıdır.

Gençlik yaşantısı içindeki farklı gelişim dönemleri, farklı dinî sosyalleşme süreçlerine işaret eder. Gençliğin, yeni bir kimlik inşası çabasında olduğu ve her türlü otoriteyi red etmeye eğiliminin ağır bastığı delikanlılık dönemlerinde, geleneksel dinî otoriteler olarak mollalar ve şeyhler, özgürlük alanlarını sürekli daraltan kimseler olarak görülürler. Kimlik ve kişiliğin yavaş yavaş olgunlaşmaya başladığı ilerleyen dönemlerde ise, gençliğin dinî otoritelere bakışında daha ılımlı bir tutum söz konusu olmaktadır.

Hızlı modernleşme süreçlerine girmiş birçok Müslüman toplumda; modern eğitim ve rasyonel düşünme eğiliminin, dinin geleneksel mitsel anlayışlarla çevrelenmiş sunumu ile paradigmat uyumsuzluğu, kültür endüstrisinin etkisinde haz ve hızı önceleyen değer ve yaşam felsefelerinin, geleneksel dinî otoritelerin elinde “hayır”ı “evet”inden hayli fazlalaşmış ve (gençliğin gözünde) hayatı “daraltan” dindarlık anlayışı, din temelli, örgütlü tedhiş hareketlerinin ve bazı dinî kurumsal örgütlenmeler içindeki bireysel ahlaki sapkınlıkların etkisi ile oluşan İslamofobik algı, geleneksel dinî otoritelerin gençlerle karşılaşma zaman ve mekânlarının gençler açısından cezbedici olmamaları, geleneksel dinî otoritelerin çoğullaşmış toplumsal yaşam ve pratikler karşısındaki dışlayıcı tutumları, cinsiyet farklılığı ve geleneksel dinî otoritelerin toplumsal cinsiyet anlayışları, toplumsal hayatın kompartımanlaş-

ması, bilginin yaygınlaşması ve demokratikleşmesi ile birlikte geleneksel dinî otoritelerin toplumsal otoritelerinin hemen her yönüyle aşınmaya uğraması ve daha birçok faktör geleneksel dinî otoritelerin, gençliğin dinî sosyalleşme süreçlerindeki rollerini önemli oranda sınırlamaktadır.

Kaynaklar

Abdu'l-aziz bin Bâz, El-Edilletü'n-Nakliyyetu ve'l-Hissiyetu 'Ala İmkani's-Suûdi İle'l-Kevâkibi ve 'Ala Cereyani'ş-Şemsi ve'l-Kameri ve Sukûni'l-Ardi, 3. bs., Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadîseti, Riyad 1982.

Armağan, Mustafa, Gelenek ve Modernlik Arasında, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Bagader, Ebubekir, Modern Çağda Ulema, çev. Osman Bayraktar, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.

226 | Bilgin, Vejdi, "Dinî Sosyalleşme ve Dinî Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi", Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, İstanbul 2009, ss. 187-209.

Clark Roof, Wade, "Kuşaklar ve Din", çev. Sinan Yılmaz, Ali Fidan, Din Sosyolojisi, der: Peter B. Clarke, İmge Kitabevi, Ankara: 2012, ss. 37-65.

Coştu, Yakup, "Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. IX, S. 3, (2009), ss. 117-140.

Coştu, Yakup, "Toplumsallaşma ve Din", Din Sosyolojisi El Kitabı, 2. Bs., Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 325-341.

Demir, Şehmus, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, Ed. Bilal Gökçır ve diğ., Y.y., İstanbul 2010, ss. 401-424.

Fahrudin Er-Razi, Mefatihü'l-Ğayb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993, C. 1, Cüz. 2.

Fırat, Derya, "Bit(iril)meyen Gençlik", Gençlik Halleri, Der. Demet Lüküslü, Hakan Yücel, Efil Yayınevi, Ankara 2013, ss. 26-53.

Giddens, Anthoni, Sosyoloji, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel vd., Ayraç Yayınları, Ankara 2000.

Guest, Mathew, "Dinî Yeniden Üretimi ve İletimi", çev. İlkay Şahin, Din Sosyolojisi-Çağdaş Gelişmeler, İmge Yayınları, Ankara 2012, ss. 91-119.

Jawideh, Wadie, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi, 8. bs., çev. İsmail Çeken, Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, İnsan ve İnsanlar, 9. bs., Evrim Yayınları, İstanbul: 1998.

Kara, İsmail, “Modernleşme Döneminde Dinî Otorite Meselesinin Ele Alınışı ve Problemleri veya ‘İslam’da Ruhbanlık Vardır”, Dinî Otorite, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 546-571.

Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek*, 2. bs., çev. Hasan Bacanlı, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, 2. bs., çev. Şafak Barkçın, Hüsamettin Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul ty.

Nisbet, Robert, *Sosyolojik Düşünce Geleneği*, çev. Yusuf Kaplan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2013.

Okumuş, Ejder, *Din Sosyolojisi*, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2018.

Okumuş, Ejder, “Din ve Sosyalleşme”. Sosyal Bilimler Dergisi/Social Sciences, Turkish Studies-International Periodical for Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic, Cilt: 9, Sayı: 11, 2014, s. 429-454 ([http://www.turkishstudies.net/ Makaleler/ 1248316853_27Okumu%C5%9FEjder-sos-429-454. pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1248316853_27Okumu%C5%9FEjder-sos-429-454.pdf) (Erş. Tr: 21.12.2016).

Pekasil, Tahir, “Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dinî Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 141-154.

Sherkat, Darren E., “Religious socialization; Sources of Influence and Influences of Agency”. *Handbook of Sociology of Religion*, Ed. M.Dillon. Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 151-163.

Subaşı, Necdet, *Din Sosyolojisi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014.

Subaşı, Necdet, *Öteki Türkiye’de Din ve Modernleşme*, Vadi Yayınları, Ankara 2003.

Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 4. bs., çev. Osman Akınhay, Agora kitaplığı, İstanbul 2014.

Şeriatı, Ali, Bilinç ve Eşekleştirme, Fecr Yayınları, Ankara 2013.

Topçu, Nurettin, Türkiye'nin Maarif Davası, 8. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2012.

Tuğal, Cihan, Pasif Devrim, 3. bs., çev. Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Turner, Jonathan H.-Beeghley, Leonard-Powers, Charles H., Sosyolojik Teorinin Oluşumu, 4. bs., çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yayınları, Bursa 2013.

Van Bruinessen, Martin, Ağa, Şeyh, Devlet, 6. bs., çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Vermeer, Paul, "Din Eğitimi ve Sosyalleşme" çev. Ramazan Diler, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: V, Sayı: 1, (2017), ss. 185-199.

228 | Wallace, Ruth A.-Wolf, Alison, Çağdaş Sosyoloji Kuramları, 4. bs., çev. Leyla Elburuz, M. Rami Ayas, Doğubatu Yayınları, Ankara 2012.

Yaman, Ömer Miraç, Apaçi Gençlik-Gençlerin Toplumsal Davranış ve Yönelimleri: İstanbul'da "Apaçi" Altkültür Grupları Üzerine Nitel Bir Çalışma, Bir Yayıncılık 2016.

Yıldırım, Ergün, İktidar Mücadelesi ve Din, Bilge Yayınları, İstanbul: 1999.

Yıldız, M. Cengiz, "Meslekler Sosyolojisi Açısından Din Görevliliği ve Din Görevlileri", Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, C.2. ss. 357-376.

Yücel, Hakan-Lüküslü, Demet, "2000'li Yılları Gençlik Üzerinden Okumak", Gençlik Halleri, Der. Demet Lüküslü, Hakan Yücel, Efil Yayınevi, Ankara 2013, ss. 9-24.

Yüksel, Müfid, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yayıncılık, Ankara 1993.

Zuckermann, Phil, Din Sosyolojisine Giriş, çev. İhsan Çapçoğlu, Halil Aydınalp, Birleşik Kitabevi, Ankara 2006.

MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM MÜNASEBETLERİ BAĞLAMINDA DİYARBAKIR'DA YAHUDİ- MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ

Süleyman Şanlı
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Tarih boyunca birçok medeniyetin izini taşıyan Diyarbakır, çok dilli, çok kültürlü ve çok dinli bir toplum yapısına sahip olmuştur. Seyyahların ve araştırmacıların sunduğu bilgilere göre 20. yüzyılın başında büyük ölçüde Suriçi'nden oluşan şehirde halkın neredeyse yarısı kadar gayrimüslim topluluklardan oluşmaktaydı. Büyük çoğunluğu Ermenilerden oluşmak üzere, Süryaniler, Keldaniler, Yezidiler, Katolikler, Protestanlar ve Rumlar şehirde yaşayan gayrimüslim toplulukları teşkil etmekteydi. Oysa bu çok renkli inanç toplulukları içinde görünmeyen bir dini grup daha vardı; Yahudi cemaati. Yahudiler de tıpkı diğer dini azınlıklar gibi Diyarbakır'da yerli halk ile, Müslümanlar ile yüzyıllardan beri bir arada yaşamaktaydı. Konu ile ilgili kaynakların yetersizliği bu durumun en büyük sebeplerindedir.

Bu makalede Diyarbakır'da inanç bakımından farklı bir yere sahip olmuş olan Yahudi cemaatinin varlığına dair bilgiler sunulduktan sonra Yahudilerin Müslümanlarla olan toplumsal, dini, ekonomik ve kültürel münasebetleri ile şehirde yaşayan diğer gayri Müslim topluluklarla ilişkileri kısmen irdelenmeye çalışılmaktadır. Bu doğrultuda yakın tarihteki dönemden başlanılıp özellikle Cumhuriyet dönemindeki Yahudi-Müslüman münasebetlerinin ele alınması planlanmaktadır. Tarihsel bilgiler dışında araştırmada 2011-2012 yılları arasında İsrail'de, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinden göç eden Yahudiler arasında yürütülen antropolojik alan araştırmasından elde edilen veriler kullanılmıştır.

JEWISH MUSLIM RELATIONSHIPS IN DİYARBAKIR IN THE CONTEXT OF MUSLIM, NON-MUSLIM RELATIONS

Abstract

232 | Diyarbakır, which has been represented many civilizations throughout the history, has a multi-lingual, multi-cultural and multi-religious society structure. According to information provided by travelers and researchers, at the beginning of the 20th century, the city that consisted of Suriçi composed many non-Muslim religious communities. Alongside with the majority of Armenians the city was constituted of non-muslim communities such as Assyrians, Chaldeans, Yezidis, Catholics, Protestants and Greeks. Yet there was another religious community that did not appear in these religious group harmonies which is Jewish community. Just like other religious minorities, the Jews lived together with the local people and Muslims in Diyarbakır for centuries. The reason for that is the scarcity of sources on this issue.

In this article, after presenting information about the existence of the Jewish community in Diyarbakır, it will be tried to examine social, religious, economic and cultural relations the relations between of Jews with Muslims and with other non-Muslim communities living in the city. Within this framework it is planned to begin from recent history. Afterwards Jewish-Muslim relations especially during the Republican period will be the main focus of this study. Besides historical documents, the data obtained for this study is based on an anthropological fieldwork research conducted in Israel among the eastern Jews of Turkey Jews emigrating between the years 2011-2012.

Giriş

Türkiye'nin doğusunda yaşayan Yahudiler, Müslümanların çoğunlukta olduğu bir bölgede küçük gayri-müslim bir azınlık topluluğunu oluşturuyordu. Nüfusları fazla değildi. En küçük Yahudi topluluğu en az elli aileden, en büyüğü ise yüz elli-iki yüz aile arasında değişmekteydi. Yahudilerin yaşamları ve kültürleri yerel toplumla birçok yönden iç içe geçiyordu. Yemek kültürleri ve giyim kuşam tarzları yerli halkınkine benziyordu. Yahudiler, çoğu zaman birlikte aynı mahallede evleri yan yana birbirine bakan, bazen de ayrı ayrı farklı mahallelerde yaşamaktaydılar. Yahudi toplumunun sosyal ve kültürel hayatı genellikle kendi mahallelerinin içinde geçmekteydi.

| 233

Diyarbakır Yahudi cemaatinin toplumsal davranış örüntüleri daha çok içinde yaşadıkları toplumun kültür ve geleneği tarafından biçimlendirilmişti. Doğu bölgesindeki genel yapıya benzer şekilde Diyarbakır Yahudi toplumun aile yapısı da tıpkı Müslüman komşuları gibi, ataerkil bir aile sistemine dayanıyordu. Yahudi toplumu geniş ailelerden oluşmakta ve aile de en çok babanın sözü geçmekteydi. Kadınlar ikinci sınıf insan konumunda değillerdi ama Yahudi erkekleri ile eşit olduğu da söylenemezdi. Bir görüşmecim, Diyarbakırlı Yahudi ailelerden bahsederken;

“Küçük bir topluluk olduğumuzdan hemen hemen herkes birbiri ile akrabaydı ve herkes birbirini tanırdı. Geniş bir aile gibiydik. Birisi birşey yaptığında özel bir duyuru yapmadan herkesin çok çabuk haberi olurdu¹”

Yahudiler inançsız, inanmayan bir topluluk olarak görülmezlerdi. Müslüman komşuları ve yerel halk, Yahudileri dindar, inançlı ve muhafazakar insanlar olarak görürdü. Diyarbakırlı Yahudilerin inançları tıpkı doğudaki diğer Yahudi topluluklarında olduğu gibi çoğunlukla Yahudi dini ibadet ve uygulamalarının sözlü aktarımına dayanıyordu. Atalarından, büyüklerinden miras aldıkları dini ve inanç ile ilgili gelenekleri muhafaza edip sürdürüyorlardı.

1 G.1. ile yapılan görüşme, Kudüs, 19.04.2012.

Tarihsel Arka Plan ve Şehrin Dini Yapısı

Şehrin eski adı Amida olup bu isim hakkında çeşitli rivayetler varsa da kelimenin nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. İslami dönemde bu isim Amid şeklini almış ve XVII. Yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkez olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde bazen Kara Amid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyarbekir ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebia Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vail kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyar Bekr veya Diyar-ı Bekr adına dayanır. Bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte VIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tesbit edilen Diyar-ı Bekr Osmanlı hakimiyeti döneminde Diyarbekir şeklini alarak Amid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyiliğın adı olmuş, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937'de Diyarbakır şekline çevrilmiştir.²

1540 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Amid'in nüfusunda büyük bir artış olmuş, Müslüman nüfusun % 13 oranında artmasına karşılık gayri Müslim nüfustaki artış nispeti % 95'e ulaşmıştı. Bunun sebebinin Hazro, Sasun, Atak, Genç, Muş, Eğil. Hısnıkeyfa gibi yerlerden şehre göçler ve yerleşmeler olmasıdır. Buralardan gelen gayri Müslimler cemaatler halinde birer kiliseye bağlı olarak kaydedilmiştir³ (BOA, TD, nr. 200, s. 34-55) Bunlar yirmi altı cemaat teşkil etmişler. Yahudiler de Nasturi kilisesine mensup olarak gösterilmişlerdir.⁴

Diyarbakır şehrinde yaşayan dini azınlık gruplar bazen ayrı bir mahallede yaşar ve bazen yan yana birlikte yaşarlardı. 1785 ve 1850 yılları arasında surlarla çevrili bir şehir olan Diyarbakırda 120 mahalleden 65'i Müslüman, 13'ü gayrimüslimler, 42 mahallede karışık olarak yaşamaktaydı.⁵

1870 tarihli ilk resmi yazıma göre: yerli kütüğe kayıtlı nüfus 21372 kişidir; bunun 9814'ü Müslüman, 6853'u Ermeni Gregoryan; 831'i Ermeni Katolik, 1434'u Süryani, 174'u Süryani Katolik, 976'si Keldani, 305'i Rum (Süryani'den dönme

2 Nejat Göyünç, Diyarbakır, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 9, TDV Yayınları, Ankara, 1994, 464-465.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Tahrir Defterleri (TD), nr. 200, s. 34-55.

4 Nejat Göyünç, Diyarbakır, s.465.

5 Mehmet, Şimşek, Süryanilerin Diyarbakır'daki Mekanları, Tarih Kültür ve İnanç Kenti Diyarbakır, (edt. Yusuf Kenan Haspolat), İstanbul: Uzman Matbaacılık, 2013, s.47-59.

Ortodoks), 55'I Rum Katolik,, 650'si Protestan, 1280'i Yahudi'dir. Sayılara göre Hristiyan nüfus çoğunluktadır⁶.

Buckingham, Süryanilerin 400 aile kadar olduğunu, Yahudilerin Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiklerini ve onlardan ancak birkaç düzine ev kaldığını, az sayıda da Rum bulunduğunu belirttikten sonra şehirde yirmi beş cami, iki Ermeni, içerisinde iki İtalyan rahibin oturduğu bir Katolik, birer Süryani ve Rum kilisesiyle bir küçük sinagogun mevcut olduğundan da bahseder.⁷

Diyarbakır'da gayrimüslimler ilk dönemlerde, Osmanlının diğer şehirlerinde olduğu gibi genellikle ayrı semtlerde veya çarşılarda, Yahudi-Ermeni mahallesi, Yahudiler çarşısı v.s. gibi gruplar halinde yaşamaktaydılar. Şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde ise kendi köylerinde yaşamaktaydılar. Ancak daha sonraki dönemlerde gayrimüslimler Müslümanlarla beraber aynı köy, mahalle veya şehri paylaşmışlardır. Dinî ve etnik bakımdan farklı unsurların aynı mahalle veya köyde uzun süre bir arada yaşamaları, birçok ilişkiyi de beraberinde getirmiştir. Şer'îye sicilleri esas kaynak alınıp incelendiğinde, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Diyarbakır'deki gayrimüslim-Müslim münasebetleri daha ziyade sosyo-kültürel, hukukî ve ekonomik alanlarda gelişmiştir. Şüphesiz sicillere yansımayan ancak gündelik hayatın ve birlikte yaşamının kaçınılmaz kıldığı başka ilişkilerin de olabileceğini düşünmek gerekir.⁸

1844 yılında Diyarbakır'a gelen Yahudi seyyah Efraim Nuemark, şehirde yaklaşık iki yüz Yahudi'ye rastladığını, onların arasında zengin insanların da olduğunu belirtmektedir. 1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden bir başka Yahudi seyyah Benyamin Haşeni şehrin ayrı bir bölgesinde birlikte yaşayan iki yüz elli Yahudi'nin olduğundan bahsetmektedir. Seyyah Haham Peterman, 1853 yılında Diyarbakır'a geldiğinde altmış Yahudi aile ve eski bir sinagogun olduğunu söylemektedir.⁹

6 Rıfık Arslan, Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, Diyarbakır: Müze Şehir, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.80-108.

7 James Silk Buckingham, Travels in Mesopotamia, D.S Maurice: London, 1827, s.213-215.

8 Mehmet Karataş, Mahkeme Kayıtlarına Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Diyarbakır'de Gayrimüslimler, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (42), 2012, s.393-422. Ayrıca bkz; İbrahim Özcoşar, 19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hristiyan Cemaatler, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı:12, Diyarbakır, 2008, s. 53-69.

9 Rıfat Bali, Diyarbakır Yahudileri, Diyarbakır: Müze Şehir, edt. (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999. 367-389.

Dr. Edmund Naumann, konsolos olan Thomas Boyacıyan'dan aldığı ve içinde Yahudilerin de olduğu Diyarbakır'ın 1890 yıllarına ait nüfusu hakkında bazı sayısal bilgiler vermektedir. Ondan yaklaşık bir yıl sonra Cuinet de Diyarbakır'ı ziyaret ederek şehrin Müslim ve gayri Müslim nüfusu hakkında veriler paylaşmaktadır. Ancak Boyacıyan ve Cuinet'in Yahudilerin nüfusuna dair verdikleri rakamlar birbirinden farklılık göstermektedir. Boyacıyan'a göre Diyarbakır'da 1404 Yahudi yaşamaktaydı. Cuinet'e göre ise 1269 Yahudi yaşamaktadır.¹⁰

Tablo 1. Boyacıyan ve Cuinet'e Göre Diyarbakır'da Gayri-Müslim Nüfus

Boyacıyan		Cuinet	
	Nüfus		Nüfus
Müslüman	304.548	Tam anlamıyla Müslüman	110.664
		Türk ve Türkmenler	200.000
		Çerkezler	10.000
		Suriyeli Arap	8.000
Gregoryen Ermeni	54.512	Gregoryen Ermeni	57.890
Katolik Ermeni	5.169	Katolik Ermeni	10.170
Protestan Ermeni	4.760	Protestan Ermeni	11.069
Ortodoks Rum	1.724	Ortodoks Rum	9.250
Katolik Rum	58	Katolik Rum	190
Katolik Keldani	1.926	Katolik Keldani	16.420
Suriyeli Katolik	445	Suriyeli Katolik	4.990
Suriyeli Yakubi	16.379	Suriyeli Yakubi	22.554
Yabancı	41	Latin kökenli Hristiyan İtalyan Kapusen	6
		Fransız Fransisken	10
Yahudi	1.404	Yahudi	1.269
Yezidi	976	Diger Din Mensupları (Yezidi, Kizilbas, Cingene)	9.000
TOPLAM	392.132	TOPLAM	471.498

Kaynak: İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır 1701-1924", Diyarbakır: Müze Şehir, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), İstanbul 1999, s. 150

Toplumsal, Dini ve Kültürel İlişkiler

Diyarbakır şehrinde yaşayan Yahudilerin ve Müslümanların toplumsal, dini ve kültürel ilişkileri saha çalışması esnasında kaynak kişilerden, görüşmecilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda bakıldığında genel itibariyle birlikte yaşama ve hoşgörü kültürü çerçevesinde bir ilişkiye dayandığını görmekteyiz.

10 İlhan Pınar, Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır 1701-1924, Diyarbakır: Müze Şehir, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.150.

Sözlü olarak aktarılan birkaç münferit olay dışında Alyans İsrailit teşkilatının bültenlerinde¹¹ Diyarbakır Yahudilerinin yaşadıkları sorunların daha çok yayımlandığını görmekteyiz. Alyans teşkilatının haber bültenleri Yahudi cemaatleri açısından değerli birer haber kaynağıdır. Bu bültenlere bakıldığında, Diyarbakır Yahudileri ile ilgili haberlerin genellikle cemaatin maruz kaldığı haksızlıklar için Alyans teşkilatının İstanbul'da bulunan yerel merkez heyeti vasıtasıyla Osmanlı mercileri nezdinde müdahalede bulunulması için yapılmış olan talepler olduğu dikkat çekmektedir.¹²

Araştırmamızda ele alınan dönem içerisinde en azından sözlü olarak bize aktarılan birkaç münferit olay dışında çok problemin yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi, küçüklüğünde seyyar satıcılık yapan bir görüşmecimiz; mahalledeki diğer çocukların (müslüman) ona taş attığını ve iğne sattığı için çocuklarında “Yahudi bize iğne ver” dediklerini, vermek istemediğinde de diğer çocukların ona sataştığını, alay ettiklerini ifade etti.¹³

| 237

Ayrıca bazı görüşmecilerimiz Diyarbakır'daki bazı Yahudilerin manifatura ve perde satan dükkanları olduğunu söyledi. 1945 yılında İsrail'e gelmeden önce bu dükkanların yakıldığı ifade edildi.¹⁴ Ancak bu bilgiyi bir görüşmecim hariç diğer görüşmeciler tarafından doğrulayamadım. Bu görüşmecim de babasının dükkanının üç kez yandığını belirtti Yaşanan bu münferit olaylar içerisinde Yahudi cemaatinin Diyarbakır şehrinden ayrılmasını hızlandıran 1947-1948 yılları arasında manifatura dükkanı olan Yona'nın öldürülmesi sonucu yaşanan üzücü olay gösterilebilir.

Görüşmecilerimizden hiçbiri inançlarından ya da dini pratiklerini yerine getirme noktasında herhangi bir olay ya da sorundan bahsetmediler. Yahudiler ve Müslümanlar bayramlarda birbirlerini ziyaret ederek bayramlarını kutlardı. Ramazan ve Kurban bayramında Müslüman komşularına bayram ziyaretlerine giderlerdi. İsrail kurulmadan önce buraya göç eden bir kadın görüşmecimiz;

11 Alliance Israelite Universelle (Evrensel Yahudi Birliği) Fransız Yahudilerinin 1860 yılında kurmuş oldukları bir eğitim teşkilatıdır. Amacı Doğu'daki Yahudi cemaatlerinin eğitim ve toplumsal düzeylerini yükseltmek olup bu amaçla Doğu Yahudilerinin yaşadıkları ülkelerde okullar kurdu. Bu okullarda Fransızca dil ve kültür eğitiminin yanısıra çocuklara bir zanaat da öğretilirdi. Bknz. Rıfat Bali, 1999:387

12 Rıfat Bali, Diyarbakır Yahudileri, s.371.

13 G.6. ile yapılan görüşme, Tel Aviv, Tel Aviv, 18.05.2012

14 G.3. ile yapılan görüşme, Kudüs, 01.06.2012; G.5. ile yapılan görüşme, Rishon Letsiyon, 27.04.2012; G.6. ile yapılan görüşme, Tel Aviv, Tel Aviv, 18.05.2012

“ Müslümanlarla iyi ilişkilerimiz vardı. Sorunsuz, rahat bir şekilde onların evlerine, köyelerine gidebiliyorduk. Bizleri iyi karşılıyorlardı. Onlar bizim evlerimizde, biz onların evlerinde misafir olurduk.¹⁵”

Bir başka görüşmecim, çocukluğunda, hayatı boyunca unutamayacağı Müslüman bir aile yaşadığı anısından bahsederken;

“Çocuktum ve eve dönerken yolumu kaybettiğim o anı asla unutamıyorum. Eve dönmeyi bir türlü beceremedim. Müslüman bir aile beni evlerine götürdü. Bana çok iyi davrandılar. Yahudi olduğumu ve yemek yemediğimi anladılar, çünkü o, kaşer¹⁶ değildi. Ertesi gün beni aileme bıraktılar.¹⁷”

238 |

Diyarbakır’da bir kısa bir dönem Yahudi çocuklarını dini usullere uygun olarak sünnet edebilecek bir Mohel¹⁸ bulunamıyordu. Haham Pinhas’tan önce Irak’ta Musul veya Zaho’dan Diyarbakır’a sünnet için mohel gelirmiş. Müslüman komşular sünnet sonrasında onları ziyaret ederlerdi ve bebek için hediyeler getirirlerdi. Bununla birlikte, doğuda ve Diyarbakır’da yaygın olarak görülen kirve adetinin Yahudiler arasında bazen gerçekleştiği ifade edildi. Müslüman komşularından birinin Yahudilerin çocuklarının sünnetinde kirvelik yapabildiği durumlarında olduğu ifade edildi. Sünnet merasimine ek olarak Yahudiler, dostlarını, komşularını ve iş arkadaşlarını düğünlerine davet etmekten çekinmez onlarında gelmelerinden büyük mutluluk duyarlardı¹⁹

Doğu da yaşayan Yahudiler ile Müslümanlar arasında birkaç evliliğin gerçekleştiğini görüşmecilerimiz ile yaptığımız mülakatlar esnasında öğrendik. Görüşmecimiz;

“Kız kardeşi Zilfa, on üç veya on dört yaşındayken Müslüman bir çocuğa aşık oldu. Zilfa İslam dinini seçti ve Müslüman oldu. Zilfa’nın kendi kararıydı. Diyarbakır’da (askerlik görevini yapan bir asker olabileceğini

15 G.1. ile yapılan görüşme, Kudüs, 19.04.2012.

16 Koşer veya Kaşer; Yahudi inancına göre yenilmesinde dinen sakınca bulunmayan helal yiyeceklerdir.

17 G.2. ile yapılan görüşme Kudüs, 01.06.2012

18 Mohel: Yahudiliğe göre sünnet eğitimi almış kimse.

19 G.3. ile yapılan görüşme, Kudüs, 01.06.2012

düşündüğü) bir oğlanla evlendi. Evlilikten sonra çift Gaziantep'e taşındı²⁰”

Bu olaydan sonra görüşmecimiz kız kardeşinden bir daha hiç haber alamadıklarını söyledi.

Müslümanlar dışında Yahudilerin ayrıca Diyarbakır'daki diğer dini azınlıklarla da ilişkileri vardı. Aslen Diyarbakırlı olan ünlü Ermeni yazar Mıgırdiç Margosyan, Ermenilerin Yahudi mahallesinin yanındaki o zamanlar Gavur mahallesi olarak tabir edilen Hançep'ke'te yaşadıklarını belirtmektedir. Margosyan, Yahudileri “Moşe (Moshe)” olarak adlandırdıklarını ifade ederek Ermeni ve Yahudi çocuklar arasındaki karşılaşmalarından bahsederken “*Yahudi mahallesine ulaşmanın tek yolu, Ermeni mahallesi olan Hançep'ke'e gitmektir. Yaz aylarında, genellikle sokakların kavun ve karpuzlarla dolu olduğunu söyledi. Bu nedenle, sakinlerin, çocukların pusularına düşmekten ve kavun kabuklarıyla dolup taşmaktan kaçınmak için bir yol bulmaları gerekiyordu*” diye belirtmektedir.²¹

| 239

Alyans teşkilatının Ekim 1873 tarihli bülteninde²² Ermeni Gregoryen Patriki'nin Diyarbakır Ermeni piskoposuna yolladığı bir mektupta piskoposun Yahudiler ile huzurlu bir ilişki sürdürmeleri konusunda kendi cemaatine telkinde bulunması için ricada bulunmaktadır²³

Diyarbakır'da Yahudiler ve Müslümanlar arasında zaman zaman ortak olarak ticaretin yapıldığı görülmektedir. Diyarbakır'da dükkan (bakkal) sahibi olan bir Yahudi'nin Müslüman ortağı vardı. Yahudiler Cumartesi günleri çalışmadıklarından Müslüman olan ortak dükkanı açardı. Ayrıca Müslümanların sahip olduğu bir eczanede çalışan bir Yahudi var olduğu ifade edildi (görüşme notları).

Bir başka yaşanan durum, Doğu'daki Yahudi toplulukları arasında çoğunlukla bir şöhet²⁴ bulunurdu. Halk tarafından da Yahudilerin dini usullerine göre kesim yapan kasabı olarak bilinirdi. Diyarbakır'da Müslüman kasapların yanında bir

20 G.4. ile yapılan görüşme, Tel Aviv, 08.05.2012

21 Mıgırdiç Margosyan, Söyle Margos Nerelisen, İstanbul: Aras Yayıncılık, 1995, s.55.

22 “Israelites de Turquie”, Bulletin Mensuel Alliance Israelite Universelle, Ekim, 8173,s.12-13.

23 Hahambaşı, 17 Ekim 1873 tarihinde Ökumenik Patrik, Ermeni Patriği ve Ermeni Katolik Patriğine yolladığı mektupta Diyarbakır cemaatleri nezdinde yaptıkları müdahaleden dolayı teşekkür etti. Bknz.:Avram Galante, Historie des Juifs d'Anatolie, 1939, Isis Yayınları, İstanbul, c.4.s.356; Akt.Bali, 1999:372)

24 Yahudilikte yenilmesine izin verilen hayvanları kesen ve özel eğitim almış dini görevli kimseye denir.

tanede Yahudi kasabı da vardı. Müslüman kasaplar şöhet tarafından kesilmiş ve mühürlenmiş koşer damgalı eti satabiliyordu. Yahudiler hangi gün hayvanların kesileceğini ve hangi kasaptan et alacaklarını bilirlerdi. Dolayısıyla Diyarbakır'daki Yahudiler her iki kasaptan da et alma imkânına sahiptiler.²⁵Görüşmecimiz;

“Müslüman kasaplar Diyarbakır'daki Yahudilere et satardı. Haham Pinhas sabahleyin sinagogdaki dua ve ibadetin sonunda herkese o gün hangi Müslüman kasapta Koşer eti olduğunu ve onlardan almamız gerektiğini söylerdi”²⁶,

240 | Görüşmecilerimiz Diyarbakır Yahudi cemaati mezarlığının, surların içinde Yahudi mahallesinin yanında olduğunu belirttiler. Mezarlığın, nehirden uzak olmadığını ve Diyarbakır'daki Yahudi mezarlığının Müslüman mezarlığı içinde ayrı olduğunu ifade ettiler. Vefat eden kişi önce evinde Yahudi dini usullerine göre yıkanır daha sonra Müslüman mezarlığının içinde Yahudi cemaatinin ölülerini defn ettiği yere gömülürlerdi. Ayrıca mezarlıktaki cenaze törenine Müslüman komşuları ve merhumun arkadaşları da katılırdı.

25 G.4. ile yapılan görüşme, Tel Aviv, 08.05.2012; G.5. ile yapılan görüşme, Tel Aviv, 18.05.2012

26 G.5. ile yapılan görüşme, Tel Aviv, 18.05.2012

Sonuç

Alan araştırması esnasında görüşmecilerimizin verdikleri bilgilere göre Diyarbakır'da şuanda hiçbir Yahudi yaşamamaktadır. Hemen hemen hepsi İsrail'e göç ettiler. Diyarbakır'daki Yahudiler de tıpkı doğuda yaşayan diğer dindaşları gibi gönüllü veya zorunlu olarak yüzyıllardır yaşadıkları bu topraklardan göç etmek durumunda kaldılar. Göçün sebeplerin olarak birden çok faktörün rol aldığını görmekteyiz. Ekonomik ve toplumsal nedenler en çok ön plana çıkan sebepler arasında yer almaktadır Dini faktör var ancak Yahudiler dinlerini özgürce yaşayamadıklarından değil, üç ilahi din ve Yahudiler tarafından da kutsal olarak kabul edilen Kudüs şehrinde yaşama arzusundan kaynaklı bir dini etken öne sürülebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Diyarbakır'da yaşayan Yahudilerin inançları ve dinleri dışında yerli halktan başka bir tabirle Müslümanlardan çok büyük farkları yoktu. Giyim kuşamları, yemek çeşitleri ve bir takım sosyal adetleri yerli halkınki ile benzerdi. Birkaç münferit olay dışında Müslim ve gayri-Müslim diğer dini azınlıklar ile hoşgörülü, birlikte yaşama kültürü çerçevesinde varlıklarını sürdürdükleri ifade edilebilir.

Kaynaklar

Arslan, Rıfki, Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, Diyarbakır: Müze Şehir, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Buckingham, James Silk, Travels in Mesopotamia, D.S Maurice, London, 1827.

Göyünç, Nejat, Diyarbakır, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 9, TDV Yayınları, Ankara, 1994.

Karataş, Mehmet, Mahkeme Kayıtlarına Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Gayrimüslimler, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (42), 2012, 393-422.

242 | Margosyan, Mıgırdıç, Söyle Margos Nerelisen, İstanbul: Aras Yayıncılık, 1995

Özcoşar, İbrahim, “19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hıristiyan Cemaatler”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı:12, Diyarbakır, 2008, s. 53-69.

Pınar, İlhan, Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır 1701-1924, Diyarbakır: Müze Şehir, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Rıfat Bali, Diyarbakır Yahudileri, Diyarbakır: Müze Şehir, edt. (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999. 367-389.

Şimşek, Mehmet, Süryanilerin Diyarbakır'daki Mekanları, Tarih Kültür ve İnanç Kenti Diyarbakır, (edt. Yusuf Kenan Haspolat), İstanbul: Uzman Matbaacılık, 2013.

EK: Görüşmeci Listesi

Kod	Cinsiyet	Yaş	Meslek
G1	Kadın	1925	Ev Hanımı
G2	Erkek	1937	Emekli
G3	Erkek	1937	Emekli
G4	Erkek	1950	Tüccar
G5	Erkek	1931	Tüccar
G6	Erkek	1958	Emekli

GÖÇ VE KENTLEŞME BAĞLAMINDA SUÇ VE ŞİDDET OLGUSU: DİYARBAKIR ŞEHİRİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Kasım Tatlıhoğlu
Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

| 245

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır, ilk çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış zengin Anadolu kültürünün önemli yerleşim yerlerinden biridir. Diyarbakır, Osmanlı'nın en önemli şehirlerindendir. Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır, ticarî ve ekonomik açıdan merkezî konumdadır. Kentler ve günümüzde daha çok metropol olarak adlandırılanlar, birçok toplumsallığın içinde bulunduğu pratiklerden oluşmaktadır. Türkiye'de 1950'li yıllardan başlayan kentleşme hareketi, günümüze kadar sürekli artarak devam etmektedir. Sanayinin gelişmesi ile birlikte özellikle metropol kıvamında olan kentlere ilginin artması, cazibe merkezleri haline gelmesi, iş olanaklarının, hayat şartlarının daha iyi olması gibi etkenlerden dolayı sürekli göç alan mekanlar olmuşlardır. Kentlerin sürekli gelişip büyümesi ve göç alması, beraberinde çeşitli sorunlar da doğurmuştur. Gecekonduyunun ortaya çıkışı ve sayıca artışı, Türkiye'de kontrolsüz kentsel büyümenin başlıca nedenlerindendir. Merkezi ve yerel yönetimlerin çıkar amaçlı politikaları ile gecekondu, arsa tapulu gecekondu haline getirilmiştir. 1989 yılı itibariyle Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ortaya çıkan silahlı çatışmalar sonucunda yaşanan kitlesel göçlerin önemli adreslerinden biri de Diyarbakır'dır. Birçoğu hazırlıksız ve plansız bir şekilde göç eden bu insanlar kentte ekonomik yoksunluk, barınma, iş, eğitim ve sağlık gibi

birçok alanda önemli problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Büyük zorluklar yaşayan bu insanlar, kentin değişik bölgelerinde birçoğu izinsiz yapılan evlerde yaşama tutunmaya çalışmıştır. Kentin hemen her alanında kendilerine ait küçük yaşam alanları oluşturan göçmenler, kentsel yaşamdan neredeyse tamamen kopuk yaşamaktadır. Şehirleşme, modernleşme, göçler, terör-şiddet hadiseleri, afetler ve iletişim araçlarındaki gelişmeler sosyal değişimin önemli sebepleri arasında sayılabilir. Değişen toplumda örf, adet, gelenek, din, aile yapıları ve ilişki ağlarının etkilenmesi beklenir. Diyarbakır, son 25 yılda burada zikredilen ve değişimi tetikleyen hemen bütün faktörleri beraber yaşamış bir şehirdir. Çalışma kapsamında ortaya çıkan en önemli veri: Göç eden çocukların suça sürüklenme konusunda risk altında olduğudur. Bu bağlamda, her şeyden önce suç ve şiddet işleyen çocuktan öte, çocuğun suç ve şiddet işlemesine neden olan sosyal-psikolojik faktörlerin incelenmesi gerekmektedir.

CRIME AND VIOLENCE CASES IN THE CONTEXT OF MIGRATION AND URBANIZATION: A GENERAL EVALUATION ON DİYARBAKIR CITY

Abstract

Diyarbakır, which is of the most important cities of south-east Anatolia is the cradle of many civilizations from Antique Ages to the Modern World. Diyarbakır is one of the most important cities of the Ottoman State. In the period of the Ottoman State, Diyarbakır is the central position from the commercial and economic viewpoint. Cities and metropolitan called today more who consist of practice in which many sociality. One of sociality spatial production output is formed by the integration of plurality. The urbanization movement that started in Turkey in the 1950's has been continuing as everyday as ever. With the development of the industry, it has become a place of permanent migration due to factors such as the increase of interest to the metropolitan cities, becoming centers of attraction, job opportunities and better living conditions. Continuous development and growth of the cities and getting migrations brought about various problems as well. The appearance and increase of unlicensed houses are among the main reasons of the uncontrolled urban growth in Turkey. Due to the self-regarding attitudes of the control and local managements, the owners of these houses have been given title deeds for the land. Diyarbakır is one of the most important addresses of the mass migration which is occurred as a result of armed conflict that took place at the eastern and south eastern region of Turkey since 1989. People, many of them being unready and unplanned for had faced with important problems in many areas including poverty, shelter, job, education and healthcare. People who had big difficulties are trying to hold on to the life at different parts of the city in the houses that are made illegally. People, who established themselves small living spaces at almost all parts of the city, live almost fully disconnected from the urban life. Urbanization, modernization, migrations, terrorism-violence, disasters and media can be counted as the most important reasons of the social change. Custom, tradition, religion, family structures and relation networks are expected to be

affected in a changing society. Diyarbakır is the city which showed the effect mentioned here and stimulate the change during the last 25 years. The most important data emerging from the study is that migrant children are at risk of criminality. In this context, first of all has to be investigated socio-psychological factors that reasons children to crime and violence rather than “Juvenile Delinquency”.

Giriş

Güneydoğudaki terörün ve yoksulluğun yoğun olduğu kırsal alanlardan Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kentlerine ve Türkiye'nin diğer büyük kentlerine göç, son yıllarda en büyük sosyal sorunlardan biri haline gelmiştir. Büyük kentlerde giderek örgütlü hale gelen ve ülke gündemini belirlemeye başlayan hırsızlık, gasp ve kap-kaç gibi suçlardaki artış, önemli oranda Doğu'dan göç etmiş bu çocuklardan beslenmektedir¹. Bunlara aile içi şiddet de eklenmiştir. Kadim bir şehir olan Diyarbakır, son dönemlerde ülke gündeminde sıklıkla etnik kimlik, terör-şiddet, göç, fail-i meçhul cinayetler gibi olumsuz olaylarla anılmaktadır. Geçmişte birçok medeniyetin merkezi olan, farklı kimliklerin uzun yıllar bir arada yaşadığı bu kentin, son 30 yıldır niçin bu kadar sosyal problemlerle gündeme geldiği araştırmacıların ilgisini çekmektedir.

| 249

Diyarbakır ilinde de özellikle 1980'li yıllardan sonra yaşanan yoğun göç hadisesi, dini, kültürel, sosyal ve ekonomik açılardan birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Nüfus değişiminin yanında yaşanan terör-şiddet olayları, faili meçhul cinayetler, köy boşaltmalar, işsizlik ve son yıllardaki modernleşme kentte değişimin belli başlı parametreleri olmuştur. Özellikle 1990 sonrasında devletin, güvenlik sebebiyle bazı mezra ve köyleri boşaltması, yaylalara çıkışı yasaklaması, vb. nedenler kitlesel göçlere neden olmuştur. Bunlara ilave olarak PKK ve Hizbullah'ın bölgede oluşturduğu korku da göçleri tetiklemiştir².

Ülkemizde son 50 yılda yaşanan göç olgusu, denetlenemeyen hızlı nüfus artışı ile birlikte sağlıksız kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Düzensiz yoksun kentleşme ise fiziksel ve sosyo-kültürel açıdan önemli sorunların yaşanmasına ve "kimliksiz ve ruhsuz kentlerin" ortaya çıkmasına emin hazırlamıştır. Kentleşmenin getirmiş olduğu yalnızlık, çaresizlik, bunalım, tükenmişlik ve izolasyon sonucunda, şiddete ilişkin korku da her geçen gün artmıştır. Çarpık kentleşmenin ortaya

-
- 1 Rüstem Erkan & M. Yüksel Erdoğan (2006). Göç ve Çocuk Suçluluğu. *Aile ve Toplum Dergisi*, 8(3), 79-89.
 - 2 Bayram Kahraman (2014). Diyarbakır'ın Toplumsal Yapısı ve Diyarbakır Halkının Toplumsal Kurumlara Bakışı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

çıkardığı olumsuz sosyal-psikolojik sonuçların yanında, yapılan araştırma sonuçları da açıkça göstermektedir ki birçok birey diğerleriyle iletişimde çatışma ve problem çözmede iletişim tarzı olarak en etkin yolun “*şiddet ve kaba kuvvet*” olduğuna inanmaktadır. Şiddet bir toplumda, yaşam biçimi olarak benimseniyorsa, o toplumda sorun olarak görülmez; aksine sorun çözenin bir aracı olarak görülür. Bu nedenle, çocuk ve gençler, daha küçük yaştan itibaren kendini bir şiddet sarmalında bulmaktadırlar³. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre çocuk suçluluğunda, özellikle son beş yılda ciddi bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Burada önemli bir kesimi, hakkında suç işlediği için dava açılan çocuk sayısındaki artıştır⁴.

Bu çalışmada, göç ve kentleşme sonucunda suç ve şiddet olgusu ele alınarak Diyarbakır şehri üzerinde yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Buradan hareketle özgün bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

250 |

1. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bir toplumun kentsel yapısı ile toplumda yaşayan bireylerin ruh sağlıkları arasında doğrudan bir ilişki vardır. Kentler, yaşayan bir organizma olarak sürekli bir değişim içindedir. Kentler, toplumun gelişmesinde önemli rolü olan konuların odağında olup geçmiş, bugün ve gelecek için süreklilik ortaya koymaktadır. Köyden kente göçün hızlanması ile sosyal yapıda hızlı bir değişim başlamıştır. Tüm bu durumlar çok farklı davranış biçimleri ortaya çıkarmıştır. Ruh sağlığı bozulan sağlıksız bireyler ise suç ve şiddete başvurmayı bir davranış biçimi haline getirmişlerdir. Toplumların sağlıklı bir şekilde var olabilmesi için çocuk ve genç nüfusun yetiştirilmesi oldukça önemli bir konudur.

2. Yöntem

Bu çalışmada, alan yazın taraması yapılmıştır. Diyarbakır şehrinde göç, kentleşme, suç ve şiddet üzerinde yapılmış olan araştırmalardan yararlanılmıştır.

3 Aziz Yıldırım (2004). Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

4 M. Burak Gönültaş & Görkem Kelebek (2017). Metropollerde Önemli Bir Realite: Göç, Çocuk Suçluluğu ve Sosyal Hizmet Odağında Çözüm Önerileri. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 142-155.

3. Çalışmanın Kavramsal Çerçevesi

3.1. Göç Kavramı

Göç insanlık tarihi kadar eskidir. Bu olgu, basit bir tanımlamayla ve sadece bir bilim dalının prensipleri ve kuralları uygulanarak içinden çıkılamayacak kadar karmaşık ve kökü derinlere uzanan bir yapıyı ihtiva eder. Göçler, yapısı itibariyle ekonomi, sosyoloji, siyaset, ekoloji, istatistik vb. gibi çoğunlukla birbirleri ile dolaylı ilişkileri bulunan bilim dallarının bir arada kullanılması sonucunda formüle edilebilecek bir insan davranışı şeklidir⁵. Ülkemizde yaşanan iç göç, genellikle kırsal alanlardan şehirlere doğru gerçekleşmektedir. Bu kırsal göç hareketlerine en fazla maruz kalan illerden biri olan Diyarbakır'a yönelik olarak insanlar tarafından gerçekleştirilen bu kırsal göç hareketleri, önemli sonuçları da beraberinde getirmiştir. Kırsal göç anlayışına göre, nüfus hareketlerine ilişkin olarak yapılan açıklamalar ve tanımlamalar, genellikle köylüler ve işçilerin gerçekleştirdiği göç hareketlerinin üretim faktörlerinin coğrafi dağılımındaki dengesizliklere bir cevap olarak ortaya çıktığıdır. Göç olgusunun hem insanlar ve hem de toplumlar açısından önemli sonuçları olduğu bilinmektedir. Ülke içerisinde demografik bir hareketlilik olarak ortaya çıkan iç göç, hem toplum hem de bireyler üzerinde sosyal, ekonomik ve kültürel birçok değişime yol açan bir olgudur. İç göç, yalnızca bireysel ve aile düzeyinde değil aynı zamanda toplum düzeyinde de önemli pek çok etkisi olan bir olgudur. İç göç bir toplum içerisinde sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal alanları doğrudan doğruya etkileme gücüne sahip ve aynı zamanda bu alanlardaki gelişmelerden de etkilenebilen kapsamlı bir süreçtir⁶.

Türkiye'de kırsal göçü ortaya çıkaran nedenler

Bölgelerarası eşitsizlikler

Terör ve kan davaları

Tarımsal politikalar

5 Ü. Serkan Ekmekçiler (2014/1-2). *Türkiye'de Kırdan Kente Göç: Diyarbakır Üzerine Bir Alan Araştırması*. Sosyal ve Siyaset Konferansları, Sosyal Siyaset Konferansları, 66-67(1-2), 159-197.

6 TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). (1997). *Boşaltılan Yerleşim Yerleri ve Göç Eden Vatandaşların Sorunları*. Ankara: TBMM Yayınları. ; Mehmet Özel (2016). İç Göç ve Sosyal Yardım Çerçevesinde Bir Alansal İnceleme: Diyarbakır/Yenişehir Şehitlik Mahallesi. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016, cilt:2, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır/Türkiye.

3.2. Kent, Kentleşme, Kentlileşme ve Kentlilik Bilinci

Kent; geniş bir biçimde bir araya gelmiş ve bir takım farklı faaliyet, özellikleri bulunan insanlar ve binalar topluluğu ya da toplumsal bakımdan benzerlik göstermeyen kişilerin oluşturduğu geniş, yoğun ve süreklilik niteliği olan yerleşmelerdir⁷. *Kentleşme*; kentlerin ortaya çıkma, gelişme ve değişme sürecidir. *Kentlileşme*; kentleşme akımı sonucunda, toplumsal değişimin insan davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve özdeksel yaşam biçimlerinde değişiklikler yaratması sürecidir⁸. Şehirlileşme sürecinin hızlı olduğu yerleşim yerlerinde, birinci ve ikinci kuşaklar arası anlaşmazlıklar artmakta; buna karşılık, fizikî ve sosyal yapı özelliklerinden dolayı nispeten daha yavaş değişim geçiren yerleşim yerlerinde, kuşaklar arası farklılaşma daha az olmaktadır. Birey ve toplum ölçeğinde sağlanamayan sosyo-ekonomik, mekânsal hareketlilik, uyum, tamamlanamayan kentleşme süreçleri kentlerimizde kent güvenliğinden ve özgün kent kimliğinden söz edebilmeyi gün geçtikçe daha da zorlaştırmaktadır. *Kentlilik bilinci* ise kentte yaşayanların kentle bütünleşmesi, kendini kente ait hissetmesi ve dolayısı ile yaşadığı kente karşı sorumluluk duymasındır. Kentler; sosyal gelişmelerin, kültürel etkinliklerin, uygarlıkların oluşup yoğunlaştığı merkezler olarak kentlilik bilincini etkilemektedir⁹.

3.3. Göç ve Kentleşme ile Suç ve Şiddet İlişkisi

Çocukları ve gençleri suça iten nedenler, bugün çok iyi biliniyor. Batı toplumlarında, çocuk suçluluğu sanayileşme ile orantılı olarak artış göstermiştir. Hiç kuşkusuz sanayileşme hızlı ve düzensiz şehirlleşmeyi birlikte getirir. Onun ürünü olarak işsizlik, gelir dağılımında eşitsizlikler, geleneklerin sarsılması, özellikle çocuk ve genç nüfusun artışı suç eğilimi yaratır. Örneğin, ülkemiz nüfusunun yüzde 42'sini 15 yaşın altındaki çocuklar oluşturuyor. Oysa Avrupa ülkelerinde nüfusun ancak yüzde 20'si 15 yaşından küçükler oluşturur. Buna karşılık gelişmiş ülkelerde

7 Ergun Taneri (1978). *Şehircilik Konuları*. İ.D.M.M.A. İstanbul: Mimarlık Bölümü Yayınları.

8 Ruşen Keleş (1998). *Kent Bilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.; Kürşat Bumin (1998). *Demokrasi Arayışında Kent*. İstanbul: İz Yayıncılık.

9 T.C.Bayındırlık ve İskan Bakanlığı (Nisan, 2009). *Kentleşme Şurası, Kentlilik Bilinci, Kültür ve Eğitim Komisyonu Raporu.*; Mustafa Erkal (1991). *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, (4. Baskı), İstanbul: Der Yayınları.

çocuk ve gençler arasında suçluluk oranı, nüfus artışından daha hızlı yükselmektedir¹⁰.

Göç gibi kaçınılmaz sosyal bir olgunun kendisi, sonrasında meydana gelen hızlı toplumsal değişimler ve buna bağlı olarak bazı sosyal normların etkisini yitirmesidir. Bu anlamda, kentlerde ilişkiler bozulmakta ve bir takım kontrol unsurları işlevini yitirmekte, sosyal kontrolün sağlanamadığı durumlarda çocuk ve gençler suça daha kolay bulaşmaktadır. Göçün tetiklediği sosyal problemlerden bir diğeri de sosyal uyumsuzluktur¹¹. Göç sonrası yaşanabilecek problemlerden biri de sosyal adalet problemleri ile ilgilidir. Hızlı ve plansız göç, düzensiz kentleşmeyi de beraberinde getirerek; işsizliğe, gelir dağılımında eşitsizliklere neden olmaktadır¹².

Bireyin canına, malına, namusuna, toplum düzenine kasteden davranışlar; sosyal sistemin bütünlüğünü tehdit ederler¹³. Evlilik ilişkileri dışında dostluk ilişkileri olmayan, içine kapanık, toplumsal olarak izole edilmiş ailelerde şiddete başvuranın daha sık gözlemlendiği, bunun da göçmenlerde önem kazandığı bildirilmektedir¹⁴. Diğer taraftan modern hayat, birçok bakımdan aileyi vurmakta ve aileye ait değerleri tahrip etmektedir. Kadına yönelik şiddette de bir artış göze çarpmaktadır¹⁵.

Çarpık kentleşmeler; göçü meydana getirmekte, kontrolsüz göçlerde suç eğilimi ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle dengesi bozulan bir toplumsal yapı meydana gelmektedir. Toplumsal suçlar, bireysel yasa dışı davranışlar, kalabalıkta kaybolma, takipten kurtulma, önleyici kolluk hizmetlerinin etkinliğini hissettirmesinin zayıflaması, karmaşık kent çevresi ile bütünleşmeme, toplumsal beklentilerin

10 Mahmut Gökınar (2007). Sosyal ve Kriminal Boyutlarıyla Çocuk Suçluluğu, *TBB Dergisi*, sayı, 72, ss. 206-233.

11 M. Burak Gönültaş & Ahmet Hilal (2012). Çocuk Suçluluğunda Göç Faktörü: Adana Örneği, *Adli Tıp Dergisi*, 26(3), 156-165.

12 M. Burak Gönültaş (2009). Adana İlinde Mala Ve Şahsa Karşı Suç İşleyen Çocukların Sosyodemografik Özelliklerinin Ortaya Konulması (*Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi*): Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü: Adana.

13 Nüvit Sarımurat (1993). Psikiyatri Polikliniğine Başvuran Evli Kadınlar ve Ortak Özellikleri. *Nöro Psikiyatri Arşivi*, 30 (2), 302-308.

14 Barış Işıloğlu (2006). *Anksiyete ve Depresyon Tanısı İle İzlenen Evli Kadınlarda Aile İçi Şiddetin Sosyo-Demografik Faktörleri, Çift Uyumu ve Hastalıkla İlişkisi*. (Uzmanlık Tezi). Bakırköy Prof. Dr. Mahzar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul.

15 T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı(2008-2013)*. Erişim tarihi:20.06.2012. <http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/html/119/ToplumsalCinsiyetEşitligiUlusalEylemPlanı>.

gerçekleşmemesinden doğan düş kırıklıkları, kentlin tüketici, yabancılaştırıcı etkileri altında toplumdan kopmanın ve dışlanmanın sonucu “suçluluk” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Suç ve şiddetin mağdurları çoğu kez gençler olmaktadır. Şehir yaşantısı, geleneksel davranış ve ilişkileri yeni ve değişik koşullar içerisinde eritmekte (assimilation) ve kişiyi sayısız roller içerisine itmektir. Bu durum ise; bir takım düzensizliklerin ve sorunların kaynağını oluşturmaktadır. Aile hayatındaki değişimler, yeni koşullara uyum sorunları, suçluluk, fuhuş, alkolizm, kapkaççılık, uyuşturucu madde alışkanlığı, akıl hastalıkları, intihar ve benzeri sosyal düzensizlikler daha yoğun olarak ortaya çıkmaktadır. Uyum sorunu ise daha farklı bir biçimde uzun vadeli ve psikolojik kökenli olarak ortaya çıkmaktadır. Yerleşilen çevre ile ilgili olarak geleneklerde zayıflama ve buna bağlı olarak da bireyin bazı kişisel ve ailevi sorunlarında artış görülmekte olup farklı yaşam biçimleri ve davranış kalıpları ortaya çıkmaktadır¹⁶.

254 |

Bu sorunlardan bazılarını genel olarak şöyle sıralayabiliriz:

Terör, Örgütlü Suçlar ve Şiddet

Nefret Söylemi

Cinsel Şiddet

Yağma ve Hırsızlık/Kapkaç

Aile İçi Şiddet

Mobbing

Trafikten Kaynaklanan Şiddet

Holiganizm

Madde bağımlılığı

3.4. Kente Özgü Şiddetin Nedenleri

Kentler, sosyal hayatın mesleklere, iş bölümüne ve farklı kültür gruplarına göre organize edildiği kurumlaşmaların yoğunluk kazandığı karmaşık insan ilişkilerinin bütün bir günlük yaşamı etkileyen yerleşim merkezleri olduğu için; beraberinde

16 Sevinç Özen (1996). *Kentleşme Süreci İçerisinde Ailede Kuşaklararası İlişkiler*. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınları, İzmir. ; Şefika Gürbüz (2006). *Kırdan Kente Zorunlu Göçün Nedenleri ve Sonuçları*, Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler; 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, Haziran, 1996, ss. 211-214.

kente özgü şiddete de neden olmaktadır¹⁷. Kente özgü şiddetin nedenlerini genel olarak şöyle sıralayabiliriz:

Göç ve Gettolaşma

Kentlileşme

İşsizlik

Gelir dağılımındaki eşitsizlik ve sosyal tabakalar arası dengesizlik

Hoşgörü kültürünün ortadan kalkması

Kentin fiziksel ve sosyal altyapısındaki yetersizlikler

Güvensizlik

Sosyal iletişim ve beceri eksiklikleri

3.5. Kente Özgü Şiddete Karşı Öneriler

Kentleşme ile birlikte artan şiddetin önlenmesi, her şeyden önce sosyal ve fiziki bir alt-yapı planlanmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda alınabilecek başlıca önerileri şöyle sıralayabiliriz:

Kent odaları, kent meclisleri, sivil toplum örgütleri

Kültürel ve spor olanaklarının çoğaltılması

Kent hakları bildirgesinin oluşturulması

Kentlere özgü suç profilinin oluşturulması

Sivil suç araştırma birimlerinin kurulması

Yerel yöneticilerin, şiddet ve suç oranları konusunda hesap verilebilir düzenlemenin yapılması

Yerel yönetimlerin, şiddeti önleme danışmanlığı ve kurumsallaşması

Planlamanın suç ve şiddetle ilişkisi göz önüne alınarak yapılması

Kent içi yaşamda, bireylerin sorumluluk sahibi olacak şekilde kent kültürüne dâhil edilmesi

4. SUÇUN VE ŞİDDET OLGUSUNUN TANIMI

4.1. Suçun Tanımı

Dönmezer'e (1975) göre suç kavramı, "kanun koyucu tarafından cezalandırılmış bir fiildir". Genellikle uyulması gereken toplumsal kurallar;

17 Ruşen Keleş (1982). *Kent ve Sosyal Şiddet*. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Ankara.

dönemden döneme, toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık göstermesine rağmen bu kurallara uymayan davranışlara: ‘suç ya da sapkın davranış’ denilmektedir¹⁸.

4.2. Şiddetin Tanımı

Şiddet, sözlük anlamı olarak “sertlik, acımasız kişilik ve güç” anlamlarına gelmektedir. WHO’ya (Dünya Sağlık Örgütü) göre şiddet; “Bir bireyin, yaralanma ve ölümüne neden olan ya da gelişmesini engelleyen fiziksel, psiko-sosyal ve cinsel olarak uygulanan kasıtlı davranışlardır”¹⁹.

4.3. Şiddetin Türleri

256 | Şiddet, öfke duygusunun saldırganlık biçiminde dışa vurumudur ve çoğu zaman bu davranışın gerisinde ahlaki ve vicdani gelişimin yetersizliği, kişilikle ilgili sorunlar ve psikolojik süreçler yatmaktadır²⁰. Bilinen başlıca şiddet türleri şunlardır:

- Fiziksel şiddet
- Sözel şiddet
- Duygusal şiddet
- Psikolojik şiddet
- Cinsel şiddet
- Ekonomik şiddet
- Mobbing

4.4. Çocuk Suçluluğunun Nedenleri

4.4.1. Bireysel nedenler

- Cinsiyet
- Yaş ve Ergenlik

4.4.2. Toplumsal Nedenler

Aynı zamanda istismar edilen, çevreleriyle iyi ilişkiler ve iletişim kuramayan, kendilerini çevreye ait hissetmedikleri için yabancılaşan ya da çevre tarafından dışlandıkları için yabancılaştırılan, bu yüzden de hırçınlaşıp saldırganlaşan çocuk ve

18 Sulhi Dönmezer (1975). *Kriminoloji*. (5. Baskı). İstanbul.

19 <http://www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en/>, Erişim tarihi: 10.11.2018.

20 Adem Solak (2016). *Şiddet Kültürü. Türkiye'nin Suç ve Sosyal Risk Haritası*. Ankara: HEGEM Yayınları

gençler suça yönelmekte ve zamanla çevre ile ilişkilerini tüm bağlarını koparmaktadırlar.

4.4.3. Aileye İlişkin Nedenler

Aile, toplumsallaşma sürecinde bireyi en çok ve en yakından etkileyen gruptur. Bireyin gelişim ve toplumsallaşma sürecinde, içinde doğup büyüdüğü ailenin yapısal özellikleri, aile içi işlevlerin gerçekleşip gerçekleşmemesi ve aile içi ilişkilerdeki çatışmalar gibi etkenler bireyin suça yönelmesinde etkili olabilmektedir. Çalışmalarda, çocukların suça itilmesinde en büyük etkenin aile olduğu vurgulanmaktadır. Ailenin, suçluluk üzerinde tek yönlü etkisi olduğu söylenemez. Ailenin, içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşulların, yaşanılan çevrenin, bireysel, kalıtsal ve psikolojik etkenlerin, suçluluk üzerinde dolaylı etkileri vardır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, suç işlemiş çocukların ölüm, boşanma ve terk gibi nedenlerle dağılmış ve kardeş sayısı ortalama beş olmakla birlikte çok çocuklu ailelerden geldiği görülmektedir. Suç işlemiş çocukların ölüm, boşanma, terk gibi nedenlerden dolayı ailelerinden ayrı yaşadıkları, büyürken ailelerinden ayrı kaldıkları ve kendisini ebeveyninin değil başkasının büyüttüğü araştırmalarla ortaya konmuştur. Çocukların suça sürüklenmesindeki en önemli sorunlardan biri de aile içi şiddet yaşama, ihmal ve istismar edilmedir²¹. Başlıca ailesel etmenleri şöyle sıralayabiliriz:

- a) Aile İçi İlişkiler, İletişim ve Parçalanmış Aileler
- b) Ebeveyn Tutumları
- c) Ailenin Eğitim Durumu
- d) Ailenin Ekonomik Durumu
- e) Ailede Madde Bağımlısı ve Suçlu Fertlerin Bulunması
- f) Ailenin Kalabalık ve Kardeş Sayısının Çok Olması
- g) Aile İçi Şiddet, İhmal ve İstismar²².

21 Gülşah Acar, Aynur Demir, Dicle Görmez & İlkay Keser (2015). Aile ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi. *Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(2), 651-656.

22 Acar, Demir, Görmez & İlkay Keser, age, ss. 651-656.

4.4.4. Eğitime İlişkin Nedenler

4.4.5. Sanayileşme, Şehirleşme ve Göç

4.4.6. Kamu Yönetiminden Kaynaklanan Nedenler

4.4.7. Sosyal Devlet Olma Niteliğine İlişkin Nedenler

4.4.8. Mevzuata ve Uygulanmasına İlişkin Sorunlardan Kaynaklanan Nedenler²³

5. Diyarbakır İli Üzerinde Yapılmış Bazı Araştırma Sonuçları

Bu konuda yapılan araştırma sonuçlarına baktığımızda, bireylerin gerek saldırgan davranışlar göstermesinde, gerekse suça yönelmesindeki en temel nedenin, son yıllarda ailelerin kırsal kesimden kente göç etmiş olması olarak görülmektedir. 258 | Diyarbakır, son nüfus sayımı verilerine göre yaklaşık 1.600.000 ile Güneydoğu ve Doğu bölgesinin büyük kentlerinden biridir. Diyarbakır; Gaziantep ve Şanlıurfa ile birlikte ekonomik, sosyal ve tarımsal üretim bakımından bölgenin merkezi durumundadır. GAP araştırmalarına göre, Gaziantep ve Diyarbakır'ın nüfusunun çoğunlukla göçmenlerden oluştuğu belirtilmektedir. Diyarbakır nüfusunun yaklaşık olarak %36'sı 14 yaş altı iken; toplamda yarıya yakını 18 yaşın altındadır²⁴.

Erkan ve Erdoğan'ın (2006) "*Diyarbakır ilinde göç ve çocuk suçluluğu*" üzerine bir araştırma yapmışlardır. Araştırmanın bulgularına göre, suç işleyen çocukların %90'ının ailelerinin son on yıl içerisinde Diyarbakır'a göç etmiş oldukları görülmektedir. Bu ailelerdeki ortalama çocuk sayısının da yüksek olması nedeniyle aileler çocuklarının sokakta çalışmasını teşvik eder duruma gelmiş; buna bağlı olarak da çocuklar aile ilişkilerini, sağlıksız olarak algılamaya başlamışlardır. Ayrıca, sokakta çalışan çocukların, sokakta çalışmayan çocuklara göre daha saldırgan eğilimlere sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Son dönemlerde kap-kaç, gasp ve hırsızlık gibi Türkiye gündemini meşgul eden suçlardaki büyük artışın kökeninde,

23 Gökpinar, age, ss. 206-233.

24 Şakir Özen, Aydın Ece, Remzi Oto, Yasin Tıraşçı & Süleyman Gören, (2005). Juvenile Delinquency in A Developing Country: A Province Example in Turkey. *International Journal of Law and Psychiatry*, 28(4), 430-441.

göç ve buna bağlı olarak ortaya çıkan “sokakta çalışan çocuklar” ya da “sokak çocukluğu” sorunu yatmaktadır²⁵.

Özen ve diğerleri tarafından (2005) , “*Gelişmekte olan bir ülkede çocuk suçluluğu: Türkiye’de bir il örneği*” konusunda yaptıkları çalışmada Diyarbakır’da suça karışmış olan 165 çocuk incelenmiştir. Bu çalışmada örneklemin %98’i erkektir. Çocukların %52’si malvarlığına karşı suçlardan, %20’si ise şahsa karşı suçlardan gelmiş; %36’sı sigara kullanmakta, %21’i okuldan kaçma davranışında bulunmakta ve %28’i ise göç eden ailelerin çocuğudur. Suça sürüklenen çocukların %5,4’ünde hafif-psikiyatrik rahatsızlık olduğu, %51’inin de eğitimine devam etmediği bulgulanmıştır. Diyarbakır’da yapılan bu çalışmaya göre, büyük şehre adapte olamayan göçmen ailelerin çocuklarının, düşük aile kontrolü ve komşuluk ilişkileri nedeni ile suçlu davranışa girme ihtimalleri daha yüksek görülmüş ve göçle gelen çocukların eğitimini yarıda kesme, sigara alışkanlığı, suç tekrarı ve hırsızlık gibi olumsuzlukları tecrübe ettikleri öne sürülmüştür. Gelir düzeyinin düşük olması, ailenin eğitim düzeyinin düşük olması, ailenin denetiminin yetersizliği, ailenin kalabalık olması, göç, suçun tekrarlanması ve sigara içme gibi özellikler çocukların gelecekte suç işleme olasılığını yükselten risk faktörleri olarak sıralanmıştır²⁶.

| 259

Gönültaş ve Kelebek (2017) Diyarbakır başta olmak üzere bazı metropollerde, “*Metropollerde önemli bir realite: Göç, çocuk suçluluğu ve sosyal hizmet odağında çözüm önerileri*” konusunda bir çalışma yapmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre; suça sürüklenen çocukların çoğunlukla göçten sonra kurulan, daha çok çarpık şehirleşme düzeyinde olan ve suç oranlarının yüksek olduğu yerleşim yerlerinde yaşadıkları bulgulanmıştır. Bu oranların yanı sıra bu çocukların ailelerinin de işlevsel olmadıkları (parçalanmış aile, eğitim düzeyi düşüklüğü, ekonomik sorunlar vs.) görülmüştür. Ayrıca bu çocukların, çoğunlukla ya eğitim olanaklarından faydalanamadıkları ya da zorunlu eğitimlerini yarıda kestikleri görülmüştür. Eğitimine devam etmeyen çocukların yine önemli bir oranı, erken yaşta iş yaşamına katılmakta olup çalışanların bir kısmı, vasıfsız işlerde çalışırken; çalışmayanlar da çoğunlukla “boşta gezen” diye tabir edilen bir konumda olmaktadır. Bu bulgular, bize bu çocuklar açısından okul gibi önemli bir sosyalleşme kurumunun işlevsel olmadığını göstermektedir. Bu olumsuzlukların çocukta bir araya gelmesi, çocuğun

25 Erkan & Erdoğan, age, ss. 79-89.

26 Özen ve diğ., age, ss. 430-441.

anti sosyal eğilimleri ve suçlu davranışları için bir açıklama olabilir. Bu anlamda, sosyal yapı teorileri açısından değerlendirildiğinde göç gibi hızlı sosyal değişimler sonrası meydana gelen uyum sorunları, çarpık kentleşme, değerler çatışması, maddi olanaksızlıklar gibi faktörler en başta kırılgan bir konumda olan çocukları etkilemekte ve çocukları bir nevi anti sosyal davranışlara açık hale getirmektedir. Böylece, göç eden kesimde bir takım sosyal adalet problemleri ile karşı karşıya kalan en önemli grup, çocuklar olmaktadır.

260 | Kızmaz ve Bilgin (2010) “*Sokakta çalışan/yaşayan çocuklar ve suç: Diyarbakır Örneği*” konulu bir çalışma yapmışlardır. Yapmış oldukları bu araştırmada suça karışmış 30 çocuğun derinlemesine incelemesini yapmışlardır. Araştırma sonucuna göre, sokakta çalışan çocukların en çok hırsızlık suçlarını işledikleri, aile yapılarının sorunlu olduğu, sokaklarda uyuşturucu veya bağımlılık yapıcı madde kullanma alışkanlıklarını edindikleri ve suçlu akran grubuna sahip oldukları yönünde bazı bulgular saptanmıştır. Sokakta çalışan ve kısmen yaşayan çocukların suçlulukla ilintili veya suça eğilimli olmalarında dikkat çeken bazı özellikler şu şekilde belirtilebilir: Çocukların ebeveynlerinin öğrenim düzeylerinin düşük olması, onların önemli bir oranının göç etmiş ailelerin çocukları olmaları, ailelerinin son derece yoksul olmaları, kazançlarının son derece düşük olduğu ve göç sonrası ekonomik sorunlar yaşadıkları, evden kaçma sıklığının yaygınlığı, çocukların bazı günlerde sokaklarda sabahladıkları, sapkın ve sokaklara takılan akranlara sahip oldukları, öğrenim kurumlarından ayrılmaları veya terk etmeleri, aileye ilişkin ciddi sorunlar yaşamaları, çok küçük yaşlarda sokakla tanışmaları ve sokakta çalışmaya başlamaları, yaptıkları iş türünün son derece niteliksiz olması gibi etkenler sokakta çalışan ve kısmen yaşayan çocukları suçlu kılan faktörler olarak dikkat çekmektedir²⁷.

Bilgin (2009) “*Diyarbakır’da sokakta çalışan çocuklar üzerine sosyolojik bir araştırma*” konusunda bir araştırma yapmıştır. Araştırmasını, 75. Yıl Çocuk ve Gençlik Merkezi’ne devam eden 161 ve sokakta kurumsal destekten yoksun olarak çalışan 199 ve araştırma için izin alınan sürede sokakta çalışan ve suç isnadı ile Çocuk Şube Müdürlüğüne getirilen 40 çocuk olmak üzere toplam 400 üzerinde çalışmasını yapmıştır. Araştırma bulgularına bakıldığında, sokakta çalışan

27 Zahir Kızmaz & Rıfat Bilgin (2010). Sokakta Çalışan/Yaşayan Çocuklar ve Suç: Diyarbakır Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), 269-311.

çocukların % 86.8'inin erkek çocukların oluşturduğu, Sokakta çalışan kız çocuklarının oranı ise % 13 olduğu 11–14 yaş grubunun en yüksek değeri aldığı (% 70.5) ve bu grubu oransal olarak 15–18 yaş dilimleri aralığının (% 24.8) izlediği görülmektedir. 7–10 yaş grubunun evren içerisindeki oranı ise % 4.5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde araştırma bulgularına göre, çocukların çalışmaya başlama yaşının 8 yaşında en yüksek değeri (% 21.8) aldığı, sokakta çalışan çocukların % 78.8'inin annelerinin okuryazar olmadıkları, sokakta çalışan çocukların büyük bir oranın (%81.5) okula devam ettikleri, çocukların % 86.4'ü sokakta çalışmaya başladıktan sonra okuldaki başarılarının olumsuz yönden etkilendiği şeklinde sonuçlar elde edilmiştir. Araştırma bulguları, çalışan çocukların çoğunun ailelerinin yakın bir dönemde kente göç edenlerden olduklarını ortaya koymaktadır (% 81.8). Sokakta çalışan göç çocuklarından, ailelerinin göç etme nedeni olarak doğrudan “terör ve güvenlik olayları” olarak belirtenlerin oranı da % 42.8'dir. Bu sonuçlar sokakta çalışan çocuklar sorunu ile zorunlu göç arasındaki ilişkiyi belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Diyarbakır Bölge Müdürlüğü, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü dolayısıyla, Diyarbakır'ın kadın istatistiklerini açıkladı. Buna göre, yaşamının herhangi bir döneminde eşinden veya birlikte yaşadığı kişiden fiziksel şiddete maruz kalan kadın nüfus oranı Diyarbakır'ın da içinde olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesinde %32,5 olduğu, kentteki her 10 kadından 4'ünün şiddete maruz kaldığı, kadınların ortalama evlenme yaşının 23,3 olduğu, erkeklerde ise evlenme yaşının 26,3 olduğu, okuma yazma bilmeyen kadın nüfus oranı erkeklerden 4,5 kat fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu nüfus grubunun yüzde 41,8'ini erkek, yüzde 58,2'sini ise kadınlardan oluştuğu, beklenen yaşam süresi, erkeklerde 75,1, kadınlarda 81,1 olarak görüldüğü, Diyarbakır'da kadınların yaşam süresi, erkeklerden 6 yıl fazla olduğu, Diyarbakır'da okuma yazma bilmeyen kadın nüfus oranı erkeklerden 4,5 kat fazla oldu. Diyarbakır'da 6 ve daha yukarı yaşta olan ve okuma yazma bilmeyen toplam nüfus oranı yüzde 8,7 iken bu oran erkeklerde yüzde 3,2, kadınlarda ise yüzde 14,2 oldu. kadınların ortalama evlenme yaşı 23,3 iken, bu yaş erkeklerde 26,3 olduğu, kadınların ortalama boşanma yaşı 33,6, erkeklerin ise 37,2 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, Diyarbakır nüfusunun yüzde 49,7'sini kadın nüfusunun olduğu, Diyarbakır nüfusunun (1 milyon 654 bin 196 kişi) yüzde 50,3'ünü erkekler (834 bin 354 kişi) ve yüzde 49,7'sini kadınların (819 bin 354 kişi)

oluşturduğu, kadınların daha uzun yaşadığı için bu oran yaşlı (65 ve daha yukarı yaş) nüfusta değişiyor²⁸

262 | Ekmekçiler (2014) “*Türkiye’de kırdan kente göç: Diyarbakır üzerine bir alan araştırması*” konusunda bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmadan elde edilen verilere göre: “*Diyarbakır’a göç etmelerinin en önemli nedenlerinin ne olduğuna*” yönelik soruyu: %39,4’lük bir oran ile ekonomik, %21,4’lük bir oran ile terör ve %10’luk bir oran ile de kan davası nedeniyle göç ettiklerini belirterek cevaplamışlardır. “*Diyarbakır’a göç ettiğiniz yerdeki alışkanlıklarınızı sürdürüyor musunuz?*” Sorusuna olumlu yanıt verdikleri görülmektedir. Bu alışkanlıkların sürdürülmesi, sonuçları itibarıyla Diyarbakır’ın sosyal yaşantısında bir takım çatışmaların ve bozulmaların olmasını beraberinde getirmiştir. Bunun nedeni: Kırsal kültürün, şehir kültürüyle birçok yönden farklılıklar göstermesi ve ortaya, her iki kültür açısından da çelişkiler çıkarmasıdır. Araştırmaya katılanların %63,3’nün şehir yaşantısının akrabalık ilişkilerini zayıflattığına inandıkları yönünde fikir beyan etmişlerdir. Kırsal göçün, sosyal yapıda meydana getirdiği bu önemli değişiklik; göç nedeniyle kırsal yaşam tarzından, şehir yaşantısına geçmek durumunda kalan göçmenlerin akrabalık ilişkilerinin zayıflamasına neden olmasıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. “*Diyarbakır’a göç ettiğiniz yerdeki en önemli sorunuz neydi?*” sorusuna katılımcıların %14,2’lik kısmı *Eğitim*, %13,4’lük kısmı *Sağlık*, %32,5’lik kısmı *Güvenlik*, %35,9’luk kısmı *İşsizlik* ve %4’lük kısmı ise *Diğer* şeklinde cevap vermiştir. Görüldüğü gibi, Diyarbakır’a göç edilen yerde yaşanan en önemli sorunların başında işsizlik ve güvenlik gelmektedir²⁹.

28 <http://t24.com.tr/haber/diyarbakir>, 07 Mart 2016, Erişim tarihi: 27.10.2018.

29 Ekmekçiler, age., ss. 159-197.

Sonuç

Türkiye’de iç göç olgusu, 1950’li yıllardan itibaren kırdaki tarımsal makineleşmenin ve kentlerde sanayileşmenin ortaya çıkması ile başlamış, 1960 ve 1970’li yıllardan sonra ise kırsal alandaki yoksul kesimlerin büyük şehirlere yönelen kitlesel göçleri ile devam etmiştir. Göçe maruz kalan tüm yerleşim birimleri gibi Diyarbakır’da da, yaklaşık altmış yıl boyunca süren bu serbest göç süreci kümülatif bir şekilde artarak devam etmiştir. 1990’lı yıllardan sonra Türkiye’nin güneydoğusunda yaşanan siyasi huzursuzluk ve buna bağlı olarak ortaya çıkan terör ortamı nedeni ile Diyarbakır gibi büyük kentlere bölge içi kitlesel göçler yaşanmıştır. Yaşanan ikinci süreç birincisine göre daha büyük, daha kontrolsüz, demografik değişkenleri farklı ve kentsel yaşamı etkileyen zorunlu ve sorunlu bir göç sürecidir³⁰.

Türkiye’de son yıllarda yapılan çalışmalarda, bütün toplumsal sorunların temelinde yatan en önemli sebebin göç olduğu görülmektedir. Göçün sebep olduğu bu toplumsal sorunların en yoğun yaşandığı kentlerin başında Diyarbakır gelmektedir. Diyarbakır’da 1970’lerde hızlanan kentleşme sürecine 1980’lerin ikinci yarısında “zorunlu göç” olgusunun da eklenmesiyle kent, büyük oranda kırsal kesimden gelen nüfusun biriktiği alana dönüşmüştür. Başka bir deyişle Diyarbakır’da kentleşme sosyo-ekonomik bir dönüşümden çok, demografik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Genelde G.D.A. Bölgesi’nde, özelde ise Diyarbakır ili kırsalında göç hareketleri genellikle Çukurova yöresine ve Türkiye’nin diğer Batı kentlerine yönelirken; zorunlu göç ile birlikte göç hareketlerinin yönü değişmiş, zorunlu göçe maruz kalanlar, çoğunlukla kendilerine en yakın kente yerleşmişlerdir. Zorunlu göçle kente yerleşenlerde geriye dönme beklentisi sürekli olarak var olduğu için ve göçe hazır olmamaları nedeniyle kenti benimseme, kentle bütünleşme eğilimleri gönüllü göç edenlere göre daha az olmaktadır³¹.

30 HEGEM (Hayatboyu Eğitim ve Şiddetle Mücadele) Vakfı. (2016), Diyarbakır Göç Araştırması-Toplumsal Kabul, Uyum ve Değişme Bağlamında Diyarbakır İlinde Göç Olgusu: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. (Ed., Adem Solak). Ankara: Hermes Ofset.

31 Erkan & Erdoğan, age, s.80.

Göç sonrası bozulmuş bölgeleri etkileyen sosyal ve ekonomik unsurlar, suçlu davranış modellerinin belirlenmesinde kilit rol oynamaktadır³². Çocuk ve ergen suçluluğu konusunda yapılan çalışmalar, çocukların karşı karşıya oldukları sosyal risklerin, onların suça sürüklenmesinde doğrudan etkili olduğuna dair ipuçları sunmaktadır. Tutuklu ve hükümlülerle yapılan çalışmalarda suçluluğa sokakta yaşama, madde bağımlılığı, okulu bırakma gibi ciddi sosyal problemlerin eşlik ettiği tespit edilmiştir. Diğer bir araştırmaya göre, cezaevlerindeki çocuk ve gençlerin % 57'si suç işlemeyen önce evden birçok defa kaçmış, %43'ü cezaevine girmeden önce sokakta yaşamaya başlamış; %80'i sigara, %24'ü alkol, %40'ı uyuşturucu madde kullanmıştır³³. Suça karışan çocukların, göçle gelme frekanslarına bakıldığında ulaşılabilecek ilk çıkarsama; bu verilerin Türkiye'deki göç yönü ile paralel olmasıdır. Metropollerdeki suça karışan çocukların göçle gelme oranlarındaki değişim, aynı zamanda Türkiye'deki göç yönü açısından da fikirler vermektedir. Bu metropollerdeki demografik verilere göre, göç oranları arttıkça, suça karışan çocuklardaki artış da benzer şekilde paralellik göstermektedir. Bu çıkarsamaya bağlı olarak çocuk suçluluğunun göç olgusundan etkilendiği yönünde bir fikre ulaşılmaktadır. 2007 tarihli istatistiklerde ise çocukların en çok karıştıkları suçlarda gasp %42,4 ile birinci, hırsızlık %19,9 ile ikinci, ırza geçme %12,7 ile üçüncü sıradadır³⁴.

Yapısallaşan şiddetin sona erdirilmesi için, otoriter ya da geleneksel yapının dönüştürülmesi ve sosyal davranışları yönlendiren yerleşik değerlerin çağın ihtiyaçlarına uyumunu sağlamak gerekir. Gençler tarafından kullanılan tütün, alkol, uyuşturucu maddelerin yaptığı tahribatla (Vandalizm) karşı karşıya kalan yerel yönetimler, gençlik organizasyonlarının ve sağlık hizmeti sunan kuruluşların temsilcileri ile birlikte çalışarak bu tür problemlerden etkilenen gençlere yönelik önleyici ve iyileştirici stratejileri uygulayan organizasyonların liderleri, gönüllü çalışanları ve genç sosyal çalışanları için özel eğitim programları kadar danışmanlık hizmetlerini geliştirmeli ve desteklemelidir. Toplumun geleceği ve sağlıklı nesiller adına, çocuk suçluluğunu çözmeye yönelik kapsamlı ve sistemli bir politikaya

32 Gönültaş & Kelebek, age., ss. 142-155.

33 Sevgi Çoban, S. (2015). *Türkiye'de Risk Altındaki Çocuklar ve Çocuk Suçluluğu Üzerine Bir Değerlendirme*. Sosyoloji Konferansları, 0 (52), 791-810. (DOI: 10.18368/IU/sk.24682).

34 T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK). (2010). *Göç İstatistikleri*. Erişim tarihi: 07.09.2018, www.tuik.gov.tr.

ihtiyaç vardır. Devletin göçle ilgili politikalarında öncelik, çocukların gelişimi ve göç edilen yerlere adaptasyonu üzerine olmalıdır ve bu sorunun sosyal, psikolojik ve kültürel arka boyutları ile ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

İşsiz gençler, çoğu zaman toplumun uzağındadırlar. Bu nedenle yerel ve bölgesel yönetimler, genç işsizliğini azaltacak girişimleri desteklemeli ve bu doğrultuda politikalar geliştirmelidirler. Yerel yönetimlerle işbirliği içinde, teknopark uygulamaları gibi, gençlere yönelik iş fırsatlarını geliştirme yönünde çalışmalar yapılmalıdır. Kültürel miras bilincinin yaratılması, bireylerde kentlilik bilincinin anlamını taşımaktadır. Dil, din, tarih, coğrafya, kültür, siyaset, hukuk, eğitim gibi bireyleri biçimlendiren ortak değerler, ortak davranış biçimini, “*ortak yaşam kültürünü*” oluşturmaktadır. Sağlıklı bir ilişki, hiç sorun çıkmayan ilişki değildir. İlişkilerde ortaya çıkan sorunların ne derece sağlıklı çözüldüğü önemlidir. Bunun için bireyin sorunlarını şiddete yönelik çözmek yerine, toplumsal yaşam içerisinde bireyin kendini tanımasını sağlayarak, problem çözmeye, çatışma çözmeye ve empati becerilerinin geliştirilmesi gerekir³⁵.

Araştırmalardan elde edilen bulgularla ortaya konduğu üzere çocukların suça itilmesine engel olmak için, aileler ile profesyonel olarak çalışılması gerekmektedir. Ailelere ve topluma yönelik olarak çocukların suça itilmesini önlemek amacıyla farkındalık kazandırma ve bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. Çocuk suçluluğu çok boyutlu bir olgu olduğundan, çocuk suçluluğunun engellenmesinde multidisipliner çalışmak oldukça önemlidir. Bu konuda psikiyatri, psikoloji, eğitim ve sosyoloji alanlarında uzman kişiler olmakla birlikte özellikle “aile danışmanlarına” önemli sorumluluklar düşmektedir. Her meslek grubunun kendi dinamikleri içinde konuyu ele alarak çözüm önerileri üretmesi önemlidir. Çocuğun suça sürüklenmesinin önlenmesi için erken müdahaleyi hedefleyen ve aileyi merkeze alan bir yaklaşım benimsenmesi ve aileye ait risk faktörlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Ailelerin, sağlıklı aile içi dinamikleri kurma, çocukla doğru iletişim kurma, çocuğa doğru rol modeli olma gibi konularda bilinçlendirilmesi gerekmektedir³⁶. Aile toplumun temelidir. Sağlıklı toplumların varlığı, huzurlu bir aile yuvası ile doğrudan ilişkilidir. Zira bireyler, ahlak, eğitim, din ve kültür gibi

35 Faruk Kocacık (2000). *Toplumbilim (2. Baskı)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, No:84.

36 Acar ve diğ., age, ss. 651-656.

temel dinamikleri ailede öğrenmektedirler. Aile, öncelikle huzur, sevgi, merhamet, paylaşım ve karşılıklı saygı değerleri üzerine bina edilmelidir.

Çok yönlü toplumsal faktörün sonucu olarak ortaya çıkan sokak çocukları sorunu bu özelliğiyle toplumsal gerilimi ve stresi göstermesi açısından anlamlıdır. Dolayısıyla mesele sadece ekonomik ve kültürel değişkenlerle açıklanacak kadar basit değildir. Bu olgu birey, aile, grup ve toplum düzeyindeki faktörlerin bir bileşenidir ve bu nedenle çözüm stratejileri kapsamlı ve çok boyutlu olmalıdır. Türkiye’de çocuk ve ergen suçluluğu üzerine yapılan çalışmalar ve istatistiksel veriler ışığında ortaya çıkan tüm sonuçlar açıkça göstermektedir ki, Türkiye’de çocuk ve gençler için risk faktörlerinin önemli bir sosyal problem olarak ele alınmalıdır³⁷.

Kaynaklar

Acar, H. (2010). *Sokakta Yaşayan ve/veya Çalıştırılan Çocuklara Yönelik Hizmet Modelinin ve İl Eylem Planlarının Değerlendirilmesi Raporu*. SHÇEK Genel Müdürlüğü – UNICEF, Türkiye, Ankara.

Acar, G., Demir, A., Görmez, D. & Keser, İ. (2015). Aile ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi. *Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(2), 651-656.

Bilgin, R. (2009). Diyarbakır'da Sokakta Yaşayan Çocuklar Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(27), 232-244.

Bumin, K. (1998). *Demokrasi Arayışında Kent*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Çoban, S. (2015/2). *Türkiye'de Risk Altındaki Çocuklar ve Çocuk Suçluluğu Üzerine Bir Değerlendirme*. Sosyoloji Konferansları, 52, 791-810. (DOI: 10.18368/IU/sk.24682).

| 267

Dönmezer, S. (1975). *Kriminoloji*. (5. Baskı). İstanbul.

Ekmekçiler, Ü.S. (2014/1-2). *Türkiye'de Kırdan Kente Göç: Diyarbakır Üzerine Bir Alan Araştırması*. Sosyal ve Siyaset Konferansları, Sosyal Siyaset Konferansları, 66-67(1-2), 159-197. (<http://dergipark.gov.tr/iusskd>).

Erkan, R. & Erdoğan, M.Y. (2006). Göç ve Çocuk Suçluluğu. *Aile ve Toplum Dergisi*, 8(3), 79-89.

Erkal, M. (1991). *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, (4. Baskı), İstanbul: Der Yayınları.

Gökçe, B. (1971). *Gecekondu Gençliği*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Gönültaş, M.B. & Kelebek, G. (2017). Metropollerde Önemli Bir Realite: Göç, Çocuk Suçluluğu ve Sosyal Hizmet Odağında Çözüm Önerileri. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 142-155.

Gönültaş, M.B. & Hilal, A. (2012). Çocuk Suçluluğunda Göç Faktörü: Adana Örneği, *Adli Tıp Dergisi*, 26(3), 156-165.

Gönültaş, M.B. (2009). Adana İlinde Mala ve Şahsa Karşı Suç İşleyen Çocukların Sosyodemografik Özelliklerinin Ortaya Konulması. (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi). Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü: Adana.

HEGEM (Hayatboyu Eğitim ve Şiddetle Mücadele) Vakfı. (2016), Diyarbakır Göç Araştırması-Toplumsal Kabul, Uyum ve Değişme Bağlamında Diyarbakır İlinde Göç Olgusu: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. (Ed., Adem Solak). Ankara: Hermes Ofset.

Gürbüz, Ş. (2006). *Kırdan Kente Zorunlu Göçün Nedenleri ve Sonuçları*, Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler; 8-11 Aralık 2005, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, Haziran, ss. 211-214.

İşiloğlu, B. (2006). Anksiyete ve Depresyon Tanısı ile İzlenen Evli Kadınlarda Aile İçi Şiddetin Sosyo-Demografik Faktörler, Çift Uyumu ve Hastalıkla İlişkisi. (Uzmanlık Tezi). Bakırköy Prof. Dr. Mahzar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul.

Kahraman, B. (2014). Diyarbakır'ın Toplumsal Yapısı ve Diyarbakır Halkının Toplumsal Kurumlara Bakışı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keleş, R. (1998). *Kent Bilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.

Keleş, R. (1982). *Kent ve Sosyal Şiddet*. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.

Kızmaz, Z. T. & Bilgin, R. (2010). Sokakta Çalışan/Yaşayan Çocuklar ve Suç: Diyarbakır Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), 269-311.

Kocacık, F. (2000). *Toplumbilim (2. Baskı)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, No:84.

Özel, M. (2016). İç Göç ve Sosyal Yardım Çerçevesinde Bir Alansal İnceleme: Diyarbakır/Yenişehir Şehitlik Mahallesi. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır/Türkiye.

Özen, S. (1996). *Kentleşme Süreci İçerisinde Ailede Kuşaklararası İlişkiler*. İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Özen, Ş., Ece, A., Oto, R., Tıraşçı, Y. & Gören, S. (2005). Juvenile Delinquency in A Developing Country: A Province Example in Turkey. *International Journal of Law and Psychiatry*, 28(4), 430-441.

Solak, A. (2016). *Şiddet Kültürü. Türkiye'nin Suç ve Sosyal Risk Haritası*. Ankara: HEGEM Yayınları

Sarımurat N. (1993). Psikiyatri Polikliniğine Başvuran Evli Kadınlar ve Ortak Özellikleri. *Nöro Psikiyatri Arşivi*, 30 (2), 302-308.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi). (1997). *Boşaltılan Yerleşim Yerleri ve Göç Eden Vatandaşların Sorunları*. Ankara: TBMM Yayınları.

T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı(2008-2013)*.Erişimtarihi:20.09.2018.[http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/html/119/Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı, Eylül 2008](http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/html/119/Toplumsal_Cinsiyet_Esitlegi_Ulusal_Eylem_Plani,_Eylul_2008).

| 269

T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK). *Göç İstatistikleri*. Erişim tarihi: 07.08.2012, www.tuik.gov.tr, 2010.

T.C. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı. *Kentleşme Şurası, Kentlilik Bilinci, Kültür ve Eğitim Komisyonu Raporu*. Nisan, 2009.

Yıldırım, A. (2004). *Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İnternet linkleri:

<http://t24.com.tr/haber/diyarbakir>, 07 Mart 2016, Erişim tarihi: 27.10.2018.

<http://www.unicef.org.tr/default.aspx>, Erişim tarihi: 04.11.2018.

<http://www.unicef.org/turkey/> Erişim tarihi: 04.11.2018.

http://www.kriminoloji.com/Sucun_Nedenleri_Sosyolojik_ve_Sosyopskolojik_Nedenler, Erişim tarihi: 10.11.2018.

<http://www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en/>, Erişim tarihi: 10.11.2018.

SURİÇİ'NDE (SUR/DİYARBAKIR) 2015-2016 YILLARINDA GÖÇ EDEN İNSANLARIN GELECEĞE İLİŞKİN BEKLENTİ VE UMUTLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mazlum Örmek
Harran Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sedat Benek
Harran Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi

| 271

Özet

Özelde Suriçi, genelde ise Suriçi'nin de içinde bulunduğu Diyarbakır şehrinin, yedi bin yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Başka bir ifade ile Suriçi, bir taraftan oldukça eski bir yerleşim birimi, diğer taraftan ise çok sayıda uygarlığın izlerini taşıması nedeniyle hem ulusal hem de uluslararası alanda önemi olan ve ilgi duyulan bir yerdir. Bu özellikleri nedeniyle Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri, Temmuz 2015'te UNESCO tarafından "Dünya Kültür Mirası" olarak tescillenmiştir. Ancak aynı yıl, bölgede başlayan çatışmalı ortam nedeniyle Suriçi sakinleri, önce yakın mahallelere ve sonrasında da yakın ilçe ve diğer illere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Aslında Suriçi'nde olduğu gibi tarihin her döneminde insanlar, birbirinden farklı birçok nedenden dolayı yaşam alanlarını uzun veya kısa bir zaman diliminde değiştirmek durumunda kalmışlardır. İşte bu bildirinin konusu, 2015-2016 yıllarında ansızın yaşam alanlarını değiştirmek zorunda kalan Diyarbakır kentinin Sur ilçe

merkezi sınırları içerisinde kalan Suriçi sakinlerinin kısa metrajlı yer değiştirmelerden sonra yaşadıklarını ve sosyo-ekonomik yapılarını ortaya koymaktır. Bu çalışmanın amacını, göçe maruz kalan Suriçi sakinlerinin sosyo-ekonomik yapılarında meydana gelen değişimlerin ötesinde; geleceğe ilişkin beklenti ve umutlarını ortaya koymak oluşturmaktadır.

AN EVALUATION ON EXPECTATIONS AND HOPE OF IMMIGRATING PEOPLE FROM SURIÇI (Sur/Diyarbakir) In 2015-2016

Abstract

In particular Suriçi, in general the city of Diyarbakır, including the Suriçi, has a seven-thousand-year history. In other words, on the one hand, it is very old settlement, on the other hand it is a place of importance and interest in both national and international countries because it carries the traces of many civilizations. Because of these features, it has ben registered as a World Cultural Heritage by UNESCO in 2015. However, in the same year, due to the conflicting environment in the region, the residents of Suriçi had to migrate to nearby neighborhoods and then to nearby districts and other provinces.

In fact, in every period of history as in Suriçi, people have had to change their habitats in a long or short period of time because of many different reasons. The subject of this paper is to reveal the socio-economic structures and the experiences of the inhabitants of the city center of Sur district of Diyarbakır after short distance relocations, who had to change teir habitat in the years -2015-2016. The aim of this study is consisted of presenting expectations and hopes fort he future beyond the changes in the socio-economic structures of Suriçi residents who were exposed to migrate.

Giriş

Diyarbakır Surları ve Hevsel bahçeleri, Temmuz 2015'te UNESCO tarafından Dünya Kültür Miras Listesine alınmıştır. Tarihsel geçmişe sahip çalışma sahamız Suriçi'nde Çözüm Süreci (2013-2015) sonrasında başlayan çatışmalar ve buna bağlı olarak ilan edilen sokağa çıkma yasakları¹ yedi bin yıldır süreklilik arz eden yerleşme yapısına ve tarihsel dokusuna büyük zararlar vermiştir.

Suriçi'nde yaşanan çatışma ortamı, bölge halkını göçe zorlayan bir etken olmuştur. TÜİK ADNKS² istatistikleri incelendiğinde: Suriçi toplam nüfusu,2015 yılı itibariyle 50.341 idi. Çatışmalı ortamın yaşandığı 15 mahalleye ilişkin hazırlanan raporlara, tutulan tutanaklara ve sahada yaptığımız inceleme ve görüşmelere göre: en az 24.000³insanın yaşanan çatışmalara ve sonrasında uygulanan sokağa çıkma yasaklarına bağlı olarak yaşam alanlarını terk ettiği tahmin edilmektedir.

Yapılan çalışmalar sonucunda, göç etmek zorunda kalan Suriçi sakinlerinin göç sonrasında birçok problem ile karşılaştikları, sosyo-ekonomik yapılarında ciddi bozulmaların olduğu ve aynı zamanda büyük bir kısmının ise umutlarını kaybettikleri saptanmıştır.

Belli nedenlerden dolayı insanların buldukları mekânlardan başka mekânlara gitmesi olayına göç denilir. Bir nevi mekânsal yapı üzerinde var olan nüfus hareketliliği şeklinde adlandırılan göç kavramı üzerine yapılan tanımlamalar, çok çeşitlidir. Genel hatlarıyla göç kavramı incelenecek olursa: Göç, varoluştan günümüze toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel nedenlerle bireylerin-grupların sembolik veya siyasal sınırların ötesine yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara yapılan kalıcı hareketleri içerir (Marshall, 1999:685). Bir başka ifade ile göç: kişi, grup veya toplulukların fiili yerleşim yerlerinden, isteyerek ya da zorla, kalıcı veya

1 Suriçi'nde ilk olarak 6 Eylül 2015 sabah 07.00'da uygulanan sokağa çıkma yasakları toplam altı kez uygulanmıştır (Türkiye İnsan Hakları Vakfı Dokümantasyon Merkezi, 2016).

2 Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2015 yılı verileri esas alınmıştır.

3 (Uluslararası Af Örgütü 2016) Suriçi'ndeki çatışmalardan sonra yapılan "Yerinden Edilen ve Mülksüzleştirilenler, Sur Sakinlerinin Evlerine Dönme Hakkı" adlı çalışmasında Sur'dan göç edenlerin sayısı hakkında bilgiler bulunmaktadır.

belirli bir süreyi kapsayacak şekilde gerçekleşen fiziki mekan değişikliği olarak tanımlanabilir (Erkan, Aydın, 2010'dan naklen Erkan, 2004:133-134).

Göç olayı, toplumsal değişimin göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Bu bakımdan göç, özellikle toplum bilimciler tarafından, toplumdaki değişmelere bağlı olarak nüfusun mekânda yeniden dağıtılmasını sağlayan bir süreç olarak da tanımlanır. Ancak, herhangi bir mekân değişikliğinin göç olarak tanımlanabilmesi için, bu mekân değişikliğinin, etki yaratabilecek kadar anlamlı bir uzaklık ve süreklilik içinde olması gerekmektedir (Erkan, Aydın 2010'dan naklen Erder,2006: 23). Göç, sadece yaşanan fiziksel mekânın değiştirilmesi değil, sosyal yapının bütün unsurlarını da dönüştüren önemli bir sosyal olgudur (Adıgüzel, 2016: 1). Yapılan tanımlamalara bakıldığında da bir olayın göç sayılabilmesi için mekan değişikliği, zaman ve neden-sonuç yapısı önemlidir.

İnsanlık tarihi ile eşdeğer olan ve günümüze dek devam eden bir olgu olan göçler, kendi içerisinde belli sınıflandırmalar altında düzenlenmiştir. Oluşum nedenlerine göre göçler: Gönüllü göç ve zorunlu/zoraki göç olarak sınıflandırılmıştır. Zorunlu/zoraki göç olgusunda siyasi zulüm, çatışmalar, doğal ya da insan kaynaklı afetler sebebiyle birçok kişi evlerinden kaçmak zorunda kalır (Betts, 2017: 13)⁴. Güvensizliğe neden olan savaş, devrim gibi şiddet koşullarıyla karşılaşma kişi ya da grupların yaşam alanlarından ayrılmaları şiddet/çatışma nedeni zorunlu göçlerin oluşmasına neden olmaktadır (Keser, 2011: 12). Zorunlu göç, bireylerin iradesi dışında çeşitli kuvvetlerin etkisi ve zorlaması sonucunda gerçekleşmektedir.

Çalışma alanımızda meydana gelen göçe bakıldığında oluşum nedenlerine göre zorunlu/zoraki göç; süresine göre de hem geçici hem de sürekli göçler şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Göçün yapıldığı yerin özelliğine göre yapılan sınıflandırmaları kentten kente, kentten kıra, kırdan kıra ve kırdan kente diye dört başlık altında toplamak mümkündür. Çalışma konumuz, büyük ölçüde kentten kente yönünde olmuş; ancak kentten kıra yönünde de bir eğilimin olduğunu söylemek mümkündür.

4 Oxford Üniversitesi Mülteci Araştırmalar Bölümü direktörü olan Alexander Betts tarafından kaleme alınan Zorunlu Göç ve Küresel Politika Kitabı (Türkçeye çeviren; Seher Meltem TÜRKASLAN).

1. Araştırma Sahası Suriçi (Sur/Diyarbakır)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde yer alan Diyarbakır ili, doğuda Batman, kuzeydoğuda Muş, kuzeyde Elazığ ve Bingöl, batıda Malatya ve Adıyaman, güneybatıda Şanlıurfa, güneyde Mardin siyasi sınırları ile çevrelenmiştir. Diyarbakır kentinin dördü merkez ilçe olmak üzere toplamda on yedi ilçesi bulunmaktadır. Çalışma sahamız olan Sur ilçesi, Diyarbakır'ın merkez ilçelerindedir. Sur ilçesinin güneyinde Çınar, güneydoğusunda Bismil, doğusunda Silvan, kuzeydoğusunda Kocaköy ve Hazro, kuzeyinde Hani ve Dicle, batısında Eğil ve Yenişehir ve güneybatısında Bağlar ilçeleri yer almaktadır (Harita 1).

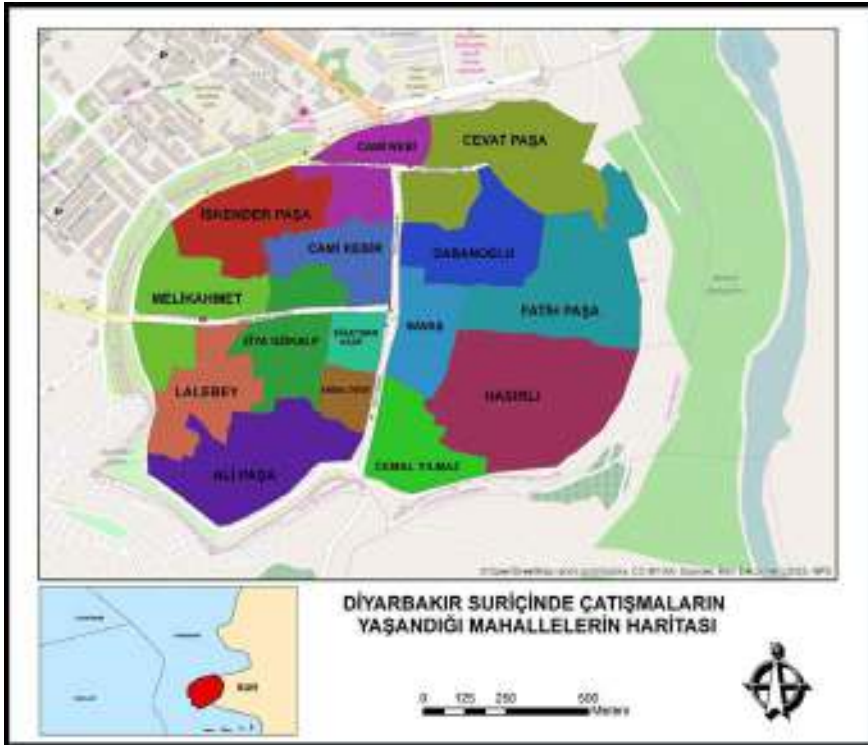

Harita 1: Sur İlçesinin Lokasyon Haritası

Çalışma alanımız: Diyarbakır şehrinin merkez ilçelerinden olan Sur ilçesi tarihi surlarla çevrili Suriçi olarak adlandırılan bölgedir. Diyarbakır, Mezopotamya'nın kuzeyinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan onlarca medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarihi tüm dönemlerinde önemini korumuş bir şehirdir. Anadolu

ve Mezopotamya medeniyetleri arasında köprü konumunda olan Diyarbakır şehrinin adı anılınca akla ilk gelen yer, çalışma alanımız olan tarihi Suriçi bölgesidir.

Çalışma alanımız olan Sur ilçesinin, şehir merkezi yani surlarla çevrili Suriçi, toplam mahalle sayısı on beştir (15). Bunlar: Abdal Dede, Ali Paşa, Cami-i Kebir, Cami-i Nebi, Cemal Yılmaz, Cevat Paşa, Dabanoğlu, Fatih Paşa, Hasırlı⁵, İskender Paşa, Lale Bey, Melik Ahmet, Savaş, Süleyman Nazif ve Ziya Gökalp mahalleleridir (Harita 2).

Harita 2: Suriçi'nde (Sur/Diyarbakır) Yer Alan Mahallelerin Haritası

5 Hasırlı Mahallesi, Asena Pala'nın "Zorunlu Göç ve Kadın Deneyimi: Diyarbakır Örneği" adlı Yüksek Lisans Tezinde "göç mahallesi" olarak tanımlanmıştır. 1990'lı yıllarda Kırdan-Kente göçlerin yoğun olduğu yıllarda Suriçi yoğun göç almıştır.

2. Araştırma Bulguları ve Değerlendirme

2.1. Araştırmada Kullanılan Yöntem ve Teknikler

Suriçi’ndeki on beş mahallede göçe maruz kalanlara önceden yapılandırılmış anket formu 308 kişiye uygulanmıştır. Anket formuyla elde edilen verilerin değerlendirmesinde ve analizinde SPSS (22.0) istatistik paket programı ve göç eden ailelerin mekânsal dağılımını göstermek, başka bir ifade ile tematik haritalar oluşturmak için de Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ArcMap 10.3 paket programı kullanılmıştır. Ayrıca, araştırmada elde edilen nicel verilere ek olarak nitel bilgi elde etmek için “**odak grup görüşme**”leri de yapılmıştır.

2.2. Çalışmanın Evreni ve Örnekleme

Bu çalışmanın evrenini, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde 2015-2016 yıllarında şehir merkezlerinde yaşanan çatışmalı ortamın genel olarak incelenmesi oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini ise, Diyarbakır’ın Sur ilçesinde çatışmalı ortamın yoğun yaşandığı Suriçi oluşturmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri genel hatları ile tanıtıldıktan ve lokasyon haritaları ile sunulduktan sonra son dönemde şehirlerde yaşanan çatışmalı bölgeler haritası hazırlanarak Sur örneği üzerinde durulmuştur. Çatışmaların yoğun yaşandığı Suriçi bölgesinde kalan on beş mahalle, çalışma sahasını oluşturmaktadır

2.3. Katılımcıların Profil Özellikleri

Araştırmamızda cinsiyet dağılım örnekleme olmaksızın anket çalışması yürütülmüş; fakat sonuç itibarıyla kadın ve erkek oranları birbirine yakın olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın toplam 308 katılımcısının 170’ini (% 55,2) kadınlar, 138’ini (% 44,8) erkekler oluşturmuştur. Katılımcıların cinsiyet dağılımlarının dengeli dağılım göstermesi, araştırmamızda kadın ve erkek katılımcıların görüşlerinin temsili bakımından önem arz etmektedir.

Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında ise katılımcıların önemli bir bölümünün (% 47,7) orta yaşlarda (29-43 yaş) olduğunu görmekteyiz. Orta yaş katılımcıları sırasıyla (% 27,3) ile 44-60 yaş aralığında olanlar izlemektedir. Sonrasında (% 14) genç yetişkinler (19-28) gelmektedir. 60 yaş ve üzeri olanlar (% 9,4) ile 18 yaşında olan (% 1,6) katılımcı bulunmaktadır. Katılımcıların % 75’ini yetişkinler (29-43 ve 44-60) yaş gurubu oluşturmaktadır.

Katılımcıların çoğunluğunu (% 89,6) evli olanların oluşturduğu görülmektedir. Toplam 380 katılımcıdan 276 kişi (% 89,6) evli, 26 kişi (% 8,4) bekâr, 6 kişi (% 1,9) de boşanmış olarak görülmektedir

Evli olan katılımcıların çocuk sayılarına bakıldığında: En yüksek oran (% 21,4) ile 66 kişinin 5 çocuk sahibi olduğu görülmektedir.⁶ Sırasıyla (% 15,9) oran ile 49 kişinin 6 çocuk, (% 14) oran ile 43 kişinin 4 çocuk, (% 11,4) oran ile 35 kişinin 7 çocuk, (% 9,4) oran ile 29 kişinin 3 çocuk, (% 6,5) oran ile 20 kişinin 2 çocuk, (% 5,5) oran ile 17 kişinin 8 çocuk, (% 3,2) oran ile 10 kişinin 9 çocuk, (% 1,6) oran ile 5 kişinin 1 çocuk sahibi olduğu görülmektedir.

Katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında herhangi bir okuldan mezun olmayan okur-yazar olanlarda oranın (% 27,9) 86 kişi ile en yüksek olduğu görülmektedir. Sonrasında en yüksek oran (% 25,6) 79 kişi ile okur-yazar olmayanların çoğunlukta olması, katılımcıların ezici çoğunluk ile (% 49,4) ev hanımı kadınların olmasından kaynaklanmaktadır. Bunu takiple sırasıyla: İlkokul mezunları (% 22,1), ortaokul mezunları (% 10,1), lise mezunları (% 8,4), ön lisans mezunları (% 3,2), lisans mezunları (% 2,3), lisansüstü mezunları (% 0,3) izlemektedir.

Katılımcıların meslek durumlarına bakıldığında en yüksek oran ile (% 49,4) ev hanımlarının olmasının sebebi, anketlerin yarıya yakınının evde kadınlar ile yapılmış olmasından kaynaklıdır. Erkek katılımcılarda ise en yüksek oran (% 12,7) ile serbest meslek olduğu görülmektedir. Sırasıyla: (% 9,1) oran ile esnaf, (% 7,8) oran ile işçi grubunun olduğu görülmektedir. Katılımcıların aşçı, berber, kasap, boyacı, fırıncı gibi düzenli getir getirmeyen ve düşük gelirli diğer meslek gruplarının olması, araştırma sahasının sosyo-ekonomik durumunu daha açık bir şekilde göstermektedir. Katılımcıların (% 64,6) gibi büyük bir oran ile sosyal güvencelerinin yeşil kart olması, çalıştıkları düzensiz gelir getirici meslek gruplarının yansımaları olarak okunmalıdır.

Sağlık göstergeleri, ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Ayrıca sağlık hizmetlerine daha fazla harcama yapan ve daha fazla kaynak ayıran ülkelerin sağlık göstergelerinin daha iyi olduğu bilinmektedir. Öte yandan, sağlık hizmetlerindeki gelişmelere bağlı olarak ülkelerin

6 Sur ilçesinin hane halkı büyüklüğü 2015 TÜİK verilerine göre 5.49'dur

genel ekonomik görünümünde de iyileşmeler gözlenmektedir. Bu yönüyle ülkelerin ekonomik durumunun iyi olması sağlığı, sağlığın iyi olması ise ekonomiyi olumlu yönde etkilemektedir (Karabulut, 1999: 139). Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere toplumun sağlık güvencesine ait istatistikler, toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarına bağlı değişkenlik göstermektedir. Alan araştırması kapsamına giren bölgede yaşayan bireylerin sosyal güvence durumuna bakıldığında bireylerin çoğunluğunun (% 64,6) oranında yeşil kartlı olması, çalışma sahasının en önemli ekonomik göstergelerindedir.

Yeşil kartlı olan katılımcıları sırasıyla: (% 21,8) ile SSK, (% 8,8) ile Bağ-Kur, (% 2,9) ile sağlık güvencesi olmayanlar, (% 1,9) ile emekli sandığı takip etmektedir. Yeşil karta sahip olan bireylerin çoğunun işinin düzensiz olması ve ekonomik gelirinin düşüklüğünden yeşil kart kullanmaktadırlar. Hiçbir sosyal güvencesi olmayan bireylerin, Yeşil kart sahibi olanlardan daha yoksun durumda olması; ama yeşil kart alma durumunun da zorlaşması nedeniyle hiçbir sağlık güvencelerinin olmadığını alan araştırması sırasında dile getirmişlerdir.

2.4. Katılımcıların Geleceğe Dair Umutları / Beklentileri

Katılımcılar, “Yakın bir gelecekte Sur’da her şeyin eskisi gibi normale dönebileceğine inanıyor musunuz?” sorusuna 37 kişi (% 12) evet, 215 kişi (% 69,8) hayır, 56 kişi (% 18,2) kısmen şeklinde cevaplar vermişlerdir.

“Koşullar düzeldiğinde Sur’a geri dönmeyi düşünüyor musunuz?” sorusuna katılımcıların 114 kişi (% 37,0) evet, 45 kişi (% 14,6) hayır, 28 kişi (% 9,1) şüphe kararsızım, 121 kişi (% 39,3) şeklinde cevaplar vermişlerdir. Geri dönmek isteyen katılımcılara geri döndükten sonra beklentilerinin neler olduğu sorusuna 61 kişi (% 19,8) zararların karşılanması, 83 kişi (% 26,9) bir daha çatışmaların olmaması, 42 kişi (% 13,6) huzurun sağlanması, 20 kişi (% 6,5) maddi ihtiyaçların karşılanması, 8 kişi (% 2,6) tarihi/tescilli yapıların onarılması/korunması, 1 kişi (% 0,3) psikolojik destek sağlanması, 22 kişi (% 7,1) hepsi şeklinde geri döndükten sonraki beklentilerini dile getirmişlerdir.

“Geleceğe dair bir endişe/kaygınız var mı?” sorusuna katılımcıların 203 kişi (% 65,9) evet, 104 kişi (% 33,8) hayır şeklinde cevap vermişlerdir. Geleceğe dair endişe/kaygısı olan katılımcılara bunun nedeni sorulduğunda: Gelecek kaygısı,

çatışmaların tekrardan çıkması, Sur'un eskisi gibi olmayacağı gibi cevaplar neden olarak belirtilmiştir.

Katılımcılara sorulan “Sizce güzel günler bizi bekliyor mu?” sorusuna 53 kişi (% 17,2) evet, 153 kişi (% 49,7) hayır, 102 kişi (% 33,1) bilmiyorum şeklinde cevaplar vermiştir.

Katılımcılara, öncelikle sorunların çözümü için yetkililere söylemek istedikleri bir şey olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların büyük bir kısmı: Yasaklar kaldırılсын, bölgede barış sağlansın, barış ve huzur olsun, eski evimize dönmek istiyoruz, Sur eskisi gibi olsun, savaş olmasın gibi başlıkları yetkililere söylemek istediklerini belirtmişlerdir.

3. Genel Değerlendirme

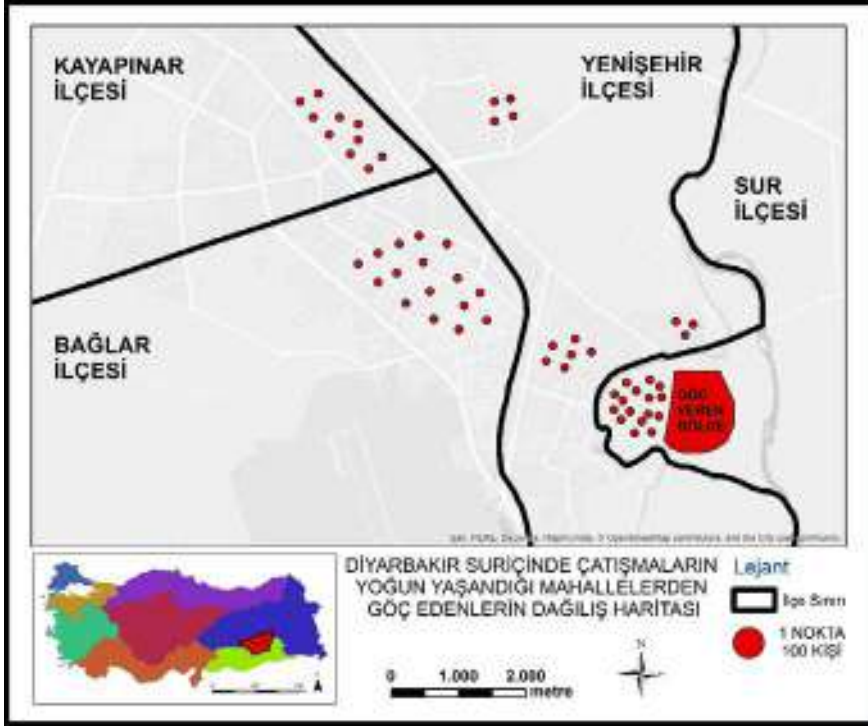
Çalışma sahamız olan Suriçi'nde yaşayan insanların büyük bir kısmının, yakın dönemde 1990'lı yıllarda köy boşaltmaları sonucunda Suriçi'ne gelmiş olan kişilerden oluştuğu bilinmektedir⁷. Bu bağlamda, günümüzde Sur'dan göç edenler için göçün yeni bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. 1990'lı yıllarda yaşam alanları olan köylerden kente (Suriçi'ne) gelen bireylerin, aradan henüz 25-30 yıl gibi kısa bir süre geçtikten sonra yine yeni bir göç hareketine maruz kalmaları, beraberinde önemli sorunlar yaratmıştır. Henüz kentlileşme ve kent yaşamına adapte olabilme sürecini tamamlayamayan Suriçi bireyleri, bölgede yaşanan çatışmalı ortama bağlı olarak yeni bir göç hareketiyle benzer süreçleri bir daha yaşamak durumunda kalmıştır.

Suriçi bölgesinde bulunan 15 mahallenin büyük çoğunluğunun çatışmalardan dolayı göç ettiği, ancak çatışmalardan sonra yıkılmayan mahallelerde oturan sakinlerin geri döndükleri görülmektedir. Geri dönmek isteseler dahi geri dönecekleri konutları olmadığından Suriçi'ndeki yaşam alanlarından tamamıyla göç edenlerin sayısı, en az 24 bin kişi olarak belirlenmiştir.

Şehrin kalbi olan Suriçi'nde çatışmaların ve sokağa çıkma yasaklarının uzun sürmesi, çok ciddi sorunsal alanlara sebebiyet vermiştir. Çözüm Süreci (2013-2015) döneminde kentin turizm ve ekonomisinde yaşanan olumlu gelişmeler, yerini kaos

7 Mehmet Zana Kibar, 20 Yılda İkinci Kez Yerinden Edilmenin Hafızaya ve Teritorya Tasavvuruna Etkisi: Sur Örneği adlı yüksek lisans tezinde Surdan göç eden insanların birçoğu 1990'lı yıllarda köylerinden göç etmek zorunda kalanların oluşturduğu belirtmiştir.

oranda (% 89,6) beraber yaşadıkları ve çok az bir oranın (% 0,6) il dışına göç ettikleri görülmektedir. Katılımcılardan 2 kişi, aile bireylerinden birinin çalışmak için İstanbul ve Bursa'ya gittiklerini dile getirmişlerdir.

Harita 4: Suriçi'nden Göç Edenlerin Dağılım Haritası

Göç öncesi ve sonrası/mevcut durumda, ailelerin sosyo-ekonomik göstergelerinde ciddi bozulmalar meydana gelmiştir. Katılımcıların çoğunluğu, göç öncesinde mülk sahibi iken göç sonrası / mevcut durumda kiracı olmuşlardır. Katılımcıların kaldıkları konut türlerinin göç öncesi ve göç sonrasındaki durumlarına baktığımızda ciddi değişimlerin olduğunu görmekteyiz. Göç öncesinde katılımcıların kaldıkları konutların türlerinde çoğunluğun (251 kişi) müstakil ev olduğu, ancak göç sonrasında bu durumun tersine döndüğü ve katılımcıların kaldıkları konutların türlerinde apartman dairelerinin çoğunluğa (233 kişi) ulaştığı görülmektedir. Katılımcıların yaşamlarını sürdürdükleri konutlarının türleri, onların sosyal yaşamlarına da olan etkisi olduğu gerçeği düşünüldüğünde katılımcıların, konut türlerinde yaşadıkları değişimin, onların sosyal yaşamlarında da ciddi değişimlere

sebebi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların göç öncesi ve göç sonrasında kaldıkları konutların mülkiyet durumlarına baktığımızda bu başlıkta da ciddi değişimlerin olduğunu görmekteyiz. Göç öncesinde katılımcıların kaldıkları konutların mülkiyet durumlarında ezici çoğunluğun (234 kişi) mülk sahibi oldukları; ancak göç sonrasında bu durumun tersine döndüğü ve katılımcıların kaldıkları konutların mülkiyet durumlarında kiracı olanların çoğunluğa (236 kişi) ulaştığı görülmektedir.

Katılımcıların büyük çoğunluğunun devletten yardım alıyor olmasına rağmen devletin kendileri ile yeterince ilgilenmediklerini belirtmişlerdir. Katılımcılardan 190 kişi (% 61,7) sosyal yardım aldıklarını belirtmelerine rağmen 218 kişi (% 70,8) devletin/hükümetin göç sonrasında kendileri ile ilgilenmediklerini belirtmeleri dikkat çekicidir.

284 |

Katılımcılar, göç sonrasında ve uygulanan kentsel dönüşüm projesi⁹ kapsamında ciddi mağduriyetlerinin olduğunu dile getirmişlerdir. Katılımcıların çoğunun 99 kişi (% 32,1) göç sonrasında ev bulmada sıkıntı çektiklerini belirtmişlerdir. Buna sebebi: Azımsanmayacak sayıda kişinin (24 bin)¹⁰ kısa bir süre (Aralık 2015-Ocak 2016) içerisinde Sur'dan, Diyarbakır'ın merkezinde bulunan diğer ilçe ve mahallerine olan göç ile açıklanabilir. Sonrasında 82 kişi (26,6) geçim sıkıntısı sorunu yaşaması: Göç eden insanların aniden Sur'dan göç etmesi buna bağlı olarak gerek yeterli ev eşyalarını yanlarında götürmemeleri gerekse gittikleri yerde kiracı olarak kalmaları ile açıklanabilir.

Katılımcılardan 233 kişi (% 75,6) kentsel dönüşüm sonrası mağduriyet yaşadığını belirtmiştir. Mağduriyet yaşayan katılımcılardan 133 kişi (% 43,2) evimin m²'sine göre tarafıma çok düşük bir fiyat verildiğini ifade etmişlerdir. 32 kişi (% 10,4) Suriçi'ndeki evime karşılık Suriçi'nde yeni yapılan evleri istemem karşılığında yüksek miktarda para ödemeleri gerektiğini, 46 kişi (% 14,9) çok az bir eşya parası aldığını, 22 kişi (% 7,1) kira yardımı almadığını belirtmişlerdir.

9 Diyarbakır ili, Sur ilçesinde ilan edilen riskli alan sınırları içerisinde bulunan ve ekli listede buldukları yer ile ada ve parsel numaraları belirtilen taşınmazların Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından acele kamulaştırıldığı belirtilmektedir. Adı geçen bakanlığın 16/3/2016 tarihli ve 2988 sayılı karar yazısı üzerine, 2942 sayılı Kamulaştırma Kanununun 27. Maddesine göre, Bakanlar kurulunca 21/3/2016 tarihinde kararlaştırılmıştır.

10 Uluslararası Af Örgütü, Sur Raporu, 2016.

Sonuç

Suriçi bölgesinde çıkan çatışmalar, aynı zamanda yüzyıllardır var olan mekânsal dokuyu bozmuş ve bu mekan üzerinde yaşayan toplulukları sosyal ve ekonomik açıdan etkilemiştir. Suriçi bölgesinde yaşayan halk, çatışma ortamının verdiği kaygılardan dolayı bölgeden göç ederken terk ettikleri mekanla yeniden buluşma umutlarını büyük oranda yitirmiştir. Yapılan alan araştırması sonucunda bölge halkı, eski yerleşim yerlerine dönmek istemekle birlikte gelecekte de yine benzer süreçleri yaşayabilme kaygısı taşımaktadır. Bu kaygı, bölgeye yerleşmek isteyen bireylerin geleceğe dair umutlarını negatif yönde etkilemektedir.

Kaynaklar

Adıgüzel, Yusuf, *Göç Sosyolojisi*, Nobel Yayınevi, Ankara 2016.

Betts, Alexander, *Zorunlu Göç ve Küresel Politika*, Hece yayınları, Ankara 2017.
(Türkçeye çeviren; Seher Meltem Türkaslan)

Erder, Sema, *Refah Toplumunda Getto*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Erkan, Rüstem ve Aydın, Deniz, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi İllerinde Bölge İçi ve Bölge Dışı Göç Eğilimleri,” *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi*, 6 (22), Temmuz-Ağustos-Eylül, 2010.

Erkan, Rüstem, *Kentleşme ve Sosyal Değişme*, Bilimadamı Yayınları, Ankara 2004.

Gürel, Sümer, *Türkiye’de Göç ve Bütünleşme Sorunsalı*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001.

Karabulut, Kerem “Sağlık Harcamaları ve Göstergelerinin Karşılaştırılması”, *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 1999,139-152.

Keser, İnan, *GÖÇ Ve ZOR Diyarbakır Örneğinde Göç Ve Zorunlu Göç*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2011.

Kibar, Mehmet Zana, “20 Yılda İkinci Kez Yerinden Edilmenin Hafızaya Ve Teritorya Tasavvuruna Etkisi: Sur Örneği”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı, Yüksek Lisans Tezi*, 2017.

Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 1999.

Özyakışır, Deniz, *Göç Kuram Ve Bölgesel Bir Uygulama*, Nobel Yayınevi, Ankara 2013,

Pala, Asena, *Zorunlu Göç ve Kadın Deneyimi: Diyarbakır Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Şerefoğlu, Ökkeş Arslan, “Kahramanmaraş’ın Temel Sağlık Göstergeleri Açısından Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Kahramanmaraş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Projesi*, 2007.

Uluslar Arası Af Örgütü. “Yerinden Edilen Ve Mülksüzleştirilenler Sur Sakinlerinin Evlerine Dönme Hakkı”, *Uluslar Arası Af Örgütü Raporu*, 2016, 5.

Yalçın, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.

İSTATİSTİKLERE GÖRE 1927 YILINDA DİYARBAKIR'IN EKONOMİK YAPISININ DAĞILIMI

Ahmet İlyas
Harran Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ebru Çoban
Harran Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi

Özet

| 289

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra sıra Türkiye'nin ekonomik olarak kalkınmasına gelmişti. Zira İmparatorluktan devralınan ekonomik yapının temellinde ciddi bir hasar söz konusuydu. Özellikle ekonominin dinamik gücü bir şekilde ülkeyi terk etmiş. Geriye asli unsur kalmıştı. Savaştan henüz çıkmış bir toplum için ekonomik anlamda devlete bağlılığın önemli bir şekilde hissedileceği anlaşılıyordu. 1923 yılındaki İzmir İktisat Kongresi'nde yeni kurulmuş Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucu kadrosu ekonomik manada yıkık, dökük ve devlete bağlı bir ekonomik yapı devraldıklarının farkına vardılar. Bu nedenle Kemalist kadro ekonomin devlet eliyle yönetileceği sistemin adı olacak olan devletçiliğe önem verilmesi kararı alındı.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e önemli bir kent olan Diyarbakır özellikle siyasal ve çatışmanın yoğun olarak yaşandığı bir kent konumundaydı. Şeyh Said Ayaklanması sonrası kentte kolluk kuvvetlerinin yoğunlaştığı yapıdaki Diyarbakır'ın ekonomik manada gelişmesi adına devlet tarafından bir takım yatırımların yapılması gerekti. Bu çalışmanın amacı 1927 yılına ait istatistiklerde Diyarbakır'daki sanayi kuruluşları ve kuruluşlarda çalışanların sayısı ile tarım ve hayvancılık sektöründe yer alanların dağılımını belirtmek amacını taşımaktadır. Çalışmanın ana kaynağı Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsünün hazırlamış olduğu fasiküller esas alınmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgeler de dikkate alınarak

DISTRIBUTION OF THE ECONOMIC STRUCTURE OF DIYARBAKIR IN 1927 ACCORDING TO STATISTICS

Abstract

290 | After winning the national struggle had come to Turkey as well as economic development. In fact, there was a serious damage on the basis of the economic structure inherited from the Empire. Especially the dynamic power of the economy has somehow left the country. The main element remained. For a society that had just disappeared from the war, it was understood that commitment to the state would be felt in a significant way. In 1923, the founders of the newly founded Republic of Turkey İzmir Economy Congress in the economic sense, ruined, run-down, and they realize that they inherited an economic structure dependent on the state. For this reason, it was decided to give importance to statism, which would be the name of the system in which the Kemalist economy would be managed by the state. Diyarbakır, an important city from the Ottoman Empire to the Republic, was a city where political and conflict was intense. After the Sheikh Said Uprising, a number of investments had to be made by the state in the economic development of Diyarbakır in the city where the law enforcement officers intensified. The aim of this study is to determine the number of employees working in industrial establishments and organizations in Diyarbakır and the distribution of those who are in agriculture and livestock sector. The main source of the study was the fascicles prepared by the Prime Ministry State Institute of Statistics. The enterprises opened by taking into consideration the documents in the Republican Archives of the Prime Ministry will also be included in this study.

Giriş

1913-1923 yılları Türkiye'nin var olma mücadelesinin en önemli evrelerinden birini oluşturmaktadır. Öyle ki o dönem askere giden kişilerin uzun soluklu askerliklerinden geriye dönme mucizesi genellikle konuşulmuştur. Özellikle Milli Mücadele'nin yapıldığı 1918-1923 yılını kapsayan beş yıllık süreç esasında Türkiye'nin hem askeri hem siyasi hem de ekonomik bağımsızlığını kazandığı yıllardır. Lozan Barışının imzalandığı 1923 yılı içerisinde İzmir'de Türkiye'nin ekonomik modeli belirlenmeye çalışırken ilk düstur ekonomide tam bağımsızlıktı.¹ Cumhuriyet ekonomisinin stratejisi İzmir'de ortaya konulurken, Türkiye'nin birçok bölgesinden temsil adabına ve meslek dallarına göre gruplandırılan paydaşların kendilerine göre sorunları vardı. Zaten kurucu kadro da bunu öğrenip buna göre bir program yapılması ve yol haritası belirlenmesi gerektiği konusunda hemfikir idi. Toplam 1136 kişinin katıldığı kongre yaklaşık bir ay kadar sürmüş ve geline nokta devlet ekonomide elini taşın altına koyması gerektiği anlaşılmıştı.

| 291

Savaş koşulları içerisinde homojen toplum oluşturma kaygısı ekonomide ciddi bir göçün oluşmasına zemin hazırlamıştı. Geriye kalan yerli ekonomi temsilcilerinin ekonomik anlamında üstlenebileceği bir alan hâkimiyeti de yoktu.² Bu nedenle İzmir İktisat Kongresi esasında Türkiye'de devletçilik ekonomisi adı verilen, özel teşebbüsün yapamayacağı yatırımların devlet eliyle yapılacağı bir süreç halini aldı. Öyle ki Osmanlı'dan miras alınan Frederich List'in milli ekonomi ve devletçilik politikası kısaca Türkiye'nin yeni yol haritası oldu.³

Türkiye'nin ekonomik modeline ilişkin devletçilik modelinin sağlam temellere dayanması gerekiyordu. Bu modelinin ülkenin dört bir tarafında uygulanması ise önemli bir sorun gibi görünüyordu. Çünkü Osmanlı'dan miras alınan bölgeler arası eşitsiz ekonomik durum toplumlar arasında da sorun teşkil ediyordu. Bilhassa, Devlet-i Aliyye'den Cumhuriyet'e geçiş aşamasında ülkenin doğusundaki ekonomik

1 Serdar Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, ODTÜ Geliştirme Vakfı, Ankara, 2009, s. 48.

2 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitapevi, Ankara, 2003, s. 46.

3 Fikret Yücel, *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s. 26.

yapı diğer bölgelere nazaran kötü olduğu eldeki verilerle desteklenebilirdi. Özetle, Osmanlı döneminde kalan ekonomik temelli ülkenin doğusu birçok sorunları halen kendi içerisinde barındırıyordu.

Mikro ölçekli bu ekonomik yapının Diyarbakır özelinde bakılması daha da önemliydi. Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetleri arasında yer almaktaydı.⁴ Feodal düzeni kendi içinde barındırması ciddi bir asayişsizliği genellikle gündemde tutmuştur. Bu durumu Diyarbakır Valisi olarak görev yapan Cemal Bardakçı'nın anılarında görülebilir.⁵ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken Diyarbakır, etnik, siyasal, ekonomik anlamda bir gelişmişlikten söz edilmesi mümkün değildir.

292 | Cumhuriyetin ilanı ve sonraki gelişmeler dikkate alındığında Diyarbakır'a yayılan Şeyh Said Ayaklanması ve diğer ayaklanmalar, kurucu kadronun bölgeyi özel güvenlik içerisinde Umumi Müfettişliğin merkezi yapma konusundaki tavrını ön plana çıkardı.⁶ Bilhassa yaşanan nüfus değişimlerine bağlı olarak oluşan nüfus mühendisliği ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşadığı anlaşılmaktadır.⁷ Aynı yıl yapılan nüfus sayımında Diyarbakır'da eğitim seviyesi de kötü durumdadır. Bu durum hem bölgesel hem de ülkenin genel durumu dikkate alındığında benzer sonuçların ortaya çıktığı görülebilir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında Diyarbakır'da halkın ekonomik çeşitliliği göz önüne alındığında önemli ayrıntıların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

1927 Yılı Diyarbakır'ın Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi

a) Tarım ve Hayvancılığın Dağılımı

Savaştan çıkmış bir ülke olarak Türkiye'nin ekonomik yapısının temeli yukarıda da belirtildiği gibi İzmir İktisat Kongresi'nde atılmıştı. Daha sonra imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla yabancılara sağlanan olanaklar kısıtlanmış

4 İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2016, s. 217.

5 Cemal Bardakçı, *Devşirmeler'le Sığıntılar'dan ve Müttegallibe'den Neler Çektik*, Bolu Vilâyet Matbaası, Bolu, 1942.

6 Asım Kaçmaz, "Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır'da Sosyo-Ekonomik Yapı (1927-1990)", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, s. 134.

7 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 13.

Milli Ekonomi amacına doğru yola giden bir Türkiye hedeflenmiştir. Osmanlı'dan devralınan ekonomik ayakların verimli kullanılması önemliydi. Özellikle tarıma dayalı bir ekonomide ülke ekilebilir alanların sadece yüzde 4'ünün kullanılabilmesi ve kırsal nüfusun da ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturması sorgulanmalıydı.⁸ Sanayi açısından bakıldığında ülkede toplam 65 bin işletme varken, bu işletmelerde ortalama çalışan kişi sayısı 2,5 olarak belirtilmiş özetle ilkel bir sanayiye sahip olduğu belirtilmektedir.⁹

Ülke sanayisi tarım tarafından desteklenmiş bir halde olduğu görülmektedir. Ekonomik yapı içerisinde büyük şehirlerde etkinlik sahası daha gelişmiş olmasına rağmen, tarımda ise Çukurova bölgesi nüfus çeken bir yapıya sahiptir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Erken Cumhuriyetin verileri ele alındığında Osmanlı Devleti'ne nazaran büyüme hızında ciddi bir pozitif ayrıma görülmektedir.¹⁰

Türkiye ekonomisi belirtildiği gibi ayrılmışken, şehirlerdeki genel dağılımı özellikle de çalışma konusu olan Diyarbakır'daki ekonomik dağılımı üzerine odaklanmak gerekir. Diyarbakır 1927 yılında ülkede çıkan isyanlardan nasibini almış, kurulan Umumi Müfettişlik sayesinde şehrin hem mimari ve sosyo-kültürel açıdan değişime uğradığı, diğer taraftan ekonomi manasında Osmanlı Devleti yönetimine nazaran olumlu şeylerin olduğu bir şehirdir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre şehrin nüfusu 198 bindir.¹¹

1927 yılında yapılan nüfus sayımında ilk defa vatandaşlara yönelik evlilik, eğitim, cinsiyet, iş, dil, din gibi sorular sorulmuş, devlet vatandaşı tanımak için sorular sormuştur. Diyarbakır'daki nüfus sayımına göre halkın yüzde 44.28'i evlidir.¹² Halkın yüzde 4.6'sı okuma yazma bilmektedir.¹³ Ayrıca toplam nüfusun yüzde 2.7'si maluldür.¹⁴ Şehrin yüzde 68'i Kürtçe, yüzde 29'u ise Türkçe bilmekte, ayrıca halkın 96'sı Müslüman ahalidir.¹⁵ Ekonomik olarak bakıldığında ise halkın

8 İlhan Tekeli-Selim Tekeli, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 36.

9 Tekeli-Tekeli, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 40.

10 Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 298.

11 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 13.

12 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 21.

13 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 21-23.

14 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 56.

15 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 61.

yüzde 20.77'si tarımla, 1.24'ü sanayi ile 1.27'si ticaret ile 4.45'si memur, 70.71'i herhangi bir mesleği olan, 29.29'u ise mesleksiz olarak kendisini belirtmiştir.¹⁶

Diyarbakır'daki sosyal, eğitim, ekonomik yapı bu şekilde ortaya çıkmışken, 1927'da Devlet İstatistik Kurumu şehirlerin ekonomik temellerini öğrenmek adına bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışma göre hem tarım hem de sanayi de çalışan kişilerin genel özellikleri belirtilmeye çalışılmıştır. İlk yapılan çalışma *1927 Yılı Tarım Sayısı Soru Kağıdı*'dır.¹⁷ Bu soru kâğıdına göre köylünün adı soyadı, bağlı bulunduğu il, ilçe sahip olduğu hayvanlar ve ürettiği ürünlerin çeşitliliği yer almaktadır. Bu sonuçlara göre Diyarbakır özelinde genel nüfusa göre çiftçi nüfusuyla ilgili olarak, toplam nüfusun yüzde 48.2'si çiftçilikle uğraşmaktayken, ekilebilecek toplam arazinin sadece yüzde 25.3'ü ekilebiliyorken, çiftçilikle uğraşan toplam nüfusun ancak yüzde 20.71'i kümes hayvanlarına sahiptir.¹⁸

294 |

Ekili araziye göre ürün çeşitliliğine bakıldığında o dönemin rakamlarına göre Diyarbakır'da 458000 kg tahıl, 10242 kg baklagiller, 4097 kg sanayi bitkileri ürünleri alınmıştır. Aynı yıl ki rakamlara göre 148642 kental¹⁹ buğday üretimi sağlanmış, bu da bir hektar ekili sahaya düşen üretim kentali olarak 4.46 olarak belirtilmiştir.²⁰

Diğer taraftan alınan ürünlere göre ele geçen nakdi para da şöyle belirtilmiştir. Buna göre tahıllardan elde edilen 22 bin ton tahıla göre 1500 milyon tl, 5 bin ton baklagillerden 39 bin lira Diyarbakır ekonomisine kazandırılmıştır.²¹ Ayrıca tarımda kullanılmak üzere kullanılan tarım makinalarının sayısı ise 430 olarak belirtilmiş, ekili araziye göre kullanımı ise yüzde 1.2'dir. 1927 yılındaki tarım verileri ışında Diyarbakır nüfusu olan 198 bin kişinin 94 bini çiftçi olmakta, 18.671 aile de çiftçi ailesi olarak kendisini tanıtmıştır.²²

Diyarbakır'daki hayvancılık faaliyetine bakıldığında ise ülke ekonomisine paralel bir sonucun ortaya çıktığı görülecektir. Buna göre Diyarbakır'da ağır yük taşıyan hayvanların sayısı 43.294, fiyat olarak karşılığı 2.6 milyon TL'dir. Yük

16 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, s. 50.

17 1927 Tarım Sayımı, s. 11.

18 1927 Tarım Sayımı, s. 2.

19 1927 yılında kullanılan ağırlık birimi kentaldir. 1 ton 10 kental olarak hesaplanmıştır.

20 1927 Tarım Sayımı, s. 8.

21 1927 Tarım Sayımı, s. 20.

22 1927 Tarım Sayımı, s. 19.

hayvanı dışındaki hayvanların sayısına bakıldığında ise 387.515 iken fiyat olarak ise 5.5 milyon bir değere sahiptir.²³ Diyarbakır toplam tarım ve hayvancılıkla ilgili hususlar yukarıda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Diğer doğu ve güneydoğu illeri dikkate alındığında Diyarbakır'daki tarım ve hayvancılığın daha ileride olduğu gözlenmiştir. Diyarbakır'daki tarım ve hayvancılıkla ilgili sayısal değerlere yönelik ilçelerdeki durumda şöyle belirtilmiştir. Buna göre aşağıda yer alan tabloya göre:

Tablo 1

	Buğday		Arpa		Yulaf		Çavdar	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	11979	586658	5141	274830				
Silvan	53164	2856312	18622	11166551	6	127		
Osmaniye (Ergani)	35679	1581535	16933	799323				
Lice	5981	207483	2737	83028				
Kulp	4128	331454	2744	215911	2	180		

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere Ergani ve Silvan ilçeleri ekilebilir alan ve alınan ürün miktarı açısından diğer ilçelere göre daha avantajlıdır. Kulp ve Lice fiziki şartların uygun olmaması dağlık bir yapıda olması nedeniyle üretime ciddi katkıda bulunamamışlardır. Tablo'dan çıkarılabilecek önemli hususlardan biri çavdar ekiminin hiç olmaması yulaf ekiminin ise nispeten az olduğu gerçeğidir.²⁴ Buğday, arpa, çavdar ekiminin dışında diğer ürünlerin üretimine bakıldığında daha farklı sonuçların görüleceği aşağıdaki tablo 2'den gözükcektir.

Tablo:2

	Kaplıca		Pirinç		Darı		Mısır	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	1	30	91	104919	756	99563		
Silvan			170	11929	48	9329		
Osmaniye (Ergani)			3	342	7514	571238	51	3757
Lice					128	12847		
Kulp			11	1725	1146	123787		

Tablo 2'ye göre pirinç üretiminin en yoğun olduğu bölge Silvan ve Çermik olurken, mısır üretimi ise Ergani ilçesinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca kaplıca olarak da

23 1927 Tarım Sayımı, s. 14.

24 1927 Tarım Sayımı, s. 29.

Çermik ön plana çıkmaktadır. Özetle tablodan öne çıkan sonuç iklim koşullarına göre ürün çeşitliliği oluşmuştur.²⁵ Aşağıda verilecek tablo ise baklagiller tablosuyla ilgilidir. Nohut, fasulye, bezelye, baklanın yer aldığı tablo Diyarbakır ilçelerindeki genel durumu göstermektedir.

Tablo 3

	Bakla		Bezelye		Nohut		Fasulye	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik			1	156	711	51742		
Silvan					4276	194668		
Osmaniye (Ergani)					139	4078		
Kulp					1	230		
Lice					29	1840		

296 |

Bakla, bezelye ve fasulye gibi ürünlerin yetiştirilmediği ki bunda iklim koşulları etkilidir, diğer taraftan nohudun ise çok fazla yer kapladığı bir tablo bulunmaktadır. Bu tabloda anlaşılmıştır ki Silvan diğer ürünlerde olduğu gibi nohut üretiminde de ön plandadır.²⁶ Dört numaralı tablo ise börülce, mercimek burçak, fig üretimidir. Bu tabloya göre mercimek ve burçağın üretim alanı genel olarak yaygın olduğu gözlenmiştir.

Tablo 4

	Börülce		Mercimek		Fig		Burçak	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik			219	6656				
Silvan			81	6682			1	108
Osmaniye (Ergani)	26	1924	538	54280			66	4049
Kulp	12	1897	58	4134				
Lice			30	897			4	203

Aşağıdaki tablo 5 ise sanayi bitkileri olan pamuk, keten, susam, tütün ve afyon kullanımıyla ilgilidir. Tabloya göre Çermik çevresinde Pamuk üretimi yaygınken, Silvan'da ise tütün üretimi birinci sırada yer almaktadır. Diğer taraftan Ergani bölgesinde de pamuk üretimi yaygın olarak üretildiği anlaşılmaktadır.²⁷

25 1927 Tarım Sayımı, s. 40.

26 1927 Tarım Sayımı, s. 51.

27 1927 Tarım Sayımı, s. 81.

Tablo 5

	Pamuk		Keten		Susam		Tütün		Afyon	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo			Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	2015	44699								
Silvan	100	2190	3	180	91	18342	272	15000		
Osmaniye (Ergani)	307	7783					87	8819		
Kulp	24	599								
Lice	38	1477								

Diyarbakır ilçelerinde tarım ürünleriyle ilgili son tablo patates, safran, soğan, sarımsağın kullanım alanıyla ilgilidir. Bu tabloya göre patates, soğan hemen tüm ilçelerde pancar ve sarımsak ise sadece Silvan yöresinde yetiştirildiği anlaşılmaktadır.²⁸

Tablo 6

	Patates		Pancar		Soğan		Sarımsak		Safran	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo			Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	91	48720			101	17855	2	78		
Silvan	3	588			13	1401				
Osmaniye (Ergani)			162	18148	126	13644	6	160		
Kulp					169	16649				
Lice					3	149				

| 297

1927 Tarım istatistik bilgilerine göre halk sorulan sorulardan biri de sahip oldukları ağır yük taşıyan hayvanların sayısı ve çeşitliliğidir. Diyarbakır'ın tümü dikkate alındığında 36966 öküz, 3185 manda, 958 at, 1644 kısrak, 541 katır hayvanına sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Ayrıca 22159 eşek, 1439 deve, 139914 koyun, 150142 keçi hayvanı da çiftçilerin elinde bulunan hayvanlardır. Sonuç olarak tarım ve hayvancılık verilerine göre Diyarbakır ve ilçelerindeki genel duruma göre Silvan bölgesi tarım alanında ön plana çıkarken dağlık bölge olan Lice, Kulp gibi yerler ise daha çok soğuk iklimi seven tarım ürünlerinin yetiştirildiği görülmektedir.

b) Sanayinin Dağılımı

1927 sanayi sayımı, 2 Haziran 1926 tarih ve 893sayılı nüfus sayımı kanunu ve 2 Haziran 1927 tarih ve 1152 sayılı İstatistik Kanunu uyarınca Cumhuriyetin

28 1927 Tarım Sayımı, s. 71.

29 1927 Tarım Sayımı, s. 88.

kuruluşundan sonra bu konuda uygulanan ilk sayım olarak tarihteki yerini almıştır. Bu sayımla şehirlerde bulunan sanayi kuruluşları hakkında genel bilgi verilmiştir. 1927 yılında Türkiye’de ortalama 65 bin sanayi kuruluşu yer almakta, bunun 556 maden, 28 bin tarım, 10 bin dokuma sanayi, 8 bin ağaç sanayi, 348 kâğıt sanayi, makine onarım 15 bin, inşaat 2800, kimya sanayi 697, karma sanayi 16, elektrik sanayi 90 ve diğerleri yer almaktadır.³⁰ Tüm sanayide çalışan sayısı ise 256 bin olarak kayıt edilmiştir. Buna göre Çalışma Diyarbakır’daki sanayi kuruluş ve dağılımları da dikkate alındığında ilginç sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Aşağıda oluşturulan iki tablo Diyarbakır’daki sanayide çalışanların iş kollarını göstermektedir. Tablo iki parçaya ayrılmıştır.

Tablo: 1

Maden sanayi		Tarım, orman, av ve balıkçılık sanayi		Dokuma sanayi		Hafif ve ağır taşıma sanayi		Diğer sanayi	
İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı
Maden		283	1019	141	751	47	131	13	122
Çelik		15	60	5	195	1	5	8	445
Silvan		15	27	2	5			1	3
Erzurum	1	1	18	2	3				
Kulp		7	14			1	1		
Lice	1	13	15	19		1	1		
Toplam	2	14	140	1104	140	867	50	176	571

Maden, işletme sanayi ile makine imalatı sanayi		Kâğıt ve Kumaş sanayi		Kumaş sanayi		Karma sanayi		Çeşitli sanayi ve bitimsizler	
İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı
Maden	113	332	2	12	10	34		2	11
Çerkeş	2	71			5	10			
Silvan									
Erzurum	6	8							
Kulp	6	20							
Lice	8	75							
Toplam	135	376	2	12	15	44		2	11

Yukarıdaki 1 numaralı tablo esasında Diyarbakır’ın fiziki şartlarına göre oluşmuş bir sanayi haritası olarak değerlendirilebilir. Tarıma ve hayvancılığa dayalı

30 Sanayi Sayımı 1927, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1969, s. 9.

bir ekonominin ağırlıkta olduğu Diyarbakır'da, tarım ve hayvancılıkla ilgili toplam 348 işletme bulunurken bu işletmelerde çalışanların sayısı 1159 kişidir. İlçeler bazındaki değerlendirmeye göre ise Ergani, Lice gelmektedir. Bu tabloda öne çıkan önemli bilgilerden biri de madenciliğin yoğun olarak yaşandığı Kulp, Silvan, Lice gibi yerlerde maden sanayinin gelişmiş olmasıdır. Ayrıca tarıma bağlı olarak pamuk yetiştiriciliğinin yapıldığı Diyarbakır'ın Çermik ilçesinde dokuma sanayi, diğer illere nazaran önemli bir katkı sunmuştur. Ormanlık alanın az olması ağaç ve kereste sanayinin az olmasını ortaya çıkarırken, kimya sanayi ise sadece Diyarbakır merkezi ile Çermikte kurulmuştur. Yine inşaat sektörünün çok gerilerde olduğu bu tablodan anlaşılmaktadır. Tüm sanayi kuruluşlarında çalışan kişi sayısı 3276 kişi olup, 772 tane küçük ölçekli sanayi kuruluşu bulunmaktadır. Yani 198 bin nüfuslu Diyarbakır'da sanayide çalışanların oranı yüzde 6-7 arasında değişmektedir. Bu oran diğer doğu illeriyle karşılaştırıldığında önemli olduğu söylenebilir.

Sonuç

300 |

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci siyasi, sosyal, ekonomik olarak ciddi bir dönüşüm hikâyesinin yazılması kurucu kadro için olmazsa olmazlar arasında yer alıyordu. Çünkü Osmanlı Devleti, sanayileşememiş, tarım ekonomisine uygun ve emperyalist devlet de istediği gibi tüketen yani pazar bir ülke konumundaydı. 1923 yılında İzmir'de toplanan sanayi, ticari ve tarım temsilcileri sorunlarını kongre üzerinde Ankara hükümetine iletiler. Hükümet en azından ekonomik olarak özel sermayenin yokluğunu biliyordu. Bu nedenle devletçilik adı altında milli ekonomiyi benimsemiş, ekonomik faaliyetlerin devlet eliyle yürütüleceği bir strateji benimsendi. Diğer taraftan 1927 yılına geldiğinde devlet sahip olduğu ekonominin çeşitliliğini öğrenmek için Türkiye İstatistik Kurumu tarafından tarım ve sanayi sayımını gerçekleştirdi. Envanter olarak ifade edilebilecek bu bilgilerden yola çıkarak devlet, yapacağı yatırımlar için bir yol haritası imkânına kavuştu.

Diyarbakır'da da yapılan bu iki sayım neticesinde önemli bilgilere ulaştı. Diyarbakır sahip olduğu fiziki ve beşeri şartlara göre tarım ve sanayi sayımına göre dağılım gösterdiğini belirtmek gerekir. İklim koşullarına göre ilçeler bazında tarım çeşitliliği göze çarpmaktadır. Bu iki sayım üzerinden yola çıkarak Diyarbakır için yapılabilecek en doğru bilgi tarımın birçok alanı hâkimiyeti altına aldığıdır. Diğer illerde de durum beş aşağı beş yukarı aynı olduğu gözlenmektedir. Sanayi sayımı doğrultusunda Diyarbakır'da öne çıkan bir diğer sonuç, Ergani'de maden sanayinin geliştiği ayrıca tarım ekonomisine bağlı olarak dokuma sanayisinin de yaygın olarak göze çarptığı görülmektedir.

Kaynaklar

1927 Tarım Sayımı (1970). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri. (1929). Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.

Bardakçı, C. (1942). *Devşirmeler'le Sığıntılar'dan ve Mütegalibe'den Neler Çektik*. Bolu: Bolu Vilâyet Matbaas.

Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankra: İmge Kitapevi.

Kaçmaz, A. (2015). Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır'da Sosyo-Ekonomik Yapı (1927-1990). *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 133-154.

Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İtisat Politikaları ve Büyüme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sanayi Sayımı 1927 (1969). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Şahinkaya, S. (2009). *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı.

Tekeli, İ., & Tekeli, S. (1983). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları.

Yılmazçelik, İ. (1996). XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması . *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 217-232.

Yücel, F. (Ankara). *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*. 2015: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları.

ENERJİ PLANLAMASINDA AKILLI SAYAÇLARIN İŞLEVİ VE KAYIP ELEKTRİĞİN ÖNLENMESİNDE İLK UYGULAMA DİYARBAKIR DURUM ÇALIŞMASI

Mehmet Rıda Tür
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Midyat Meslek Yüksekokulu

Özet

| 303

Elektrik enerjisi, modern toplumların inşasında oldukça önemli bir rol oynayan faktörlerden biridir. Mevcut elektrik güç sistemi, başlangıçta, büyük merkezi üretim sistemlerinden, iletim ve dağıtım sistemlerine, tüketim merkezlerine kadar, yalnızca tek yönlü enerji ve bilgi akışını barındıracak şekilde tasarlanmıştır. Son yıllarda, dünya genelinde tüketicilere yönelik sürdürülebilir enerji kaynaklarından arz güvenliği yüksek ve uygun fiyatlı enerji sağlanması konusu önemli bir devlet politikası haline gelmiştir. Bu politikaların temelinde Akıllı Şebeke modeline geçiş gelmektedir. Akıllı şebeke modelinde en önemli bileşeni olan Akıllı sayaçlar ile abone kontrolü yapılmaktadır. Akıllı sayaç uygulaması, kayıp-kaçak oranının düşürülmesi ve enerji planlamasının yapılması amacıyla ilk olarak Diyarbakır ilinde kullanıldı. Uygulama sonucunda, 2013 yılında 5.025 GWh miktarında dağıtılan enerjide kayıp kaçak oranı %73,26 iken, modern şebekeye geçişinden sonra abone denetimleri ile 5.627 GWh olarak dağıtılan enerji miktarında bu oran %63 değerine kadar düşürülerek büyük ekonomik kazanım sağlanmıştır. Böylece Akıllı sayaç uygulaması ile denetlenen abonelerin, kayıt dışı tüketilen enerji daha kısa sürede tespit edilerek, uzaktan açma kapama yöntemi ile kontrol edebilen bir yöntem sunulmuştur. Bunun sonucunda enerji kaynaklarının verimli kullanılması ve usulsüz enerji kullanımının tespit edilmesi sayesinde ülke ekonomisine önemli bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

THE FIRST APPLICATION IN THE PREVENTION OF LOSS OF ELECTRICITY AND FUNCTION OF SMART METERS IN ENERGY PLANNING

Abstract

Electricity is one of the factors that play a very important role in the course of modern society. The existing electric power system was originally designed to accommodate only one-way energy and information flow, from large centralized production systems to transmission and distribution systems to consumption centres. In recent years, sustainable energy sources for consumers have become an important state policy to provide high security of supply and affordable energy worldwide. At the core of these policies is the transition to the Smart Grid model. Smart meters are the most important component in smart network model. Smart meter application was first used in Diyarbakir province in order to reduce loss-to-loss ratio and to make energy planning. As a result of the application, in 2013, 5025 GWh of energy lost in leakage was 73.26%, but after the transition to modern network, this amount was reduced to 63% by 5627 GWh with subscriber controls. Thus, a method which can control the subscriber who is controlled by Smart meter application, can detect the energy consumed in informal economy in a shorter time and control them by remote opening method. As a result, efficient utilization of energy resources and detection of irregular energy use will contribute to the national economy.

Giriş

Ulusal güç sisteminde enerji dağıtım işlemini gerçekleştiren TEDAŞ, 21 farklı bölgeye ayrılarak özelleştirilen Türkiye elektrik dağıtım altyapısı günümüzde tamamen özel sektör tarafından işletilmektedir¹. Elektrik dağıtım şirketlerinin özelleşmesi 2009'dan itibaren tamamlanarak, tedarik şirketleri ile dağıtım şirketlerinin ayrışması, piyasanın liberalleşmesi gibi gelişmeler, elektrik şebekesinin de bu değişimlere ayak uydurmasını ve katkıda bulunmasını zorunlu kılmıştır. Modern şebeke alt yapısının geliştirilmesi ve akıllı şebeke modeline geçiş için önemli bir unsur olan sayaç ve diğer ölçü sistemleri de bu gelişmelerden payını almaktadır.

Akıllı şebeke modelinin en önemli komponenti olan Akıllı sayaç sistemlerinin yaygınlaştırılması, Avrupa başta olmak üzere, liberalleşen tüm elektrik piyasalarında sıcak bir tartışma konusu olmuştur². Akıllı sayaç sistemlerinin, özellikle tüketicilerin ve dağıtık üretim tesislerinin piyasaya katılımı, enerji tasarrufu, puant taleplerinin dengelenmesi, yeni teknolojilerin sisteme entegrasyonu ve kayıp kaçak enerjinin önlenmesi gibi konuların hayata geçirilmesinde altyapı oluşturmaktadır³. Bu nedenle, birçok ülke bu alandaki yatırımlarına hız vermiş, uluslararası platformlar ve düzenleyici kurumlar yaklaşım stratejileri oluşturmuşlardır. Türkiye'nin bugün 13 yılı aşan serbest piyasaya geçiş yolculuğunda, piyasanın bir sonraki aşamaya evrilmesinde de farklı sayaç altyapılarına yapılan yatırımlar yol açıcı ve destekleyici olmuştur. Akıllı sayaç sistemleri yatırımları, öncelikle alacak yönetiminin ve mali uzlaştırma çalışmalarının önemli olduğu yüksek tüketimli kullanıcılara yönelik olarak başlamış, düzenleyici kurum tarafından dağıtım şirketlerine OSOS uygulamaları için 800 MWh/yıl gibi bir tüketim limiti belirlenmiştir. Sonrasında, teknolojik gelişmeler ve maliyetlerde meydana gelen düşüşler ile dağıtım şirketleri tüketim limitlerini her geçen yıl azaltma eğilimi göstermiştir. Dağıtım şirketleri

1 EPDK 3607 nolu Kurul Kararı

2 Fang Xi, Smart Grid The New and Improved Power Grid: A Survey, IEEE, vol. 14, issue. 4, pp. 6-9, 2012

3 Ramazan BAYINDIR, Akıllı Şebekeler: Elektronik Sayaç Uygulamaları, Journal of Polytechnic, Vol: 17 No: 2 pp.75-82, 2014

arasında önemli bir paya sahip olan ve Dicle bölgesine hizmet veren Dicle Elektrik Dağıtım A.Ş. (DEDAŞ) özel olarak tasarlanan Akıllı sayaç ve bu sayaca uygun pano, modem ve devre kesicileri ekipmanları geliştirerek Ulusal güç sisteminde akıllı şebeke bileşeni kullanan ilk dağıtım şirketi olmuştur. Hazırlanan bu proje ile tüketicilerin kaçak elektrik kullanımı amacıyla sayaca ve şebekeye yapılan müdahalelerin önlenmesi ve kayıt dışı tüketimin kontrol edilmesi amaçlanmıştır.

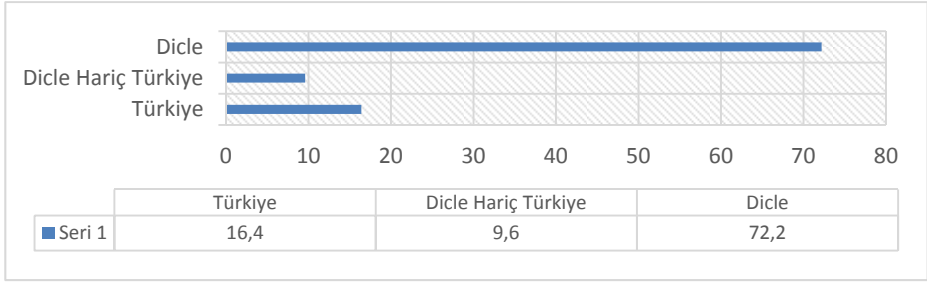
Türkiye, akıllı sayaç sistemleri stratejisine yönelik kararlı adımların atılması ve çalışmaların eşgüdüm içerisinde yürütülmesi gerektiği bir döneme girmektedir. Bu noktada, yapılacak yatırımlardan sağlanacak faydanın azami seviyeye çıkarılması ve ihtiyaç fazlası yatırımların önüne geçilmesi için bir yol haritasının ortaya koyularak tüm paydaşların görev ve sorumluluklarının netleştirilmesi ihtiyacı belirgin olarak ön plana çıkmaktadır.

306 |

Tüm bunlar ile beraber, elektrik enerjisinin iletim ve dağıtımdaki teknik kayıpları gerilim düşümüyle ilişkilidir ve %5 seviyesindedir⁴. Gelişmiş ülkelerde hatlardaki toplam kayıplar %7-10 seviyesindeyken Türkiye’de bu oran 2002’de %20’ler seviyesinden mobil (gezici) ekiplerin çalışmaları sonucunda 2008’de %14,4 seviyelerine düşürülmüşse de daha sonra tekrar %17,7 seviyelerine kadar yükselmiştir. Son dönemlerde bu oran tekrar %15,58 değerine düşürülmüştür. Bununla beraber Türkiye’de usulsüz enerji kullanımı bölgelere göre farklılık göstermektedir. Usulsüz enerji kullanım en çok olduğu iki bölgemizde bu oran bir önceki yıla göre düşürülerek %71,6 ile Dicle ve %60,17 ile Van Gölüne tespit edilmiştir⁵. Şekil 1’de gösterildiği gibi DEDAŞ’ın bu oranı 2015 yılı için Türkiye Ortalamasının yaklaşık 4,4 katı olarak ölçülmektedir. Özelleştirme öncesi ülke genelinde yüzde 20’lerde seyreden kayıp kaçak oranı günümüzde yüzde 13’ler seviyesine geriledi. Kayıp kaçığın çok yüksek olduğu Doğu ve Güneydoğu’daki bazı illerimiz dışındaki bölgelerimizde oranın OECD seviyelerine yani yüzde 8’lere kadar inmiştir.

4 Yaşar C., “Bir Dağıtım Transformatörü Bölgesindeki Kayıpların İncelenmesi”, DPÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı : 22, s. 9-22, Ağustos 2010.

5 “TEDAŞ İstatistik Bilgiler”, 2015

Şekil 1: 2015 yılı kaçak kayıp oranları

Dağıtım şirketi, kaçak ile mücadele ve teknolojik altyapı yenilemeye çalışmalarında 280 bin'in üzerinde aboneyi uzaktan sayaç okuma (OSOS) sistemine dahil edilerek akıllı şebeke için alt yapı hazırlıkları yapmıştır. Böylece dağıtım trafoları ve panoların enerji çekişleri iletim seviyesinden tüketiciye kadar takip edilerek kayıp kaçak kontrolü yapılabilmektedir.

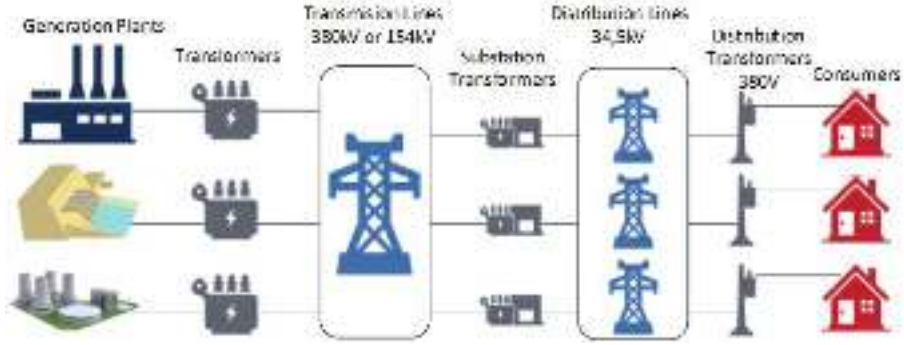
I. Klasik Şebeke Modeli ve Akıllı Şebeke Uygulamaları

| 307

Günümüzün güç sistemleri, esasen tek yönlü olan bir iletim ve dağıtım sistemi aracılığıyla uzak tüketicilere hizmet veren büyük üretim tesislerini desteklemek için tasarlanmıştır. Ancak geleceğin şebekesi, çok sayıda küçük, dağıtılmış kaynak tarafından üretilen gücün, bir hiyerarşik yapı yerine bir ağa dayalı bir şebekeye aktığı iki yönlü bir sistem olmalıdır⁶. Merkezi bir elektrik üretim santralinde üretilen elektriğin gerilim seviyesi yükseltilerek iletilmesini, sonrasında kademeli olarak gerilim seviyeleri düşürülerek dağıtılmasını ve son kullanıcıya ulaştırılmasını sağlayan, otomasyon kullanılmayan elektrik dağıtım sistemlerine klasik şebeke denir.

Genel olarak, elektrik şebekesi modelleri üç ana bileşenden oluşmaktadır: Klasik ağ modelinde sistemi oluşturan üretim, iletim ve dağıtım parçaları bulunmaktadır. Ayrıca, birçoğu dağıtım sistemi seviyesinde olan ve bir transformatör merkezi gibi özel tesislerle çalışan birden fazla voltaj seviyesine sahip hatlar olabilir. Aşağıdaki Şekil 2, güç ağı sistemlerini ve üretim, iletim ve dağıtım arasındaki bölünmeyi kısaca göstermektedir.

6 ABB, "When Grid gets smart-ABB vision for the power system in the future", www.abb.com, © 2008 ABB Inc. USCS 1411.

Şekil 2. Birimler arasındaki güç sistemi bileşenleri ve bağlantı modeli

Akıllı şebeke, tedarikçi ve tüketici arasında karşılıklı elektronik İletişimin sağlanması amacıyla akıllı sayaç ve izleme sistemlerinin elektrik şebekelerine eklenerek elektrik şebekelerinin izlenmesi, güncellenmesi ve sürekli güvenilir, kaliteli olarak dağıtım yapılırken kullanıcı güvenliğinin sağlanması gereken bir yaklaşımdır. Akıllı şebekenin bir anahtar bileşeni elektrik enerjisini depolama kapasitesidir; Bu, tüketicilerden gelen talebin karşılanmasını sağlar⁷.

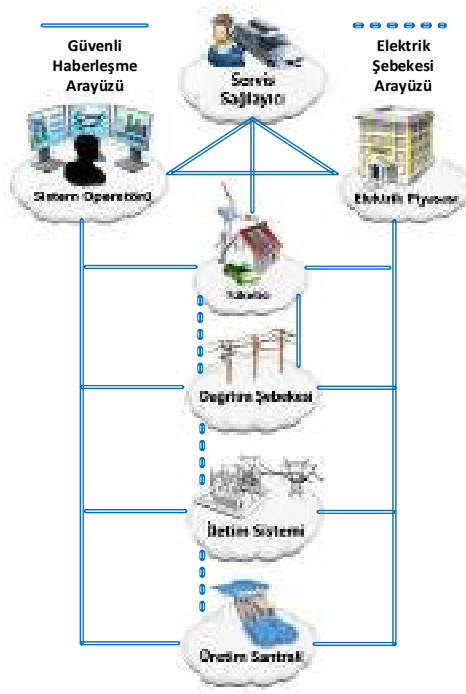
Yenilenebilir enerji kaynaklarına sahip akıllı elektrik şebekeleri son yıllarda kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Yeşil (özellikle güneş ve rüzgar) enerji üretiminin önümüzdeki yıllarda önemli ölçüde artması bekleniyor⁸. Microgrids (MGs), yenilenebilir ve dağıtılmış enerji kaynaklarını ve dağıtılmış enerji depolama sistemlerini entegre etmek için temel çözümler olabilir⁹.

Akıllı şebeke, aynı zamanda yüksek arz güvenliği ve kalitesiyle daha güvenli, sürdürülebilir ve düşük maliyetli elektrik tedarigi sağlamak için Şekil 3'te gösterildiği gibi yeni aktörlerin ve senaryoların bir araya getirildiği geleneksel elektrik ağlarının gelişimini temsil etmektedir.

7 Mohammad Zahran, "Smart Grid Technology, Vision Management and Control" WSEAS TRANSACTIONS on SYSTEMS, Issue 1, Volume 12, January 2013.

8 Zio E, Aven T. Uncertainties in smart grids behavior and modeling: what are the risks and vulnerabilities? How to analyze them? Energy Policy 2011;39(10):6308–20.

9 Tan X, Li Q, Wang H. Advances and trends of energy storage technology in microgrid. Int J Electr Power Energy Syst 2013;44(1):179–91.

Şekil 3. Akıllı şebekelerde enerji ve büyük veri akışı

Dünyadaki birçok ülke mevcut elektrik şebekesi modelini değiştirmek ve geliştirmek için bazı önlemler alıyor. Akıllı şebeke modeline yön veren lider ülke olarak, ABD'nin akıllı şebeke yatırımları 2015 yılında yaklaşık 197 milyar dolar olarak gerçekleşti. Batı Avrupa, 2027'ye kadar akıllı ağ altyapısına 133,7 milyar dolarlık yatırım yapmayı planlıyor. Washington merkezli bir şirket, Almanya'nın akıllı şebeke altyapısına yaptığı yatırım 2016 ile 2026 arasında 23,6 milyar \$ 'a ulaşacak. Bu ülkelerin yanı sıra Hindistan, Çin, Kore, Brezilya, Avustralya ve diğer dünya ülkeleri gibi ülkeler gibi çeşitli projelerin mevcut ağlarını geliştirmeye çalışıyorlar. teknolojik gereksinimlere göre akıllı şebekelere yatırım yapmak. Bu nedenle, yenilenebilir yüksek bir yüzdeyle bir üretim karışımını idare edebilen bir ızgara, bu teknolojilerin tam potansiyellerini gerçekleştirmeleri için bir zorunluluk haline gelecek¹⁰

10 T.Samad and A.M. Annaswamy, "The Impact of control technology- Control for renewable energy and Smart Grid" www.ieeeccs.org. (eds), 2011.

Klasik şebekeyi akıllı hale getirmemiz için 3 tane sebep var;

1) Artan enerji ihtiyacı: Hem yeni ekonomilerde hem de gelişmiş ekonomilerde artan enerji ihtiyacının ve gelişmiş ekonomilerdeki artan yükün kontrol altına alınabilmesi gereklidir. Artan enerji ihtiyacı -elektrikli araçlar gibi- yeni tip tüketim şekilleri oluşturur. Ayrıca değişen kullanım alışkanlıklarına bağlı olarak artan karbon emisyonu en az seviyede tutulmalıdır.

2) Kaçak Kayıpların Azaltılması: Kablodan geçen elektrik kabloyu ısıtır ve geçen akımın karesi ile orantılı bir kayıp oluşturur. Ayrıca şebeke üzerindeki ekipmanlarda oluşan kayıpların azaltılması gereklidir.

3) Mevcut tesislerdeki üretim limiti: Artan enerji ihtiyacı mevcut tesislerdeki üretimin yetersiz kalmasına neden olmuş ve yeni enerji üretim şekilleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Son kullanıcı tarafındaki güneş panelleri, geniş arazilerde kurulan fotovoltaiik tarlalar ve rüzgar türbin gibi yeni tip enerji üreten sistemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sistemler uzaktan izlenmeli ve kontrol edilmeli, şebekeye bağlandığı yerlerde oluşabilecek teknik problemler yönetilebilmelidir. Aynı zamanda şu an kullanılan mevcut şebekeler, merkezi üretimden son kullanıcıya giden tüm bu sistemler 40-50 yıllıktır. Bunlar artık eskimeye ve istenilen şekilde çalışmamaya başlamış durumdadır. Elektrik enerjisi ihtiyacı her geçen gün hızla artmakta olduğu için mevcut kaynak ve şebekelerimizi ne kadar akıllı yapar ve akıllı kullanırsak o kadar verimi artırmış oluruz.

II. Akıllı Sayaç Kullanımı ve Kayıp Kaçak Enerji Üzerindeki Etkisi

Akıllı şebekelerde şebekenin önemli bir parçası olan haberleşebilen sayaçlar var. Uzaktan erişilebilen ve uzaktan okunan sayaç yatırımları başladı. Şu anda özellikle dış aydınlatma hatlarında kullanılıyor. Bir SCADA sistemi ile enerji izleme sistemi üzerinden uzaktan okunabiliyor, açma ve kapama yapılabilir. Uzaktan izlenebilen sayaçlarla ilgili Organize Sanayi Bölgelerinde (OSB) ciddi anlamda yatırımlar var. Ancak şehir şebekelerinin tamamında kullanılması için biraz daha zaman ve altyapıya ihtiyaç var.

Enerji, tek yönlü akış yapmaktan yenilenebilir ve depolanabilir enerji sayesinde çok yönlü bir akışa doğru gidiyor. Bu durumda tüm altyapı sistemlerinin değiştirilmesi gerekiyor. Öncelik koruma altyapısı, sayaçlarla doğru ölçüm yapmak

ve iki yönlü sayaçlar kullanmak. Bunu biraz açmak gerekirse; binanızın üzerinde bulunan fotovoltaikler ile elektrik üretiyorsunuz, sonra da şebekeden elektrik tüketiyorsunuz. İki yönlü sayaçlar burada şebekeye ne kadar elektrik enerjisi sattığımı ve şebekeden ne kadar elektrik tükettiğini ölçümlüyor. Almanya uzun zamandır bu sistemi destekliyor ve kullanıyor.

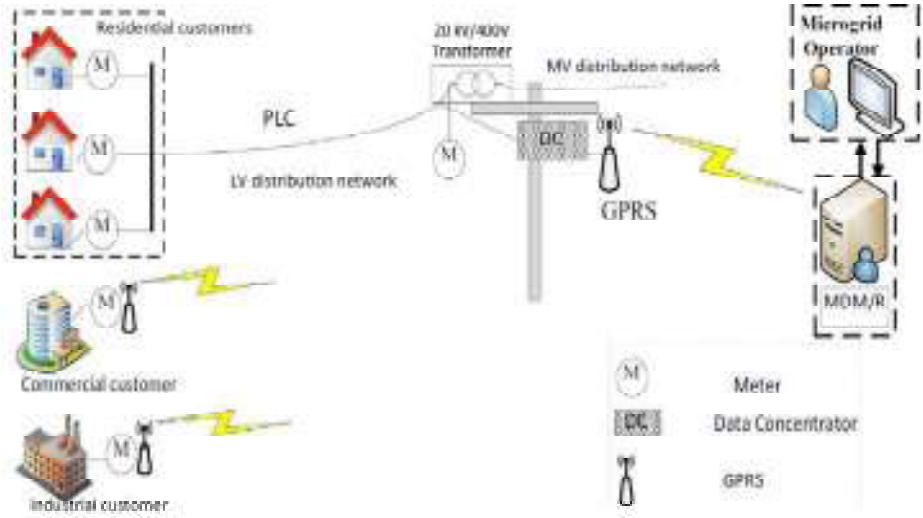
Gelişen teknoloji sayesinde elektrik dağıtım şebekelerindeki veriler hızlı bir şekilde elde edilmekte ve şebekede ölçüm, koruma ve enerji takibi yapılarak usulsüz enerji kullanımına anında müdahale yapılabilmektedir¹¹. Bu uygulamalar; iş yoğunluğunu büyük ölçüde azaltma ve usulsüz enerji kullanımını etkin bir şekilde önlemektedir. Böylece, akıllı şebeke sistemlerinde verilerin elde edilmesine olanak sağlanırken bölgesel olarak enerji kalitesi ölçülebilmektedir¹². Ayrıca, şebekelerde gerçek zamanlı güvenli ölçümler, elektrik yükü hakkında bilgi toplama ve yük dengesi için güç fiyat belirlenmesi açısından önemlidir¹³. Buna ek olarak yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji üretmesi durumunda kendiliğinden devreye alınmasına olanak sağlanır¹⁴. Akıllı şebekelerde çift yönlü haberleşme kullanılarak hem hizmet kalitesi artırılır hem de anlık abone bilgilerine ulaşım sağlanır¹⁵. Haberleşmenin sorunsuz bir şekilde yapılabilmesi sistemde kullanılan bütün cihazlarla iletişim kurulmasıyla gerçekleşir. Bu işlevi kullanmak için sistemde kullanılan cihazların sistemle koordinasyonunu sağlayacak yazılımın yapılması gerekir¹⁶. Bu sistem sayesinde hızlı bir şekilde elde edilen gerilim, endeks ve akım verileri ile bilgileri yönetme, depolama, fatura hesaplama, hat kaybı hesaplama ve veri analizi yapılır¹⁷.

-
- 11 Chen-Xi Q., "Power Line Broadband Carrier Meter Reading System Research and Collector Design Based on OFDM Technology", 6th IEEE ICIEA, Beijing, pp. 2768 - 2773, 21-23 June 2011.
 - 12 Li H., "Compressed Meter Reading for Delay-Sensitive and Secure Load Report in Smart Grid", First IEEE International Conference on Smart Grid Communications, Gaithersburg, pp. 114 - 119, 4-6 Oct. 2010.
 - 13 Ateş Y., Uzunoglu M., Yumurtacı R., "Dağıtık Üretim Tesislerinin Şebekeye Entegrasyonunda Akıllı Şebekelerin Rolü ve Gelecek Öngörüsü", 4. Enerji Verimliliği ve Kalitesi Sempozyumu (EVK 2011), 2011
 - 14 Usta Ö., Sonsuz K., Ekşi S., "Elektrik Dağıtım Şirketleri İle Tüketiciler Arasında İki Yönlü Bilgi İletişimi" Elektrik-Elektronik-Bilgisayar Mühendisliği 12. Ulusal Kongresi ve Fuarı Bildirileri, Eskişehir, 2007.
 - 15 Yüksel M. Erkan, Zaim A., "GSM/GPRS Aygıtları Üzerinden Çok Dilli SMS Gönderme" IX. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri, Şanlıurfa, 11-13 Şubat 2009.
 - 16 Wei L., Hui L., Xiaoliang Z., "Design and Implementation of Web Services Oriented GPRS Remote Meter Reading Model" Beijing, China, pp. 281- 284, 26-27 Dec. 2009.
 - 17 Estrin D., Govindan R., Heidemann J., "Next Century Challenges: Scalable Coordination in Sensor Networks", ACM MobiCom'99, USA, pp. 263-270, 1999.

Günümüzde yaygın bir kullanım alanı olarak akıllı sayaç sistemleri için alternatif iletişim ağlarının (GPRS, PLC, RF) kullanılması önemli gelişmelerden biridir. İletişim ağları ile enerji tahmini yapılarak puant saatindeki enerji talebinin %7 oranında düşürülebildiği uygulamalar; akıllı sayaç sistemlerinin bir diğer uygulama alanıdır. Literatürde, sayaç endeksini uzaktan okumak için farklı haberleşme yöntemleri kullanılmıştır. Haberleşme tek taraflı ve çift taraflı olabilmektedir. Sayaçtan endeks bilgileri alınırken tam tersi yönde aboneye mesaj gönderme veya abone enerjisini kesme uygulamaları yapılabilmektedir. Kullanılan sistemlerde yıllık abone tüketimi ve transformatör tüketimlerine bakılarak usulsüz enerji kullanılıp kullanılmadığı tespit edilmektedir. Dağıtım şirketlerinde yapılan resmi çalışmalarda ise usulsüz enerji kullanımını önlemek için alçak gerilim sayaç otomasyon panosu (ASOP) yapılmıştır. ASOP, sayaçların abone mahallinin dışına konulan panoya taşınması ile abonelerin sayaca müdahalelerini önlemeye yönelik yapılmış bir AG panosudur. ASOP dışardan yapılabilecek müdahaleye engel olmak için görevliler tarafından mühür altına alınmaktadır.

Akıllı ölçüm sisteminin mimarisi Şekil 4'te gösterilmektedir ve aşağıdakilerden oluşmaktadır:

- Müşteri tesislerinde kurulu Güç Hattı Taşıyıcı (PLC) haberleşmeli akıllı metreler. Tek fazlı veya üç fazlı akıllı metreler olabilirler. Ayrıca, orta ve büyük müşterilerin akıllı sayaçları GPRS kullanarak doğrudan yardımcı programa bağlanabilir.
- Smart Her bir kurulumdan ölçülen tüm akıllı sayaçları yönetmek için 20 kV / 400 V güç transformatörlerine takılı veri toplayıcıları (DC). Veri yoğunlaştırıcıları, akıllı sayaçlarla bilgi alışverişi yapan ve merkezi sayaç veri yönetim sistemleriyle iletişim kuran PLC iletişimlerini birleştirir.
- Sayaç veri yönetim sistemi, esas olarak tüm sayaç veya sensörlerden alınan işlenmemiş verilerin toplandığı ve işlendiği, gerekli verilerin MGO veya DSO'ya iletilmesi için sayaç veri yönetimi ve depo (MDM / R) sistemleri.
- Tüketici enerji yönetim sistemi, ağırlıklı olarak Ana Ekranda (IHD) elektrik tüketimini ve müşteriye fiyatları gösterir. Konut müşterileri için, bir Home Energy Scheduler (HES) sistemi de IHD'ye entegre edilmiştir. Bu sistem konut müşterisi alt bölümünde açıklanmaktadır.

Şekil 4. Akıllı Şebekenin gelişmiş ölçüm mimarisi¹⁸

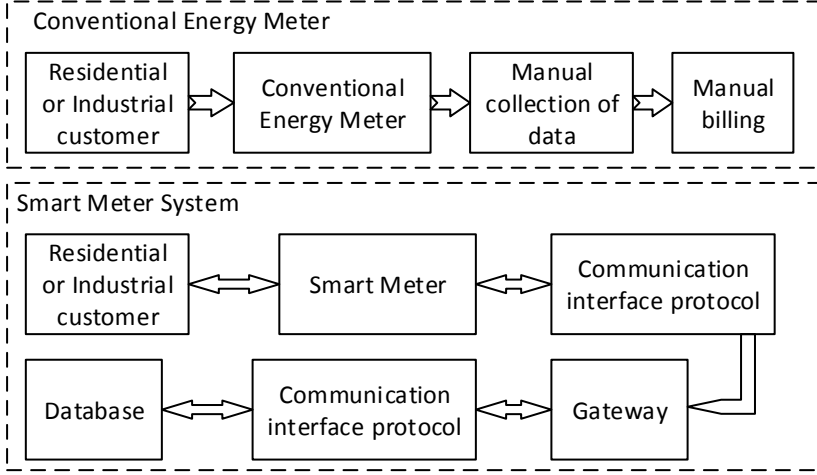
Yapılan bu çalışmada, literatürde ve uygulamada görülen eksiklikler de dikkate alınarak sayaca yapılabilecek her türlü müdahale ortadan kaldırılmaktadır. Ayrıca, transformatör ile abone arasındaki enerji iletim hattının herhangi bir yerinden ve kolon hattından alınan usulsüz enerji kullanımı hazırlanan yazım ile tespit edilebilmektedir. Bu sistem, bireylerin yapmış olduğu bireysel hataları ortadan kaldırabilmekte, hattaki teknik kayıpların ölçülmesine zemin hazırlamakta, hattın bakımı esnasında usulsüz enerji kullanımı varsa bu kullanımı tespit ederek enerji kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamaktadır. Bu amaçla, sayaçların yük profili okunarak ana sayaç ve sayaç gruplarının tüketimleri kıyaslanmaktadır. Kıyaslama sonucuna göre enerji tüketimlerinde teknik kayıplar (PTK) ve usulsüz enerji kayıpları (PUK) tespit edilebilmektedir. Bu çalışma, kullanımı giderek yaygınlaşan uzaktan sayaç okuma uygulamalarını genişletmekte ve farklı uygulamalara imkân sunmaktadır.

Akıllı sayaçlar, yalnızca şebeke şebekesinden tüketilen güç faturalandırılırken, dağıtılan üretim kaynaklarından veya müşterilerin sahip olduğu depolama cihazlarından gelen güçler fatura edilmeyecek şekilde programlanabilir¹⁹. Akıllı sayaçlar maksimum elektrik tüketimini sınırlandırılabilir ve herhangi bir müşteriye

18 Alireza Zakariazadeh, Smart microgrid energy and reserve scheduling with demand response using stochastic optimization, Electrical Power and Energy Systems 63 (2014) 523–533

19 A. Vojdani, “Smart Integration,” IEEE Power & Energy Magazine, vol. 6, pp. 71 – 79, Nov. 2008.

uzaktan elektrik beslemesini sonlandırabilir veya yeniden bağlayabilir²⁰. Şekil 5, geleneksel bir enerji sayacının ve bir akıllı sayacın bir mimari modelini göstermektedir.

Şekil 5: Geleneksel bir enerji sayacının ve bir akıllı sayacın ölçüm mimarileri²¹

Akıllı sayaçların kurulumunun faydaları, akıllı şebeke sisteminin farklı yönlerinde birçok farklı paydaş için sayısızdır.

Kamu hizmetleri için Akıllı Ölçüm Değeri Önerisi:

1. Uzak alan okuma ve faturalandırma sistemini geliştirerek çok para kazandırır.
2. Pik yük süreleri boyunca daha iyi yönetme yeteneği sağlar.
3. Enerji ve şebeke kaynaklarının daha verimli kullanılmasını sağlar.
4. Elektrik piyasasında yeni tarife modeli sunar.
5. İletim hattı için trafo yük yönetimini geliştirir.

20 D.G Hart, "Using AMI to realize the smart grid," in Proc. IEEE Power and Energy Society General Meeting - Conversion and Delivery of Electrical Energy, Pittsburgh, PA, July 2008, pp. 1 – 2.

21 Lingfeng Wang, Devabhaktuni, V., Gudi, N., "Smart Meters for Power Grid – Challenges, Issues, Advantages and Status," 2011 IEEE/PES Power Systems Conference and Exposition (PSC), pp. 1-7, 2011.

Tüketicilere Akıllı Ölçüm Değeri Önerisi

1. Elektrik kullanım alışkanlıkları hakkında müşteri verilerini gösterir.
2. Müşteriye daha doğru ve zamanında elektrik faturası verir.
3. Müşterinin elektrikli ekipmanı pahalı saatler boyunca iyi kullanmasına yardımcı olur.
4. Müşterinin elektrik ekipmanlarını önemli tüketim ile daha az pahalı saatler arasında değiştirmesini / ertelemesini kolaylaştırır.

Hükümetler için Akıllı Ölçme Değeri Önerisi

1. Akıllı ölçüm ağlarına yatırım yaparak ekonomiyi uyarır.
2. CO2 emisyonunu azaltarak çevre koşullarını iyileştirir.
3. Tüketim bilincini artırarak tüketimin azalmasına yol açar.
4. Güç şebekesi için daha iyi yük tahminine yardımcı olur ve büyük ölçekli siyahlığı önler.
5. Verimliliği ve hizmet güvenilirliğini iyileştirmek için veri sağlar.²²

| 315

III. Akıllı Sayaç Teknolojisi ve Dicle EDAŞ Uygulaması

Dicle Elektrik Dağıtım A.Ş. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde TUIK istatistiklerine göre 5,8 milyon nüfusa sahip 6 il Batman, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerinde elektrik dağıtım faaliyetlerini yürütmekte ve 61.198 km² alanda yaklaşık 1,75 milyon aboneye hizmet vermektedir. Durum çalışması olarak model alınan Diyarbakır ilinde, 17 ilçe, 1,6 milyon nüfus ile dağıtım faaliyetlerini yürütmekte ve 15.355 km² alanda yaklaşık 537 bin aboneye 1296 personel ve 340 araçla 7/24 kesintisiz enerji hizmeti vermektedir. Diyarbakır için diğer veriler Tablo I'de gösterilmektedir.

22 Jixuan Zheng, "Smart Meters in Smart Grid: An Overview", 2013 IEEE Green Technologies Conference

Tablo I: Diyarbakır ili enerji istatistikleri

	2013	2014	2015	2016	2017
Dağıtılmış Enerji	5.025	5.013	5.197	5365	5.627
Kayıp Kaçak Oranı	73,26%	73,78%	70,03%	65,70%	63,00%
Yıl Sonu Abonelerinin Sayısı	421,461	456,829	476,44	501,604	519.936
Yatırım (Milyon TL)	52	27	83	54	107

2013 yılından itibaren akıllı sayaç uygulaması ve diğer teknolojik yatırımların pozitif etkisi ile yapılan tahakkuk değerinde artış gözlenmektedir. Aynı şekilde denetlenen ve uzaktan kontrol edilebilen abonelerin kaçak kayıp oranlarında yaşanan düşüş Şekil 7’de gösterilmektedir.

Şekil 7: 2013-2017 yılları arası enerji çekiş ve kayıp oranı arasındaki ilişki

Usulsüz enerji tespiti iki şekilde yapılabilir. İlk olarak, Şekil.8’de verilen yöntemle Kirşof akımlar yasasına göre; trafonun girişinden başlayarak ard arda bağlanan A, B, D ve (D1, D2, D3, D4) grup sayaçlarından oluşan bağlantıya göre;

Şekil 8. Bir transformatör bölgesine bağlanan sayaçların bağlantısı

Şekil.1’de bir transformatör bölgesinde bağlanan sayaçların akımları Eşitlik.1’de verilmiştir. Eşitlikte verilen akım değerleri aktif bileşeni ifade etmektedir. Bir şebekede gerilim düşümünden dolayı hattın farklı bölgelerinde gerilim seviyelerinde değişimler görülebilir. Ancak akımda böyle bir değişiklik yoktur. Dolayısıyla usulsüz enerji kullanılıp kullanılmadığı buradan kolayca tespit edilebilir. Buna göre; Şekil.1’de verilen transformatör bölgesinde, aynı faz üzerinde A, B ve C noktalarından alınan akım değerleri birbirine eşit ise hatta usulsüz bir enerji kullanımı yoktur. Akımlar eşit değil ise hem PTK hem de PUK kullanımı var demektir. Bu fark hatta meydana gelen arıza sonucunda da toprağa akan kaçak akım olabilir. Hatta arızadan dolayı bir kaçak akım olması durumunda Canlıların çarpılmasını önlemek ve kayıpları azaltmak için “set pointli voltmetre” kullanılmaktadır²³. Bu sistem aynı zamanda set pointli voltmetre işlevini de yerine getirebilir.

$$I_A = I_B = I_D = I_{D1} + I_{D2} + I_{D3} + I_{D4} \quad (1)$$

Denklem 2’yi kullanarak D ve D grup sayaçları arasındaki kıyaslamaya bakıldığında;

$$k_1 = \frac{I_{D1} + I_{D2} + I_{D3} + I_{D4}}{I_D} \quad (2)$$

Usulsüz enerji kullanma oranını bulmak için Denklem 2 kullanılır. Eş zamanlı sayaç gruplarının akımlarının toplamı ana sayaca oranlanır. Çıkan oran, akımların

23 Gencer C., “Alçak Gerilim Dağıtım Şebekelerinde Güvenlik Ve Koruma Düzeneği” XI. Elektrik Tesisat Ulusal Kongresi Bildirileri, İzmir 2011.

kıyaslanması sırasında ana sayaçtan çekilen güç ile çarpılırsa Eşitlik.3'te çıkan değer usulsüz enerji miktarını belirtir.

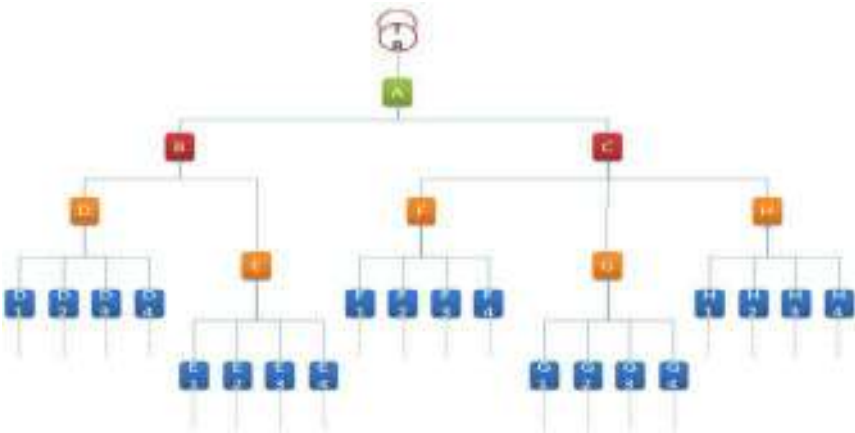
$$P_{UK} = P_D(1 - k_1) \quad (3)$$

Sayaçların kıyaslanmasıyla meydana gelen toplam kayıplardan bu farkı çıkartırsak Denklem 4'de çıkan sonuçta teknik kayıp olarak ölçülür. Teknik kayıpların değeri çok yüksek çıkması hattın kesitinin uygun olmadığı veya bağlantı ve izolasyon seviyelerinde sıkıntı olduğunu gösterir. Usulsüz enerji kullanımı ise sayaçtan geçmeyen enerji veya arıza sonucu toprağa akan akımdır.

$$P_D = P_{D1} + P_{D2} + P_{D3} + P_{D4} + P_{TK} + P_{UK}$$
$$P_{TK} = P_D - (P_{D1} + P_{D2} + P_{D3} + P_{D4} + P_{UK}) \quad (4)$$

318 |

İkinci yöntem ise bir transformatör bölgesinde Şekil.9'daki bağlantı baz alınarak Şekil.9'deki bağlantı elde edildikten sonra hatta meydana gelen kayıpların hattın direncinden dolayı meydana gelen teknik bir kayıp mı yoksa usulsüz enerji kullanımı sonucu oluşan bir kayıp mı olduğuna karar vermek için kullanılmaktadır. Eşitlik.1 sağlanması durumunda elde edilen kayıplar teknik kayıplardır. Eşitlik.1 sağlanmıyorsa hatta meydana gelen usulsüz enerji kullanımı oranı $(1-k_1)$ eşitliğiyle orantılıdır. Sayaçların kıyaslanmasından elde edilen değer, toplam kayıptır. D Ana sayacı ile D grup sayaçları (D1-D2-D3-D4) arasında meydana gelen kayıpların yük profiline göre okunan değerler kıyaslanıp (WD) oranı Eşitlik.3'de verilen formül ile bulunabilir.

Şekil 9. Sayaç bağlantısı tek hat şeması

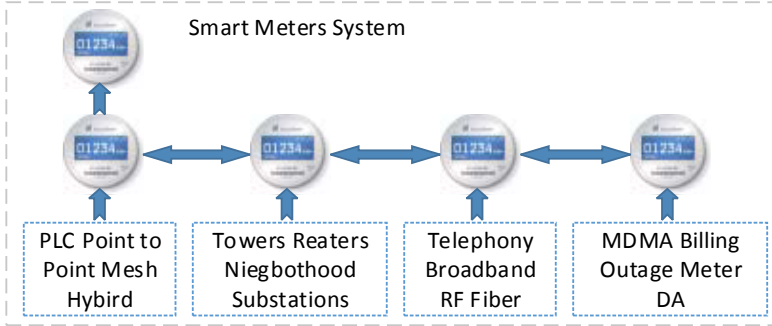
Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Batman, Siirt ve Şırnak illerinde Akıllı Sayaç Projesi ile ölçüye müdahale durumunu daha zor bir hale getirmek ve uzaktan okuma, açma, kesme işlemlerinin yapılması amaçlanmıştır. Akıllı Sayaçlar tasarlanırken sahada tespit edilmiş tüm kaçak metotları göz önünde bulundurularak bu kaçak metotlarının engellenmesi noktasında önleyici tüm özellikler sayaçlara entegre edilmiştir.

- Akıllı sayaçlar panoda toplu ve yatay bir şekilde yer aldığından boyut olarak kazanım sağlanmıştır.
- Akıllı sayaçlar ile uzaktan okuma, kesme-açma işlemleri gerçekleştirilebilecektir.
- Akıllı sayaçlarda, sayaca enerjinin giriş ve çıkış KLEMENSLERİ konumu itibari ile ŞÖNT müdahale durumu engellenmiştir.
- Akıllı sayaçlar Nötr den ölçüm özelliğine sahip olduğundan harici Nötr müdahalesi engellenmiştir.
- Sayacın olası bir müdahale amaçlı yerinden sökülmesi durumunda sayaç enerjisinin kesilmesi, ekranı kapatması ve merkeze ihbar gönderme özellikleri Entegre edilerek abonenin amacına ulaşması engellenmiştir.
- Sayaçlarda Akım sınırlaması yapılabilmektedir. (OPSİYONEL)
- Sayaçlarda gerilim sınırlaması yapılabilmektedir. (OPSİYONEL)
- Sayaçlarda DEMANT sınırlaması yapılabilmektedir. (OPSİYONEL)
- Sayaçlar manyetik müdahaleden etkilenmeyecek manyetik müdahale durumunu hafızasına kaydedecek ve merkeze ihbar gönderecektir.
- Akıllı sayaç panosunda bulunan TOPLAYICI Sayacı ile o toplayıcı sayaca ait abone sayaçlarının mukayesesi yapıp bina bazlı kayıp-kaçak oranı tespit edilecektir.
- Akıllı sayaçlarda kızaklı sistem ile sayaç sökme takma işlemi daha kolay hale getirilmiştir.
- Özel Bara yapısı ile kablo kullanmadan aboneye enerji aktarımı sağlanmıştır.
- Farklı güvenlik seviyelerinde şifreleme özelliğine sahip
- Anlık, kısa, uzun faz kesilme ihbarlarını oluşturabilmektedir.
- Ayrıntılı LOG kayıtları hafızada kaydetme özelliğine sahiptir.
- AKİM, GERİLİM ve DEMANT sınırlama özelliği ile istenilen senaryoları uzaktan sayaca entegre etme imkanı sağlanmaktadır. Bunlar tüketilen enerjiyi

tamamen kesme, tüketilen enerjiyi sınırlama, sözleşme gücü üzerinde tüketimleri engelleme ve kesme işlemlerini istenilen akım değerine ulaşınca kesme vs. imkanlarını tanımaktadır.

Akıllı Sayaç Sistemleri teknoloji ve tasarımda çeşitlilik gösterir, ancak basit bir süreç boyunca çalışır. Akıllı Sayaçlar son tüketicilerden veri toplar ve bu veri bilgilerini Yerel Alan Ağı (LAN) aracılığıyla veri toplayıcısına iletir. Bu iletim süreci, her 15 dakikada bir veya nadiren, veri talebinin gerekliliğine bağlı olarak günde bir kez gerçekleştirilebilir. Bundan sonra toplayıcı verileri alır ve sonra iletir. Faydalı merkezi toplama noktaları, Verileri Geniş Alan Ağı'nı (WAN) kullanarak daha fazla işlemektedir. İletişim yolu iki yönlü olduğundan, doğrudan sayaçlara, müşteri alanına veya dağıtım cihazına sinyaller veya komutlar gönderilebilir. Şekil 10, Akıllı Sayaç Sistemi işlemlerinin temel mimarisini göstermektedir.

320 |

Şekil 10. Akıllı Sayaç Sistemi işlemlerinin temel mimarisi²⁴

A. Akıllı Sayaçlarda Kesme – Açma Çalışma Detayları

Borçlu abonelerin Yazılım üzerinden uzaktan Kesme – Açma test çalışmaları tamamlanarak sistem canlıya alınmış ve kesme özellikli sayaçlar uzaktan kesilip açılabilir. Bu kapsamda yapılan güncellemeler;

- ❖ MBS Test hazırlıklarının tamamlanması
- ❖ SYS uygulamasında kesme iş emirlerinin yönetilmesi için geliştirme yapılması

24 A Joint Project of the EEI and AEIC Meter Committees, “Smart Meters and Smart Meter Systems: A Metering Industry Perspective,”

Bu hazırlıkların tamamlanmasının ardından METRUM olarak adlandırdığımız ara yüz üzerinden son kuralları koyup belirlenmiş olan Pilot Karnede otomatik kesme – açma test çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Pilot karne çalışmasının başarılı olunmasının ardından kademeli olarak tüm bölgede canlıya geçilmiştir.

Bu Sayaç ile hem borçlu abonelerin elektriğini uzaktan kesme açması yapılabilecek hem de kesme ile ilgili istenilen diğer senaryolar uygulanabilecektir. Yapılan uygulamada okuma ve denetim konusunda akıllı sayaç uygulaması ile bu oranın arttırdığı Tablo II’de görülmektedir.

Tablo II: Akıllı Sayaç OSOS Son Durum Raporu Okuma Performans

YATAY SAYAÇ TAHAKKUKA ESAS EL BAZLI OKUMA TABLOSU								
		BATMAN	DIYARBAKIR	MARDİN	SIIRT	ŞANLIURFA	ŞIRNAK	Genel Toplam
ABONE	Tanımlı Sayı	18.385	31.024	10.281	7.554	24.235	3.721	99.201
	Okuma Oran %	90,72%	92,70%	97,21%	83,37%	88,16%	90,76%	90,83%
AYDINLATIM A	Tanımlı Sayı	5	5	2		1		11
	Okuma Oran %	100,00%	100,00%	100,00%		0,00%		90,91%
TOPLAM	Tanımlı Sayı	18.390	31.027	10.290	7.554	24.236	3.721	99.218
	Okuma Oran %	90,72%	92,70%	97,21%	83,37%	88,16%	90,76%	90,83%

1321

Akıllı Şebeke modeline geçiş için altyapı hazırlık projesi olan Akıllı Sayaçların şu an Diyarbakır, Şanlıurfa, Batman, Siirt, Şırnak ve Mardin illerinde montajı devam etmekte olup ; detaylı sayılar aşağıda Tablo III’te verilmiştir ;

İllerde Kullanılan Modem ve Pano Sayısı							
DURUM	BATMAN	DIYARBAKIR	MARDİN	SIIRT	ŞANLIURFA	ŞIRNAK	Genel Toplam
Modem Sayısı	782	577	7	396	396	78	2224
Pano Sayısı	854	577	395	396	408	78	2618

İllerde Kullanılan Sayaç Adetleri							
DURUM	BATMAN	DIYARBAKIR	MARDİN	SIIRT	ŞANLIURFA	ŞIRNAK	Genel Toplam
LSM 18 (Monofazlı)	11258	8939	109	4403	5301	1143	31313
LSM 38 (T trifazlı)	778	779	9	424	743	111	2844
LSM-III (Kamulu)	112	591	1	302	312	11	1419
Genel Toplam	12148	10309	129	5229	6357	1365	36581

Akıllı sayaç uygulaması sonucunda, dikey sayaçlara oranla tahakkuk oranına kattıkları yararları iller bazında aşağıdaki Tablo IV’de toplam değerleri gösterilmektedir.

Tablo IV: Akıllı sayaç uygulaması sayısal sonuçları

İl.	ABDNE SAYILARI	Akıllı Sayaç Okuması (Kwh)		Akıllı Sayaç Tüketimleri (Kwh)		Fark Tüketimleri (Kwh)		Abone Başına Farklar (Kwh)	
		Günlük	Aylık	Günlük	Aylık	Günlük	Aylık	Günlük	Aylık
Sanlıca	1.204	9.173,67	275.032,37	15.182,61	455.484,16	6.008,94	176.451,79	4,91	126,58
Diyarbakır	2.138	14.394,41	437.829,96	22.680,60	677.417,85	8.186,19	239.587,94	3,83	112,08
Batman	820	4.963,01	150.958,18	5.231,48	159.944,41	268,47	8.986,23	0,45	10,96
Sırt	777	3.920,27	119.241,58	7.488,44	224.651,30	3.568,17	105.411,61	4,59	135,66
Toplam	5.129	32.451	987.062	50.583	1.517.500	18.132	530.438	4	103

Tabloda belirtildiği gibi tüm ortalamalarda artışlar mevcut, okuma oranları arttıkça verim artışı da yükselerek devam edecektir.

Sonuç

Bu yazıda, akıllı ölçümün birçok önemli yönü gözden geçirilmiştir. Akıllı sayaç sisteminin, Dağıtım şirketi ve müşteri bakış açısındaki avantajlarını açıkladı. Akıllı sayaç iletişimi için çeşitli potansiyel iletişim ağları ayrıntılı olarak sunulmaktadır. Ayrıca akıllı sayaç sistemlerinin tasarımı, geliştirilmesi, dağıtımı ve bakımı ile ilgili çeşitli zorluklar, gereksinimler ve konular gösterilmektedir. Son olarak Diyarbakır İli için akıllı sayaç uygulaması sonucunda kayıp kaçak oranının düşüş durumu ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Akıllı sayaç öncesi aylık 437.829,96 kwh olan tüketim, Akıllı sayaç uygulaması ile aylık 677.417,85 kwh olan tüketim kaydedilerek 239.587,90 kwh değerinde bir fark tüketim okuması yapılmıştır. Bu değer aylık bazda bir abone için 112,06 kwh değerine denk gelmektedir. Böylece kayıt dışı tüketilen enerjinin kontrol ve denetimi yapılarak kaçak kayıp oranı düşürülmektedir.

Kaynakça

A. Vojdani, “*Smart Integration*,” IEEE Power & Energy Magazine, vol. 6, pp. 71 – 79, Nov. 2008.

A Joint Project of the EEI and AEIC Meter Committees, “*Smart Meters and Smart Meter Systems: A Metering Industry Perspective*,” Available: http://www.aeic.org/meter_service/smarmetersfinal032511.pdf

ABB, “*When Grid gets smart-ABB vision for the power system in the future*”, www.abb.com, © 2008 ABB Inc. USCS 1411.

Alireza Zakariazadeh, Shahram Jadid, Pierluigi Siano, *Smart microgrid energy and reserve scheduling with demand response using stochastic optimization*, Electrical Power and Energy Systems 63 (2014) 523–533

Ateş Y., Uzunoğlu M., Yumurtacı R., “*Dağıtık Üretim Tesislerinin Şebekeye Entegrasyonunda Akıllı Şebekelerin Rolü ve Gelecek Öngörülleri*”, 4. Enerji Verimliliği ve Kalitesi Sempozyumu (EVK 2011), 2011

Chen-Xi Q., Ke C., Fan Y., Xiao-Guang H., “*Power Line Broadband Carrier Meter Reading System Research and Collector Design Based on OFDM Technology*”, 6th IEEE Conference on Industrial Electronics and Applications (ICIEA), Beijing, pp. 2768 - 2773, 21-23 June 2011.

D.G Hart, “*Using AMI to realize the smart grid*,” in Proc. IEEE Power and Energy Society General Meeting - Conç and Delivery of Elec. En., Pitts., PA, July 2008, pp. 1 – 2.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, *3607 nolu Kurul Kararı*, Resmi Gazete 28159 sayılı yayını, 31 Aralık 2011.

Estrin D., Govindan R., Heidemann J., “*Next Century Challenges: Scalable Coordination in Sensor Networks*”, ACM MobiCom’99, USA, pp. 263-270, 1999.

Fang Xi, Misra Satyajayant, Xue Guoliang, Yang Dejun, “Smart Grid –The New and Improved Power Grid: A Survey,” Communications Surveys & Tutorials, IEEE, vol. 14, issue. 4, pp. 6-9, 2012.

Gencer C., “*Alçak Gerilim Dağıtım Şebekelerinde Güvenlik Ve Koruma Düzenegi*” XI. Elektrik Tesisat Ulusal Kongresi Bildirileri, İzmir 2011.

Li H., Mao R., Lai L., Qiu Robert C., “*Compressed Meter Reading for Delay-Sensitive and Secure Load Report in Smart Grid*”, First IEEE International Conference on Smart Grid Communications, Gaithersburg, pp. 114 - 119, 4-6 Oct. 2010.

Lingfeng Wang, Devabhaktuni, V., Gudi, N., “*Smart Meters for Power Grid – Challenges, Issues, Advantages and Status*,” 2011 IEEE/PES Power Systems Conference and Exposition (PSCE), pp. 1-7, March 2011

Jixuan Zheng, David Wenzhong Gao, Li Lin “*Smart Meters in Smart Grid: An Overview*”, 2013 IEEE Green Technologies Conference

| 325

Mohhammad Zahran, “*Smart Grid Technology, Vision Management and Control*” Wseas Transactions on Systems, Issue 1, Volume 12, January 2013.

Ramazan BAYINDIR and Kenan DEMİRTAŞ, “Akıllı Şebekeler: Elektronik Sayaç Uygulamaları”, Journal of Polytechnic, Vol: 17 No: 2 pp.75-82, 2014

Yaşar C., Aslan Y., Biçer T., “Bir Dağıtım Transformatörü Bölgesindeki Kayıpların İncelenmesi”, DPÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı : 22, s. 9-22, Ağustos 2010.

Usta Ö., Sonsuz K., Ekşi S., “*Elektrik Dağıtım Şirketleri İle Tüketiciler Arasında İki Yönlü Bilgi İletişimi*” Elektrik-Elektronik-Bilgisayar Mühendisliği 12. Ulusal Kongresi ve Fuarı Bildirileri, Eskişehir,14-18 Kasım 2007.

T.Samad and A.M. Annaswamy, “The Impact of control technology- Control for renewable energy and Smart Grid” www.ieeecss.org. (eds), 2011.

Tan X, Li Q, Wang H. *Advances and trends of energy storage technology in microgrid.* Int J. Electr Power Energy Syst. 2013;44(1):179–91.

TEDAŞ İstatistiki Bilgiler” http://www.tedas.gov.tr/Istatistiki_Bilgiler.html ve şartnameler, 2015.

Yüksel M. Erkan, Zaim A., “*GSM/GPRS Aygıtları Üzerinden Çok Dilli SMS Gönderme*” IX. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri, Şanlıurfa, 11-13 Şubat 2009.

Wei L.,Hui L., Xiaoliang Z., “*Design and Implementation of Web Services Oriented GPRS Remote Meter Reading Model*” Beijing, China, pp. 281- 284, 26-27 Dec. 2009.

Zio E, Aven T. *Uncertainties in smart grids behavior and modeling: what are the risks and vulnerabilities? How to analyze them?* Energy Policy 2011;39(10): 6308–20.

ERGANİ BAKIR İŞLETMESİ'NİN DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNE ETKİLERİ

Özkan Demir
Selçuk Üniversitesi,
Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu

Özet

Anadolu tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bunun nedenleri arasında ikliminin elverişli olması, sularının bol olması ve birçok yer altı ve yer üstü kaynağına sahip olması gelmektedir. Diyarbakır ise Anadolu'da yerleşik hayata geçişin ilk yaşandığı yer ve çevresindeki maden yataklarının zenginliğiyle bilinmektedir. Bakır, kurşun ve çinko gibi önemsenen madenler Diyarbakır ekonomisine Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de etki etmiştir.

Osmanlı Devleti zamanında Diyarbakır Eyaleti bünyesinde yer alan Ergani Madeni sancağındaki bakır yatakları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da önemli maden merkezlerinden biri olmuştur. Almanya'da yapılan tahliller sonucunda Ergani bakırındaki numunelerin % 7 ile 28 oranında bakır ihtiva ettiği görülmüştür. Bu da buradaki bakırın ne derece önemli olduğu göstermektedir. Ayrıca 1925'te çıkarılan kanunla Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolunun inşasına karar verilmiş, Ergani'de üretilen bakırın naklinin kolaylaşacağı düşünülmüştür. 1927 yılına kadar Diyarbakır sınırları içerisinde faaliyet gösteren Ergani Bakır İşletmesi, bu yıldan itibaren Maden'in Elazığ iline bağlı bir ilçe haline gelmesiyle Elazığ il sınırları içerisinde çalışmalarına devam etmiştir. Bu çalışmada, Ergani Bakır İşletmesi'nin hem bölge hem ülke madenciliğine katkıları ortaya çıkarılarak ekonomik ve sosyal anlamdaki etkileri incelenecektir.

THE EFFECTS OF ERGANİ COPPER FACTORY ON DİYARBAKIR AND ITS SURROUNDINGS

Abstract

330 | Anatolia has been home to many civilizations throughout history. The reason for this is that its climate is favorable, its water is abundant, and it has many underground and underground sources. Diyarbakır is known for its wealth of mineral deposits in and around the place where the transition to the settled life was first lived in Anatolia. Copper, lead and zinc had an impact on the Diyarbakır economy in the Republican period as well as on the Ottoman Empire. Mines such as copper, lead and zinc had been an effect on the economy of Diyarbakır in the period of the Ottoman Empire as well as in the Republican period.

The copper deposits in the Ergani mine flag, which was located within the province of Diyarbakır during the Ottoman Empire, became one of the important mine centers in the early years of the Republic. As a result of the tests carried out in Germany, it was observed that the samples in Ergani copper contained 7 to 28 % copper. This shows how important the copper here is. Moreover, with the law enacted in 1925, the construction of the Fevzipaşa-Diyarbakır railway was decided and it was thought that the transportation of the copper to be produced in Ergani would be easier. Ergani Copper Factory, which operates within the borders of Diyarbakır until 1927, has continued its activities within the borders of Elazığ province since then. In this study, the contribution of Ergani Copper Factory to regional and national mining will be explored.

Giriş

Diyarbakır iline bağlı Ergani ilçesinin 8 km. uzağında bulunan Hilar Şehri (Çayönü) harabelerinde yapılan kazılarda, buranın Anadolu'nun en eski köy yerleşim yeri olduğu ortaya çıkmıştır. Çayönü'nde M.Ö. 7000 yılına kadar giden kalıntılara dayanarak Ergani'nin yaklaşık 9000 yıllık tarihinin olduğu söylenebilir. Bu bölge zamanla Akadlar, Hurriler, Asurlar, Urartular, Romalılar, Bizans Devleti ve İslam Devletinin egemenliğine girmiştir. Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle bölge Selçuklular, Artuklar, Akkoyunlular ve son olarak Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasında yer almıştır¹. Zamanla Diyarbakır Eyaleti'nin oluşmasıyla Ergani'ye sancak statüsü verilmiş ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu şekilde devam etmiştir. Ancak XIX. yüzyıl ortalarında Ergani sancağının merkezi, bakır madeninin işletilmesi dolayısıyla önem kazanan Maden kasabasına taşınmıştır. Ergani'nin ünlü olmasındaki en büyük pay yakınlarında bulunan bakır madeni olmuştur. Bakır ocaklarında çalışan halk, bu sayede iş imkanı bulmuş aynı zamanda Ergani'nin bayındır hale gelmesini sağlamıştır². Bir dönem Ergani Osmaniye ismiyle yönetilen ilçe, Ergani Madeni olarak bilinen Elazığ'ın Maden ilçesiyle sık sık karıştırılmıştır. Bu nedenle ilçe, Cumhuriyet Döneminde 1926'da idari taksimatın yeniden düzenlenmesiyle Ergani ismiyle ilçe haline gelmiştir³.

| 331

1 İbrahim Yılmazçelik; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 2-3.

2 Pars Tuğlacı; *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s. 121.

3 Besim Darkot; "Ergani", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Eskişehir, s. 310.

1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra Diyarbakır Vilayeti merkez sancağına bağlı bir kaza haline getirilen Maden ilçesi, 1883 yılına kadar kaymakamlar tarafından yönetilmiştir. 1883 yılında ise sancak merkezi konumuna gelen Maden ilçesi mutasarrıflar tarafından yönetilmiş; sırayla İsmail Fevzi Paşa, Mehmed Salih Bey, Edhem Fehmi Bey ve Mehmet Nusret Bey mutasarrıflık görevlerinde bulunmuştur. Ergani Madeni'nin Osmanlı Devleti zamanındaki yönetimiyle ilgili bkz. Lütfi Ergene; *Geçmişten Günümüze Bakır Maden*, Maden, 1995, s. 24-45.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesi, Elazığ'ın ilçesi olan Maden ile sık sık karıştırılmıştır. Bunun en büyük sebebi ise Osmanlı Devleti döneminde Maden'e Ergani Madeni adının verilmesidir. Tarihi vesikalarda Arghana, Argani ismiyle bilinen Diyarbakır'ın Ergani ilçesi, Osmanlı Devleti zamanında Osmaniye adıyla kayıtlarda yer almıştır. Ancak ülke genelinde Ergani dendiğinde Diyarbakır'ın ilçesi akla gelmektedir. Dolayısıyla Ergani Bakır İşletmesi'nin de Diyarbakır sınırları içerisinde faaliyet gösterdiğine inanılmaktadır. Fakat söz konusu bakır madeninin kaynağı Elazığ'ın Maden ilçesi sınırları olup halk arasında Bakır Maden olarak da bilinmektedir. 1924'te idari taksimatta yapılan değişikliklerle Ergani Madeni ilçesi vilayete dönüşmüş ve 1926 yılına kadar bu statüsünü korumuştur. İl olma özelliğini üç yıl koruyan Maden, 30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle tekrar ilçeye dönüşmüştür. Bu defa Ergani Osmaniye ve Ergani Madeni adıyla iki ilçe ortaya çıkmıştır. Karışıklığı gidermek adına 15 Nisan 1937 tarih ve 12945 numaralı kararname ile Diyarbakır'ın Ergani Osmaniye kazasının adı Ergani, Elazığ vilayeti Ergani Madeni kazasının adı da Maden olarak değiştirilmiştir. Bkz.BCA. 30.11.1.0 / 111.9.16

Cumhuriyet Döneminden Önce Ergani Bakır Yatağı

MÖ. 2000'lerde Asurların Ergani'de madencilik yaptıkları tahmin edilmektedir⁴. Buradaki madencilik faaliyetinin Fenikelilerce başlatıldığı, bazı araştırmacıların da bu tarihi MÖ. 7000'e kadar götürdükleri belirtilmektedir⁵. Yavuz Sultan Selim'in emriyle Laudium Rumları buralara yerleştirilmiş ve Ergani'de eski usullerle cevher üretimi yapılarak basit vasıtalarla bakır elde etmişlerdir⁶.

XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde Ergani Madeni, mali açıdan Maden-i Hümâyûn Emaneti içerisinde yer alsa da Diyarbakır'ın ticari önemini arttıran bir etken olmuştur. Ayrıca Diyarbakır'da sim madenine rastlanması da bölgenin madenler açısından zengin olduğunu göstermiştir⁷. 1837'de İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Brant'ın ifadesine göre Ergani'de madencilikle geçinen nüfusun sayısı 3500 civarında olmuştur. Fransız seyyah Vital Cuinet ise XIX. yüzyılın sonuna kadar bakır madeninin devlet tarafından işletildiğini ve cevherin kara bakır haline getirilerek develerle Tokat'a sevk edildiğini ifade etmiştir⁸.

1840'tan itibaren Ergani'de bir kalhane inşa edilmiş ve bakır ocakları modern usullerle işletilmiştir. Üretilen bakırlar ise İstanbul'a, İskenderun'a ve Samsun'a nakledilerek satışa sunulmuştur. 1892'de bakırın Londra'ya ihracına karar verilerek 20 bin ton bakırın İskenderun'a nakli için görüşmeler yapılmıştır. Ancak bakırın naklinde yaşanan ulaşımdaki zorluklar dolayısıyla Ergani'de şose yol yapımına başlanılmış ve bayındırlık alanında çalışmalara girişilmiştir⁹.

Şemsettin Sami, Kamusu'l-A'lâm adlı eserinde Ergani madeninin bakır açısından önemli bir maden olduğunu, yıllık 12 milyon kıyye (yaklaşık 15 bin ton) civarında cevher alındığını, ancak civarında orman veya kömür madeni bulunmadığından izabesi için lazım olan yakacakta sıkıntı çekildiğini, madenden istifade olunamadığını açıklamaktadır¹⁰. II. Abdulhamit'e sunulan bir layihada Ergani Madeni ile ilgili bölümde; “Maden sebebiyle Ergani Madeni kasabasının

4 P. de Wijkerslooth; “Elazığ İli, Ergani-Maden Bakır Yatakları Hakkındaki Bilgiye Yeni Bir İlave”, *MTA Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Ankara, 1945, s. 76.

5 Fahrettin Tızlak; *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775 - 1850)*, Ankara, 1997, s. XXVI.

6 P. de Wijkerslooth; “Ergani-Maden Bakır Yatakları...”, s. 76.

7 İ. Yılmazçelik; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 15.

8 B. Darkot; “Ergani”, s. 310.

9 P. Tuğlacı; *Osmanlı Şehirleri*, s. 121.

10 Şemsettin Sami; *Kamus ul-A'lâm*, Ankara, 1996, C. 2, s. 835.

etrafındaki bütün ormanların mahvedilerek bölgede bulunan dağların tamamıyla çıplak bırakıldığı” ifade edilmiş ve madenin işletilmesinde yakacak olarak kullanılan ağaçların ve ormanların durumu hakkında ciddi bir tespite yer verilmiştir¹¹.

XX. yüzyıla geldiğimizde hükümet tarafından işletilen Ergani bakır, Bulgardağı simli kurşun ve Gümüşhacıköy madenlerinin mevcut yönetim şekliyle yapılan üretim durma noktasına geldiğinden, Anadolu'daki madenlerin daha etkili kullanımı için çalışmalar başlatılmıştır. Bunun için hükümetle ortak bir anonim şirket kurularak madenlerin işletilmesi fikri ortaya atılmıştır¹². H. 1322 (1906) Maden Nizamnamesi gereğince madenlerin işletilmesi ihaleye verilebileceğinden Ergani Bakır Madeni'nin de ihalesine çıkılmış ve doksan dokuz sene müddetle Samipaşazade Abdülbaki'ye verilmesi için irade-i seniye çıkarılması düşünülmüştür¹³. Fakat ilerleyen yıllarda bakır madeninde böyle bir çalışma görememekteyiz.

| 333

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1915 yılında işletilmesi durdurulan Ergani bakır madeninde 1917 Temmuz ayında bakırın durumu hakkında inceleme yapmak için hükümetçe bir komisyon kurulmuştur. Almanya'dan getirilen heyetin keşif raporuna göre, 50 milyon altın kıymetinde bulunan Ergani bakır madeni, % 20'ye yakın saf cevhere sahiptir¹⁴. 1918 İkinci Teşrin'ine (Kasım) kadar çalışan bu komisyonun yaptığı 37 sondaj araştırmasıyla madenin mevcut durumu ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda Almanların da içinde yer aldığı askeri bir heyet tarafından 17,000 ton ham bakır çıkarılarak Almanya'ya gönderilmiştir. Doğrudan Osmanlı Devleti tarafından yaklaşık 65 sene işletilen Ergani bakır madeninde 265,000 ton bakır üretilmiştir¹⁵.

11 Musa Çadırcı; “II. Abdulhamit'e Sunulan Bir Layiha”, *OTAM Dergisi*, S. 3, Ankara, 1992, s. 433.

12 Ersoy Zengin; “Ergani Bakır Maden-i Hümayunu (1900-1918)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 22, S. 2, Erzurum, 2018, s. 949.

13 BOA, Y.PRK. BŞK. 00081.00068.001

14 BCA. 030.10.0.0 / 176.212.3 - Ergani Bakır İşletme İşlerine Ait Safhalar 1917-1932, s. 3.

Ergani Bakır sahasının çeşitli yerlerinden alınan 12 numune üzerinde Alman laboratuvarlarında yapılan incelemelerde, cevherlerden bazılarının % 28, bazılarının da en az % 7 tenor oranında bakır ihtiva ettiği görülmüştür. Mediha Muzaffer Baysal; *Ergani Bakır Yatağı*, İstanbul, 1934, s. 14.

15 M. Muzaffer Baysal; *Ergani Bakır Yatağı*, s. 26.

Ergani Bakır İşletmesi'nin Kuruluşu ve Çalışmaları

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde 1917'de Osmanlı Devleti Hükümeti ile İtibar-i Milli Bankası arasında Ergani bakır madeninin işletilmesi için bir mukavele imzalanmıştır. Bakır madeninin mülkiyeti devlete ait olmak üzere ve süresi otuz yıl müddetle madenin sondaj ve işletilmesi imtiyazı bu bankaya verilmiştir. Ancak Yeni Türk devletinin kurulduğu döneme kadar İtibar-i Milli Bankası'nın imtiyazını aldığı Ergani Madeni'nde herhangi bir faaliyet görememekteyiz.

334 | TBMM'nin II. döneminde Ergani Madeni milletvekili Kazım Vehbi Bey, 22 Aralık 1923'te Türkiye'nin en kıymetli bakır yataklarına sahip olan Ergani madeninin durumuna dair meclise bir önerge vermiştir. Önergeyi TBMM'nin 12 Ocak 1924 günündeki oturumunda cevaplayan İktisat Vekili Hasan Bey, İtibar-i Milli Bankası'nın madeni işletmemesi halinde bir an evvel hükümet tarafından çalışma yapılacağını ifade etmiştir¹⁶. Bakır madeninin bir an önce işletmeye açılabilmesi için çalışmalara hız verilmiş, sonuç olarak otuz sene müddet ve üç milyon Türk lirası sermayeli merkezi İstanbul olmak üzere Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi'nin kurulması kabul edilmiştir. Şirketin iç tüzüğü 2 Temmuz 1924'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylanarak, Cumhuriyet döneminde bakır madeninde çalışmalara başlanmıştır¹⁷.

Maden'deki bakır cevherinin işletilmesini üstlenen Ergani Bakır T.A.Ş., aynı yıl cevherin çıkarılıp işlenebilmesi için dünyanın en son teknolojilerini kapsayan fabrika projesini hazırlayıp hafriyat çalışmalarına başlamıştır. Bu arada savaş sonrası yokluğunda ilçede başlayan yatırım faaliyetleri, yörede bir şölen havası yaratmıştır. Fabrika sadece aş, iş getirmekle kalmayacak modern dünyadaki elektriği, treni, telefonu v.s. kısacası medeniyeti ilçenin ve bölgenin ayağına getirecektir.

İtibar-i Milli Bankası'nın uluslar arası bir grup adına hareket edip oluşturduğu 3 milyon lira sermayeli Ergani Bakır T.A.Ş.'in ortakları arasında yabancılar da yer almaktadır. İtibar-i Milli Bankası tarafından kurulan bu şirketin, 1928 yılı

16 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi I, Birleşim 82, Cilt 5, 12 Ocak 1924, s. 50.

17 BCA. 030.18.01.01 / 010.33.10

rakamlarına göre hisselerinin % 59,73'ü Deutsche Bank'a, % 39,58'i Maliye Bakanlığı'na ait olduğu görülmektedir¹⁸.

Bakır şirketinin hazırlayıp ve hükümetin onayladığı planlara göre Ergani'de inşa edilecek fabrikanın tesisatı için 6 milyon Türk Lirası'nın gerektiği ifade edilmiştir. Fakat malzemelerin bir kısmının ülke içinden temin edilmesi halinde tesisatın daha ucuza mal edileceği anlaşılmıştır. 1933 yılı rakamlarına göre şirket ancak 1 milyon 350 bin Türk Lirası sermaye tahsil edebilmiştir. Dolayısıyla inşaatın kısa sürede tamamlanabilmesi için geri kalan 1 milyon 650 bin Türk Lirası meblağın en kısa sürede karşılanması düşüncesi ortaya çıkmıştır¹⁹.

Dönemin gazeteleri Ergani'deki bakır fabrikasının inşaat çalışmalarını yakından takip ederek okuyucularına haberlerle yapılanları duyurmuştur. Milliyet Gazetesi haberinde “*Ergani'ye giden demiryolu bakıra doğru her gün biraz daha ilerlemektedir. Hat bu sene bitmeden Ergani'ye varmış olacaktır. Ergani Bakırı T.A.Ş., Ergani'de maden sahasında bazı tesisatların yapımına karar vermiştir. Bir tamirhane, Dicle nehri kenarında bir su deposu ve 155 metrelik bir vagon asansörü yapılacaktır.*” şeklinde inşaat çalışmalarının Ergani'de hızla ilerlediği bildirilmiştir²⁰.

17 Kasım 1934 tarihli Akşam gazetesi haberinde Ergani bakır madeninde yapılan çalışmalar sonucunda bir kantin binası, altı ambar, bir elektrik santrali, bir müdür evi, iki mühendis evi, bir tamirhane, beş amele barakasının vücuda getirildiği belirtilmiştir. Ayrıca bakır şirketi müdürü Emin Zincirkıran'ın yaptığı açıklamada, daha önceden yolların tamamen sarp dağlardan ibaret olduğu ancak yapılan bu inşaat çalışmaları ile yolların birbirine bağlandığı, önceden yaya olarak gezilen yerlere şimdi bakır sahasına kadar otomobile gidildiği ifade edilmiştir²¹.

Türk madencilığının modern usullerle ilerletilmesi adına hükümet tarafından alınan bir kararla 1935'te ilk olarak Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, ardından Etibank adıyla iki kuruluş ortaya çıkmıştır. Devlet adına çalışacak olan bu kurumlar Türkiye'nin maden rezervini tespit etmek ve işletmek amaçlarıyla çalışacaktır.

18 A. Gündüz Ökçün; *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara, 1997, s. 38.

19 BCA. 030.10.0.0 / 176.212.3 - Ergani Bakırı İşletme İşlerine Ait Safhalar 1917-1932, s. 67.

20 “Ergani'de yeni tesisat”, *Milliyet*, 27 Kanunusani 1934, s. 5.

21 “Ergani'de yeni binalar”, *Akşam*, 17 Teşrin-i Sani 1934, s. 4.

Etibank ise öncelikle yabancıların elinde olan maden şirketlerini devlet adına satın alarak millileştirme politikası takip etmiş ve ilk olarak 1936'da Ergani Bakır T.A.Ş.'in Almanlara ait olan hissesi Etibank'a devredilmiştir. Böylece Ergani bakır madeni doğrudan devlet tarafından kontrol edilecek ve Etibank tarafından işletmeye açılacaktır.

Ergani bakır şirketinin müdürü olarak göreve getirilen Şevket Turgut, madende 1937'deki inşaat çalışmalarının hızla ilerlediğini ifade ederek toprağın 800 metre altına kadar cevher bulunduğunu, sadece ayak basılan toprak altındaki cevherin fabrikanın iki senelik ihtiyacına cevap verecek zenginlikte olduğunu açıklamıştır. Şevket Turgut; işçiler için ev, çocuklar için okul yapıldığını da beyanatına eklemiştir²². İnşaat çalışmalarının hızla ilerlediği Ergani bakır işletmesinde izabehane fabrikasının temeli de 1937 yılında atılmıştır.

336 |

Ergani bakır fabrikasında yapılan çalışmalara dikkat çeken Akşam gazetesi haberinde şunları ifade etmiştir;

“...Bakır döküm fabrikası ikmal edilmiştir. Üç bin kilovatlık elektrik santralinin inşaatına devam edilmektedir. En çok ehemmiyet verilen bakır izabe fırınlarına ait temellerin inşaatı tamamıyla ikmal edilerek makinelerin montajlarına başlanmıştır. Bu fırınlar ikmal edilince derhal faaliyete geçerek bakırın eritilmesine başlanacaktır. 300 yataklı modern bir de amele pansiyonu yapılmaktadır. Pansiyonda sinema, banyo, konferans salonları gibi medenî ihtiyaçları temin edecek bütün tesisat bulunacaktır. Bakır madeni şirketince iki yüz bin lira sarf edilmek suretiyle yirmi beş yataklı bir hastane yapılacaktır...”²³”

Ergani Bakır İşletmesi'ndeki inşaat çalışmalarının tamamlanmasıyla 23 Mart 1939 günü bakır üretimi başlamıştır. 1000 ile 1200 işçinin üç vardiya üzerinden çalıştığı fabrikada 1939'da 4,236 ton üretim gerçekleşmiştir²⁴. Son sistemde kurulan izabehane, tasfiyehane ve elektrik santraline sahip Ergani Bakır İşletmesi'nin yıllık kapasitesi zamanla 7.500-10.000 ton blister bakır bulmuştur.

22 Ömer Kemal Açar, *Maden İli*, İstanbul, 1938, s. 46.

23 “Ergani bakır fabrikası ve tesisatı ikmal ediliyor”, *Akşam*, 26 Mayıs 1938, s. 5.

Doğu Anadolu'da ilk sinema, ilk tenis kortu gibi çalışmalar Maden'de yapılmıştır. Bunda da bölgedeki bakır ve krom madeni işletmelerinin büyük bir rolü vardır.

24 Burhan Ulutan; *Etibank (1935-1985)*, Ankara, 1987, s. 135.

1945'ten sonra sermayesi 15 milyon TL olarak belirlenen Ergani Bakır İşletmesi, uzun bir süre aynı mali yapısını korumuştur. 1959 yılında 17.021 ton bakır üretimi yapılmış ve önceki seneden devralınan stokla birlikte 20.056 ton bakır yurt içi ve yurt dışına satılmıştır. İşletme, bu satışlardan elde edilen 27.416.315 TL gelirle ülke ekonomisinde yüksek yerini korumuştur²⁵. Üretimin başladığı yıldan itibaren her yıl mali açıdan kâr sağlayan bir müesseseye olan Ergani Bakır İşletmesi, 1960'lı yıllardan itibaren yıllık kârı hemen her yıl 100 milyon TL'nin üzerinde olan bir işletme niteliğine gelmiştir.

Ergani Bakır İşletmesi'nin yurt dışına ihraç ettiği blister bakırın elektrolitik tasfiyesinden elde edilen altın ve gümüş, ihraç edilen ülkelerle yapılan anlaşma gereğince tekrar müesseseye iade edilmiştir. Daha sonra bu altın ve gümüş Merkez Bankası'na satılmıştır. Bu ihracattan yaklaşık 1316 kg. altın, 7457 kg. da gümüş elde edilmiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde işletmenin ülkedeki öneminde gittikçe azalmalar söz konusu olmuştur.

| 337

1939'da üretime ilk başladığı günden itibaren ülkeye ekonomik açıdan büyük katkılar sağlayan Ergani Bakır İşletmesi, 1970'li yıllardan itibaren üretimi günden güne azalmış ve kendi kendine kaynak yaratamayacak duruma gelmiştir. 1975 yılında 10.125 ton blister bakır üretimi yapılırken bu rakam 1990'da 2522 tona kadar düşmüştür. Kuşkusuz bu düşüş ülkemiz ekonomisi açısından olumsuz bir durum meydana getirmiştir.

Müessesenin öz kaynaklarını yitirmiş olması, cevher rezervinin tükenmiş olması, üretim tesislerinin ekonomik ve fiziki ömrünü doldurması, işletme zararının giderek büyümesi nedeniyle Etibank yönetim kurulunun kararıyla 8 Ekim 1994 tarihinde Ergani Bakır İşletmesi'nde üretim faaliyeti tamamen durdurulmuştur²⁶. Daha sonra Etibank tarafından 1 Ocak 1995 itibarıyla Ergani Bakır İşletmesi kapatılmıştır.

Ergani Bakır İşletmesi'nin Diyarbakır ve Çevresine Etkileri

Ergani Bakır İşletmesi'nin etkisi sadece Elazığ'ın Maden ilçesiyle sınırlı kalmamıştır. Özelde Maden olmak üzere, genel anlamda Ergani ve Diyarbakır'a Osmanlı Devleti zamanından günümüze kadar etkileri söz konusu olmuştur. XIX.

25 *Etibank Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi 1959 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 1960, s. 1.

26 *Etibank Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi 1994 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 1998, s. 17.

yüzyılın ortalarına kadar bakır madeninin eritilmesi için Tokat'ta bulunan Kalhane'ye sevk edilen bakırlar, 1850'lerden itibaren artık Diyarbakır'a eritmeye başlanmıştır. Çünkü XIX. yüzyıl ortalarında Diyarbakır'a bir Kalhane inşa edilmiş, bu sayede bakırın uzak bölgelere nakli yerine yakın yere nakli sağlanmıştır. Tabi ki bu durumu göz önünde bulundurduğumuzda Diyarbakır'daki istihdam olanağı ve ekonomik canlılığın bakır ve kalhane sayesinde olduğunu ifade edebiliriz.

Cumhuriyet yıllarında Ergani Bakırı T.A.Ş.'in kurulmasıyla bakır madeninde başlayan inşa çalışmalarında, üretilecek olan bakır madeninin diğer bölgelere naklini kolaylaştırmak için çeşitli ulaşım yolları düşünülmüştür. Ancak 1924'te inşasına başlanılmış olan Arada (Mardin) – Diyarbakır - Ergani demiryoluna ait inşa çalışmaları çeşitli sebeplerle durdurulmuş, diğer bir kanunla Fevzipaşa – Diyarbakır demiryolu hattının inşasına başlanmıştır²⁷. Bakır madeninin nakli düşünülerek demiryolu hattının önce Ergani'ye, daha sonra Diyarbakır'a kadar uzanmasına karar verilmiştir. Bu demiryolu hattı ileride Bakır Hattı olarak adlandırılacaktır.

338 |

Ergani Madeni'nin limana uzaklığı ve kara yollarının yetersizliği bakır yatağın verimli bir biçimde işletilmesini engellemiştir. Demiryolu yapımı için gerekli finansmanın sağlanabilmesi için 1933 yılında cumhuriyet döneminin ilk istikrazı Ergani Demiryolu Tahvilleri satışa çıkarılmıştır. 12 milyon liralık % 5 faiz ve % 2 ikramiye²⁸ karşılığında iki farklı dönemde satışa sunulan tahviller ikinci kez 30 Ağustos 1934'ten başlayıp 30 Eylül 1934 akşamına kadar satışta kalmış ve büyük ilgi görmüştür. Bu şekilde Ergani demiryolunun bir an önce bitirilmesi için çalışmalar hızlandırılmıştır. Tahvillerin satışa çıkmasını haber yapan gazeteler, demiryolunun bitirilmesinin ülkeye maddi anlamda getirecek katkısından da bahsetmişlerdir.

Vakit gazetesinde *“Ergani madeni işletildiği takdirde Mersin'den Ergani'ye giden demiryolu hiçbir vakit boş kalmayacak, bu demiryolu madene giderken her gün mazot götürecektir, dönerken bakır madeni taşıyacaktır. Bu itibarla yapılacak demiryolu mutlaka mevcut şimendiferlerimiz içinden en kârlı bir hat olacaktır.*

27 BCA. 030.10.0.0 / 176.212.3 Ergani Bakırı İşletme İşlerine Ait Safhalar 1917-1932, s. 13. 1927 yılında İsveç firması Nydqvist&Holm A/B tarafından inşasına başlanan 505 km'lik Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı, ancak Kasım 1935'te bitirilebilmiştir. Ayrıntı için bkz. Yavuz Haykır; *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2011, s. 284-337.

28 *12.000.000 Türk Liralık İkramiyeli % 5 Faizli 1933 İstikrazı*, Ankara, 1934, s. 2.

Ergani'ye giden demiryolunun ikmali bir taraftan dünyanın en zengin bakır madenini işletmeye hizmet edeceği ve en kârlı nakliye vasıtası haline geleceği gibi diğer taraftan Mersin limanını da canlandıracaktır..." şeklinde demiryolu inşaa çalışmasının bölgeye ve ülkeye getireceği katkılardan söz edilmiştir²⁹.

1934'te Elazığ'a kadar tamamlanan demiryolunun geri kalan kısmının –Hazar Gölü ile Maden arasındaki bölgenin– engebeli arazilerden oluşması demiryolunun Ergani Madeni'ne ancak 1935 yılında ulaşmasına sebep olmuştur. Demiryolu çalışmalarının hız kazanması üzerine Ergani Madeni'ne doğru devam eden ray döşeme çalışmaları Temmuz 1935 sonunda bitmiştir. Böylece Ergani Madeni'ne ilk trenin gelmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Yapılan hazırlıklar sonucunda Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen tarafından 5 Ağustos 1935'te Ergani hattının açılışı yapılmış ve ilk tren Ergani'ye ulaşmıştır. Cumhuriyet Gazetesi de bunu haber yaparak okuyucularına "Bir bayındırlık zaferi" şeklinde duyurmuştur³⁰.

Ergani'ye demiryolunun ulaşmasıyla maden üretiminin başlayacağı ve üretimin her yıl yükseleceği vurgulanmıştır. Yapılan hesaplamalara göre Ergani'de 600'den fazla insanın iş sahibi olacağı, maden civarında hastane ve okulların açılacağı düşünülmüştür. Bu gibi gelişmeler bölge ekonomisinin ve bu bağlamda Türkiye ekonomisinin kalkınmasına imkan tanımıştır³¹.

Ergani Madeni'nden sonra Diyarbakır'a doğru devam eden demiryolu döşeme çalışmalarında 15 Ağustos 1935'te Ergani Osmaniye'sine, 1 Kasım 1935'te de Diyarbakır'a ulaşılmıştır. Resmi açılışı 22 Kasım 1935'te Diyarbakır'da yapılan Bakır Yolu'nun açılışı Türk şimendiferciliğinin yeni bir zaferi olarak kabul edilmiştir³². Dönemin Bayındırlık Bakanı Ali Şükrü Çetinkaya, trenin Diyarbakır'a ulaşmasının faydalarından bahsederek şunları belirtmiştir³³;

29 "Ergani madenlerinden istifade için 12 milyon lira sarfiyle...", *Vakit*, 6 Kanunusani 1933, s. 2.

30 "Bir bayındırlık zaferi, Ergani Demiryolu Dün Büyük Törenle Açıldı", *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1935, s. 1.

31 Yavuz Haykır, "Demiryolunun Elazığ'a Gelişi", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXVII, İzmir, 2016, s. 264.

32 "Kömür yolundan sonra Diyarbekir'e kadar uzanan Bakır Yolu da açıldı", *Cumhuriyet*, 23 İkinci teşrin 1935, s. 1.

33 "Bayındırlık Bakanının dün verdiği söylev", *Cumhuriyet*, 23 İkinci teşrin 1935, s. 8.

“Diyarbakır ve havalisi ve şark illeri; 20. asrın medeniyetini, fen ve sanatını nakledecek olan demiryolunun ve ticaretin mühim bir merkezi olacak, şüphesiz büyük umran (ilerleme) ve refaha da ermiş bulunacaktır... Sanayi aleminin gıpta ettiği kömür, bakır gibi iki kıymetli cevherin en verimli hazineleri malik olmak yurdumuzun en büyük nasiplerinden biridir... Bunun içindir ki bir taraftan demiryolu siyasetimiz devam ederken diğer taraftan cevherlerin bulunduğu sahalarda fen ve sanatın lüzum gösterdiği tesisatı vücuda getirmek ve fabrikalar kurmak yolunda çok ehemmiyetle uğraşılmaktadır ve yakın bir zamanda tam bir faaliyete geçilecektir...”

340 | Ergani Bakır İşletmesi'nin başta Ergani olmak üzere bölgesine getirmiş olduğu en büyük faydalardan biri demiryolu şebekesinin Diyarbakır'a kadar uzanmasıdır. Bu sayede ulaşım anlamındaki etkisini düşündüğümüzde, fabrikanın bölgesine sadece iş, aş getirmedeği görülecektir. Bunların yanında Bakır Hattı olarak da adlandırılan demiryolu şebekesinin bölgeden geçmesi ciddi olarak bölge ve Türkiye ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca doğu vilayetlerinin kültürel ve sosyo-ekonomik gelişmesini de etkilemiştir. Bakır madeninin ihraç edilmek üzere limanlara taşınmasında kullanılan demiryolu hattı, geçtiği şehirlerin gelişmesinde ve refahında büyük rol oynamıştır.

Ergani Bakır İşletmesine izabe servisinde bakırı eritmek için kullanılan çakmaktaşı Ergani'den getirilmiştir. Bakır işletmesindeki Katık Maddeler (Kesker) Servisi'nin Ergani'de kurulma sebebi de çakmak taşının buradaki ocaklardan çıkmış olmasıdır. Maden İstasyonu'na yaklaşık 18 kilometre mesafede bulunan ocaklardan çakmaktaşı çıkarılarak demiryolu vasıtasıyla Maden'e ulaştırılırdı³⁴. Burada çalışan işçiler Ergani Bakır İşletmesi'nin işçileri olarak çalışmışlardır. Bu sayede Ergani'de yaşayan birçok aile çakmaktaşı ocaklarında çalışarak geçimlerini sağlamışlardır.

Ergani Bakır İşletmesi'nin Türkiye için ne kadar önemli bir ekonomik kuruluş olduğu zaman zaman basındaki haberlere de yansımıştır. 1967 yılında Macit Ergene tarafından Sabah gazetesinde yayımlanan bir yazı dizisinde, 1939'da işletmeye açılan Ergani Bakır İşletmesi'nin Türkiye'nin en kârlı iktisadi devlet teşekkülü olduğu söylenerek, Etibank'a bağlı dokuz işletme ve müessesenin toplamından daha

34 Bakır 1949 Ergani Bakır İşletmesi, İstanbul, 1949, s. 21.

kârlı bir yapıya sahip olduğu belirtilmiştir. Bu suretle Maden ilçesinin ve çevresinin ekonomisini koruyan bu fabrika, kendi bölgesinin iktisadi kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır³⁵.

1982 yılında Ergani Bakır İşletmesi'nde çalışmaya başlayan Maden İlçesi nüfusuna kayıtlı 1957 doğumlu Sebahattin Arslan, geçici işçilerle beraber kadrolu işçi ve memur sayısının 3000'ü geçtiğini, aynı zamanda yolcu ve yük taşımacılığı (nakliye) ile hamalcılık gibi sektörlerin oldukça rağbet gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca çalışan işçilerin ailelerinin de faydalandığı sinemalarda film izlendiğini, çalışan işçinin gösterdiği performansa göre ek ikramiye aldığını belirtmiştir. Ergani'den çalışmak için Maden'e birçok işçinin geldiği, bu sayede fabrikanın çevresine ciddi anlamda istihdam olanağı yarattığı ortaya çıkmıştır. Bazı ailelerin ise Ergani'den Maden'e göç etmesiyle Maden ilçe nüfusunun artmasında payının olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında bazen Ergani ilçesinden Maden'e, bazen de Maden'den Ergani'ye alışveriş yapmak üzere giden vatandaşlar bölge esnafının işlerinin artmasını sağlamıştır. Ancak fabrikanın 1995'te kapanmasıyla beraber Maden ilçesindeki esnafın işlerinde azalma görülürken, Maden'de yaşayan bazı kişilerin Ergani'ye alışveriş için gitmesiyle Ergani'de ekonomik canlılık yaşanmıştır.

35 L. Ergene; *Geçmişten Günümüze Bakır Maden*, s. 83.

Sonuç

Ergani-Maden bakır yatağı Türkiye'nin önemli ve en eski maden yataklarından biridir. Dört bin yıldan beri madencilik yapıldığı yatak, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli olarak işletilmiştir. 1939 yılında işletmeye açılan Ergani Bakır İşletmesi ise Cumhuriyet tarihinin en çok kâr getiren önemli kuruluşları arasında yer almıştır. Bunun yanında bölgesine iş imkanı sağlama, halkın sosyal olanaklarını artırma gibi etkileriyle Diyarbakır ve Elazığ'a katkılarda bulunmuştur. 1980'lerden itibaren fabrikada üretimin gittikçe azalması ve işletme tesislerinin eskimesi nedeniyle uzun yıllar bölgeye ve ülkeye büyük katkılar sağlayan işletmenin, Etibank tarafından kapatılmasına karar verilmiştir. Etibank Yönetim Kurulu'nun 1994 yılında aldığı bir kararla, Ergani Bakır İşletmesi 1 Ocak 1995 tarihinde kapatılmıştır.

342 |

Ergani Bakır İşletmesi, faaliyet gösterdiği dönem boyunca Fevzipaşa'dan Diyarbakır'a kadar demiryolunun uzanması ve başta Elazığ'ın Maden ilçesi olmak üzere Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde yaşayan vatandaşlara iş imkanı sağlaması bakımından önemli bir kuruluş olmuştur. Ayrıca fabrikada çalışan işçilerin alışveriş için bölge esnafını tercih etmesi, yörede ekonomik canlılığı beraberinde getirmiştir. Ancak fabrikanın kapanmasına yakın zamanlarda gün geçtikte işçi sayısında azalma meydana gelmiş, işten çıkarılan bölge halkının yeni iş imkanları bulmak için başka yerlere göç etmeleri durumu ortaya çıkmıştır.

Kaynaklar

BCA. 030.10.0.0 / 176.212.3 - Ergani Bakır İşletme İşlerine Ait Safhalar

BCA. 030.18.01.01 / 010.33.10

BCA. 30.11.1.0 / 111.9.16

BOA, Y.PRK. BŞK. 00081.00068.001

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi 1, Birleşim 82, Cilt 5, 1924.

“Bayındırlık Bakanının dün verdiği söylev”, *Cumhuriyet*, 23 İkinciteşrin 1935.

“Bir bayındırlık zaferi, Ergani Demiryolu Dün Büyük Törenle Açıldı”, *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1935.

“Ergani bakır fabrikası ve tesisatı ikmal ediliyor”, *Akşam*, 26 Mayıs 1938, s. 5.

| 343

“Ergani madenlerinden istifade için 12 milyon lira sarfiyle...”, *Vakit*, 6 Kanunusani 1933, s. 1-2.

“Ergani’de yeni binalar”, *Akşam*, 17 Teşrin-i Sani 1934.

“Ergani’de yeni tesisat”, *Milliyet*, 27 Kanunusani 1934.

“Kömür yolundan sonra Diyarbakır’e kadar uzanan Bakır Yolu da açıldı”, *Cumhuriyet*, 23 İkinciteşrin 1935.

12.000.000 Türk Liralık İkramiyeli % 5 Faizli 1933 İstikrazı, Ankara, 1934.

AĞAR, Ömer Kemal, *Maden İli*, İstanbul, 1938.

Bakır 1949 Ergani Bakır İşletmesi, İstanbul, 1949.

BAYSAL, Mediha Muzaffer; *Ergani Bakır Yatağı*, İstanbul, 1934.

ÇADIRCI, Musa; “II. Abdulhamit’e Sunulan Bir Layiha”, *OTAM Dergisi*, S. 3, Ankara, 1992, s. 413-485.

DARKOT, Besim; “Ergani”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Eskişehir, s. 310-311.

ERGENE, Lütfi; *Geçmişten Günümüze Bakır Maden*, Maden, 1995.

Etibank Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi 1959 Faaliyet Raporu, Ankara, 1960.

Etibank Ergani Bakır İşletmesi Müessesesi 1994 Faaliyet Raporu, Ankara, 1998.

HAYKIR, Yavuz; *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2011.

HAYKIR, Yavuz; “Demiryolunun Elâzığ’a Gelişi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXVII, İzmir, 2016, s. 241-307.

ÖKÇÜN, A. Gündüz; *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara, 1997.

P. de Wijkerslooth; “Elazığ İli, Ergani-Maden Bakır Yatakları Hakkındaki Bilgiye Yeni Bir İlave”, *MTA Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Ankara, 1945, s. 76-90.

Şemsettin Sami; *Kamusu'l-A'lâm*, Ankara, 1996, C. 2.

TIZLAK, Fahrettin; *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775 - 1850)*, Ankara, 1997.

TUĞLACI, Pars; *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985.

ULUTAN, Burhan; *Etibank (1935-1985)*, Ankara, 1987.

YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995.

ZENGİN, Ersoy; “Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 22, S. 2, Erzurum, 2018, s. 933-959.

DİYARBAKIR KALESİ VE HEVSEL BAHÇELERİ KÜLTÜREL PEYZAJININ DESTİNASYON REKABETÇİLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Faruk Seyitoğlu
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Turizm Fakóltesi

Özet

| 347

Ülkelerin değerlerinin UNESCO dünya miras listesinde yer alması tanınırlık ve ilgi görme açısından önemli görölmektedir. Bu durumun da turizmin gelişimine katkı sağlayacağı düşünölmektedir. Çünkü bu tür yerler ziyaretçi sayısını arttırabilecek potansiyele sahiptir. Ayrıca kültürel mirasların farkındalığının artması ve korunabilmesi açısından da Unesco Dünya Miras Listesinde yer almak avantajlı bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada 2015 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne alınan ve Surlar ve Hevsel Bahçeleri olmak üzere iki ana bileşenden oluşan Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajının destinasyon rekabetçiliği açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın amacı doğrutusunda, öncelikle Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı hakkında bilgi verilerek bu değerlerin turizm potansiyeline değinilmiştir. Son olarak, destinasyon rekabetçiliği açısından UNESCO Dünya Miras Listesinde yer almanın avantajlarına vurgu yapılmıştır. Bu doğrutuda destinasyon yöneticileri ve paydaşlara bazı önerilerde bulunulmuştur. Türkçe ve İngilizce literatürde söz konusu mirasların destinasyon rekabetçiliği açısından ele alınmamış olması sebebiyle bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünölmektedir.

THE SIGNIFICANCE OF DİYARBAKIR FORTRESS AND HEVSEL GARDENS CULTURAL LANDSCAPE FROM THE POINT OF DESTINATION COMPETITIVENESS

Abstract

348 | The fact that the values of the countries are listed on the UNESCO world heritage list is considered significant in terms of being recognized and having attention. It is thought that this situation can provide the development of tourism. Because such places have the potential to increase number of visitors. It is also an advantageous position to take part in the Unesco World Heritage List in terms of increasing and protecting the awareness of cultural heritage. In this study, it was aimed to evaluate the destination competitiveness of Diyarbakır Castle and Hevsel Gardens Cultural Landscape, which is composed of two main components of the Unesco World Heritage List in 2015, namely Walls and Hevsel Gardens. For the purpose of this study, firstly Diyarbakır Castle and Hevsel Gardens Cultural Landscape were introduced then the tourism potential of these values is mentioned. Lastly, the advantages of being on the UNESCO World Heritage List with regards to destination competitiveness are emphasized. Accordingly, some suggestions have been made to the destination managers and stakeholders. It is thought that this study will contribute to the related literature because these heritages are not studied both in Turkish and English literature in the sense of destination competitiveness.

Giriş

Turizm endüstrisi şu anda şüphesiz dünyanın en büyük endüstrisi olarak görülmektedir. 2006 yılında yaklaşık 800 milyon uluslararası turist 735 milyar dolar harcamıştır. Dünya Turizm Örgütü (2000), dünya çapındaki uluslararası turistlerin 2020 yılına kadar 1,6 milyar kişiye ulaşacağını ve turizm gelirlerinin 2 trilyon ABD dolarını geçeceğini öngörmektedir. Ayrıca turizm endüstrisi, iş yaratarak ve döviz kazanarak diğer hizmet sektörlerine fayda sağlayan güçlü bir etkiye sahiptir¹. Turizm; istihdam imkânları yaratıp döviz kazandıran, altyapı sağlamayı da teşvik ederek ekonomik büyümeyi ve gelişimi destekleyen, aynı zamanda hızlı büyüyen bir endüstridir². Bunların yanı sıra, turizm sektörünün ürettiği kirlenmenin imalat sektörüne göre daha düşük olduğu da kabul edilmektedir. Sonuç olarak, çok sayıda ülke turizm endüstrisini geliştirmek için büyüme stratejileriyle daha fazla çaba sarf ederek turizmi benimsemektedir.

| 349

Turistleri çekebilmek için birçok destinasyon farklı özelliklerini ön plana çıkarmak için çaba sarf etmektedir. Bu anlamda, özellikle UNESCO tarafından Dünya Mirası olarak listelenen turistik yerler, turizm sektöründe çekicilik ve teşvik açısından kritik rol oynamaktadır³. Ülkelerin kültürel değerlerinin UNESCO Dünya Miras Listesinde yer alması tanınırlık ve ilgi görme açısından önemli görüldüğünden ve dolayısıyla ziyaretçi sayısını da arttırabileceğinden turizm açısından önemli görülmektedir. Diğer taraftan kültürel mirasların bilinirliğinin artırılması ve korunabilmesi adına da bu durum avantaj sağlamaktadır. Bu araştırmada da Unesco Dünya Miras Listesi'ne 2015 yılında eklenen Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajının destinasyon rekabetçiliği açısından ele alınması amaçlanmıştır. İlk olarak bu değerler hakkında gerekli bilgiler verilmiş, daha sonra bunların turizm açısından ve destinasyon rekabetçiliği açısından önemine değinilmiştir. Son olarak

-
- 1 Chih-Hai, Yang., Hui-Lin., Lin ve Chia-Chun, Han, "Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites", *Tourism management*, 31(6), 2010, 827-837.
 - 2 Yair, Eilat ve Liran, Einav, "Determinants of international tourism: a three-dimensional panel data analysis", *Applied Economics*, 36(12), 2004, 1315-1327.
 - 3 Chih-Hai, Yang., Hui-Lin., Lin ve Chia-Chun, Han, "Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites", 827-837.

bu çalışma doğrultusunda destinasyon yöneticileri ve paydaşlar açısından önemli öneriler geliştirilmiştir.

Unesco Dünya Miras Listesinde Yer Alan Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı

Diyarbakır şehri, deniz seviyesinden 650 m yükseklikte ve Dicle Vadisi'nden 70-80 km uzaklıkta bulunan Karacadağ'dan Dicle nehrine ulaşan hafif eğimli geniş bazalt platonun doğu tarafında yer almaktadır. Konumu ve 7000 yıllık tarihi, Dicle Nehri'ne yakınlığı ve birçok medeniyete ev sahipliği yapması gibi sebeplerle önemli bir şehirdir.⁴ Diyarbakır'ın sahip olduğu ve 12 Mart 2015 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne eklenen Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı; Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri olmak üzere iki ana bileşeni kapsamaktadır.

350 |

İlk olarak, Dış Kale olarak da anılan şehir surları Roma İmparatorluğu'nun 4. yüzyıldaki yönetimi sırasında şu anki boyutlarına ulaşmıştır. Dışkale duvarlarının uzunluğu 5200 metredir. İçkale surları ile birlikte şehir surları toplam 5800 metreye ulaşmaktadır. Dışkale'yi çevreleyen burçlar, onu destekleyen farklı boyutlarda 82 kule ve payandaya sahiptir. Kulelerin kare, dairesel ve çokgen şekilleri bulunmakta ve şehir duvarlarının genişliği ise 5-12 m arasında değişmektedir. Diyarbakır Kalesi'ni inşa etmek için kullanılan başlıca malzemeler; yerel bazalt, kireç taşı (yazıtlar ve pervazlar) ve tuğla (kavisli örtü kulelerinde kullanılan) idi. Kent Surlarında kent tarihinin farklı dönemlerini yansıtan toplam 63 yazıt bulunmaktadır.⁵

Diyarbakır şehrinin kurulmasından beri varlığını sürdüren Hevsel Bahçeleri ise şehir ile Dicle Nehri arasında geniş yeşil bir bağlantı olarak şehrin ve surların muhteşem manzarasını sunmaktadır. Hevsel Bahçeleri, Dicle Vadisi'ndeki Mardin Kapısı'nda bir alanda yer almakta ve güneyde On Gözlü Köprü ile doğuda Yeni Kapı'ya kadar uzanmaktadır. Şehrin yeşil ciğerleri olarak tanımlanan bu bahçeler, 1960'lara kadar şehrin nüfusunun meyve ve sebze ihtiyaçlarını karşılamıştır. Osmanlı döneminde Hevsel Bahçeleri tamamen Dut ağaçlarıyla kaplıydı. Günümüzde Hevsel Bahçeleri 4000 dekarlık bir alanı kaplamaktadır. Bu bölümün 1000-1500 dekarı kavak ağacı ve 2500 dekarı da meyve ve sebze yetiştiriciliği için

4 UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization), <https://whc.unesco.org/en/list/1488> (Erişim Tarihi: 03.10.2018).

5 UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization).

kullanılmaktadır. Ayrıca Hevsel Bahçeleri, yaklaşık 189 kuş türüne ev sahipliği yapan “gizli kuş cenneti” olarak da bilinir. Dicle Nehri'ne özgü birçok endemik bitki ve hayvan türü, bahçeleri daha önemli bir hale getirmektedir.⁶

Diyarbakır Kalesi, Surları ve Burçları, bölgede hüküm süren medeniyetlerin, kültürlerin ve dönemin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenerek özgünlüğünü ve 7 bin yıllık tarihsel varlığını sürdürmektedir. Hala orijinal ve özgün kültür varlıkları olarak yaşamını sürdüren Kale ve Surlar aynı zamanda önemli bir evrensel mirastır. Hevsel Bahçeleri ise, bahçe kültürünün çok önemli olduğu bir coğrafyada yer alan ve tarih boyunca halkın kullanımına açık sivil bir bahçe olarak özgün bir değere sahiptir⁷

Unesco Dünya Miras Listesinde Yer Almanın Turizm Açısından Önemi

Turistleri çekmek için birçok ülke, kendilerini ayırt edici özelliklere sahip seyahat siteleri geliştirme çabalarına adanmaktadır. Kumarhaneler, eğlence parkları, karmaşık gökdelenler vb. gibi modern dinlenme tesislerinin inşası, aslında turizm sektörünü teşvik eden bir dizi uygun stratejilerden kabul edilmekle birlikte doğal ve kültürel kaynakların bolluğu ve çeşitliliği, bir ülkenin turizm sektörünü geliştirmesi için temel turizm varlıkları olarak kabul edilmektedir⁸. Özellikle UNESCO tarafından Dünya Mirası Sit Alanı olarak listelenen turistik yerler turizm endüstrisini teşvik etmek için başrol olarak kabul edilmektedir.⁹ Ekonomik gelişme sürecinde, birçok kültürel ve doğal miras alanı geleneksel çürümeye yüz tutmuş ve sanayileşme tarafından giderek daha fazla tehdit altına girmiştir. Ancak bu mirasın korunması, özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde ulusal düzeyde eksik kalmaktadır.¹⁰ UNESCO'nun Dünya Mirası Sözleşmesi, yetersiz korumaya dikkat çekerek 1972'de insanlığa değerli olduğu düşünülen miras alanlarını korumak için bir girişim başlatmıştır. Bilindiği üzere Dünya Miras Listesi, UNESCO tarafından kültürel ve/veya doğal olarak önemli olarak görülen yerlerin listelenmesidir.^{11,12}

6 UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization).

7 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-44403/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-diyarbakir.html> (Erişim Tarihi: 02.10.2018).

8 Chih-Hai, Yang., Hui-Lin., Lin ve Chia-Chun, Han, “Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites”, 827-837.

9 Chia-Hui, Huang., Jen-Ruey, Tsaur ve Chih-Hai, Yang, “Does world heritage list really induce more tourists? Evidence from Macau”, *Tourism Management*, 33(6), 2012, 1450-1457.

10 Chia-Hui, Huang., Jen-Ruey, Tsaur ve Chih-Hai, Yang, “Does world heritage list really induce more tourists? Evidence from Macau”, *Tourism Management*, 1450-1457.

11 David, Wuepper, ve Marc, Patry, “The World Heritage list: Which sites promote the brand? A big data spatial econometrics approach”, *Journal of Cultural Economics*, 41(1), 2017, 1-21.

12 Bailey, Ashton, Adie ve C. Michael, Hall, “Who visits World Heritage? A comparative analysis of three cultural sites”, *Journal of Heritage Tourism*, 12(1), 2017, 67-80.

Dünya Mirası Listesinin (DMS) gezegenimizi küresel çevreye yönelik çabalara benzer şekilde imhadan korumak için kolektif bir uluslararası çaba olarak düşünülebileceği ve bir çeşit uygulamalı küresel etik olarak kabul edilebileceği belirtilmektedir. Bunun dışında DMS’de yer alan mekanların dikkat çekerek ilgi gördüğü vurgulanmaktadır.¹³ Üstelik DMS’de yer almanın marka imajı da yarattığı ifade edilmektedir.¹⁴

DMS, günümüzde ulusal turizm kampanyaları için bir pazarlama aracı olarak kullanılmaktadır¹⁵. Bu strateji, DMS'nin turizmde çekicilik unsuru olduğu inancına dayanmaktadır. DMS'nin amacı, olağanüstü değeri olan siteleri tespit etmek ve korumak olsa da UNESCO'nun bilinirliği sebebiyle DMS turistleri çekmek için yaygın bir şekilde kullanılmaktadır¹⁶. DMS’de yer almak global görünürlük ve turistlerin gelişini arttırmak için etkili gibi görünmektedir. Örneğin, bir çalışmada¹⁷, 1998 yılında DMS'lerin 116'sına yapılan yıllık ziyaretlerin yaklaşık 63 milyon olduğu ve bu rakamın da uluslararası turistlerin yaklaşık onda birine ulaştığı belgelenmiştir.

Destinasyon Rekabetçiliği Açısından Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajının Değerlendirilmesi

Turizm destinasyonları çoğaldıkça destinasyon yönetiminin ve gelişiminin de daha karmaşık hale geldiği ve bu sebeple destinasyon yönetiminin önemli olduğu ifade edilebilir. Böylelikle destinasyon yönetimine ihtiyaç duyulduğu bazı araştırmacılar^{18,19} tarafından da vurgulanmaktadır. Destinasyon yönetiminde başarının destinasyon rekabetçiliğinin artması ve sürdürülebilir olmasıyla ilgili

13 Bruno, S, Frey ve Lasse, Steiner. “World Heritage List: does it make sense?”, International Journal of Cultural Policy, 17(5), 2011, 555-573.

14 David, Wuepper, ve Marc, Patry, “The World Heritage list: Which sites promote the brand? A big data spatial econometrics approach”, Journal of Cultural Economics, 1-21.

15 Chia-Hui, Huang., Jen-Ruey, Tsaur ve Chih-Hai, Yang, “Does world heritage list really induce more tourists? Evidence from Macau”, Tourism Management, 1450-1457.

16 Chih-Hai, Yang., Hui-Lin., Lin ve Chia-Chun, Han, “Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites”, 827-837.

17 Thorsell, J. ve Sigaty, T, “Human use of world heritage natural sites: A global overview, global theme study of world heritage natural sites”, http://cmsdata.iucn.org/downloads/human_use.pdf. (Erişim Tarihi: 28.09.2018).

18 Geoffrey, I, Crouch ve J, R, Brent, Ritchie, “Tourism, competitiveness, and societal prosperity”, Journal of business research, 44(3), 1999, 137-152.

19 Larry, Dwyer ve Chulwon, Kim, “Destination competitiveness: determinants and indicators”, Current issues in tourism, 6(5), 2003, 369-414.

olduğu, bu nedenle etkin bir destinasyon yönetiminde paydaşların katılımı²⁰, yapılanma ve süreçler^{21,22} gibi faktörlerin kilit rol oynadığı belirtilmektedir²³. Ayrıca, turistlerin tutumlarının destinasyon yöneticileri tarafından bilinmesi ve nasıl bir yönetimin gerekli olduğunun belirlenmesi de başarı açısından önemli konular olarak öne çıkmaktadır²⁴.

Bilindiği üzere müşteri ihtiyaçları değişmekte ve bu konuda turizm destinasyonları arasında güçlü bir uluslararası rekabet varlığını sürdürmektedir^{25,26}. Böylelikle, destinasyonların başarısının rekabet edebilirlikleriyle orantılı olduğu söylenebilir. Destinasyon yönetim başarısı ve rekabet avantajının ancak turizm destinasyonlarında çekiciliğin artmasıyla mümkün olabileceği vurgulanmaktadır²⁷. Bir destinasyonun rekabet edebilirliğinin; ürün, süreç ve çekiciliği yöneterek ulusal serveti artıracacağı ve bu yapılırken de var olan doğal zenginliklerin gelecek nesiller için korunmasının da göz ardı edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁸

Kültürel turizm, sürdürülebilir turizm açısından önemli bir unsur olarak görülmekte ve böylelikle kültürel miras ve turizm açısından önemli bir ilişki göze çarpmaktadır. İspanya'da kültür turizminin kritik bir ekonomik etkiye sahip olduğu belirtilmektedir.²⁹ Ayrıca, UNESCO tarafından bir Dünya Mirası olarak kabul görmenin, çoğu durumda, ziyaretçi sayısının artırılmasında ve buna bağlı olarak

-
- 20 Matthias, Fuchs ve Klaus, Weiermair, "Destination benchmarking: An indicatorsystem's potential for exploring guest satisfaction. *Journal of Travel Research*, 42(3), 2004, 212–225.
 - 21 Domenico, Bodega., Gabriele, Cioccarelli ve Stefano, Denicolai, "New inter-organizational forms: Evolution of relationship structures in mountain tourism", *Tourism Review*, 59(3), 2004, 13–19.
 - 22 Ruggero, Sainaghi, "From contents to processes: Versus a dynamic destination management model (DDMM)", *Tourism Management*, 27(5), 2006, 1053-1063.
 - 23 Angelo, Presenza, Lorn, Sheehan ve J, R, Brent, Ritchie, "Towards a model of the roles and activities of destination management organizations", *Journal of Hospitality, Tourism and Leisure Science*, 3, 2005, 1–16.
 - 24 Douglas, G, Pearce ve Heike, A, Schänzel, "Destination management: The tourists' perspective", *Journal of Destination Marketing and Management*, 2(3), 2013, 137-145.
 - 25 Robert, Huggins, "Creating a UK competitiveness index: regional and local benchmarking", *Regional Studies*, 37(1), 2003, 89-96.
 - 26 Ron, A, Boschma ve Michael, Fritsch, "Creative class and regional growth: empirical evidence from seven European countries", *Economic Geography*, 85(4), 2009, 391–423.
 - 27 Larry, Dwyer ve Chulwon, Kim, "Destination competitiveness: determinants and indicators", *Current issues in tourism*, 369-414.
 - 28 J, R, Brent, Ritchie ve Geoffrey, I, Crouch, "The competitive destination, a sustainable tourism perspective", 2003, Cambridge: Cabi Publishing.
 - 29 Maria, Isabel, Garcia., Yolanda, Fernandez ve José, Luis, Zofio, "The economic dimension of the cultural and leisure industry in Spain: national, sectoral and regional analysis", *Journal of Cultural Economics*, 27(1), 2003, 9-30.

turizmden elde edilen gelirden önemli bir role sahiptir.³⁰ Bu ifadelerle bakıldığında Diyarbakır'ın sahip olduğu ve 12 Mart 2015 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne eklenen Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı; Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri'nin kültür turizmi açısından önemli değerler olduğu söylenebilir. Bu değerlerin başka yerde olmaması yani eşsiz oldukları göz önünde bulundurulduğunda bu mirasların sadece kültürel mirasın korunması için değil, aynı zamanda turist sayısını ve geliri arttırmak için de önemli bir teşvik olabileceği söylenebilir. Üstelik bu sayede rekabet avantajı elde etmenin mümkün olabileceği ve bu değerlerin kentin ziyaretçi sayısının ve buna bağlı olarak turizmden elde edilen gelirlerin de artmasında önemli bir rol üstlenebileceği göz ardı edilmemelidir.

30 Thi, Hong, Hai, Nguyen ve Catherine, Cheung, "The classification of heritage tourists: a case of Hue City Vietnam", *Journal of Heritage Tourism*, 9(1), 2014, 35-50.

Sonuç

Bu çalışmada 2015 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne alınan ve Surlar ve Hevsel Bahçeleri olmak üzere iki ana bileşenden oluşan Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajının destinasyon rekabetçiliği açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı hakkında bilgi verilerek bu değerlerin turizm potansiyeline değinilmiştir. Ayrıca bu değerler destinasyon rekabetçiliği açısından da değerlendirilmiştir.

Ülkelerin Dünya Mirası Listesinde yer alan değerleri; eşsiz ve dünyaca tanınan cazibe merkezleri olmaları sebebiyle turizm sektörüne fırsatlar sunmaktadır. Bununla birlikte bu değerler, ekonomik olarak destinasyonlara katkı sağlayabilmektedir.^{31;32;33} Literatürden anlaşıldığı üzere Unesco kültürel mirası olarak kabul görmek ile turizm arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Böylelikle DMS'de yer almanın bir destinasyon açısından rekabet avantajı sağlayabileceği söylenebilir. Diyarbakır'da yer alan ve Unesco'nun DMS listesine giren Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajının da bu anlamda kente olan ziyaretçi sayısını arttırabileceği ve böylelikle turizm gelirleri açısından kritik rol oynadığı ifade edilebilir. Bunların sağlanabilmesi açısından başarılı bir destinasyon yönetiminin varlığının gerektiği ve bu anlamda destinasyon yöneticileri ve paydaşlara bazı öneriler aşağıda sunulmuştur.

Öncelikle Kültürel değerlerimizin rekabet avantajı unsuru olabilmesi adına stratejik çalışmalar yapacak ekiplere ihtiyaç duyulmaktadır.

Diğer önemli bir husus ise kültürel miraslarımızın turistik ürün olarak kullanıldığında ve ziyaretçileri çektiğinde orijinalliğini koruması ve zarar görmemesi de sağlanmalıdır.

-
- 31 Ralf, Buckley, "Tourism and natural World Heritage: A complicated relationship", *Journal of Travel Research*, 57(5), 2018, 563-578.
 - 32 Fatemeh, Arfa., Shahram, Kaboli., Seyed, Abbas, Yazdanfar ve Hossein, Mohammadi, "The Effective Factors on Increasing Visits of International Tourists to a Recognized Cultural or Natural Heritage in UNESCO World Heritage List", *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, 1(1), 2016, 1353-1363.
 - 33 Tiziana, Cuccia., Calogero, Guccio ve Ilde, Rizzo, "The effects of UNESCO World Heritage List inscription on tourism destinations performance in Italian regions", *Economic Modelling*, 53, 2016, 494-508.

Kültürel miraslarımızın etrafında doğallıkları bozulmayacak ve onlara zarar gelmeyecek şekilde rekreasyon merkezleri ve parkların kurulmasının turizm açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Var olan kültürel değerlerimiz ile ilgili reklam ve tanıtım faaliyetlerinin etkin bir şekilde yapılmasının turistlerin farkındalığını arttırabileceği göz ardı edilmemelidir.

Şehrin kültürel miras farkındalığını arttırabilmek adına, özellikle yerel halk başta olmak üzere tüm paydaşlara yönelik eğitim programları ve projelerin yürütülmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Türkçe ve İngilizce literatürde bu mirasların destinasyon rekabetçiliği açısından ele alınmamış olması sebebiyle bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, bu çalışmanın kavramsal bir değerlendirme olması sebebiyle daha somut bulguları barındırmamasının bazı sınırlılıklara sahip olduğunu gösterdiği ifade edilebilir. Bu sebeple, gelecek çalışmalarda Unesco Dünya Miras Listesinde yer alan değerlerin rekabet avantajı açısından ampirik olarak araştırılmasının daha somut bulguların ortaya çıkmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Adie, B. A.; Hall, C. M. (2017). Who visits World Heritage? A comparative analysis of three cultural sites. *Journal of Heritage Tourism*, 12(1), 67-80.
- Arfa, F., Kaboli, S., Yazdanfar, S. A. ve Mohammadi, H. (2016). The Effective Factors on Increasing Visits of International Tourists to a Recognized Cultural or Natural Heritage in UNESCO World Heritage List. *International Journal of Humanities and Cultural Studies (IJHCS) ISSN 2356-5926*, 1(1), 1353-1363.
- Bodega, D., Cioccarelli, G. ve Denicolai, S. (2004). New inter-organizational forms: Evolution of relationship structures in mountain tourism. *Tourism Review*, 59(3), 13–19.
- Boschma, R. ve Fritsch, M. (2009). Creative class and regional growth: empirical evidence from seven European countries. *Economic Geography*, 85(4), 391–423.
- Buckley, R. (2018). Tourism and natural World Heritage: A complicated relationship. *Journal of Travel Research*, 57(5), 563-578.
- Crouch, G. I. ve Ritchie, J. B. (1999). Tourism, competitiveness, and societal prosperity. *Journal of business research*, 44(3), 137-152.
- Cuccia, T., Guccio, C. ve Rizzo, I. (2016). The effects of UNESCO World Heritage List inscription on tourism destinations performance in Italian regions. *Economic Modelling*, 53, 494-508.
- Dwyer, L. ve Kim, C. (2003). Destination competitiveness: determinants and indicators. *Current issues in tourism*, 6(5), 369-414.
- Eilat, Y. ve Einav, L. (2004). Determinants of international tourism: a three-dimensional panel data analysis. *Applied Economics*, 36(12), 1315-1327.
- Frey, B. S. ve Steiner, L. (2011). World Heritage List: does it make sense?. *International Journal of Cultural Policy*, 17(5), 555-573.

- Fuchs, M. ve Weiermair, K. (2004). Destination benchmarking: An indicatorsystem's potential for exploring guest satisfaction. *Journal of Travel Research*, 42(3), 212-225.
- Garcia, M. I., Fernandez, Y. ve Zofio, J. L. (2003). The economic dimension of the cultural and leisure industry in Spain: national, sectoral and regional analysis. *Journal of Cultural Economics*, 27(1), 9-30.
- Huang, C. H., Tsaur, J. R. ve Yang, C. H. (2012). Does world heritage list really induce more tourists? Evidence from Macau. *Tourism Management*, 33(6), 1450-1457.
- Huggins, R. (2003). Creating a UK competitiveness index: regional and local benchmarking. *Regional Studies*, 37(1), 89-96.
- 358 | Nguyen, T.H.H. ve Cheung, C. (2014). The classification of heritage tourists: a case of Hue City Vietnam. *Journal of Heritage Tourism*, 9(1), 35-50.
- Prezenza, A., Sheehan, L. ve Ritchie, J. R. B. (2005). Towards a model of the roles and activities of destination management organizations. *Journal of Hospitality, Tourism and Leisure Science*, 3, 1-16.
- Pearce, D. G. ve Schänzel, H. A. (2013). Destination management: The tourists' perspective. *Journal of Destination Marketing and Management*, 2(3), 137-145.
- Ritchie, J. R. B. ve Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination, a sustainable tourism perspective*. Cambridge: Cabi Publishing.
- Sainaghi, R. (2006). From contents to processes: Versus a dynamic destination management model (DDMM). *Tourism Management*, 27(5), 1053-1063.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2018). <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-44403/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-diyarbakir.html> (Erişim Tarihi: 02.10.2018).
- Thorsell, J. ve Sigaty, T. (1998). Human use of world heritage natural sites: A global overview, global theme study of world heritage natural sites. http://cmsdata.iucn.org/downloads/human_use.pdf. (Erişim Tarihi: 28.09.2018).

- UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization). (2018). <https://whc.unesco.org/en/list/1488> (Erişim Tarihi: 03.10.2018).
- Wuepper, D. ve Patry, M. (2017). The World Heritage list: Which sites promote the brand? A big data spatial econometrics approach. *Journal of Cultural Economics*, 41(1), 1-21.
- Yang, C. H., Lin, H. L. ve Han, C. C. (2010). Analysis of international tourist arrivals in China: The role of World Heritage Sites. *Tourism management*, 31(6), 827-837.

DİYARBAKIR İLİNİN TURİZM POTANSİYELİ VE PAZARLAMA SORUNLARI

Sadık Serçek
Dicle Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Gülseren Özaltaş Serçek
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Turizm Fakültesi

Özet

Çoğunlukla “bacasız sanayi” olarak tanımlanan turizm, merkezinde insan unsurunun var olduğu, ekonomik, toplumsal, politik, kültürel, teknolojik, ekolojik değişim ve gelişmelere son derece duyarlı bir endüstridir. Ülkelerde, bölgelerde ve hatta illerde turizme verilen önem her geçen gün artmaktadır. Turizm potansiyeline sahip birçok ülkenin pazar payını ve ulusal gelirini arttırmak amacıyla uluslararası turizm piyasasında birbirleri ile kıyasıya bir rekabet içinde oldukları görülmektedir. Bu süreçte turizm kaynakları kadar kentsel altyapı, sosyal ve kültürel donatılar ve yenilikçilik özellikleri de etkili olmaktadır. Her geçen gün dünya turizm pastasından daha büyük paylar almak için çabalayan ülkeler, rekabet güçlerini artırıcı yeni yönetim, tanıtım ve pazarlama teknikleri kullanmaya başlamıştır. Bu süreç turistik destinasyonların turizme konu olan kaynaklarını rakip bölgelere göre konumlamasını ve değerler üzerinden pazarlanmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda mevcut çalışma, dünyadaki turizm potansiyelini ve bu konudaki gelişmeleri de dikkate alarak Diyarbakır için yeni bir turizm tanıtımı ve pazarlama önerisinde bulunmayı amaçlamıştır. Turizm kaynaklarının tanıtımında özellikle yerel ve kültürel değerlerin tanıtımı ve turizm amaçlı sunumu konularında önemli eksiklikler bulunmaktadır. Bu bulgular ışığında, Diyarbakır turizminde ürün çeşitlendirmesi yapılması ve bu yolla ürün tanıtımının artırılması için bir dizi öneriler sunulmaktadır.

TOURISM POTENTIAL AND MARKETING PROBLEMS OF DİYARBAKIR

Abstract

362 | Tourism is mostly defined as "industry without chimney", which is highly sensitive to economic, social, political, cultural, technological, ecological changes and developments in which human element exists in its center. The importance given to tourism in countries, regions and even provinces is increasing day by day. It is seen that many countries with tourism potential have a competitive competition in the international tourism market in order to increase their market share and national income. In this process, urban infrastructure, social and cultural facilities and innovation characteristics are influential as well as tourism resources. Countries that are struggling to get bigger share of world tourism cake have started to use new management, promotion and marketing techniques to increase their competitiveness. This process has enabled the tourism destinations to be positioned according to their competitor regions and marketing them on values. In this respect, the present study aimed to offer a new tourism promotion and marketing proposal for Diyarbakir, taking into account the tourism potential of the world and the developments in this field. There are significant deficiencies in the promotion of tourism resources, particularly in the promotion of local and cultural values and in the presentation of tourism purposes. In the light of these findings, a number of recommendations are offered for the diversification of products in Diyarbakir tourism and in this way to increase product promotion.

Giriş

Turizmin, dünyada gelişme göstermesiyle ülkeler turizm ürünlerini çeşitlendirerek bu gelişmeden paylarını arttırmayı amaçlamaktadırlar. Ülkeler arasında ve hatta ülkeler içinde turizm bölgeleri, iller, ilçeler ve neredeyse mahalleler bile turizmde gelişmek, turizm gelirlerini arttırmak amacıyla birbirleriyle rekabet etmektedirler. Bu nedenle turizmde rekabetçilik artmakta ve rekabet üstünlüğü sağlama konusunda turistik ürün ve hizmetler de çeşitlenmektedir.

Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yayımlanan rapora göre, 2016 yılında uluslararası ziyaretlerin sayısı bir önceki yıla göre yüzde 3.9 oranında artarak 1 milyar 235 milyona ulaşmıştır. 2016'da küresel turizm gelirleri ise 2015 yılına göre yüzde 2 oranında artarak 1 trilyon 220 milyar dolar olmuştur. Türkiye, 2016 yılında turizmde yaşadığı büyük kayba rağmen 25,3 milyon yabancı; 5,5 milyon yurt dışında ikamet eden vatandaş olmak üzere toplamda 30,9 milyon ile en çok ziyaretçi ağırlayan ülkeler sıralamasında ilk 10'da kalmayı başarmıştır. 2015 yılında listenin 6'ncı sırasında yer alan Türkiye, 2016'da 4 basamak gerileyerek 10'uncu sırada yer almıştır. Turizm gelirlerinde 2015 yılında 12. sırada yer alan Türkiye, 2016 yılında 5 sıra birden gerileyerek 18 milyar 743 milyon dolarlık gelir ile dünyanın en çok gelir elde eden 17'inci ülkesi olmuştur.¹ Uluslararası turizm hareketleri incelendiğinde, Türkiye'nin ziyaretçi sayısı açısından ilk onda olması önem arz etmektedir.

Dünya genelinde bu kadar insanın turistik amaçla yer değiştirmesi söz konusu iken yurt içinde de turizm hareketleri artmaktadır. Hane halkı Yurtiçi Turizm verilerine göre 2016 yılında 68.450 seyahat, 605.608 geceleme; 2017 yılında ise 77.179 seyahat, 665.194 geceleme gerçekleşmiştir.²

¹ UNWTO, "Tourism Highlights", erişim: 21.09.2018, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>.

2017 Edition World Tourism Highlights, 2017: 2-3

² Türkiye İstatistik Kurumu, "Hanehalkı Yurtiçi Turizm İstatistikleri" erişim: 21.09.2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072

Araştırmada ele alınan Diyarbakır ilinde ise, 2017 yılında 11.875 yabancı, 275.559 yerli olmak üzere 287.434 kişi konaklama hizmetinden yararlanmıştır. Bu veriler incelendiğinde Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde bulunan ve tarihi M.Ö. 7500-5000 yıllarına dayanan Çayönü'nün olması, surlarının ve Hevsel Bahçelerinin Dünya Kültür Mirası Listesinde olması, geçmişten günümüze farklı medeniyetlerin yaşaması ve bunların eserlerinin bulunması, Ulu Cami'nin 5. Harem-i Şerif olarak kabul görmesi, Peygamberler Şehri olarak anılması gibi birçok özelliğinin olmasına rağmen yeterli ilgiyi görmediği söylenebilir.

Araştırmada Diyarbakır ilinin turizm potansiyeli ele alınarak, rekabet üstünlüğü sağlama konusunda pazarlama açısından nelerin yapılabileceği konusunda ilgililere yol gösterici nitelikte olması beklenmektedir.

Kavramsal Çerçeve

364 |

Crouch ve Ritchie (1999) destinasyon rekabetini, orada yaşayan vatandaşlara sunulan yaşam kalitesi kavramıyla açıklamaktadırlar.³ Birçok ülke ekonomik büyüme ve kalkınmaları için gerekli olan döviz girdisini sağlamak, yeni istihdam olanakları oluşturmak, pazar payını ve milli gelirini arttırmak amacıyla uluslararası turizm piyasasında birbirleri ile rekabet içindedirler. Turizm sektöründe, ülkelerin paylarını arttırma çabaları turizm rekabetini doğurmakta ve yeni destinasyonlar ile ürünlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.⁴

Turizm destinasyonu; doğal çekiciliğini koruyarak, yeterli ve eğitimli işgücü ile yüksek verimlilik ve kalitede hizmet sunarak, ürün çeşitlendirmesine giderek, talep yapısını çok ciddi analiz edip ona uygun pazar ve rekabet stratejisi belirleyerek ve bunların sonucunda da turisti memnun ederek, sektörde istenilen rekabetçi gücü sağlayıp; pazar payını, turist sayısını ve de turizm gelirini arttırabilecektir.⁵

Sürekli değişen koşullar, mal ve hizmetlerin olduğu kadar farklı bölgelerin, kentlerin ve destinasyonların da tanıtımının ve geliştirilmesinin sosyal ve ekonomik

³ Geoffrey I. Crouch and J. R. Brent Ritchie, "Tourism, Competitiveness and Societal Prosperity", *Journal of Business Research* 44, (1999): 137-152.

⁴ Ozan Bahar, "Türkiye'de Turizm Sektörünün Rekabet Gücü Analizi Üzerine Bir Alan Araştırması: Muğla Örneği" (Doktora Tezi, Muğla Üniversitesi 2004), 63.

⁵ Burhan Aydemir, Uğur Saylan ve Fatih Aydoğmuş, "Turizmde Rekabet: Seyahat ve Turizm (T&T) Rekabet Edebilirlik Raporunda Türkiye'nin ve Avrupa'nın Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18/ 1 (Haziran 2014): 2.

kalkınmaya katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dünya kentlerinin çeşitli etkinlikler ve organizasyonlar ile rekabet içinde olduğu görülmektedir.⁶

Bölgesel kalkınmanın sağlanması ve bölgelere rekabetçi olma özelliği kazandıran en önemli sektörlerden birisinin “turizm” olduğu kabul edilmektedir. Turizm sektörü, ülkelerin veya bölgelerin sahip oldukları turizm arz kaynaklarını etkin bir şekilde kullanarak bölgesel kalkınmada önemli bir yere sahiptir.⁷

Destinasyonlar, küreselleşme ve teknolojik gelişmeler başta olmak üzere daha birçok nedene bağlı olarak turistlerin artan hareketliliğinden dolayı birbirleriyle rekabet içindedirler. Rekabetin her geçen gün arttığı küresel pazarda destinasyonların rekabet güçlerini nasıl koruyacakları ve geliştirecekleri sorusu önem kazanmaktadır. Bu noktada destinasyonların, rekabet güçlerini artırmaları için turist davranışlarını ve bu davranışları etkileyen faktörleri belirlemeleri gerekliliği öne çıkmaktadır. Turist davranışlarını etkileyen faktörleri belirlemek ve bu doğrultuda ürünleri oluşturup sunmak mevcut rekabetçi turizm pazarında destinasyonların rekabet gücünü önemli ölçüde artırabilecektir.⁸

Genel olarak turizm rekabetinde üstün olan ülkelerin değişik ölçeklerdeki turizm çekim yerlerini uluslararası rakiplerinden ayırmak için daha detaylı ve etkin bilgilendirme olanağı sunan yöntemleri benimsemeye başladıkları gözlenmektedir.⁹ Bu nedenle başarının sırrının; ülke bazında değil, ülkeleri tanıtım açısından daha küçük destinasyonlara bölerek bölge, il, ilçe gibi destinasyonlara yönelik pazarlama çalışmalarının yapılmasında olduğu söylenebilir.

⁶ Nevin Karabıyık ve Burcu Sümer İnci, “Destinasyon Pazarlamasında Pazarlama Stratejisi ve Konumlandırma Çalışmalarına Kavramsal Yaklaşım”, *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (Yaz 2012): 17.

⁷ Faruk Alaeddinoğlu ve Meryem Sarıkamış Komşu, “TRB2 Bölgesi Turizminin Rekabet Gücü Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 /2: 430.

⁸ Ayşe Nevin Sert ve R. Pars Şahbaz, “Turist Bakış Açısıyla Destinasyon Rekabet Gücünün Belirlenmesinde Sosyo-Demografik Özelliklerin Etkisine Yönelik Bir Araştırma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 5/3 (2017): 87.

⁹ Mehmet Cihan Yavuz ve Solmaz Filiz Karabağ., “Ulusal Turizm Tanıtımı ve Pazarlama Yönetimi Örgütlenmesi: Türkiye İçin Bir Model Önerisi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 36 (2009): 120.

Diyarbakır'ın Turizm Potansiyeli

Ülke içerisinde bulunan ve kendine has çekicilikleri olan alt destinasyonların bireysel tanıtımı ve pazarlaması, turizmden daha yüksek düzeyde faydanın elde edilebilmesi için bir gereklilik haline gelmiştir.¹⁰

Turizm sektöründe ürün geliştirme stratejisinin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi, bölgelerin sahip olduğu kaynakların çeşitliliğine bağlıdır. Farklı ürün sunma potansiyelini elinde bulunduran bölgeler, diğer bölgelere oranla, ulusal ya da uluslararası turizmde rekabet edebilmede daha fazla şansa sahip olabilmektedir.¹¹ Diyarbakır ilinin turizm kaynakları incelendiğinde kültür turizmi, inanç turizmi, sağlık turizmi gibi farklı turizm alanlarında gelişme gösterebileceği ve bu açıdan rekabet üstünlüğü sağlayabileceği söylenebilir. Bu kapsamda öncelikle Diyarbakır'ın turistik kaynakları incelenecektir.

366 |

Diyarbakır ili kültür varlıkları büyük ölçüde kent merkezinde bulunmaktadır. Büyük bir bölümü Suriçi bölgesinde yer alan kültür varlıklarının başlıca özellikleri aşağıda verilmektedir;¹²

Diyarbakır Surları: İnşa tarihi bilinmeyen kent surlarının M.S 349 yılında Roma İmparatoru Konstantinus tarafından onarılıp genişletildiği bilinmektedir. Yaklaşık 5 km. uzunluğunda olup yüksekliği 10-12 metre ve genişliği 3,5 metredir. Şehri boydan boya çevreleyen surlarda, şehirden giriş-çıkışlarda kullanılmak üzere kapılar inşa edilmiştir. Tarihi kent yanında savunma yapıları olan burçlarla 6 adet ihtişamlı kent kapısı ile diğer kentlere açılmaktadır. Bu kapılar açıldıkları önemli yolların ulaştığı ketlerin adıyla adlandırılmıştır. Diyarbakır surları, sağlam sur duvarları, burçları ve kapılarıyla günümüze en iyi şekilde ulaşmış ender sur yapılarındandır.

İçkale: Diyarbakır surları içerisinde etrafi surlarla çevrilerek kentten ayrılan İçkale, tarihi M.Ö. 6.000'li yıllara kadar uzanan Diyarbakır kentinin çekirdek

¹⁰ Age, 120.

¹¹ Teoman Duman, Metin Kozak ve Muzaffer S. Uysal, "Turizmde Ürün Çeşitliliği Yoluyla Ürün Değeri Oluşturma: Türkiye'deki Arz Kaynakları Üzerine Bir İnceleme", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18/2 (Güz 2007): 213. 206-214.

¹² Ayşegül Özbek, Hülya Özönen, M. Adnan Aksoy ve Zuhul Çelebi, "Diyarbakır-Şanlıurfa (TRC2) Bölgesi Kültür ve Turizm Mevcut Durum Raporu". (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2010). erişim: 21.09.2018. https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_181_L11X08SB_kultur_turizm_mevcut_durum_raporu.pdf

yerleşim merkezidir. İçerisinde Diyarbakır kentinin tarihini ortaya koyan Virankale (Amida) Höyüğü, Artuklu döneminden kalmış bir saray ve kervansaray, 2'nci yüzyıldan kalma kentin en eski kilisesi, 11'inci yüzyıldan kalma cami, 19'uncu ve 20'inci yüzyıldan kalma idari ve askeri binalar bulunmaktadır. Artuklu sarayındaki motifli mozaikler, bulunan en eski Türk mozaikleridir. Diyarbakır ilinin tarihi ve kültürel dokusunun en önemli noktasını oluşturan İçkale bölgesi korunarak kültür ve turizm merkezi olarak değerlendirilmesi için kapsamlı bir proje ile desteklenmektedir.

Ulu Camii: Yapım tarihi kesin bilinmemektedir. Ancak M.S 639 yılında Mar Torna Kilisesi'nin camiye çevrilmesi ile oluşturulmuştur. Anadolu'nun en eski mabetlerinden olan Ulu Cami, Müslümanlar tarafından 5. Harem-i Şerif (Mukaddes Mabet) olarak kabul edilmektedir.

Şeyh Mutahhar (Dört Ayaklı Minare) Camii: Akkoyunlu döneminden kalma, siyah ve beyaz sıralı kesme taşlarla inşa edilmiştir. Camiden ayrı dört sütun üzerinde yükselen kare planlı minaresi Anadolu'da tek örnektir. Ayrıca kentsel sit alanı içinde yer alan Behram Paşa Cami, Ali Paşa Cami, İskender Paşa Cami, Fatih Paşa Cami (Kurşunlu Cami), Hüsrev Paşa Cami, Melek Ahmet Paşa Cami, Safa Cami, Hz. Süleyman Cami, Selahaddin-i Rumi Camisi de önemli tarihi camiler olarak öne çıkmaktadır.

Mesudiye Medresesi: Diyarbakır'da yapılan ilk büyük medresedir, Anadolu'nun ilk üniversitesi olarak kabul edilmektedir. Zinciriye Medresesi (Sincariye Medresesi), Ali Paşa Medresesi, Muslihiddin Lari Medresesi de kayda değer medreselerdendir.

Hüsrev Paşa Hanı (Deliller Hanı): Han 1527 yılında Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Deliller Hanı kesme siyah-beyaz taştan yapılmış olup ve iki katlıdır. Günümüzde turistik bir otel olarak işletilmektedir.

Hasan Paşa Hanı: 1572-1575 yılları arasında yaptırılan iki katlı han, ihtişamı ve üslubuyla önemli yapılar arasındadır. Han geçtiğimiz yıllarda restore edilmiş ve günümüzde ticaret, sosyo-kültürel kullanımlarla çok sayıda ziyaretçi tarafından kullanılmaktadır.

Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi: İldeki faal durumdaki iki kiliseden biridir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bizans döneminden kalma mihrabı ve Roma biçimi kapısı ilgi çekicidir. 1915’e kadar Süryanice, Türkçe, Arapça ve Fransızca eğitim verilen bir okulken bugün papaz evi olarak kullanılmaktadır.

Saint George (Kara Papaz) Kilisesi: Yapım tarihi kesin bilinmemekle beraber Roma Dönemi’ne ait olduğu tahmin edilmektedir. Pagan tapınağıyken daha sonra kiliseye dönüştürülmüştür. Bazı kaynaklarda bu kilisede Cizreli büyük bilgin El Cezeri’nin imal ettiği robotların kullanıldığı rivayet edilmektedir.

Surp Giragos Kilisesi: Katolik Ermeni cemaatinin kullandığı bir kilisedir. Kaynaklar ve kilisedeki kitabelere göre yapım tarihinin 1515-1518 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir.

368 |

Mar Petyun (Keldani Katolik) Kilisesi: Yapım tarihi bilinmemekle beraber, 17. yy’da inşa edildiği tahmin edilmektedir. Günümüzde Keldani cemaati tarafından kullanılmakta ve faal durumdadır.

Kırklar Kilisesi: Kırklar Dağı üzerinde 5’inci yüzyıl sonlarında inşa edilen kiliseden günümüzde sadece bir duvar kalıntısı ve mahzen kısmı kalmıştır.

Gazi Köşkü (Semanoglu Köşkü): Dicle Vadisi’ne bakan bir konumda bulunan Gazi Köşkü, Akkoyunlular döneminde, siyah-beyaz bazalt taştan inşa edilmiştir. Mustafa Kemal 1917 yılında Diyarbakır’da Kolordu komutanı iken bir süre bu köşte ikamet ettiğinden Gazi Köşkü olarak bilinmektedir. 1937 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından sahibinden alınarak Atatürk’e hediye edilmiştir. Günümüzde Atatürk’e ait eşyalar ve belgelerin gösterildiği bir müze olarak tanzim edilmiştir.

Erdebil Köşkü: Altıncı yüzyıl eserlerindedir. Plan ve mimari özellikler bakımından Gazi köşkü ile benzerlikler gösteren bu yapı, bodrum üzerinde, iki katlı ve dikdörtgen formda havuzlu olarak yapılmıştır.¹³ 2008 yılında restore edilmiş ve kültür evi olarak kullanılmaktadır.

¹³ Mine Baran ve Aysel Yılmaz, “Diyarbakır Köşkleri”, Tarih - Kültür - İnanç Kenti Diyarbakır içinde, ed. Yusuf Kenan Haspolat ve Aysel Alyamaç Yılmaz (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2013), 186.

Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü): Kent merkezine 3 km mesafede Dicle nehri üzerinde yer alan Dicle Köprüsü kemer sayısından dolayı on gözlü köprü olarak anılmaktadır. Kesme bazalt taştan yapılan Köprü, 8'inci yüzyılda yapılmıştır.

Devegeçidi Köprüsü: Sivri kemerli yedi gözlü olarak inşa edilmiştir. Üzerinde iki kitabe ve Bakara suresinin 262. Ayeti bulunmaktadır. Bu kitabelere göre 1218 yılında Artuklular zamanında inşa edilmiştir.

Diyarbakır ilçelerde de önemli kültür ve tabiat varlıkları bulunmaktadır. Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünden alınan veriler esas alınarak hazırlanan ilçelere göre taşınmaz kültür varlıkları aşağıda verilmiştir.

İlçe Adı	Arkeolojik Sit Alanı	Kentsel Sit Alanı	Doğal Sit Alanı	Diğer Sit Alanları	Toplam Sit Alanı	Tescilli Yapı
Merkez	20	1			21	655
Bismil	41				41	2
Çermik	11		1		12	26
Çınar	15				15	11
Çüngüş						16
Dicle	5				5	3
Eğil	4				4	6
Ergani	19			1	20	18
Hani			1		1	10
Hazro	1				1	10
Kocaköy	8		1		9	1
Kulp	2				2	7
Lice	3				3	7
Silvan	11		1		12	23
Toplam	140		4	1	146	795

Tablo 1: Diyarbakır İli İlçelere Göre Tescilli Taşınmaz Kültür Varlıkları

Kaynak: Özbek, Özönen, Aksoy ve Çelebi, “Diyarbakır-Şanlıurfa (TRC2) Bölgesi Kültür ve Turizm Mevcut Durum Raporu”, 10.

Diyarbakır ili geleneksel el sanatları çömlekçilik, saraçlık, demircilik, telkırma, bakır işlemciliği, telkari, kuyumculuk, dericilik, dokumacılık,(ipek dokumacılığı, puşicilik) mermercilik ve taş işlemciliğidir. Bunlardan dokumacılık ile ilgili olarak ipekli puşi dokumacılığı, bakırcılık, basmacılık (taş/ahşap baskı), kuyumculuk (hasır-telkari) ve taş işlemciliğinin günümüzde üretimi diğer el sanatlarına göre

daha yaygın olarak devam etmektedir. İpek böcekçiliği Kulp, Lice, Silvan ve Merkez ilçelerde yapılmaktadır.

Mutfak kültürü açısından da Diyarbakır'ın zengin yöresel yemekler bulunmaktadır. Özellikle coğrafi işaret alan örgü peyniri, karpuzu, burma kadayıfı ve Karacadağ pirinci tescillenmiştir.

Diyarbakır müzik kültüründe dengbejlilik önemli yere sahiptir. Enstrüman kullanmaksızın insan sesiyle hikâye ve destanlardan oluşan şarkıları söyleyen dengbejler, söyledikleri türkülerde hikâye, aşk, kahramanlık, kavga gibi konuları işlemektedirler. Dengbejler ile Bölgedeki binlerce yıllık tarihi ve sözlü edebiyat günümüze taşınmaktadır. Diyarbakır'daki mesire alanlarının başında Hevsel bahçeleri, Fiskaya ve Devegeçidi baraj gölü mesire alanı gelmektedir.¹⁴

370 |

Bu turizm kaynakları incelendiğinde Diyarbakır'ın farklı turizm türlerine hitap edebilecek yapıya sahip olduğu ve bu bakımdan diğer illere göre rekabet avantajına sahip olduğu söylenebilir. Ancak gerek politik meseleler gerekse ekonomik meseleler nedeniyle bu kaynakların etkin kullanımı söz konusu değildir. Bu kaynakları etkin kullanmanın ise destinasyon markalaşmasının sağlanması, yerel yönetimlerin koordineli çalışmasına bağlı olduğu unutulmamalıdır.

Özellikle Diyarbakır Ergani ilçesinde bulunan Çayönü yerleşkesi, surlar ve İçkale, Hasuni Mağaraları, Hilar Mağaraları, Birkleyn Mağaraları, suriçinde bulunan geleneksel evler kültür turizmi açısından değerlendirilebilecek potansiyele sahiptir. Ayrıca inanç turizmi açısından da Ulu Cami, Keldani Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi, Surp Giragos Ermeni Kilisesi, sahabe mezarları, Eğin ilçesinde bulunan peygamber kabirleri oldukça önem arz etmektedir.

Sönmüş volkanik dağ olan Karacadağ Kayak Merkezi, Diyarbakır iline yakın olup kış turizmi açısından değerlendirilebilir. Sağlık turizmi açısından ilde bulunan üniversite hastanesi, eğitim ve araştırma hastanesi ve özel hastaneler medikal turizme; çermik ilçesinde bulunan kaplıca ile termal turizme hitap etmektedir.

¹⁴ Özbeke, Özönen, Aksoy ve Çelebi, "Diyarbakır-Şanlıurfa (TRC2) Bölgesi Kültür ve Turizm Mevcut Durum Raporu", 14.

Diyarbakır İlinin Turizm Verileri

Turizm son yıllarda ülkelerin önem verdiği büyüme alanlarından bir haline gelmiştir. Bu nedenle de ülkeler bu büyümeden faydalanmak ve kendi paylarını arttırmak üzere çeşitli pazarlama faaliyetleri ile turist sayısını ve turizm gelirlerini arttırmayı hedeflemektedirler. Sadece ülkeler değil iller, bölgeler de bu büyümeden etkilenerek turist çekme amacındadırlar. Diyarbakır ilinin turizm açısından genel durumunu ortaya koymak adına turizm verileri incelenmektedir.

Diyarbakır ilinde 2018 yılında 28 turizm işletme belgeli, 8 yatırım belgeli tesis yer almaktadır. Önceki yıllar ile kıyaslandığında tesis sayısının ve yatak kapasitesinin giderek arttığı söylenebilir.

	İŞLETME BELGELİ			YATIRIM BELGELİ		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Diyarbakır						
2018	28	2 024	4 006	8	635	1 304
2017	27	1 942	3 836	11	970	1 851
2016	25	1604	3158	13	1390	2649

Tablo 2: Yatırım ve İşletme Belgeli Tesis İstatistikleri

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri (2018)

Tabloda görüldüğü üzere 2017 yılında Diyarbakır ili genelinde turizm işletme belgeli tesislerde 11.804 yabancı, 250.966 yerli olmak üzere toplamda 262.770 tesise geliş; 19.912 yabancı, 398.053 yerli olmak üzere 417.965 geceleme gerçekleşmiştir. Ortalama kalış süreleri yabancılarda 1,69; yerlilerde 1,59 olarak görülmektedir. Yıllar itibarıyla turizm işletme belgeli tesislere gelen turist sayısı artış gösterirken, 2016 yılında ülkenin genel turizm verileriyle paralel olarak düşüş gerçekleşmiştir. Toplam geceleme sayılarında da giderek artış olduğu görülmektedir.

Yıllar	Tesise Geliş Sayısı			Geceleme		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
2017	11 804	250 966	262 770	19 912	398 053	417 965
2016	4 794	158 609	163 403	10 814	246 959	257 773
2015	20 001	192 812	212 813	31 101	280 698	311 799
2014	24 584	215 022	239 606	39 166	307 136	346 302

2013	22 582	203 300	225 882	37 299	295 783	333 082
2012	13 871	185 823	199 694	22 522	254 960	277 482
2011	20 006	206 037	226 043	39 184	282 473	321 657
2010	19 680	198 515	218 195	35 851	281 948	317 799

Tablo 3: Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesislerinde Tesislere Geliş

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri (2018)

Tabloda görüldüğü üzere 2017 yılında Diyarbakır ili genelinde belediye belgeli tesislerde 80 yabancı, 39.373 yerli olmak üzere toplamda 39.453 tesise geliş; 230 yabancı, 67.004 yerli olmak üzere 67.234 geceleme gerçekleşmiştir. Ortalama kalış süreleri yabancılarda 2,88; yerlilerde 1,70 olarak görülmektedir. Yıllar itibariyle belediye belgeli tesislere gelen turist sayısı artış gösterirken, 2016 yılından itibaren düşüş gerçekleşmiştir.

372 |

Yıllar	Tesis Geliş Sayısı			Geceleme		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
2017	80	39 373	39 453	230	67 004	67 234
2016	15 339	109 693	125 032	21 555	158 075	179 630
2015	61 174	150 349	211 523	89 185	254 901	344 086
2014	46 833	225 185	272 018	67 565	293 552	361 117
2013	39 674	259 776	299 450	51 858	311 548	363 406
2012	12 250	236 002	248 252	16 453	295 286	311 739
2011	18 186	211 051	229 237	27 880	257 130	285 010
2010	8 680	165 301	173 981	19 492	235 883	255 375

Tablo 4: Belediye Belgeli Konaklama Tesislerinde Tesislere Geliş

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı İstatistikleri (2018)

Sonuç

Rekabete dâhil olan her ülke gibi, Türkiye için de, bu rekabetten başarılı ve kazançlı çıkmak ancak tüm ülkenin ya da alt destinasyonlarının, karşılaştırmalı üstünlüğü haiz rekabetçi kaynaklarının etkin tanıtımı ve pazarlaması ile mümkün görünmektedir.¹⁵ Bir turistik destinasyonun mevcut pazarlardan daha fazla turist çekmesi ve yeni pazarlar bulması pazarlama faaliyetlerine verdikleri önemle mümkün olmaktadır.

Bir ülkenin kaynakları, kültürü ve alışkanlıkları ile bağlantılı olduğundan dünyanın her yerinde uygulanabilecek tek bir rekabet gücünü artırıcı model yoktur. Bir ülkenin rekabet gücü münferit politikalarla değil, ancak topyekün bir ulusal çaba ile arttırılıp güçlendirilebilir.¹⁶

Destinasyonların rekabet şartlarını stratejik planlama yaklaşımı ile değerlendirmeleri ve uzun vadede hayatlarını devam ettirerek sürdürülebilir bir rekabet üstünlüğü sağlayabilecek yaklaşımlardan faydalanmaları gerekmektedir.¹⁷ Bu nedenle farklı politikaların bütünleşik bir yaklaşımla geliştirilmesi, gereklilik haline gelmektedir.

2015 yılında Almanya Bonn’da düzenlenen Dünya Miras Komitesi 39. Dönem Toplantısı’nda “Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı”nın UNESCO Dünya Miras Listesi’ne kaydedilmesine karar verilmiştir. Ayrıca "La Pomme d'Or" or "The Golden Apple" olarak adlandırılan ve Dünya Seyahat Gazetecileri ve Yazarları Federasyonu’ndan (FIJET) 33 temsilci ve yönetim kurulunun katılımlarıyla gerçekleştirilen genel kurulunda 2019 yılı turizmin Oscar’ı olarak kabul edilen Altın Elma Ödülü Diyarbakır’a verilmiştir. Tüm bu önemli gelişmeler aslında Diyarbakır’ın ne derece turizm açısından potansiyelinin olduğunu belgeleyen faaliyetler olarak değerlendirilmelidir. Diyarbakır’ın bu süreçten sonda

¹⁵ Yavuz ve Karabağ, “Ulusal Turizm Tanıtımı ve Pazarlama Yönetimi Örgütlenmesi: Türkiye İçin Bir Model Önerisi”, 120.

¹⁶ Emin Çivi ve Ece Demiray Erol, “Ulusal Rekabet Gücünü Arttırma Yolları: Literatür Araştırması”, *Yönetim ve Ekonomi* 15/1 (2008): 114.

¹⁷ Emre Erbaş ve Nilüfer Şahin Perçin, “Destinasyon Rekabetçiliğinin Stratejik Planlanmasında Hibrit Bir Yaklaşım: KFG-ÖBA-AHS”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2016): 91.

tüm bu gelişmeleri fırsata çevirerek pazarlama unsuru olarak değerlendirmesi, tüm alanlarda bunları dile getirmeli ve gerek merkezi gerekse yerel yönetim nezdinde pazarlama atağı olarak değerlendirilmelidir.

Diyarbakır'daki turizm kaynakları ele alındığında Diyarbakır'ın gerek kültür turizmi, inanç turizmi, sağlık turizmi, kış turizmi, gastronomi turizmi açısından diğer destinasyondan farklı özellikler gösterdiği bunların rekabet avantajı sağlayabileceği söylenebilir. Bu kapsamda turizmin de çok boyutlu ve çok aktörlü bir perspektifle ve bütünlük bir yaklaşımla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Buna yönelik olarak, turizmin geliştirilmesi sürecinde bir taraftan dünyada turizm açısından başarılı örneklerin dikkate alınması ve bu ülkelerden Diyarbakır'a yönelik gelebilecek potansiyel turistlerin beklenti ve tercihlerinin doğru analiz edilmesi önemlidir.

374 | Gerek Türkiye'nin gerekse Diyarbakır ilinin turizmden daha fazla pay alabilmesi için destinasyon temelli tanıtım ve pazarlama çalışması yürütülerek destinasyonun kendine has özellikleri, tarihi değerleri, misafirperverliği gibi turistik özellik taşıyabilecek unsurları ön plana çıkarılmalı ve böylece rekabet üstünlüğü sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- Alaeddinoğlu Faruk ve Sarıkamış Komşu, Meryem. “TRB2 Bölgesi Turizminin Rekabet Gücü Üzerine Bir Alan Araştırması,” *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/2 (2017): 428-448.
- Aydemir, Burhan, Saylan, Uğur ve Aydoğmuş, Fatih. “Turizmde Rekabet: Seyahat ve Turizm (T&T) Rekabet Edebilirlik Raporunda Türkiye’nin ve Avrupa’nın Değerlendirilmesi.” *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18/1 (Haziran 2014): 1-15.
- Bahar, Ozan. “Türkiye’de Turizm Sektörünün Rekabet Gücü Analizi Üzerine Bir Alan Araştırması: Muğla Örneği.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla Üniversitesi, 2004.
- Baran Mine ve Yılmaz Aysel. “Diyarbakır Köşkleri”, Tarih - Kültür - İnanç Kenti Diyarbakır içinde, editörler Yusuf Kenan Haspolat ve Aysel Alyamaç Yılmaz 1:173-188. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2013.
- Crouch, Geoffrey I. and Ritchie, J. R. Brent. “Tourism, Competitiveness and Societal Prosperity.” *Journal of Business Research* 44(1999): 137-152.
- Çivi, Emin ve Demiray Erol, Ece. “Ulusal Rekabet Gücünü Arttırma Yolları: Literatür Araştırması,” *Yönetim ve Ekonomi* 15/1(2008): 99-114.
- Duman, Teoman, Kozak, Metin ve Uysal, Muzaffer S. “Turizmde Ürün Çeşitliliği Yoluyla Ürün Değeri Oluşturma: Türkiye’deki Arz Kaynakları Üzerine Bir İnceleme,” *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18/ 2 (Güz 2007): 206-214.
- Erbaş, Emre ve Şahin Perçin Nilüfer. “Destinasyon Rekabetçiliğinin Stratejik Planlanmasında Hibrit Bir Yaklaşım: KFG-ÖBA-AHS,” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2016): 74-97.
- Karabıyık, Nevin ve Sümer İnci, Burcu. “Destinasyon Pazarlamasında Pazarlama Stratejisi ve Konumlandırma Çalışmalarına Kavramsal Yaklaşım,” *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(Yaz 2012): 1-19.

Özbek Ayşegül, Özönen Hülya, Aksoy M. Adnan ve Çelebi Zuhul. “Diyarbakır-Şanlıurfa (TRC2) Bölgesi Kültür ve Turizm Mevcut Durum Raporu”. Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2010. Erişim: 21.09.2018. https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_181_LI1X08SB_kultur_turizm_mevcut_durum_raporu.pdf

Kültür ve Turizm Bakanlığı. “Turizm İstatistikleri” Erişim 21.09.2018 <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>

Sert, Ayşe Nevin ve Şahbaz, R. Pars. “Turist Bakış Açısıyla Destinasyon Rekabet Gücünün Belirlenmesinde Sosyo-Demografik Özelliklerin Etkisine Yönelik Bir Araştırma,” *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 5/3(2017): 74-92.

Türkiye İstatistik Kurumu, “Hanehalkı Yurtiçi Turizm İstatistikleri”, Erişim: 21.09.2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072

376 |

UNWTO, “Tourism Highlights”, Erişim: 21.09.2018, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>.

Yavuz, Mehmet Can ve Karabağ, Solmaz Filiz. “Ulusal Turizm Tanıtımı ve Pazarlama Yönetimi Örgütlenmesi: Türkiye İçin Bir Model Önerisi,” *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 36 (2009): 113-127.

ÜRETİM İŞLETMELERİNDE BİLGİ TEKNOLOJİLERİNİ KULLANIM DÜZEYLERİ: DİYARBAKIR ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ'NDE BİR ARAŞTIRMA

Halil İbrahim Şengün

Dicle Üniversitesi,
İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi

Nurettin Mentek

Dicle Üniversitesi,
İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi

| 379

Özet

Günümüzde işletmeler artık bilgi temelli bir ekonomide varlıklarını sürdürmek zorundadırlar. Bu durum çağımızın “Bilgi Çağı” olmasından ileri gelmektedir. Bilgi çağını sanayi çağından ayıran en önemli nitelik, bilginin stratejik ve vazgeçilmez kaynak durumuna gelmesidir. Sanayi toplumlarının bilgi toplumlarına dönüşümüne teknolojinin etkileri değerlendirildiğinde; mekanik teknoloji uygulamalarının bilgi teknoloji uygulamalarına dönüşmesi, iş gücü ikamesi makinelerin beyin gücünü takviye eden bilgisayarlara dönüşmesi, montaj hattı üretim tekniğinin bilgi üretim teknolojileri üretim tekniğine dönüşmesi, basın yayın araçlarına dayalı iletişimin internet ve dijital teknolojilere dayanan iletişime dönüşmesi şeklinde değerlendirilmektedir. Ekonomik yapı içinde üretim işletmelerinin sürdürülebilir rekabet avantajında başarılı olmaları bilgi teknolojilerini başarılı şekilde takip etmeleri ve bilgiyi etkin bir şekilde kullanmalarından geçecektir. Mevcut bilişim ve iletişim teknolojileriyle dünyanın her yerinden işgücü piyasasına katılmak ve üretim yapmak belirli ölçü ve koşullarda mümkün hale gelmektedir. Bunun yanında bilgi

temelli ürün ve hizmetlere olan talepteki artış, yeni kurum ve kurallar doğurmuştur. Dolayısıyla dünya rekabet sahnesinin de buna bağlı olarak kökten değişeceği öngörülmektedir. Bu çalışmada Diyarbakır'da Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren üretim işletmelerinin rekabet başarısı sağlamada bilgi teknolojilerinin rolünün farkında olup olmadıkları, bilgi teknolojilerini kullanım sıklıkları ve kullanım alanlarını belirlemeye yönelik olarak yapılan araştırmanın bulguları istatistiksel bir takım analizler sonucunda ortaya konulmuştur.

LEVELS OF USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN PRODUCTION BUSINESSES: A RESEARCH IN THE ORGANIZED INDUSTRIAL ZONE

Abstract

Nowadays, businesses have to maintain their existence in a knowledge-based economy. This is due to the fact that our age is the "Information Age". The most important feature that distinguishes information age from industrial age is that information has become a strategic and indispensable source. When the effects of technology on the transformation of industrial societies into information societies are evaluated, the transformation of mechanical technology applications into information technology applications, the transformation of labor substitution machines into computers that reinforce brain power, the transformation of assembly line production techniques into information production technologies production technique, and the transformation of communication based on media into communication based on internet and digital technologies are taken into account. The fact that production businesses achieve success in a sustainable competitive advantage within the economic structure is based on the fact that they successfully follow information technologies and effectively use the information. Along with the existing information and communication technologies, it becomes possible to participate in the labor market and to make production from all over the world to some extent and under certain conditions. Furthermore, the increase in demand for knowledge-based products and services has led to new institutions and rules. Therefore, it is predicted that the world competition stage will change radically. In this study, it was revealed whether production businesses operating in the Organized Industrial Zone in Diyarbakır were aware of the role of information technologies in achieving competitive success, and the findings of the study carried out to determine the frequency and usage areas of information technologies were revealed by a number of statistical analyses.

Giriş

Teknoloji konusundaki felsefi nitelikte tartışmalar Eski Yunan'a kadar götürülebilir¹ olsa da, teknolojinin günümüzde geldiği yer ve ortaya koyduğu etkilerin büyüklüğü, olanaklar ve tehditlerinin yaygınlığı daha çok çağımıza özgü görünmektedir. Özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları bu konuya da yeni bir ivme katmıştır. İnsanlığı etkileyen önemli hadiselerin paralelinde teknolojinin etkileri konusunda çok farklı görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Görüş farklılıkları, Rousseau, Marx, Heidegger, Adorno, Horkheimer, Marcus, Illich, Habermas, Apple, Feenberg, Bowers, Cuban, Postman ve çok sayıda teknoloji politikası konusunda çalışan yazar/akademisyenlerin değerlendirmelerinden görülebileceği gibi, bu konuda günümüze yansıyan ve daha çok örgütlü/kurumsal güçleri olan kümelerin hareket noktalarından izlemek de olanaklıdır. Özellikle doğa ve insan toplulukları karşısında, insan yapımı ileri teknolojiye dayanan “maddi ürünlerin” sanıldığından çok daha zararlı olabileceğinin fark edilmesi ve bilimsel-teknik bilgiye dayalı ürünlerin, buna bağlı olarak teknolojinin, “nötr” veya her zaman insan yararına araçlar olmadığı ve teknolojik gelişmenin bazı alanlarda denetlenmesi gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir².

Bilgi teknolojileri, verilerin kaydedilmesi, saklanması belirli bir işlem sürecinden geçirilmesi ile bilgilerin üretilmesi üretilen bilgilere erişilmesi saklanması aktarılması gibi işlemlerin en iyi şekilde yapılmasına olanak sağlayan teknolojileri tanımlamada kullanılan bir kavramdır. Bilgi ve beraberinde iletişim teknolojisinin gelişmesi birbirine bağımlı ve tamamlayıcı bir şekilde gerçekleşmektedir. Özellikle, bu iki alandaki gelişmeler bilgi toplumuna geçiş sürecinin hızlanmasına olumlu etki yapmıştır³

1 Ahmet İnam, Teknoloji Benim Neyim Oluyor?, METU Press. ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

2 Hasan Hüseyin Aksoy, “Eğitim Kurumlarında Teknoloji Kullanımı ve Etkilerine İlişkin Bir Çözümleme”, Eğitim Bilim ve Toplum Dergisi, 1(4), 2003.

3 Vahap Tecim, “Bilgi Teknolojilerinde Yeni Bir Gelişme:Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Bilgi Sistemleri Arasındaki Yeri”, D.E.Ü.İİBF Dergisi.14(1), 1999.

Günümüz ülkelerinin birbiriyle rekabet etmelerinde en temel harekete geçirici güç teknolojidir. Teknoloji sadece bireysel hayatta önem arz eden bir konu değil artık kurumsal bazda ve ülke yönetimlerinde dâhil etkin bir konu haline gelmiştir. Teknoloji, ülkelerin gücünü doğrudan etkileyebilmekte, yüksek teknolojlili ürün üreten ve bunları ihraç eden ülkeler dünyada adından söz ettirmektedir. Son yıllarda adını A.B.D. ve Japonya'dan sonra teknoloji konusunda duyuran bir başka ülke de Hindistan olmuştur. Hindistan, özellikle yazılım konusunda bir hayli ilerleme kat etmiş, ayrıca uzay teknolojileri konusundaki adımları ile gündeme gelmektedir. Bir Güneydoğu Asya ülkesinin bu başarıyı göstermesi teknoloji kullanımı sayesinde olmuştur. Ayrıca yine bir Asya ülkesi olan, yenilikçi ve uzman bakış açısıyla geliştirdikleri teknolojik ürünlerle Güney Kore de teknolojiyi etkin kullanımı sayesinde önemli bir ivme kazanmıştır. Neticede Güney Kore dünya markalar sıralamasında ilk sıralardaki markalarıyla adından söz ettirmektedir.

Teknoloji ve telekomünikasyon olanakları dünya ülkelerini birbiriyle eklemlenmekte ve küreselleştirmektedir. Bu teknolojilerin sağladıkları olanaklar üzerinde kapitalizmin küreselleştirici dinamikleri, merkez ülkeleri, bilgi sektörünün gelişmiş olması nedeniyle üretici, çevre ülkeleri ile de tüketici haline gelmektedir⁴.

Bilgi Teknolojilerinin İşletmeler Üzerindeki Etkilerini Ölçmeye Yönelik Olarak Diyarbakır OSB'de Yapılan Araştırma

Çalışmanın teorik kısmında öncelikle bilgi teknolojilerinin işletmeler üzerindeki etkileri konusunda ilgili literatür taranmıştır. Bu bölümünde ise Diyarbakır'daki bir takım üretim işletmelerinin bilgi teknolojilerini kullanım sıklıkları, kullanım alanları, kullanım ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlara ne kadar cevap verebildiklerini ölçmeye yönelik olarak yapılan araştırmanın bulguları istatistiksel bir takım analizler sonucunda ortaya konulmaya çalışılacaktır. Araştırmanın ölçeği için Oğrak'ın hazırlamış olduğu "*Bilgi Teknolojilerinin KOBİ'lerin Rekabet Gücü Üzerindeki Etkileri: İnegöl Mobilya İşletmelerinde Bir Uygulama*"⁵ başlıklı doktora tezinden faydalanılmıştır.

4 Nimet Önür, Küreselleşen Dünyada İletişim ve Toplum, Alp Yayınları, Ankara 2002, 134.

5 Abdullah Oğrak, Bilgi Teknolojilerinin KOBİ'lerin Rekabet Gücü Üzerindeki Etkileri: İnegöl Mobilya İşletmelerinde Bir Uygulama, Selçuk Üniversitesi S.O.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2010.

Araştırmanın Önemi, Amacı, Yöntemi

Araştırmanın istatistiksel analizleri ve elde edilen bulguların açıklanmasından önce ise önemi, amacı, yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir.

Araştırmanın Önemi

Dünya’da ve ülkemizde Kobi’ler, sahip oldukları üretim hacmi, istihdama olan katkıları ve ekonomiye sağladıkları diğer faydalar bakımından son derece önemli bir öneme sahiptirler. İşletmelerin ulusal ve uluslararası piyasalarda rekabet edebilmeleri bakımından bilgi teknolojilerini en etkin bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Üretim işletmelerinde bilgi teknolojilerinin kullanım düzeyi ve bunun rekabet gücüne olan etkileri bilimsel yöntemler ile ele alınıp değerlendirilmesi gereken önemli bir konudur. Aynı zamanda KOBİ’lerde bilgi teknolojilerinin kullanım seviyesi ortaya konarak bu konuda bundan sonra yapılacak çalışmalara öncülük edileceği gibi, sektörel kullanıcılara ve karar alıcılara da yol göstermeye yardımcı olması açısından önem arz etmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmadaki amaç bilgi teknolojilerinin işletmeler açısından kullanım düzeyini belirlemektir.

Araştırmanın Yöntemi, Evreni ve Örneklemi

Yapılan çalışma saha çalışması niteliğinde olup, işletmelerin bilgi teknolojilerine olan yatkınlığı veya mesafesi anket soruları ile ölçülmeye çalışılacaktır. Bu araştırmanın evreni Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi’nde faaliyet gösteren üretim işletmeleridir. Organize Sanayi Bölgesi’nde faaliyet gösteren yaklaşık 150 üretim şirketi rastgele seçilmiş olup, ölçek bu işletmelere uygulanmıştır. Sekeran’ın hazır tablosuna göre örneklem büyüklüğü yeterlidir⁶. Bu çalışmada elde edilen veriler olarak istatistik programına aktarılmıştır. Buna göre frekans dağılımları hazırlanmıştır.

6 Uma Sekaran, Research Methods for Business 4th Edition, WSE Building Approach 2003, 253.

Araştırmaya Katılanlara Ait Elde Edilen Bulgular

Araştırmaya katılanlara ait demografik bilgiler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Demografik Bilgiler

		F	%			F	%
Cinsiyet	Erkek	103	68,7				
	Kadın	47	31,3				
Toplam		150	100				
Yaş	21-31	61	40,7	Eğitim Durumu	İlköğretim	8	5,3
	32-42	64	42,6		Lise	37	24,7
	43-53	18	12		Yüksekokul	36	24
	54 ve üzeri	7	4,7		Üniversite	57	38
				Yüksek Lisans/ Doktora	12	8	
Toplam		150	100	Toplam		150	100
Pozisyonunuz	İşletme sahibi/ortağı	37	24,7	Kaç yıldır çalışmaktasınız?	1-10	109	72,7
	Üst kademe yönetici	44	29,3		11-19	25	16,6
	Orta kademe yönetici	61	40,7		20-40	16	10,7
	Mühendis	1	0,7				
	Satış danışmanı	5	3,3				
	Şirket personel	1	0,7				
	Uzman	1	0,7				
	Toplam		150	100	Toplam		150

Tablo 1’e göre katılımcılardan erkek olanlar kadınlara oranla daha fazladır. 40 yaş altı katılımcılar çoğunlukta olup, katılımcıların yarıya yakını orta kademe yönetici pozisyonunda çalışmaktadır. Katılımcıların çoğu yüksekokul ve üzerinde bir eğitime sahip olup, 10 yıldan az bir süredir işletmede görev yapmaktadır.

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Bilgisayar Kullanım Düzeyleri

Bilgisayar kullanım düzeyiniz?	F	%
Kullanmıyorum	4	2,7
Başlangıç düzeyi	8	5,3
Orta düzey	51	34,0
İleri düzey	65	43,3
Profesyonel	22	14,7
TOPLAM	150	100,0

Tablo 2’de görüldüğü gibi katılımcılardan ileri düzey bilgisayar kullanım düzeyinde olanların oranı %43,3, profesyonel düzeyde olanların oranı ise %14,7’dir. Dolayısıyla yarıdan fazlasının bilgisayarı oldukça iyi kullandığı söylenebilir.

Araştırmaya katılanların bilgi teknolojileri algısı Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: Araştırmaya Katılanların Bilgi Teknolojileri Algısı

Bilgi Teknolojisi Denince Akla İlk Gelenler	N	%
Kalite	121	21,6%
Hız	122	21,8%
Güvenilirlik	98	17,5%
İşlemlerin çokluğu	64	11,4%
Karmaşa	43	7,7%
Esneklik	58	10,4%
Düşük maliyet	54	9,6%
TOPLAM	560	100,0%

Tablo 3’e göre katılımcıların bilgi teknolojisinden anladıkları sırasıyla hız(%22), kalite(%21), güvenilirlik(%18), işlemlerin çokluğu(%11), esneklik(%10), düşük maliyet (%10), karmaşa(%8) şeklinde olmuştur. İlk üç sırada yer alan kalite, hız ve güvenilirlik konularının bilgi teknolojileri ile özdeşleştirilmesi oldukça önemli görülmektedir.

İşletmede kullanılan teknoloji araçları Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4: İşletmede Kullanılan Teknoloji Araçları

İşletmede Kullanılan Teknoloji Araçları	Var		Yok		Toplam	
	F	%	F	%	F	%
Telefon	146	97,3	4	2,7	150	100
Bilgisayar	147	98	3	2	150	100
E-posta	140	93,3	10	6,7	150	100
Fax	97	64,7	53	35,3	150	100
İnternet	140	93,3	10	6,7	150	100
İntranet/Extranet	56	37,3	94	62,7	150	100
Elektronik Yazım ve Çoğaltma Mak.	86	57,3	64	42,7	150	100
Telekonferans	36	24	114	76	150	100
Projeksiyon	55	36,7	95	63,3	150	100

Tablo 4’e göre katılımcıların en çok kullandığı teknolojik aygıt bilgisayardır. Daha sonra sırasıyla en çok telefon, internet ve e-posta gelmektedir. Bilgisayar’ın bilgi teknolojilerine entegre olmadaki önemi yadsınmaz. Dolayısıyla kullanım oranının yüksek olması bu bakımdan normal karşılanmalıdır. İşletmelerin en az kullandıkları sistem de telekonferans sistemi olarak görülmektedir.

| 387

Araştırmaya katılan işletmelerin faaliyet süreleri Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5: Araştırmaya Katılan İşletmelerin Faaliyet Süreleri

Faaliyet Süresi	F	%
2-10	49	32,8
11-20	63	42,4
21-35	30	19,3
40-108	8	5,5
Toplam	150	100

Tablo 5’e göre katılımcıların faaliyet sürelerine bakıldığında genelde genç işletme oldukları rahatlıkla ifade edilebilir. 40 yılı aşkın süredir faaliyet gösteren işletme sayısı sadece 8 tanedir.

Tablo 6: İşletmenin Dâhil Olduğu Kategori

İşletmeniz Hangi Kategoriye Dâhildir?	F	%
Yalnız ulusal pazara yönelik faaliyet yapmaktadır.	77	50,7
Yalnız yurtdışı pazara yönelik faaliyet yapmaktadır	2	1,3
Hem ulusal hem yurtdışı pazara yönelik faaliyet yapmaktadır	63	42,0
Ulusal ve yurtdışı faaliyet gösteren bir zincir birimidir.	8	5,3
Toplam	150	100

Katılımcı işletmelerin yarısı sadece ulusal pazarlarda faaliyet yürütmektedir. Ulusal ve uluslararası pazarlara yönelik faaliyet gösteren işletmelerin oranı da %42'dir. Yalnız yurtdışı pazara yönelik faaliyet yapan işletme sayısı da sadece 2(%1) tanedir.

Araştırmaya katılan işletmelerin bilişim teknolojilerine geçişindeki nedenleri Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Araştırmaya Katılan İşletmelerin Bilişim Teknolojilerine Geçişindeki Nedenleri

Bilgi Nedenler	Teknolojilerine Geçişteki	Evet		Hayır		Toplam	
		F	%	F	%	F	%
Toplumsal ve Kültürel Çevre		63	42	87	58	150	100
Ekonomik Çevre		72	48	78	52	150	100
Müşteri Tercihlerindeki Değişim		88	58,7	62	41,3	150	100
Rakiplerin Yeni Teknoloji Kullanımı		67	44,7	83	55,3	150	100
Ulusal Rekabet		89	59,3	61	40,7	150	100
Uluslararası Rekabet		37	24,7	113	75,3	150	100

Tablo 7'de görüldüğü gibi Bilgi teknolojilerine geçişteki en öncelikli neden ulusal rekabet olmuştur. Nitekim bilgi teknolojilerini kullanma, işletmelere ciddi ölçüde rekabet avantajı sağlayacaktır. İkinci olarak müşteri tercihlerindeki değişim bilgi teknolojilerine geçiş nedeni olarak gösterilmiştir. Müşterilerin beklentilerini tatmin etmek, işletmelerin en öncelikli hedeflerinden olduğu için günümüzde hızla değişen müşteri istek ve ihtiyaçlarını tanımlayıp bunları tatmin edici bir fonksiyon üstlenmek için bilgi teknolojilerini etkin kullanmak gerekmektedir.

Araştırmaya konu olan işletmelerin bilgisayarı ilk kez kullandıkları tarih aralıkları Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerin Bilgisayarı İlk Kez Kullandıkları Tarihler

İlk bilgisayar kullanma tarihi	F	%
1980-1990	7	4,7
1991-2000	10	6,7
2001-2005	51	34,0
2005.....	82	54,7
Total	150	100,0

Tablo 8’e göre katılımcı işletmelerin genel olarak bilgisayarı ilk kez 2000’li yıllardan sonra kullandıkları görülmektedir. 2000’li yıllar Türkiye’de bilgi teknolojilerinin rekabetteki öneminin hissedildiği yıllar olması bakımından önemlidir.

Araştırmaya konu olan işletmelerin sahip olduğu donanımlar Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerin Sahip Olduğu Donanımlar

Ne Tür Donanımlara sahiptirler	F	%
Mini bilgisayar / terminalli Unix makineler	88	38,4
Şebekelendirilmiş bilgisayarlar / çalışma istasyonları	106	46,3
Ağ bağlantısı olmayan bilgisayarlar	35	15,3
Toplam	229	100,0

Tablo 9’da görüldüğü gibi araştırmaya katılan işletmelerin 88’i mini bilgisayarlara 106’sı çalışma istasyonlarına, 35’i de ağ bağlantısı olmayan bilgisayarlara sahiptirler.

Araştırmaya konu olan işletmelerde bilgi teknoloji kaynaklarından sorumlu personele ait bilgiler Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerde Bilgi Teknolojilerden Sorumlu Personel

İşletmedeki Bilgi Teknoloji Kaynakları İle İlgili Olan Personel	F	%
Kendim	18	12,0
Çalışanımdan biri	59	39,3
Bilgi Teknolojileri Danışmanı	39	26,0
Ana Firmanın bir çalışanı	34	22,7
Toplam	150	100,0

390 |

Tablo 10'a göre katılımcıların bilgi teknolojilerinden sorumlu personeli %39 oranında çalışanlardan biridir. İşletmelerin, %26'sı bilgi teknolojileri danışmanı istihdam etmektedir. Araştırmaya konu olan işletmelerde bilgi teknolojileri ile ilgili sistemler Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerde Bilgi Teknolojileri ile İlgili Sistemler

	Var		Fikrim Yok		Yok		Toplam	
	F	%	F	%	F	%	F	%
Yönetici destek sistemleri mevcut mudur?	103	68,7	35	23,3	12	8,0	150	100
Yönetici bilgi sistemleri mevcut mudur?	105	70,0	31	20,7	14	9,3	150	100
Ofis otomasyon sistemleri mevcut mudur?	108	72,0	32	21,3	10	6,7	150	100
Uzman sistemleri mevcut mudur?	91	60,7	47	31,3	12	8,0	150	100
Elektronik veri işleme sistemleri mevcut mudur?	94	62,7	38	25,3	18	12,0	150	100
Yerel ağ mevcut mudur?	102	68,0	41	27,3	7	4,7	150	100
Karar destek sistemleri mevcut mudur?	86	57,3	49	32,7	15	10,0	150	100

Dış ağ mevcut mudur?	87	58,0	45	30,0	45	30,0	150	100
Yapay zekâ ve uzman sistemleri mevcut mudur?	69	46,0	52	34,7	29	19,3	150	100

Tablo 11'e göre katılımcılarda en çok Ofis otomasyon sistemleri, Yönetici bilgi sistemi, yerel ağ bulunmakta; en az yapay zeka ve uzman sistemler ile karar destek sistemi bulunduğu görülmüştür. "İşletmeniz, içinde bulunduğunuz endüstride rekabet gücünüze katkıda bulunması amacıyla bilgi teknolojileri sistemleri geliştirdi mi / kullanmaya başladı mı?" sorusuna katılımcıların %91(137)'i evet, %9(13)'ü ise hayır yanıtını vermişlerdir. Buna göre katılımcı işletmelerdeki bilgi teknolojilerinin önemi konusundaki farkındalık dikkat çekicidir.

İşletmelerde bilgi teknoloji sistemlerini kullanma fikrinin nerden geldiğine yönelik soruya verilen yanıtlar Tablo 12'de gösterilmiştir.

Tablo 12: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerin Bu Sistemleri Kullanma Fikrinin Geldiği Kaynaklar

Araştırmaya Konu Olan İşletmelerin Bu Sistemleri Kullanma Fikrinin Geldiği Kaynaklar	N	%
Üst yönetim	84	31,0
Tedarikçi gruplar	37	13,7
Bilgi işlem bölümü	54	19,9
Rakiplerin gözlenmesi	52	19,2
Müşteriler	44	16,2
Toplam	271	100,0

Tablo 12'ye göre katılımcılara bilgi teknolojilerini kullanma fikri daha çok üst yönetimden gelmiştir. Üst yönetimden başlayarak alt kademelere doğru bilgi teknolojilerinin öneminin anlatılması önemli bir bulgudur.

Araştırmaya katılan işletmelerin bilgi sistemlerini geliştirmede güttükleri en önemli amaç Tablo 13’de gösterilmiştir.

Tablo 13: Araştırmaya Katılan İşletmelerin Bilgi Sistemlerini Geliştirmedeki En Önemli Amaç

Araştırmaya Katılan İşletmelerin Bilgi Sistemlerini Geliştirmedeki En Önemli Amaç	F	%
İçinde bulunan sektörde ilk kullanıcı olarak özel bir avantaj sağlamak	53	35,3
Rakiplerin geliştirdiği sisteme karşı rekabet gücünüzü korumak	97	64,7
Toplam	150	100

392 | Tablo 13’de görüldüğü gibi öncelikli amaç konusunda katılımcıların çoğu rekabet gücü kazanmayı belirtmişlerdir. Bu öngörülen bir sonuçtur. Nitekim rakipler bu konuda, en önemli harekete geçirici güç olarak görülmektedir.

Bilgi teknolojilerinin kullanımının rekabet unsurları üzerine olan etkileri Tablo 14’de gösterilmiştir.

Tablo 14: Bilgi Teknolojilerinin Kullanımının Rekabet Unsurları Üzerine Etkileri

	Hız		Çokluk		Orta		Sabitlik		Hesaplanabilirlik		TOPLAM	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
Güvenilirliği yüksek ürünler	2	1,9	13	6,7	37	24,7	60	40	38	22,9	150	100
Ürünlerin kalitesini artırma	7	3,3	14	9,3	31	22,1	61	41,3	33	21,3	150	100
Toplamda gerçekleştirilen işlemler	2	1,9	2	1,9	28	15,2	70	52,7	41	27,9	150	100
Toplam üretilen ürünlerin miktarı	2	1,9	8	5,9	38	25,2	51	34	54	34	150	100
Güvenli bir şekilde çalışmaları	1	0,7	8	5,3	40	26,7	60	40	41	27,3	150	100
Müşterilerin beklentilerini karşılamak	5	3,9	7	4,7	40	26,7	55	36,7	48	31,7	150	100
Yeni ürünler geliştirme	1	0,7	12	8	31	20,7	62	41,3	38	25,3	150	100
Kalite	5	3,9	4	2,7	36	24	42	28	68	42	150	100
Verimlilik	2	1,9	8	5,9	26	17,3	51	34	68	42	150	100
Orjinalite	7	4,7	9	6,0	28	18,7	36	24,0	41	27,3	150	100
Ürün çeşitliliği	5	3,9	11	7,9	25	16,7	51	34	58	38,7	150	100
Toplam maliyet	7	4,7	8	5,9	30	20	50	33,3	46	30,7	150	100
Stok yönetimi	4	2,7	4	2,7	31	20	61	41,3	47	31,3	150	100
Müşterilerde hissedilen işlemlerin hızı	2	1,9	2	1,9	35	23,3	57	38	51	34	150	100
Yüksek performanslı hizmetler	2	1,9	8	5,9	42	28	58	38,7	45	30	150	100

Tablo 14’ e göre bilgi teknolojilerinin en fazla verimlilik ve kaliteye etki ettiği görülmüştür. Daha sonra ise ürün çeşitliliği ve tasarım kalitesine etki etmiştir. Bir bütün olarak bakıldığında ise bilgi teknolojilerinin gerek üretim gerekse pazarlama performansına önemli etkide bulunduğu ifade edilebilir. Araştırmaya konu olan

işletmelerin bilgisayar ve internet kullandıkları alanlara yönelik bilgiler Tablo 15’de gösterilmiştir.

Tablo 15: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerin Bilgisayar Ve İnternet Kullandıkları Alanlar

Bilgisayar Ve İnternet Kullanılan Alanlar	Evet		Hayır		Toplam	
	F	%	F	%	F	%
AR-GE	96	64	54	36	150	100
Müşteri Bulma	117	78	33	22	150	100
Tedarikçi Bulma	84	56	66	44	150	100
Rakipleri Tanıma	95	63,3	55	36,7	150	100

394 | Tablo 15’de görüldüğü gibi katılımcı işletmelerin bilgisayar ve interneti en çok kullandıkları alan müşteri bulma olarak bulgulanmıştır. Araştırmanın yapıldığı işletmeler üretim sektöründe faaliyet gösterdiği için müşterileri genelde tüzel kişiler olup toptancı veya perakendeci işletme ile irtibat kurmak durumundadır. Bu da bilgisayar ve internet kullanımını gerektirmektedir.

“Kuruluşunuz yönetsel işleri yürütmek/desteklemek üzere bilgi sistemlerini kurma bakımından aşağıdaki aşamalardan hangisinde yer almaktadır?” sorusuna katılımcıların verdikleri yanıtlar Tablo 16’da gösterilmiştir.

Tablo 16: Bilgi Sistemlerini Kurma Bakımından Bulunulan Aşama

Bilgi Sistemlerini Kurma Bakımından Bulunulan Aşama	F	%
Bilgi Sistemleri henüz yeni tasarlanıyor	7	4,7
Bilgi Sistemleri kurma faaliyeti devam ediyor	29	19,3
Bilgi Sistemleri tamamlandı ama işler manuel olarak yürütülmektedir	32	21,3
İşler, bu sistemler çerçevesinde hem manuel hem bilgi teknolojileri kullanılarak yapılmaktadır.	58	38,7
İşler kurulan bilgi sistemlerini destekleyecek şekilde tamamen bilgi teknolojileri kullanılarak yürütülmektedir	24	16,0
TOPLAM	150	100,0

Tablo 16’da görüldüğü gibi tam anlamıyla bilgi teknolojilerinin kullanımdan bahsetmek zor olacaktır. Bunun yanında bilgi sistemlerinin tasarımı konusunda önemli aşamaların kat edilmesi olumlu bir gelişme olarak görülebilir. Araştırmaya konu olan işletmelerin işlerin büyük bölümünün kullanıldığı teknoloji bölümleri Tablo 17’de verilmiştir.

Tablo 17: Araştırmaya Konu Olan İşletmelerin İşlerin Büyük Bölümünün Kullanıldığı Teknoloji Bölümleri

İşlerin Büyük Bölümünün Kullanıldığı Teknoloji Bölümleri	Evet		Hayır		Toplam	
	F	%	F	%	F	%
AR-GE	77	51,3	73	48,7	150	100
İ.K.	91	60,7	59	39,3	150	100
Pazarlama	70	46,7	80	53,3	150	100
Muhasebe-Finansman	60	40	90	60	150	100

Tablo 17’de görüldüğü gibi bilgi teknolojilerini İnsan Kaynakları departmanı diğer departmanlara göre daha yoğun kullanmaktadır.

İşletme internet üzerinden sipariş alıyorsa (e-posta ve /veya web sitesi ya da başka siteler aracılığıyla) alınan bu siparişlerin tüm siparişler içindeki oranları Tablo 18’de gösterilmiştir.

Tablo 18: İşletme İnternet Üzerinden Sipariş Alıyorsa (E-Posta Ve /Veya Web Sitesi Ya Da Başka Siteler Aracılığıyla) Alınan Bu Siparişlerin Tüm Siparişler İçindeki Oranları

İnternet Üzerinden Siparişlerin Tüm Siparişler İçindeki Oranları	F	%
%5 ya da daha az	27	18,0
%6-%20	32	21,3
%21-%35	44	29,3
%36-%50	34	22,7
%51 ve daha fazla	13	8,7
Toplam	150	100,0

İşletmelerin internet üzerinden sipariş alımının diğer siparişlere oranı ağırlıklı olarak %21-%35 dolaylarındadır. E-ticaretin küresel pazarlarda söz sahibi olabilmek için önemli bir adım olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan işletmelerin elektronik ortamı gerek sipariş gerekse satış için öncelikli gündem maddesi olarak ele alması hayati öneme sahiptir.

Sonuç

Günümüz işletmeleri, varlıklarını sürdürebilmek adına her zaman olandan fazla performans göstermek durumundadırlar. İşletmeler, alışlagelmiş bir takım yöntemlerin yerine sürdürülebilir bir rekabet üstünlüğünü kazanmak adına daha profesyonelle adımlar atmak durumundadır.

Günümüzde, bilgi teknolojileri, Kobi'ler ve rekabet, ekonomik hayat içinde geçmişe oranla daha fazla birbiriyle bağlantılı ve birbirlerini etkileyen konular halini almışlardır. Bilgi teknolojileri, ekonomik ve sosyal alanları eskiye oranla daha fazla şekillendirme ve yönlendirme gücüne sahiptirler. Bilgi teknolojileri, kullanıldıkları her alanda geleneksel yöntemleri ciddi bir şekilde etkilemekte ve değiştirmektedir. Bilgi teknolojilerinin etkilediği ve değiştirdiği alanların başında, piyasalar ve piyasalarda ortaya çıkan rekabet olmuştur. Rekabetin niteliği, sınırları ve yönteminde radikal değişimler yaşanmıştır. Bu değişime sebep olan dinamikler, küreselleşme, bilgi teknolojileri ve yeni ekonomi olmuştur.

Bu çalışmada ilkin bilgi teknolojileri hakkında teorik çerçeve üzerinde durulmuştur. İkinci olarak çalışmada, bilgi teknolojilerinin KOBİ'lerin rekabet gücü üzerindeki etkilerinin neler olduğunu belirlemeye yönelik Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi'nde yapılan çalışmaya yer verilmiştir. Buna göre katılımcıların daha çok 40 yaş altı, orta kademe yönetici olduğu ve çoğunlukla en az yüksek okul seviyesinde eğitim aldıkları tespit edilmiştir. Bu da genç ve eğitimli kişilerin daha çok çalışmaya katıldığı sonucunu vermektedir. Katılımcıların yarıdan fazlasının bilgisayar oldukça iyi kullandığı söylenebilir. Bu da bilgi çağına entegre olma anlamında ilk adımın sağlam atıldığını gösterir nitelikte bir sonuçtur. Bilgi teknolojilerinden ilkin hız, sonra ise sırasıyla kalite ve güvenilirliği anlaşıldığı tespit edilmiştir. İşletmelerde kullanılan teknoloji kaynakları sırasıyla bilgisayar, telefon, internet olarak tespit edilmiştir. İşletmelerin en az kullandıkları sistem de telekonferans sistemi olarak tespit edilmiştir. Gelişmiş ekonomilerde şirket yöneticileri toplantıları daha çok telekonferans sistem ile gerçekleştirmektedir. Özellikle farklı alanlarda ve bölgelerde varlığını sürdüren işletme yöneticilerinin bu sisteme olan ihtiyaçları her geçen gün artacaktır. Araştırma sonucuna göre 40 yılı aşkın süredir faaliyet gösteren işletme sayısı sadece 8 tanedir. Kurumsallaşma ve

bilgi teknolojilerini kullanma sayesinde işletmelerin ömrü de şüphesiz uzayacaktır. Araştırmaya katılan firmaların çoğunluklu olarak yalnız ulusal pazarda etkili olduğu tespit edilmiştir. Dış pazara yönelimin artması, Diyarbakır için önemli olduğundan bilgi teknolojilerini daha etkin kullanma işletmelere bu konuda ciddi katkı sağlayacaktır. Bilgi teknolojilerine geçişteki en öncelikli nedenin ulusal rekabet olarak tespit edilmiştir.

Bilgi teknolojilerini kullanmanın, işletmelere ciddi ölçüde rekabet avantajı sağlayacağı teoriyle de sabittir. Katılımcı işletmelerin genel olarak bilgisayarı ilk kez 2000’li yıllardan sonra kullandıkları görülmektedir. Bu bulgu, bölgenin bilişim teknolojilerine olan mesafesini de ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayrıca, ilin bilgi teknolojilerindeki gelişmeleri yakından takip etmediği anlamına gelmektedir.

İşletmelerde sistem olarak en az yapay zeka ve uzman sistemler ile karar destek sistemi bulunduğu tespit edilmiştir. Günümüz postmodern işletmecilik dünyasında oldukça önemli bir yer tutan yapay zeka konusuna işletmelerin yoğunlaşması gerekmektedir. Ayrıca hızla değişen Pazar koşullarında anlık karar verebilmek adına karar destek sistemini de tesis etmek hayati önem arz edecektir. Bilgi teknolojilerinin rekabet üzerindeki etkisi daha çok verimlilik ve kalite üzerine inşa edilmiştir. Müşterilerin de bir ürün veya hizmete değer izafe etmesinde de verimlilik ve kalite önemli etkiye sahiptir.

Bilgi sistemlerinin tasarımı konusunda önemli aşamaların kat edilmesi olumlu bir gelişme olarak görülebilir. Bilgi teknolojilerini İnsan Kaynakları departmanı diğer departmanlara göre daha yoğun kullandıkları tespit edilmiştir. İşletmelerin internet üzerinden sipariş alımının diğer siparişlere oranı ağırlıklı olarak %21-%35 dolaylarında olduğu tespit edilmiştir. Küresel pazarlarda marka değerinin olabilmesi elektronik ticaretle de yakından ilişkili olduğu için bu konuya ayrı bir önem verilmesi gerekmektedir. İşletmeler başka bir soruya yanıt verirken bilgisayar ve interneti çoğunlukla müşteri bulmak için kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bu da e-ticaretin aslında onlar tarafından da benimsendiğinin kanıtıdır. Bu çalışma Diyarbakır ili özelinde gerçekleştirilmiş olup, ileriki çalışmalara bir esin kaynağı olması temenni edilmektedir. Farklı örneklerle araştırma bulguları zenginleşecek ve bu sayede daha kapsamlı saptamalarda ve önerilerde bulunulacaktır.

Kaynaklar

Aksoy, Hasan Hüseyin, “Eğitim Kurumlarında Teknoloji Kullanımı ve Etkilerine İlişkin Bir Çözümleme”, Eğitim Bilim ve Toplum Dergisi 1(4), 2003, 4-23.

İnam, Ahmet, Teknoloji Benim Neyim Oluyor? METU Press. ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Oğrak, Abdullah, Bilgi Teknolojilerinin KOBİ’lerin Rekabet Gücü Üzerindeki Etkileri: İnegöl Mobilya İşletmelerinde Bir Uygulama, Selçuk Üniversitesi S.O.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2010.

Önür, Nimet, Küreselleşen Dünyada İletişim ve Toplum, Alp Yayınları, Ankara 2002.

Sekaran, Uma, Research Methods for Business 4th Edition. WSE Building Approach, 2003.

Vahap Vahap “Bilgi Teknolojilerinde Yeni Bir Gelişme: Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Bilgi Sistemleri Arasındaki Yeri”, D.E.Ü.İİBF Dergisi.14(1), 1999, 1-12.

